

A BÉKÉS MEGYEI MÚZEUMI KUTATÁSOK EREDMÉNYEIBŐL

Tanulmányok és forrásközlemények

**A BÉKÉS MEGYEI MÚZEUMI KUTATÁSOK
EREDMÉNYEIBŐL**

Tanulmányok és forrásközlemények

A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 11.
Publications of Békés County Museums
Mitteilungen der Museen des Komitates Békés
Публикации Музеев Области Бекеш

Sorozatszerkesztő:

SZABÓ FERENC

**A BÉKÉS MEGYEI
MÚZEUMI KUTATÁSOK
EREDMÉNYEIBŐL**

Tanulmányok és forrásközlemények

BÉKÉSCSABA

1988

Szerkesztette:
SZABÓ FERENC

A tanulmányokat lektorálták:

HAJDÚ MIHÁLY	OROSZ ISTVÁN
KALICZ NÁNDOR	RÉTHY ZSIGMOND
KATONA IMRE	SZABÓ FERENC
MÉSZÁROS KÁROLY	SZAKÁLY FERENC
SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY	

A német nyelvű összefoglalásokat

Dominka Gerhard
fordította

A borítón: Az 1848-49. évi forradalom és szabadságharc jelképes ábrázolása a kiegyezés körül készült, színezett metszeten. A képet alföldi parasztszobákban szívesen helyezték el a népi negyvennyolcasság jegyében (Váradi Zoltán repr.)

ISSN 0139 0090
ISBN 963 01 8779 5

Kiadja a Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága
Felelős kiadó: Szabó Ferenc
Kiadói Főig. eng. sz.: 51999/1987.
810016 Petőfi Nyomda, Kecskemét
Felelős vezető: Birkás Béla vezérigazgató

A korai szakálhái kultúra Battonyán

G. SZÉNÁSZKY JÚLIA

Az elmúlt években a szakálhái kultúra számos lelőhelyén folytattunk kisebb-nagyobb feltárást. A településszerkezeti, életmódbeli megfigyelések mellett jelentős mennyiségű régészeti leletanyagot is sikerült összegyűjtenünk¹, amelyek sorában különösen fontosak Battonya-Parázs tanyáról származó ismereteink.

A szakálhái és az azt követő, belőle szervesen kinövő tiszai kultúrák nagy kiterjedésű, centrális részének tell települése Battonya és Mezőkovácsháza között félúton, a Száraz-ér (egykori Maros-ág) partján fekszik. A lelőhely központi része két nagyobb kiemelkedésre tagolódik, amelyeket a mederre támaszkodva, félkörívben váltakozva kisebb vízmosások és magasabb, gátszerű partok fognak közre. E közbülső, lakatlan területekkel együtt a település teljes kiterjedése meghaladja az 1 km²-t.

Az ásásokat 1975-ben kezdtük, a Száraz-értől távolabbra eső magasabb halmon. Azóta folyamatosan dolgozunk itt, és eddig közel 400 m²-t tártunk fel, ami az egész lelőhelynek egy ezreléke sincs.² A felső — szántással bolygatott — szintben vékony tiszai, ez alatt pedig a töretlenül fejlődő szakálhái kultúra vastag rétegsora található, ami helyenként a 3 m-t is eléri. Így itt jól követhető az a folyamat, ahogyan a szakálhái, és az ebből szervesen kinövő tiszai kultúra fejlődött.

Mint láttuk, a lelőhelynek csak nagyon kis részét ismerjük, erről a kis területről elsősorban csak kronológiai következtetésekre juthatunk, és természetesen figyelemmel kísérhetjük az emlékanyag, azaz a szakálhái kultúra belső fejlődését. A település szerkezetére, a lakóházak elhelyezkedésére nagyon gyér adatokkal rendelkezünk.

Különösen hiányosak ismereteink a település kiterjedéséről egy-egy rövidebb időszak vonatkozásában. Nagy a valószínűsége annak, hogy a szakálhái kultúra népe nem lakott egyszerre az egész területen, de az sem bizonyítható, hogy akár a tiszai kultúra idejében egyszerre laktak volna mindenütt, ahol a felszínen tiszai kerámia található.

Mindenesetre a feltárt részen, a tell magját képező egyik domb legalján a szakálhái kultúra eddig ismert legkorábbi települése került elő. Jelen tanulmányunkban az eddig restaurált leletanyagot tudjuk értékelni, ami két gödör (13. és 26.) és két ház (5. és 9.) részletét jelenti. Szerencsés körülménynek mondhatjuk, hogy a 26. gödör a legkorábbi ház padlója alól, általa fedve került elő, tehát az itt talált zárt leletegyüttes a legkorábbi lakosok emlékét őrizte meg. Szabályos kör alaprajzú, méhkas alakú, kisméretű gödör volt (átmérője: 85 cm), leletekben igen gazdag. Nyolc kiegészíthető edény, számos edénytöredék, sok állatsont (zömmel szarvasmarha) és több eszköz került belőle elő. Így a legkorábbi

edénytípusokból aránylag bőséges sorozat áll előttünk (2—5. kép). A 13. gödör is szabályos kör alakú volt. Laza kitöltése miatt fölötte a talaj kissé megsüllyedt, de jól meg lehetett figyelni, hogy az alsó, korai gödröt egy égett, pernyés kitöltés zárja, amely fölött késői, már a kialakuló tiszai kultúrához tartozó leletanyag került elő. A gödör átmérője: 108 cm. Nem mondható viszont el a jó megfigyelési lehetőség az 5. ház esetében. Az eddig feltárt területnek nagyjából a közepén fekszik, csaknem szabályos téglalap alakú, lekerekített sarkokkal. Feltárás közben megfigyeléseinket az is nehezítette, hogy két idényben, két részletben ástuk ki az amúgy is igen rossz minőségű padlóval rendelkező objektumot. A csak helyenként megfigyelhető sárga agyagpadlót nyomokban fehér szerves anyag borította. A ház északi fala mentén sűrűn függőleges karólyukak helyezkednek el, ezekhez simult szélén kissé megemelkedve a ledöngölt, lekent padló. A ház ÉNY-i negyedében ásták később a 16. gödröt, ezzel a ház jelentős részét teljesen elpusztították. A ház szelvénybe eső méretei: 825×650 cm. Az épület berendezését az idő nem őrizte meg, pusztulása előtt a használható tárgyakat elszállították, így zömmel csak edénytöredékeket, állatsontot, néhány eszközt találtunk benne (7. kép 5, 8, 10, 12.). Sokkal jobb körülmények között sikerült feltárnunk a szelvényt nyugati végében a 9. házat. Az épület leégett, így könnyű dolgunk volt a jól átégett, színében is elkülönülő padló követése. A padló körül 40-50 cm mély, 30-35 cm széles árok húzódott, melynek belső szélén a padló kissé felhajlott, mintegy követve az egykori fal görbületét. Ez a fal vonalában húzódó alapárok lehetett, amibe a tartószerkezetet helyezték el. Az árok a délnyugati sarokban 190 cm hosszban megszakadt, itt lehetett a bejárat (6. kép). Az épület trapéz alakú volt, ez a forma a Balkánon szélesesen elterjedt a neolitikum idején. Méretei: 470, ill. 710×820 cm. Az északi falra egy 300×180 cm-es padka támaszkodott, a 29 cm magas, jól kitapasztott rész a tűzhely és a ház fala között helyezkedett el. Ez a „beépített bútor” fekvőhelynek és munkahelynek egyaránt megfelelt, és ehhez hasonlót azóta már több házban is megfigyeltünk.

A lelőhelyen már a legkorábbi megtelepülési szakaszhoz tartozó házak is az építéstechnika sokféleségét mutatják, ami arra utal, hogy az egyes építmények funkcióbeli különbségei szerint különféle építési módszereket is alkalmaztak. A viszonylag kisebb, trapéz alakú ház mellett megtalálhatjuk a nagyméretű, téglalap alakú építményt is, ami a Parázs tanyán kívül Battonya-Vid-parton került még elő.³

Az épületek, azok funkciója és eredete azonban hasonlóan a házakban feltárt magvak és más növényi, valamint állati eredetű leletanyaghoz, sokkal inkább az életmód, a gazdálkodás vizsgálatának körébe tartozik, jelen tanulmányunkban viszont elsősorban csak az időrend kérdéseivel foglalkozunk.

Edénytípusok

1. Hengeres talpon álló, gömbös testű fazék

Vörösesbarna színű, nem simított, de nem is durva felületű a típus minden előkerült példánya. Némelyik darabon kis kiöntő található (2. kép). Több példánya került elő a korai szint fölötti 6. házban is. Ez a forma a szakálhái kultúra megjelenése előtt kizárólag a csipett díszes kerámia körében fordult elő. Legtöbb és leggyakoribb analógiáit a Starčevo kultúrában találjuk. Méretre is, anyagra is megegyezőnek tűnik egy obrei edény,⁴ ami Obre I. felső, IV. rétegeből került elő, ahol már a kifejlett, de legkorábbi Kakanj kultúra emlékei találhatóak. Ugyancsak Boszniából származik egy példány,⁵ amelyen festés is van. Smilčićről is ismerünk hasonlót.⁶ Az Anza II—III. rétegekben töredékekből rekonstruált edények spirálokkal gazdagon festettek, ezek formája igen közel áll a battonyaiakhoz.⁷

A Morava-völgyben még Bukovcen került elő hasonló, olyan Starčevo III. telepen, ahol már a Vinča kultúra elemei is kimutathatók.⁸ A Bánátban ez a forma a Starčevo III/B horizontban fordul elő,⁹ a hivatkozott helyen bešenovai példányt közöl Gh. Lazarovici. A Starčevo IV/B időszak hasonló edényei már zömökebb alakot mutatnak.¹⁰ A már csaknem talpgyűrű magasságú profilált edényalak a Körös kultúrában is elterjedtek. A battonyai edényekhez leginkább hasonlókat Sövényházán,¹¹ Hódmezővásárhely-Kotacparton¹² és Maroslele-Pana 3. gödrében¹³ találunk.

2. Gömbös testű csészek

Battonya-Parázs tanyán a 26. gödörben három vékony falú, fekete, fényezett kis csésze került elő. Közülük az egyik a legkisebb (5. kép 6) gömbös testű, a másik kettő kissé nyújtottabb forma (5. kép 5, 7). Igen nagy jelentőséget tulajdonítunk a fényezett fekete áru korai szakálhái megjelenésének, ez ugyanis Thesszáliából kiindulva a Vinča kultúrában terjedt el a Balkánon. Előfordul már a Tsangli időszakban, de virágzását az ezt követő Arapi fázisban éri el. „Anyaguk jól kidolgozott és homokkal csak kevésbé soványított. A finomabb daraboknak rendkívül vékony a faluk. „Pincenedves” állapotban az edények külső oldalát csaknem tükörfényes polírozás borítja.” V. Miložić¹⁴ írását szó szerint idéztük, hiszen a szakálhái kultúra hasonló kerámiájára ezek a szavak a lehető legpontosabban illenek. A redukciós égetési mód azután a Vinča kultúra közvetítésével terjedt el szerte a Kárpát-medencében. Útjának illusztrálására az Obren¹⁵ az Obre I. IV. fázisban, illetve Olténiában a Dudești kultúrában¹⁶ talált darabokat hozzuk fel. Ez a technika Thesszáliában még más edénytípusokon, elsősorban tálakon és kettős kúpos edényeken figyelhető meg, a szakálhái kultúra polírozott kerámiájához hasonló edények a vinçai és elsősorban bánái, erdélyi leletek között fordulnak elő. Ugyanakkor a fekete fényezés mellett a barna, vörösesbarna és feketésbarna, illetve szürke fényezés is fellép, éppen úgy, mint a Balkán

nagy területein mindenütt, az ímént idézett helyeken is. Formájában is azonos a Karanovo III-ban talált példány.¹⁷

A Vinča kultúra törzsterületéről Banjicáról¹⁸ és Aradacról¹⁹ mutatjuk be, ezek pontos analógiái Vinčán 10,3—8,7 m között vannak.²⁰

Megtaláljuk az igen korai vinčai Őszentiván VIII leletei között is,²¹ de ez bekarcolt háromszögekbe szurkált pontokkal díszített. A Bánátból Partán,²² ill. Zorlenjū Mare II. rétegében talált²³ darabot ismertetjük, noha ez utóbbi valamivel későbbinek tűnik, szerző a Vinča B₁ szakaszra datálja. Itt kell megjegyeznünk, hogy e típus feltűnési ideje fontos számunkra, ettől kezdve ugyanis a szakálhái kultúra teljes időszakában gyakori forma. Statisztikai vizsgálatokat végeztünk későbbi és legfiatalabb szakálhái lelőhelyek anyagában, és kiderült, hogy a finom kerámia gyakran megközelíti, de el is éri a durva edények százalékos arányát.²⁴ Erdélyben Nádorválya alsó rétegében,²⁵ továbbá Tordoson²⁶ igen gyakori, de a kolozsvári leletek között is előfordul.²⁷

3. Palack

Barnásszürke, alacsony, hengeres nyak, gömbös test és a vállra támaszkodó két fül jellemzi (5. kép 3). Ez a zömök forma a szakálhái kultúrában csak a legkorábbi leletek között ismeretes, a későbbi szakaszokra, és a majdani tiszai kultúrára is a sokkal karcsúbb palackok a jellemzőek, noha ezek megtalálhatók már ebben a korai időszakban is: A kétfülű palack a szakálhái kultúra egyik legsajátabb edényformája, pontos analógiáit távolabbi területeken nem találjuk, noha kétségtelen, hogy az edény formája (mindenesetre fülek nélkül) a Starčevo-Körös kultúrából eredeztethető. Ennek zömök, hengeres nyakú palackjait példaképpen Hódmezővásárhely-Kotacpartról mutatjuk be.²⁸ Thesszáliában Tsangli leletei között fordul elő,²⁹ de ezek az A₃ stílushoz tartoznak. Ezt az újabb irdalomban a Sesklo kultúra végével, a kialakuló Tsangli kezdetével párhuzamosíthatjuk,³⁰ amely időszakban több típusuk is megtalálható, elsősorban kissé nyújtottabb nyakkal, sőt a vállra támaszkodó két füllel is.³¹ Kissé felhúzott, sarkosan meghajlított füllel Dikili Tashon is előkerült.³² Aránylag közelebbi analógiának tűnnek az Arapi fázis hasonló edényei.³³ Ez utóbbi típus nyújtottabb testű, leginkább a Bucovaş csoport palackjaihoz hasonlít, amely típust összefoglaló munkájában Gh. Lazarovici³⁴ Clb-d típusnak jelöli. Ezt találjuk meg Battonyán is, a tell alsó rétegében (8. kép 11). A Tordoson talált hasonló alakú edények füle kivétel nélkül legnagyobb kiöblösödésükön ül.³⁵ Megjegyezzük, hogy ez a forma a Szatmár csoport fiatalabb szakaszában is megjelenik.³⁶

Külön kell beszélnünk az edénytípus füléről. Ez a szakálhái kultúrában mindig a nyakról indul és a vállra támaszkodik. A fül két szakasza ívelt, vagy egyenes, egymással derék- vagy tompaszöveget zár be. Ez a fülképzés kizárólagosan a szakálhái kultúrára jellemző ezen az edénytípuson, de más, vagy csak kissé hasonló edények körében talált analógiák alapján feltétlenül déli eredetű. Alkalmanként kis gombok, dudorok találhatók rajtuk, mint a thesszáliai³⁷ példányoknál. Ugyanigy a Vinča kultúrában is megtalálható, például Banjicán is.³⁸

4. Gömbös testű fazék

Battonya-Parázs tanyán a 26. gödörben három kiegészíthető példánya került elő (5. kép 1, 2, 4). Kettő kisebb (5. kép 1, 2), egy (5. kép 4) és számos töredék (3. kép 11; 4. kép 3, 5) pedig nagyobb méretű és durvább kivitelű. Közös jellemzőjük, hogy színük szürkésbarna, durvább kidolgozása az anyaguk, az ún. házi kerámia közé sorolhatók. Az egyik típus (5. kép 1) oldalán két bütyökfogóval a tellen mindvégig megtalálható, a középső neolitikumban általában igen gyakori. Az 5. kép 2., oldalán kis bütyökkel díszített, szintén az általánosabb formák közé tartozik, a Gödrösökből is ismert.³⁹ A rátett, ujjbenyomással tagolt bordával díszített példányok is végigkísérik a szakálhádi kultúra fejlődését. Ugyanezt mondhatjuk el a szilmei csoportra jellemző sajátosságokról (3. kép 8—10), valamint a vízszintesen rátett lapos bütyökről (3. kép 11; 4. kép 3). Annál fontosabb a perem alatt kiöntővel ellátott, durvított felületű fazék, mivel ez csak a korai időszakban fordul elő (5. kép 4). Ehhez hasonló került elő Lebón⁴⁰ és Hódmezővásárhely-Szakálháton,⁴¹ ahol más edényeken is találkozunk kiöntővel,⁴² amit Kalicz N. és Makkay, J.⁴³ a csoport jellegzetességei közé sorolt. Kiöntőt a Körös-Starčevo kör nem ismer, az áttekintett leletanyagban csak egyetlen darabot találtunk, fontos, hogy ezt is Spiraloid B környezetben.⁴⁴ Ezzel szemben a középső neolitikumban már többfelé találkozunk velük, Thesszáliában a Dimini kultúra Arapi fázisában,⁴⁵ illetve a Karanovo III korban⁴⁶ már megtalálható, a Vinča kultúra erdélyi leletei között pedig gyakori.⁴⁷

Az egyik tapasztott felszínű darabon látható lapos, ujjhegygel benyomott, rátett bütyök (3. kép 6) is főképpen csak a korai neolitikumban fordul elő, a szakálhádi kultúra fiatalabb szakaszaiban nem találjuk meg. A Starčevo⁴⁸ és Körös⁴⁹ kultúrákban, de a dunántúli korai vonaldíszes kerámiában is⁵⁰ gyakori. Kronológiai jelentőségű számunkra, hogy a Boian-Bolintineanu szakaszban Cernicán is előfordul.⁵¹

A szakálhádi kultúrában már ebben a legkorábbi szakaszban megtalálható a belülről kinyomott, hólyagosnak, szilmeginek nevezett bütykök (3. kép 8), ami a csoport egész időtartamában igen gyakran fordul elő. Legtávolabbi előfordulását ismét csak Thesszáliában találjuk, itt az Agia Sophia magulán kerültek először elő ilyen töredékek,⁵² mégpedig abban a rétegben, amely az idősebb Otzaki és az azt megelőző Arapi rétegek között éppen csak ezen a lelőhelyen volt megfigyelhető — ami alapján V. Milojčić Agia Sophia fázisnak nevezte el, — és jellegzetességei közé még a bekarcolt dísz, és a pasztózus festés megjelenése tartozik.⁵³

A Bánátból Bucovaţról ismerünk számos ilyen töredéket.⁵⁴

A Battonya-Parázs tanyán feltárt legkorábbi, 26. gödörben a szakálhádi kultúra egyik legfontosabb „kritériumát” az egymásba kapcsolódó S alakú díszítést nem találtuk meg.

A 26. gödör elkülönítetten ismertetett leleteit a továbbiakban kiegészítjük a szakálhádi kultúra korai szakaszának jellegzetes típusaival, amelyeket folyamatos számozással látunk el.

5. Tál

a) Gömbszelet alakú tál

Szürkésfekete, fényezett, jól iszapolt, homokkal soványított anyagú tálak. Előkerült példányai zömmel díszítetlenek,⁵⁵ két esetben a perem alatt egymással szemben két bütyköt látunk. Ehhez a formához tartoznak azok a szalagdíszes darabok, amelyek között kiegészíthető edényt sajnos nem találtunk (**8. kép 8—10**). Ez a forma a Bánátban igen általánosan elterjedt, már a Starčevo kultúrában előfordul Porodínon,⁵⁶ Ostrovul Golun⁵⁷ a II—IV rétegekben folyamatosan ismert, de a Vinča kultúrában⁵⁸ is megtalálható annak ellenére, hogy nem tartozik a jellegzetes vinčai sajátosságok közé. A szakálhádi kultúrában igen gyakori, bár csak kevés kiegészíthető darab áll rendelkezésünkre.⁵⁹

b) Fordított csonkakúp alakú tál

Ezt a típust, amely anyaga szerint az előzővel azonos, csak ebben a korai szakaszban találjuk meg.⁶⁰ A battonyiaihoz hasonló darabot csak Tápé-Lebőrről⁶¹ ismerünk a szakálhádi kultúra területéről, de a Bánátban a Körös-Starčevo műveltség IIB szakaszától kezdve folyamatosan fordul elő.

6. Hombár

a) Hengeres nyakú, tojásdad testű. A váll törésvonalánál egymással szemközt általában két belülről kinyomott dudor ül,⁶² amit rátett, ujjbenyomással tagolt borda is kísérhet. E típus kiegészíthető darabjait a környező területeken nem találtuk meg az általunk áttekintett irodalomban, egyetlen azonos díszű nyak- és válltörredék a Dudești kultúrában került elő.⁶³

Ez a típus is hengeres nyakú, de ebben az esetben a nyak jóval magasabb, az edény teste a gömbhöz közelebb áll, de még mindig tojásdad. Nyakukon a vállra támaszkodó két magas fül található. Külön meg kell említenünk, hogy égetés után az edény külső oldalát betapasztották, ebbe széles szalagokat karcoltak, s ezeket a karcolt sávokat pasztózus vörös színnel festették. E másodlagos tapasztás, rajta a vörös festéssel esetünkben a település leégése miatt jól megmaradt (**8. kép 2, 4-5**). Battonya-Vid-parton a 2. házban talált egyik példány alsó része összeállítható volt.⁶⁴ Ezt nem szalagokkal díszítették, hanem rajta megtaláljuk már a mezőkbe rendezett minta alapjait, az edény ui. függőlegesen négy részre osztott, és az egyes részek mintája bár eléggé elnagyolt, egymástól eltér. Legjobb, a mezők elrendezésében is azonos analógiáját a Dudești kultúrában találjuk meg.⁶⁵ Az edényoldal tapasztásának szokása általánosan elterjedt az AVK-ban, de a szakálhádi kultúra fejlődése során is megtalálható mindvégig.

7. Különleges típusok

a) Parázsborító

Parázsborítók a szakálhái kultúra korai településein mindenütt előfordulnak,⁶⁶ de igen általánosak az Alföld korai és középső neolitikumában általában is.

b) Arcos edények

Vid-parton a 2. házban került elő egy arcos edény,⁶⁷ amelynek a legnagyobb kiöblösödése alatti rész hiányzik csak. Az edény, mint az azóta már másutt is talált korai példányok, eltérnek a szakálhái kultúra megszokott arcsosedény-típusaitól.⁶⁸ Ezen eltérő sajátosságok a bánáti leletekben is tükröződnek, Parján⁶⁹ Gh. Lazarovici a battonyaiakhoz teljesen hasonlót talált. E darabok nem stratigráfiailag megfigyelt ásatásból, hanem az Agotha gyűjteményből származnak, ezért nem fogadhatjuk el Gh. Lazarovici véleményét a keltezésüket illetően, a Vinča B/C időszakra nyilván azért datálja ezeket, mert arcos edényt eddig csak ebből a korból ismertünk, bár azok mintázata gyökeresen más.⁷⁰

c) Agyagkanál (8. kép 6)

Díszítések

1. Karcolt díszek

a) szalagdíszek

A fekete vagy sötétszürke, fényezett tálakon vörös pasztózus festéssel hangsúlyozott bekarcolt szalagdíszek (8. kép 8, 10), amelyeket alulról és felülről is egy velük párhuzamosan futó bekarcolt vonal kísérhet,⁷¹ a szakálhái kultúra legjellemzőbb díszítését jelentik. Ezek a szalagok néha M alakban végződnek. Ez a díszítés a kultúrára mindvégig jellemző marad, a korai szakaszban bonyolultabb spirálrendszerek is megjelennek, amelyek az edény gömbhöz közel álló testét sűrűn borítják.⁷² E spirálokhoz hasonlókat a Bucovaț csoportban találunk.⁷³ Az itt előforduló, legyezőszerűen szétnyíló spirálok erősen emlékeztetnek a Starčevo kultúra spiráljaira,⁷⁴ ahol a szakálhái kultúra karcolással hangsúlyozott, festett szalagos rendszeréhez is jó analógiákat találunk.⁷⁵

b) zeg-zug minta

A sarkosan bekarcolt vonalak Battonya környékén igen gyakoriak, de ugyanígy megtaláljuk Lebön⁷⁶ is, Gh. Lazarovici pedig a Bucovaț csoport jellemző díszítéseként tartja számon ezeket.⁷⁷

c) tűzdelés

Két típusát ismerjük. Az egyiket Battonya-Parázs tanyán egy virágcserep formájú, téglavörös színű fazék perem- és oldaltöredékén találjuk meg. **(7. kép 10)**. Ezek a hosszabb bevagdálások, amelyek az edény teljes felületét beborítják, a szakálhái kultúrában csak a legkorábbi szakaszban fordulnak elő, szép számmal megtalálható analógiáját pedig szinte kizárólagosan a korai neolitikum végéről ismerjük. Kutzián I. mutat be hasonlót Ószentivánról,⁷⁸ de egy szentes-nagyjaksorparti példány is ide tartozik.⁷⁹ Figyelemre méltó, hogy egy ilyen töredék Tápé-Lebőrről származik,⁸⁰ ugyanakkor Csókán is megjelenik.⁸¹

A Bánátban ezt a Vinča A korszak díszítő elemei között tartjuk számon,⁸² noha Ostrovul Golun a Starčevo IV időszakban is előfordul.⁸³

Bulgáriából is ismerjük, a Plovdivról hasán rátett, ujjbenyomással tagolt bordával közölt példány⁸⁴ a Karanovo III. időszakban eléggé jellemző lehet. Időrendi helyzetének megfelelően Usoe I-ből is ismert.⁸⁵ Munteniában a Dudes-ti kultúra néhány korai edényén találjuk meg ezt a díszítést.⁸⁶

Meg kell jegyeznünk, hogy a korai vonaldíszes kultúrában is előfordul, a Dunántúlon⁸⁷ és távolabb eső területeken⁸⁸ egyaránt. Az Alföld északi részén a Szatmár csoportban található meg, Rétközberencs-Paromdombon több is előkerült.⁸⁹ Ezen túlmenően Tiszacsege-Homokbányából is tudunk róla.⁹⁰

A tűzdelt díszítés másik változata szélesen elterjedt a Vinča kultúrában. Ennek formája a bekarcolt vonalak közötti apró beszurkálás. Battonyán a Vid-partról ismerjük.⁹¹

2. Festés

A szakálhái kultúrában leggyakoribb festési mód⁹² a párhuzamosan bekarcolt szalagok közötti pasztózus vörös festés **(8. kép 8)**.

Már ebben a korai szakaszban is megjelenik azonban az edény peremének fekete festése **(7. kép 3)**, ez végig előfordul a kultúra élete folyamán, tehát semmiképpen sem tarthatjuk a tiszai kultúra kialakulása idején fellépő új elemnek.⁹³

3. Plasztikus díszek

a) Bütykök és bordák

A hólyagos, belülről kinyomott bütyök **(3. kép 8)**, a rátett, ujjbenyomással tagolt bordák **(3. kép 5, 7; 4. kép 5; 7. kép 2, 7)**, ezek az ún. szilmei sajátosságok már ebben a legkorábbi szakaszban megtalálhatók, s mint láttuk, párhuzamaik éppen olyan korán fellépnek. Ehhez kiegészítésül most egy Obre I-en előkerült két bordadíszes töredéket hozunk fel.⁹⁴

Igen jellegzetesek a vízszintesen rátett bütykök **(3. kép 11; 4. kép 3; 7. kép 6)**.

b) Leleteink között egy olyan edényoldal-töredéket közlünk, amelyen a felület sok apró, sorokba rendezett bütyökkel borított (7. kép 8). Ez a díszítés, amelynek őse a barbotin lehet, egy időszakban igen szélesen elterjedt, megtaláljuk a Körös⁹⁵, Starčevo⁹⁶ kultúrák késői szakaszában, mindenütt olyan lelőhelyeken, ahol már vinçai elemek is fellépnek. Megtalálható ugyanakkor Thesszáliában is, az Agia Sophia magulán.⁹⁷

A Dél-Alföldön Csókán⁹⁸, Tápé-Lebőn⁹⁹, Hódmezővásárhely-Szakálháton¹⁰⁰, továbbá a szakálhádi kultúra északabbi területén Tizzasas-Rév¹⁰¹ és Tiszavasvári-Paptelekháton¹⁰² került elő. Az Alföldön már az AVK leletei között is fellép¹⁰³, de megtaláljuk a vonaldíszes kerámia régibb szakaszában Közép-Európában is.¹⁰⁴

c) Perem alatti benyomott lencsesor

Előfordul Battonya-Parázs tanyán, leggyakrabban kettős sorban (7. kép 1, 5). A 7. kép 1. számán bemutatott darab legjobb analógiáját Aradacról¹⁰⁵ ismerjük. Ezek általában durvább anyagú, nagyobb méretű fazekak díszítésére szolgálnak. Néhány példányuk Battonya-Vid-partról is előkerült.¹⁰⁶ Több soros benyomkodást itt kevesebb darabon találunk.

Ezt a díszítést Kalicz N. és Makkay J.¹⁰⁷ a Szakálháton előkerült darab kapcsán¹⁰⁸ vinçai hatásként említi. A vinçai kultúra korai szakaszában valóban igen gyakori és jellemző, csak példaképpen említjük Trnovacról¹⁰⁹ és a Bánát keleti részéről.¹¹⁰ Megtaláljuk Csókán is.¹¹¹ A perem alatti soros benyomkodást néha körömmel is előállítják, ilyent Battonya-Parázs tanyán figyelhetünk meg (7. kép 9).

A kerámia elemzése során úgy véljük, elhatárolható, körülírható az a horizont, amelyben a szakálhádi kultúra legkorábbi szakasza megjelenik a Dél-Alföldön, a Körösök völgyétől délre.

Thesszáliában, az Agia Sophia magulán egy olyan leletanyagot sikerült elkülöníteni, amely eltér az ismert klasszikus Diminitől. Itt fekete, fényezett, pasztózus vörös festésű edények kerültek elő. Bemélyített és festett formában vörös és fehér spirálkötegek, meander, zeg-zug, kör és háromszög alakú díszítések találhatók edényein.¹¹² V. Milojčić szerint a klasszikus Diminitől elsősorban a karcolás és a pasztózus festés különíti el. Ebben a rétegben kerültek elő Thesszáliában először olyan edények töredékei, amelyek belülről kinyomott, a mi szóhasználatunk szerint szilmei bütykökkel díszítettek.¹¹³ Az időszak, amelyet stratigráfiai viszonyok között először az Agia Sophia magulán figyeltek meg, az Arapi és az Otzaki I. fázisok közé illeszkedik.

A bulgáriai Karanovo III. Vesselinovo korszakkal való egyidejűségét a számos áttételes párhuzamosíthatóság mellett a tűzdelt vonalakkal díszített fazék (7. kép 10), a hengeres nyakú palackok fülképzése, egyáltalán a palackok formája mutatja, de ez utóbbi ott visszanyúlik az ezt megelőző időszakba is. Van néhány adatunk az Usoe I. kultúrával való összefüggésre, a soros párhuzamos tűzdeléssel díszített fazék¹¹⁴ és az imént említett edényfűl.¹¹⁵ Ezt az időszakot

H. Todorova a Hotnica, Dudești, ill. a Boian-Bolintineanu fázissal tartja egyidősnek.¹¹⁶ A. Benac a Boian-Bolintineanu időszakkal Obre I. lelőhelyen a IV. réteget párhuzamosítja, amely a kifejlett, de legkorábbi Kakanj leleteit adta. Itt pontosan megfigyelhető volt a Starčevo kultúra átfejlődése a középső neolitikus Kakanj kultúrává egy proto-Kakanj időszakon keresztül, amit a Starčevo IV (Spiraloid B) fázissal tart egyidősnek.¹¹⁷

Szlovóniában ebben az időben a Sopot kultúra kialakulását kísérhetjük figyelemmel. S. Dimitrijević szerint¹¹⁸ itt a vincai népelemek és a Starčevo kultúra hordozóinak összeolvadásából, az érkező vincaiak kisebb csoportjainak hatására alakult ki a Sopot I. szakasz, és ez az összeolvadási folyamat a Vinča A horizont második felére be is fejeződött. Ugyanakkor feltételezhető a Korenovo kultúra legkorábbi típusa, ami viszont az eddigi leletek között még nem került elő, a legkésőbbi Starčevo és az eddig ismert Korenovo között bizonyos hiatus áll fenn, amit S. Dimitrijević szerint a vonaldíszes kerámia korai fázisának kellene kitöltenie.¹¹⁹ Mindenesetre a Korenovo A szakaszban megjelenik egy S profilú tál,¹²⁰ amelyhez hasonlót Hódmezővásárhely-Szakálháton találunk¹²¹ és amely teljesen azonos formában Parťan is előfordul,¹²² a Bucovaș csoport anyagában. Ezt az edényt Gh. Lazarovici a Bucovaș csoport IIa fázisára datálja, ez megfelelhet a szakálhái tál korának, amit viszont megelőznek a Battonyán talált leletek. Eszerint a Bucovaș csoport legkorábbi szakasza mindenképpen korábbi az eddig általában ismert szakálhái leletek koránál. Más oldalról is erre a következtetésre kell jutnunk, elég, ha csak azokra a korábban hivatkozott egyezésekre gondolunk, amelyek a battonyai és bánáti leletek között kétségtelenül fennállnak, vagy pl. olyan lelőhelyekre, mint pl. Aradac, ahol mind a battonyai, mind a bánáti típusú leletek együtt fordulnak elő. Ezt a lelőhelyet pedig a Vinča A második felére datálhatjuk,¹²³ Gh. Lazarovici szerinti Vinča A 3 idejére.¹²⁴

A Vinča A szakasz végére keltezés mellett más adatok is szólnak. A Battonya-Vid-parti leletek között volt egy négylábú kis pohár,¹²⁵ amely formájában vincai,¹²⁶ de díszítésmódja, az egymásba kapcsolódó fekvő S szalagok már a szakálhái kultúrára jellemzőek. Ezek a kis lábas edények is megvannak már a Starčevo kultúra késői szakaszában,¹²⁷ és számos analógiát ismertet ehhez Trogmayer O. a Körös kultúra területéről.¹²⁸

Ismert a közép-európai vonaldíszes kerámiában,¹²⁹ H. Quitta ezzel együtt mutatja be az apró bütykökkel borított falú edények egy példányát, amely típus korai neolitikus megjelenését az előzőekben bizonyítottuk. Az edényfalak apró bütykökkel való díszítésének szokását az Észak-Alföldön elterjedt Szatmár csoportban is megtaláljuk, éppen úgy, mint az edényeken látható rövid, párhuzamos bekarcolásokat, tűzdeléseket.

A Körös kultúrára utaló jelenségek között a korábban felsorolt egyezések mellett csak egy lényeges párhuzamosság, a körömmel való díszítési mód jelenlétét kell megemlítenünk. Körömscipkedéses töredékek Tápé-Lebőn¹³⁰ és Hódmezővásárhely-Szakálháton is vannak.¹³¹ V. Milojević szerint, aki éppen Hódmezővásárhely-Szakálhátról írja azt, hogy az ottani leletek Vinča A—B₁ korúak,¹³² a Starčevo IV és a Vinča A részben egyidős.¹³³

A Battonya környékéről ismertetett szakálhái korú emléktárgy vizsgálatánál ehhez közelálló eredményre jutottunk, leleteink kora visszanyúlik a Vinča A végéig.¹³⁴

A Körös-Starcevo kultúra végénél párhuzamosan új kultúrák jelennek meg, amelyek a fekete fényezett áruval jellemezhetők. (Vinča A, Duesti I., Karanovo III., Zlatarski, Paradimi, Dimini I [Tsangli], Protokakanj-Kakanj, Danilo I, legkorábbi LBK.).

Ebben az időszakban alakult ki a középső Tisza-vidéken az AVK (Szatmár II). Ekkor a Körös-völgyben még a késői Körös kultúra él, amelyet jobb híján Protovinča néven tartunk számon. Ez nem a Vinča kultúra előzménye, hanem éppen annak korai hatását tükröző elemek összessége. (Ebben a kérdésben Gh. Lazarovici, Kalicz N. és Raczky P. nézeteit osztjuk.) Az általunk vizsgált területen, a Bánáttól északra, az Alföld délkeleti sarkában nem a korai Vinča kultúra megjelenése jelentette a kialakuló középső neolitikumot, noha hatása kétségtelenül kimutatható. Itt a Körös és Starcevo kultúrák továbbélő népcsoportjait csak később követi egy új kultúra a Maros és Temes vidéke között, amely a Vinča kultúra hatására jött létre, ahhoz sok szállal kötődik (a Marostól délre eső területeken a legtöbb elterjedési térképen vinčai területnek látjuk), és fokozatosan északra haladva elfoglalja az egykori Körös kultúra, majd az AVK területeinek nagy részét is.

Az utóbbi években a romániai Bánátban folytatott intenzív kutatások során a Temes és a Maros között, keletre pedig a hegyek lábáig kibontakozott egy olyan régészeti egység, amely nagyon sok megegyezést mutat a battonyai leletekkel. Gh. Lazarovici ezt Bucovaş csoport néven foglalta össze. Feltárásaink, melyeket a most vázolt terület északi peremén folytattunk, szinte teljesen megegyező leleteket hoztak napvilágra. Battonyán szinte minden megtalálható a Gh. Lazarovici által a Bucovaş csoportban bemutatott leletekből, aki ezek alapján arra a következtetésre jut, hogy „ohne eine sehr genaue Analyse können die beiden Gruppen nicht unterschieden werden”.¹³⁵

Számos korai neolitikus forma továbbélését fedezhetjük fel. (Hengeres nyakú fazék, talpgyűrűs kehely, alacsony csőtalp, kiöntő, spirál), amelyek egy része a vinčai kultúra fellépése utáni időszakból származik. Ugyanígy azonban vinčai párhuzamokat is találunk (fekete fényezett áru, kettőskúpos edény, csőtalp, perem alatti lencsesor, tűzdelés). A vinčai hatás tehát kettős; egyrészt áttételesen, a vinčai kultúra hatását tükröző korai neolitikus kultúrákon át, másrészt közvetlen kapcsolat, hiszen a két kultúra határos egymással. A közvetlen kapcsolat a vinčai kultúra törzsterületétől távolodva gyengül. A szakálhái kultúra saját vívmánya a pasztózus festéssel hangsúlyozott karcolt szalagok váltakozása, a hengeres nyakú, gömbös testű, kétfülű palack, továbbá az arcok edények.

Míndezeket egybevetve a battonyai C—14-es adatokkal¹³⁶ (4420—4225 i. e.) elképzelhetőnek tartjuk a szakálhái kultúra Vinča A végén való megjelenését a Vinča A időszakban továbbélő, vinčai sajátosságokat mutató ún. Protovinča népesség után. Ezt a Dimini kultúra Agia Sophia fázisával párhuzamosíthatjuk, amikor ott a kinyomott bütykök, karcolt díszek és a pasztózus festés megjelenik. Ez a korai szakálhái kultúra egyidős az AVK késői szakaszával, amit az AVK

lelőhelyein előforduló szakálhái importleletek is bizonyítanak (Alattyán-Kiskert, Békés—Déló, Tiszaug—Vasútállomás). Sem a korai, sem pedig a későbbi AVK-ban sem találunk túl sok megegyezést a szakálhái kultúrával, miként ezt Kalicz N. és Makkay J. is hangsúlyozták.¹³⁷ Így nagyon valószínű, hogy az AVK a vele egy ideig párhuzamosan élő korai szakálhái kultúrától átvehetett néhány díszítési elemet, talán éppen ezzel magyarázható a késői AVK leletegyüttesekben, (Békésszentandrás-Furugy, Békés-Déló,¹³⁸ Csárdaszállás-Fegyelmi part) a vörös pasztózus festés megjelenése, valamint a késői AVK-ban előforduló arcós edények, amelyeknek a szakálhái kultúrával való egyidejűségére Kalicz N. és Makkay J. is utalnak.¹³⁹ Lehetséges, hogy éppen a szakálhái kultúra állítja meg az AVK népének déli terjeszkedését, hiszen AVK település a Körös-völgytől délre mindaddig nem került elő, az AVK népe a Maros völgyét sohasem hódította meg. Importjai ugyan mélyen a vinçai területeken is megtalálhatók (Banjica, Fratelia), de az AVK-val szemben jelentős dél—északi mozgást figyelhetünk meg, a Vinča B időszakban a szakálhái kultúra csaknem a teljes AVK területen elterjedt.

Eredetét tekintve a Körös-Starčevo kultúra végével kimutatható megegyezések miatt a közép-európai vonaldíszes kultúrához hasonlóan már a Vinča kultúra korai szakaszában, annak hatására fejlődött ki a szakálhái kultúra a balkáni és a közép-európai régió határán.

JEGYZETEK

- 1 G. Szénászký J., Arch. Ért. 106 (1979) 67—77.
- 2 Az itt közölt alaprajzon a feltárt területnek csak azon része szerepel, ahonnan a most feldolgozott leletek származnak.
- 3 G. Szénászký J., Arch. Ért. 106 (1979) 68.
- 4 Benac, A., Obre. WMBH III. Sarajevo, 1973. 385. XXXIII. kép 1.
- 5 Dimitrijević, S., Materijali 10 (1974) XX. kép 6.
- 6 Batović, S., Stariji neolit u Dalmaciji. (Zadar 1966) XXVI/5.
- 7 Gimbutas, M., Archaeology 25 (1972) 118.
- 8 Vetnić, S., Materijali X (1974) V/8.
- 9 Lazarovici, Gh., Neoliticul Banatului. (Cluj-Napoca 1979) (tovább: Lazarovici 1979.) VII C 21.
- 10 Lazarovici 1979. IX B 12.
- 11 Kutzián I., A Körös kultúra (Budapest 1944) I/2.
- 12 Banner J., Dolg 11 (1935) XVIII/35.
- 13 Trogmayer O., Arch. Ért 91 (1964) 13/1, 12/2.
- 14 Milojević, V.—Hauptmann, H., Die Funde der frühen Dimini-Zeit aus der Arapi magula. BAM 9 (Bonn 1969) 50.
- 15 Benac, A., Obre, WMBH III. (Sarajevo 1973) 385.
- 16 Comşa, E., La periodisation de la civilisation Dudeşti. Actes du VIIIe CISPP Beograd (1972) 437.
- 17 Georgiev, G. I., Kulturgruppen der Jungstein- und Kupferzeit in der Ebene von Thrazien. Actes Praha (1961) X/2.
- 18 Todorović, J. — Cermanović, A., Banjica. (Beograd 1961) XIII/4.
- 19 Stalio, B., ZNMB VI (1970) 5/2.
- 20 Vassić, M. M., Praistorijska Vinča IV. (Beograd 1936) 23. slika 30 c, e.
- 21 Banner J. — Párducz M., Arch. Ért 1946—48, VI/7.
- 22 Lazarovici, Gh., Banatica 2 (1973) 33/5.
- 23 ibid. 13/8.
- 24 Goldman Gy., Battonya-Gödörösök és a tiszai kultúra kialakulása. (Békéscsaba, 1984)
- 25 Roska M., Az ősrégészet kézikönyve II. (Kolozsvár, 1927) 264/4.
- 26 Roska M., A Torma Zsófia Gyűjtemény . . . (Kolozsvár 1941) 83/9.
- 27 Vlassa, N., Neoliticul Transilvaniei. (Cluj 1976) 162. 2/2.
- 28 Kutzián I., A Körös kultúra (Budapest 1944) XXIX/90.
- 29 Wace, A. I. B.—Thompson, M. S., Prehistoric Thessaly (Cambridge 1939) 91/42, 200/140 d.
- 30 Milojević, V.—Zumbusch, J., Die Ausgrabungen auf der Otzaki magula in Thessalien. Das frühe Neolithikum I. BAM 11 (1971) 151.
- 31 Milojević, V.—Hauptmann, H., 1969. Beilage I. 30.
- 32 Deshayes, J., BCH 94 (1970) 205.
- 33 Milojević, V.—Hauptmann, H., 1969. Beilage 4, 41, 42, 53.
- 34 Lazarovici 1979. 144.
- 35 Roska M., A Torma Zsófia gyűjtemény . . . ciI/1—5.
- 36 Kalicz N.—Makkay J., Alba Regia 12 (1972) 11/19.
- 37 Renfrew, C., ZNM 6 (1970) I/5, 9; Schachermeyr, F., Die ältesten Kulturen Griechenlands. (Stuttgart 1955) 132; Milojević—Hauptmann 1969 Beilage 4. 42; 17/7.
- 38 Todorović, J.—Cermanović, A., Banjica. (Beograd 1961) XVIII/2, 7; XIX/1.
- 39 Goldman 1984.

- 40 *Trogmayer O.*, MFMÉ 1957 VII/16.
- 41 *Banner J.—Bálint A.*, *Dolg* 11 (1935) 79, 3/14.
- 42 *ibid.* V/14—18.
- 43 *Kalicz N.—Makkay J.*, *Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene.* (Budapest 1977) 89. (tovább:*Kalicz—Makkay* 1977)
- 44 *Dimitrijević, S.*, *Materijali* 10 (1974) 18/12.
- 45 *Milojčić—Hauptmann* 1969. XI/2, 3.
- 46 *Detev, P.*, *Ann. Plovdiv* 3 (1959) 22 d.
- 47 *Roska M.*, *A Torma Zsófia Gyűjtemény . . . Kolozsvár 1941.* LXVIII/7—16.
- 48 *Vulić, N.—Grbić, M.*, *CVA* III (1937) I/6.
- 49 *Kutzián I.*, *A Körös kultúra.* (Budapest 1944) XIII/11, III/7.
- 50 *Makkay J.*, *Alba Regia* 12 (1978) 23/13, 21; 24/13.
- 51 *Comşa, E.*, *Dacia* 19 (1975) 6/14—17.
- 52 *Milojčić, V.*, *Magulen um Larissa in Thessalien.* *BAM* 15 (1976) VIII/1, X/4, XII/5. (tovább: *Milojčić* 1976.
- 53 *ibid.* 10.
- 54 *Lazarovici* 1979. fig. 17.
- 55 *Szénászký J.*, *Arch. Ért.* 106 (1979) 7. kép 3.
- 56 *Grbić M.*, *Porodin kod Bitolja, kasno neolitsko naselje na Tumbi kod Bitolja.* (Bitolj, 1960) XXXVII/2.
- 57 *Lazarovici* 1979. 10/22.
- 58 *Banner J.—Párducz M.*, *Arch. Ért.* 1948 VII/5; *Tordoson: Roska, 1941.* LXXXIII/3.
- 59 *Banner J.—Bálint A.*, *Dolg* 11 (1935) 3/12.
- 60 *G. Szénászký J.*, *Arch. Ért.* 106 (1979) 7. kép 4.
- 61 *Trogmayer O.*, MFMÉ 1957 XV/16.
- 62 *G. Szénászký J.*, *A szakálhádi kultúra kialakulása.* Kézirat, Békéscsaba, 1981. 40.
- 63 *Dolinescu-Ferche, S.*, *SCIV* 15 (1964) fig. 2/6.
- 64 *G. Szénászký J.*, *Arch. Ért.* 106 (1979) 9. kép.
- 65 *Dolinescu-Ferche, S.*, *SCIV* 15 (1964) fig. 2/7.
- 66 *G. Szénászký J.*, *A szakálhádi kultúra kialakulása.* Kézirat, Békéscsaba 1981. 42.
- 67 *G. Szénászký J.*, *ArchÉrt* 106 (1979) 7. kép 1 a-b.
- 68 *A Battonya-Parázs tanyán újabban talált korai arcós edények restaurálása eddig nem történt meg.*
- 69 *Lazarovici* 1979. 203.
- 70 *Goldman Gy.*, *BMMK* 5 (1978) 13.
- 71 *Kalicz—Makkay* 1977. 89.
- 72 *G. Szénászký J.*, *Arch. Ért.* 106 (1979) 4. kép 11.
- 73 *Lazarovici* 1979. 147. Fig. 15 D 2—7.
- 74 *Gimbutas, M.*, *Archaeology* 25 (1972) 118; *Dimitrijević, S.*, *Materijali* 10 (1974) VII/21, 22.
- 75 *Dimitrijević, S.*, *Materijali* 10 (1974) IX/2, 5; XIX/9.
- 76 *Trogmayer O.*, MFMÉ 1957. XI/2, 19.
- 77 *Lazarovici* 1979. 147. 15/e6.
- 78 *Kutzián I.*, *A Körös kultúra.* (Budapest, 1944) XL/6, 10.
- 79 *ibid.* XL/7—9.
- 80 *ibid.* XIV/16.
- 81 *Banner J.*, *AAH* 12 (1960) 38/25.
- 82 *Lazarovici* 1979. 110. 10/d 14.
- 83 *ibid.* VIII/B/9.
- 84 *Detev, P.*, *Annales Plovdiv* 3 (1959) 22/g.
- 85 *Todorova, H.*, *BMNV* 14 (1978) IV/2.
- 86 *Nica, M.*, *Dacia* 20 (1976) 4/2, 7/11.
- 87 *Makkay J.*, *Alba Regia* 12 (1978) 16/3 a—b.
- 88 *Točík, A.*, *Slovensko v mladšej dobe kamennej.* (Bratislava 1970) V/5.
- 89 *Kalicz—Makkay* 1977 94/5.
- 90 *ibid.* 168/8—9, 12, 13.

- 91 G. Szénászký J., Arch. Ért. 106 (1979) 6. kép 9.
 92 Kalicz—Makkay 1977. 89.
 93 Korek J., MFMÉ 1967. 89.
 94 Benac, A., Obre. WMBH 3 (1973) 34/8—9.
 95 Kutzian I., A Körös kultúra (Budapest 1944) X/2, XII/4, XV/10.
 96 Arandelović—Garašanin, D., Starčevačka kultúra (1954) V/16; Vetnić, S., Materijali 10 (1974) I/6. Brukner, B. Neolit u Vojvodini (Beograd 1968) II/5. Tomić, E., Starinar 30 (1980) I/1.
 97 Miložić, V., 1976. 7/7.
 98 Banner J., AAH 12 (1960) XXXVIII/1.
 99 Trogmayer O., MFMÉ 1957. XII/5, XIII/10.
 100 Kalicz—Makkay 1977. 158/3, 160/12.
 101 ibid. 148/3.
 102 ibid. 81/10.
 103 ibid. 120/16.
 104 Quitta, H., PZ 38 (1960) 17, 9/7. Tichy, R., Arch. Austr. 1961. 103.
 105 Stalio, B., ZNM 6 (1970) 6/1, 3.
 106 G. Szénászký J., Arch. Ért. 106 (1979) 4. kép 1, 4, 5, 7. kép 7.
 107 Kalicz—Makkay 1977. 90.
 108 Banner J., Dolg 11 (1935) IX/3, 7, 17.
 109 Jovanović, B., RVM 14 (1965) 5/11, 12, 6/4.
 110 Lazarovici, G., Banatica 2 (1973) 4/2—5; 9/2, 6, 10, 14.
 111 Banner J., AAH 12 (1960) XVII/38, 44, 45.
 112 Miložić 1976. 9, XIV/6—8, 10—15, 19; XV/1—5, 7.
 113 ibid. VIII/1, X/4, XII/5.
 114 Todorova, H., BMNV 14 (1978) IV/2.
 115 ibid. IV/5.
 116 ibid. 4.
 117 Benac, A., Obre WMBH 3 (1973) 408—409.
 118 Dimitrijević, S., Sopotsko-Lengyelska kultúra (Zagreb 1968) 119.
 119 ibid.
 120 ibid. 121.
 121 Banner J., Dolg 11 (1935) 3/13.
 122 Lazarovici 1979. fig. 35.
 123 Jovanović, B., RVM 14 (1965) 41.
 124 Lazarovici 1979. 218.
 125 G. Szénászký J., Arch. Ért. 106 (1979) 5. kép 11.
 126 Roska M., A Torma Zsófia Gyűjtemény... (Kolozsvár 1941) XCVII/7, 8, 11, 13—15, 20.
 127 Grbić, M., Porodin kod Bitolja. (Bitolj 1960) XXI/1—2.
 128 Trogmayer O., MFMÉ 1957. 44.
 129 Quitta, H., PZ 38 (1960) Abb. 9/i.
 130 Trogmayer O., MFMÉ 1957. 8/1, 2, 9/12.
 131 Banner J., Dolg 11 (1935) V/18, VIII/6.
 132 Miložić, V., Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas. (Berlin 1949) 91.
 133 Miložić, V., BRGK 33 (1950) 116.
 134 G. Szénászký J., tanulmánya sajtó alatt.
 135 Kalicz—Makkay 1977. 85.
 136 G. Szénászký J., A Délkelet-Alföld neolitikumának néhány időrendi kérdése. Arch. Ért 110 (1983) 243—246.
 137 Lazarovici, Gh., Die Vinča-Kultur und ihre Beziehungen zur Linienbandkeramik. Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte (Hildesheim 1983) 141.
 138 G. Szénászký J., Arch. Ért 110 (1983) 243.
 139 Kalicz N.—Makkay J., 1977. 85.
 140 Goldman Gy., Az alföldi vonaldíszes kerámia fiatal szakaszának leletei Békés megyében. Arch. Ért. 110 (1983) 33.
 141 Kalicz N.—Makkay J., Gefäße mit Gesichtsdarstellungen in der Linienbandkeramik aus Ungarn. in: Idole, Wien 1972. 13.

Funde aus der frühen Szakálhát-Kultur von Battonya

von: JULIA G. SZÉNÁSZKY

In den vergangenen Jahren haben wir an verschiedenen Fundstellen der Szakálhát-Kultur mehr oder weniger große Grabungen durchgeführt. Neben Beobachtungen zur siedlungsstrukturellen und Beobachtungen zum Lebensstil ist es uns gelungen, bedeutendes archäologisches Fundmaterial zu sammeln, unter dem das von der Battonya-Parázs Tanya stammende von besonderer Bedeutung ist. In dieser Studie stellen wir die aus der frühen Szakálhát-Kultur hervorgekommenen Objekte (13. 26. Grube, 5. und 9. Haus), sowie das in diesen gefundene Fundmaterial, sowie dessen Zusammenhänge vor.

Mit dem Ende der Körös-Starčevo-Kultur treten parallel neue Kulturen auf, die durch ihre schwarzen, polierten Waren charakterisiert werden können. (Vinča A., Dudești I., Karanovo III., Zlatarski, Paradimi, Dimini I.—Tsangli-, Protokakanj-Kakanj, Danilo I., früheste LBK.).

In diesem Zeitraum entwickelte sich auch die ALK (Szatmár II.) im mittleren Theißraum. Zu dieser Zeit lebte im Körös-Tal noch die späte Körös-Kultur, welche wir mangels einer besseren Bezeichnung als Protovinča rechnen. Diese ist nicht Vorläufer der Vinča-Kultur, sondern die Gemeinsamkeit deren frühe Auswirkungen widerspiegelnden Elemente. (In dieser Frage teilen wir die Ansichten von Gh. Lazarovici, N. Kalicz und P. Raczky). Im von uns untersuchten Gebiet, nördlich des Bánát, im südöstlichen Winkel des Alföld bedeutete nicht die Erscheinung der frühen Vinča-Kultur das sich herausbildende mittlere Neolithikum, obzwar deren Auswirkung zweifellos aufweisbar ist. Hier folgt auf die weiterlebenden Volksgruppen der Körös- und Starčevo-Kultur erst später eine neue Kultur im Gebiet zwischen Maros und Temes, welche auf Wirkung der Vinča-Kultur zustande kam, und durch viele Stränge mit dieser verbunden ist (die vom Maros südlich liegenden Gebiete sehen wir auf den meisten Verbreitungskarten als Vinča-Gebiete), und diese besetzt Schritt für Schritt nach Norden wandernd die Gebiete der einstigen Körös-Kultur, später auch einen Großteil der Gebiete der ALK.

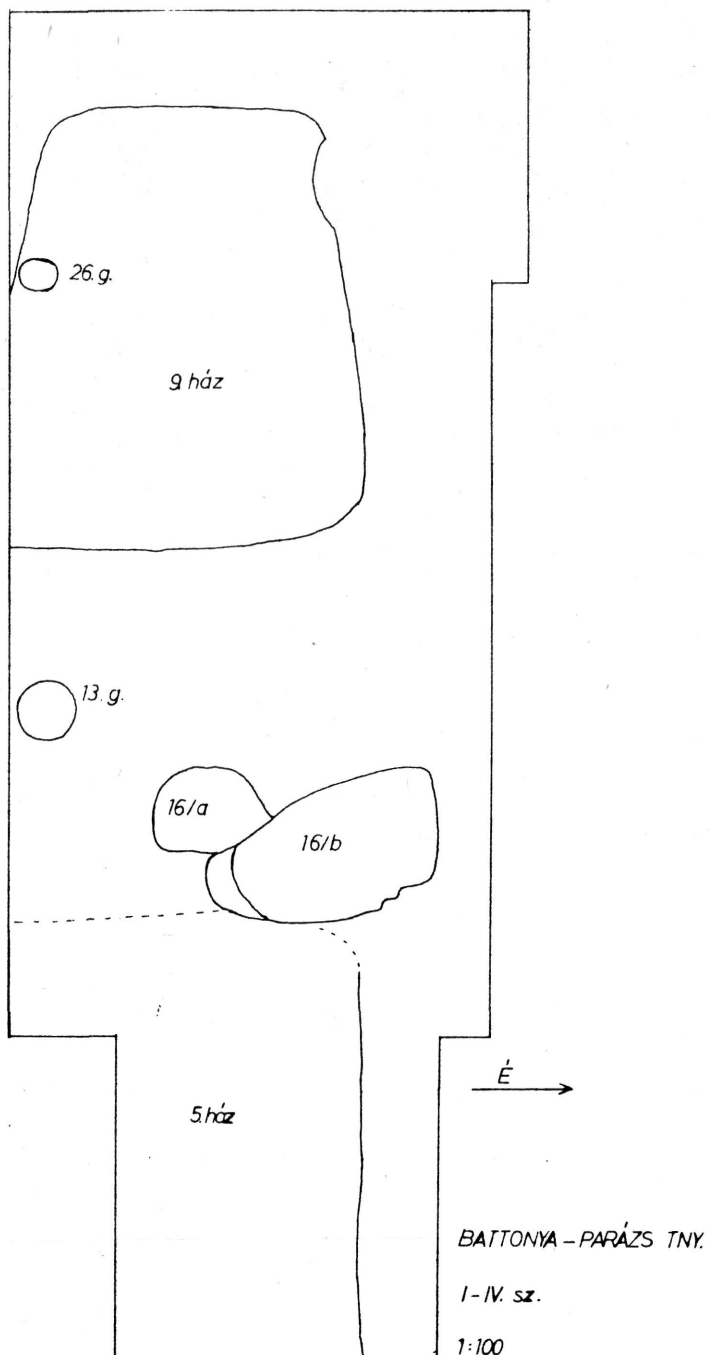
Im Verlaufe der in den letzten Jahren im rumänischen Bánát durchgeführten intensiven Forschungen zwischen dem Temes und Maros, nach Osten weiterhin bis hin zu den Gebirgsausläufern, entfaltete sich eine archäologische Einheit, welche mit den Funden von Battonya in vielen Fällen Übereinstimmung zeigt. Gh. Lazarovici faßt dieses unter dem Namen Bucovaț-Gruppe zusammen. Unsere Ausgrabungen, welche wir am Nordrand des oben erwähnten Gebietes durchführten, brachten fast ausschließlich gänzlich übereinstimmende Funde ans Tageslicht. In Battonya ist sozusagen alles auffindbar, was durch Gh. Lazarovici von den Funden der Bucovaț-Gruppe vorgestellt wurde, der auf dieser Grundlage zu der Schlußfolgerung kommt, daß „ohne eine sehr genaue Analyse können die beiden Gruppen nicht unterschieden werden.“

Wir können das Weiterleben mehrerer neolithischen Formen entdecken. (Topf mit zylindrischem Hals, Kelch mit Fußring, niedriger Rohrfuß, Ausgießer Schnabel, Spirale), von denen ein Teil aus der Epoche nach dem Auftreten der Vinča-Kultur stammt. Gleichfalls finden wir aber auch Parallelen mit der Vinča-Kultur (schwarze, polierte Ware, Doppelkegel-Gefäß, Rohrfuß, Linsenreihe unter dem Rand, Stichelung). Die

Wirkung der Vinča-Kultur ist demnach zweifach; teilweise mit Überleitung, über die die Wirkung der Vinča-Kultur widerspiegelnden frühen neolithischen Kulturen, andererseits durch den unmittelbaren Kontakt, sind doch beide Kulturen benachbart. Der unmittelbare Kontakt wird mit der Entfernung vom Stammgebiet der Vinča-Kultur schwächer. Eigene Errungenschaft der Szakálhát-Kultur ist der Wechsel der durch pastos Bemalung betonten, eingekratzten Bänder, die zweihenkelige Kugelkörper-Flasche mit zylindrischem Hals, sowie weiterhin die Gefäßgefäße.

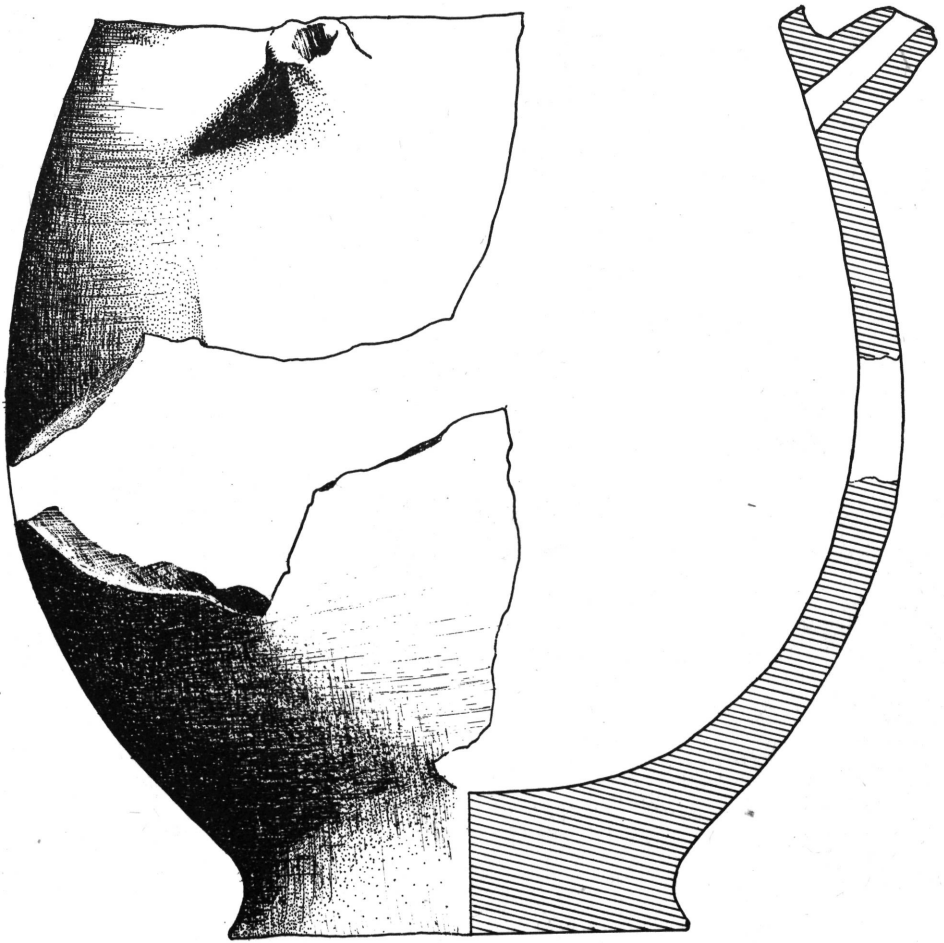
Im Vergleich all dieser mit den Angaben von Battonya C—14 (4420—4225 vor unserer Zeitrechnung) halten wir die Erscheinung der Szakálhát-Kultur am Ende der Vinča A nach der im Zeitraum der Vinča A weiterlebenden, Eigenschaften der Vinča-Kultur aufweisenden sogenannten Protovinča-Völkerschaft für wahrscheinlich. Diese können wir mit der Agia Sophia-Phase der Dimini-Kultur parallelisieren, als dort die herausgedrückten Knoten, die eingekratzten Verzierung und die pastos Bemalung auftreten. Diese Szakálhát-Kultur ist gleichaltrig mit dem Ende der AVK (Importe der Szakálhát-Kultur im mittleren Theißgebiet: Bahnstation von Tiszaug, Alattyán-Kiskert, AÉ 1985 [112] 52—.), so bremst diese mit größter Bestimmtheit sogar deren Verbreitung nach Süden, wurde doch südlich des Körös-Tals bisher noch keine AVK-Siedlung gefunden, und das Volk der AVK eroberte niemals das Maros-Tal. Ihre Importe sind jedoch auch tief in den Vinča-Gebieten auffindbar (Banjica, Fratelia), jedoch können wir gegenüber der AVK eine bedeutende Süd-Nord Bewegung beobachten, und im Zeitabschnitt der Vinča-B ist die Szakálhát-Kultur bereits im gesamten Gebiet der AVK verbreitet.

In Bezug auf ihren Ursprung, ähnlich der LBK, wegen der Übereinstimmungen, die gegen Ende der Körös-Starčevo-Kultur aufweisbar sind, entwickelte sich die Szakálhát-Kultur bereits im frühen Abschnitt der Vinča-Kultur, unter deren Wirkung, im Grenzgebiet des Balkans und der mitteleuropäischen Region.

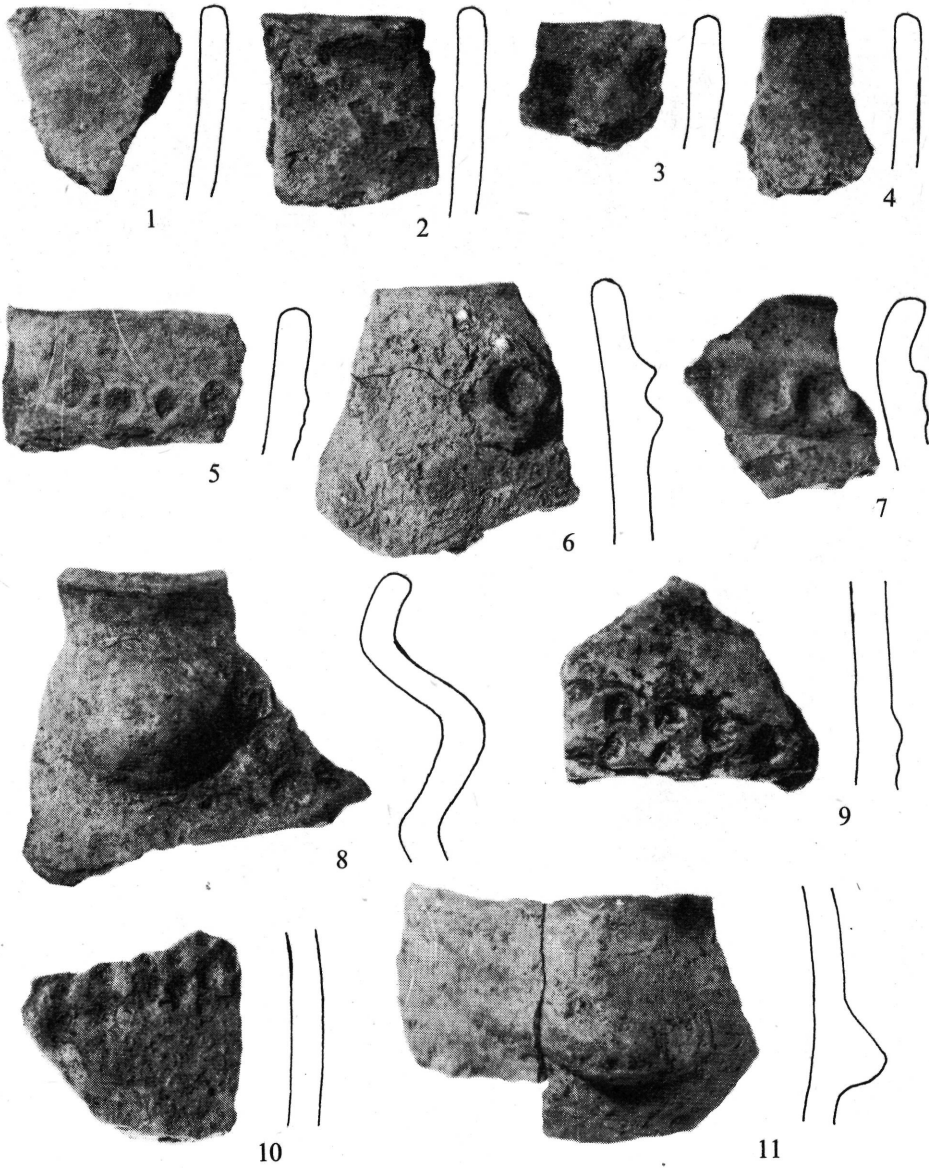

1. kép: Battonya-Parázs tanya. A korai objektumok alaprajza

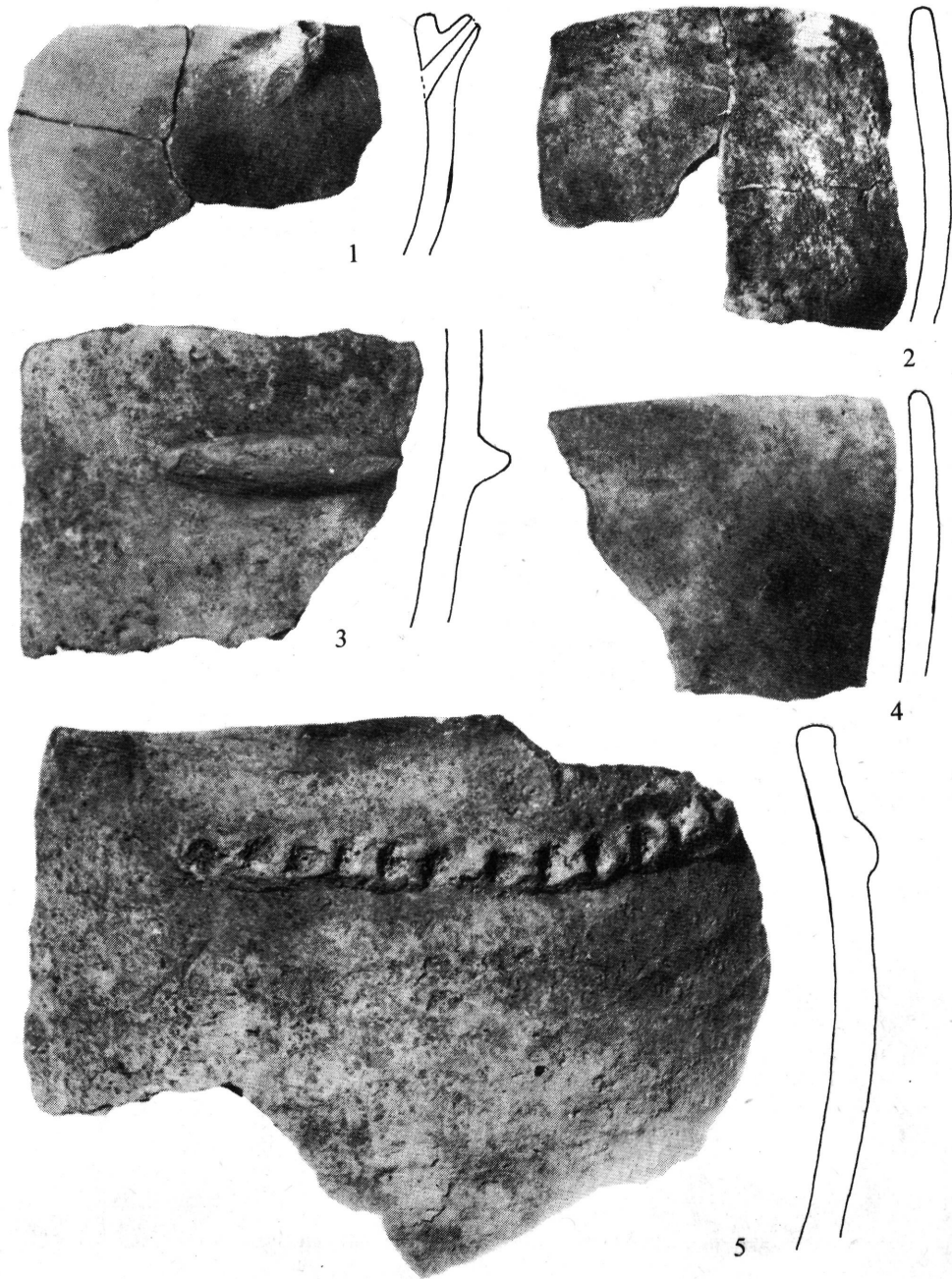

2. kép: *Battonya-Parázs tanya*. 26. gödör. M: 1:1

3. kép: *Battonya-Parázs tanya*. 26. gödör. M: 1:2

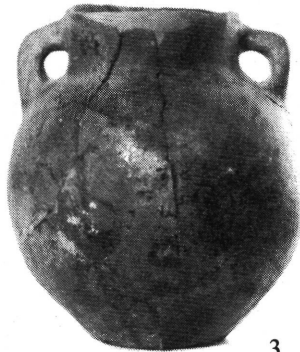
4. kép: *Battonya-Parázs tanya*. 26. gödör. M: 1:2

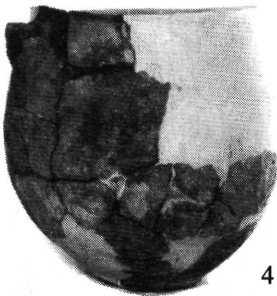
1

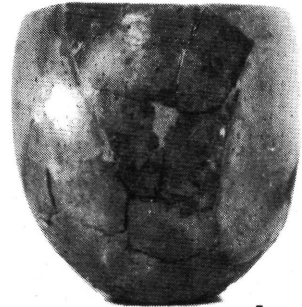
2

3

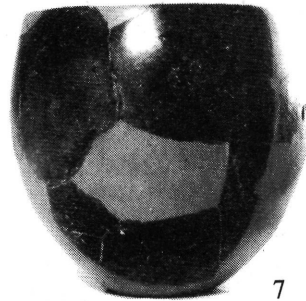
4

5

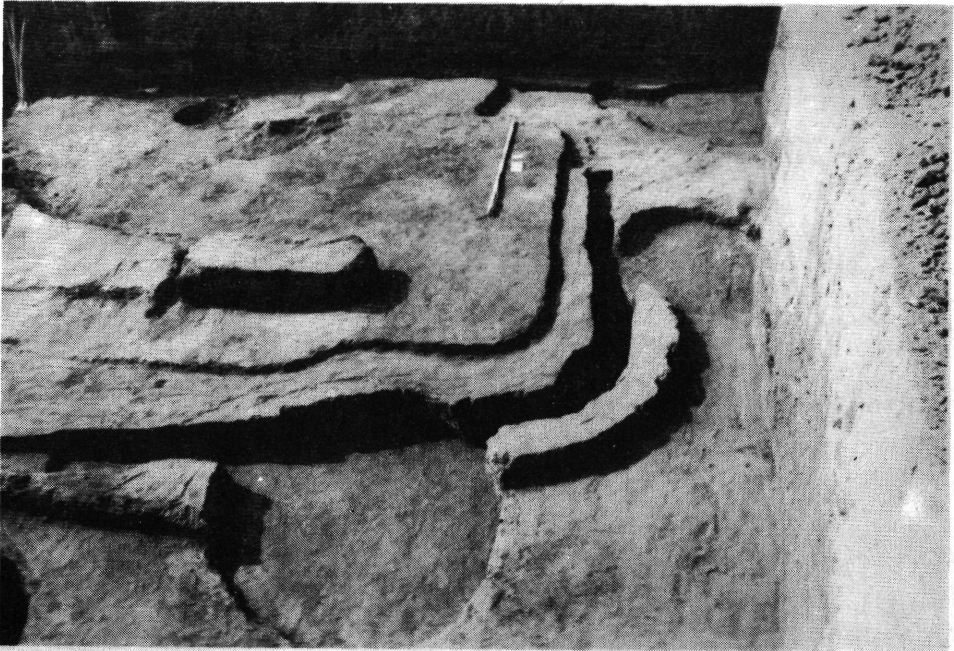
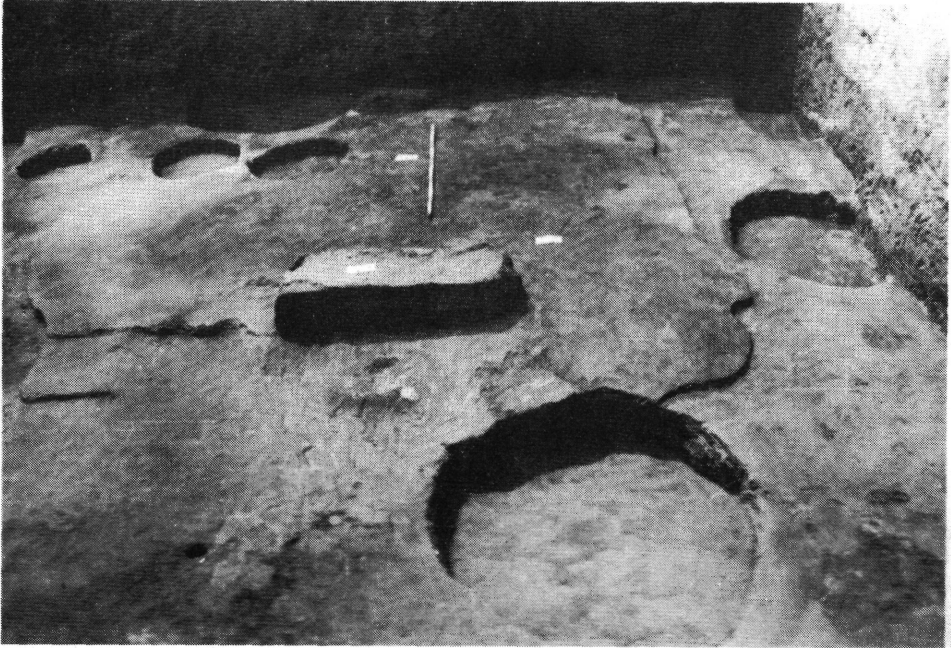

6

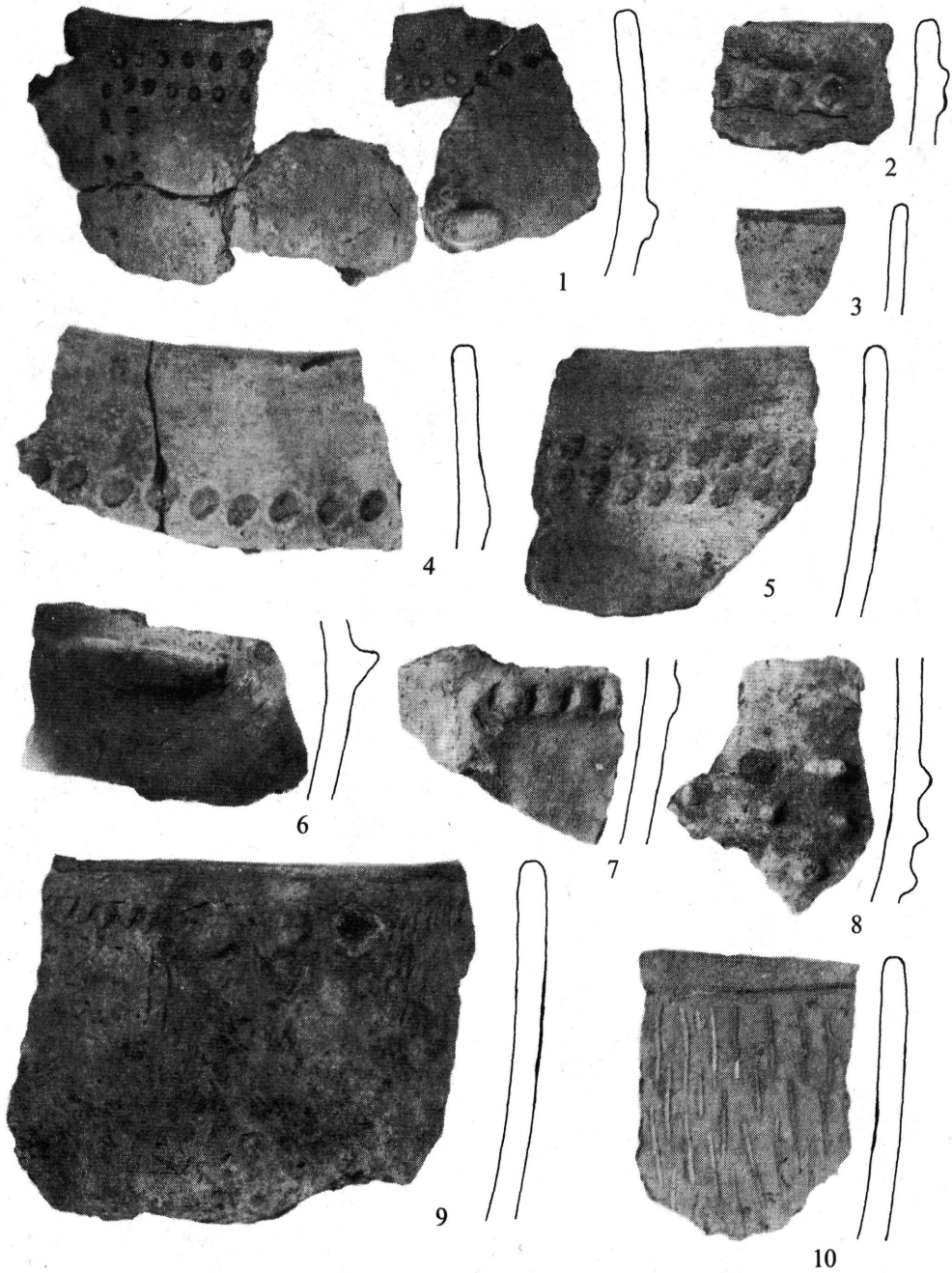

7

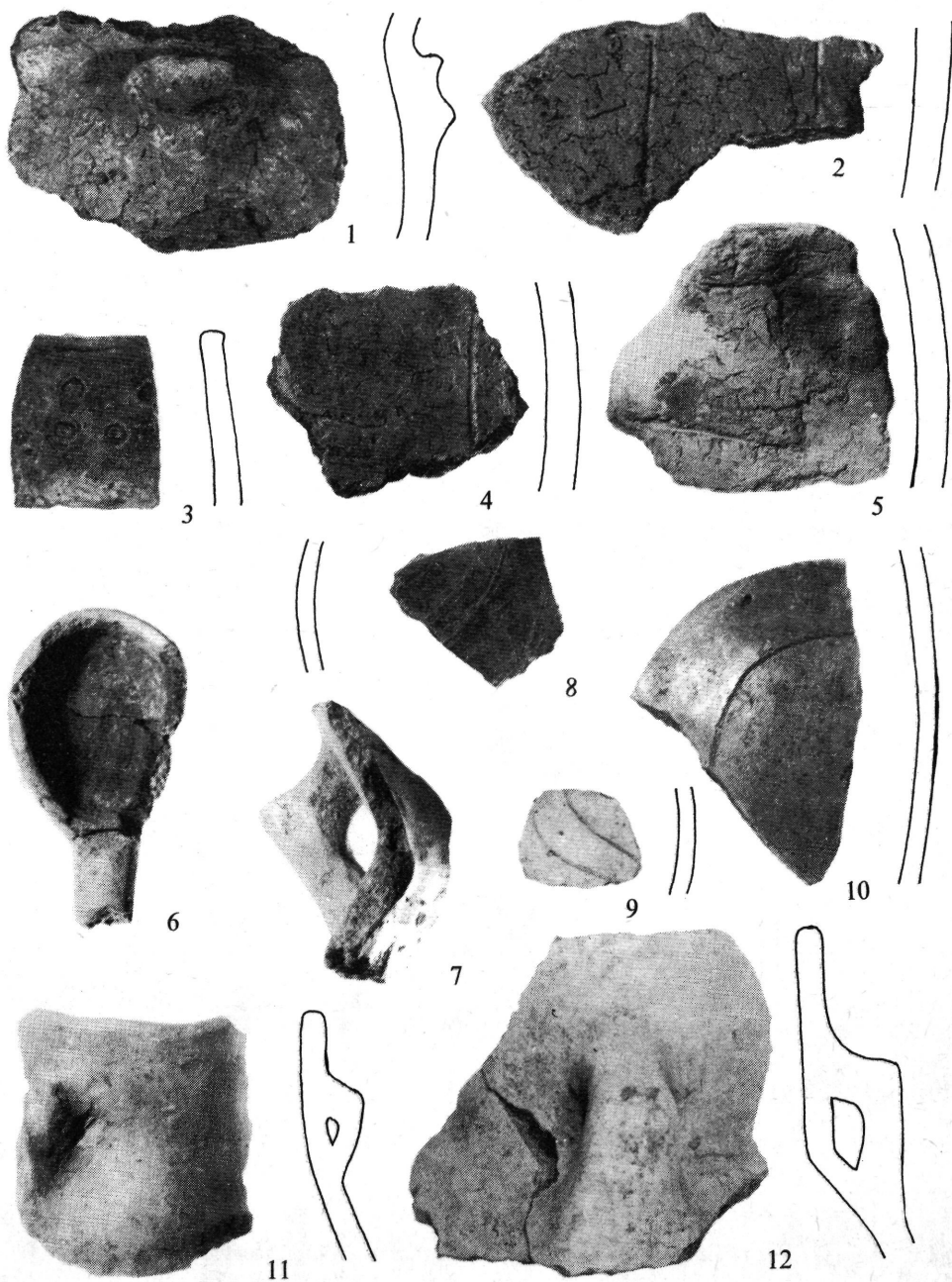
5. kép: *Battonya-Parázs tanya*. 26. gödör. 1, 3.: M: 1:5; 4: M: 1:6; 2, 5, 7,: M: 1:2, 5; 6.: M: 1:2

6. kép: *Battonya-Parázs tanya*. 9. ház. Felül az alapárok bontás előtt, alul bontás után.

7. kép: *Battonya-Parázs tanya. 5. ház. M: 1:2*

8. kép: *Battonya-Parázs tanya*. 5. ház: 5, 8, 10, 12.; 9. ház: 1, 3, 9.; I. szelvény: 2, 4, 7, 11.; III. szelvény: 6.

A vadlúdvonulás ökológiai adottságai Békés megyében

STERBETZ ISTVÁN

Bevezetés

A nemzetközi természetvédelem szemlélete a második világháborút követő évtizedekben nagyot változott. A korábbi gyakorlatot még a klasszikus „szabadtéri muzeológia” jellemezte. Ritkaságuk, különlegességük volt a tájak, növények, állatok értékmérője, és ezek kutatása, megmentése, bemutatása határozta meg a teendőket is. Ezt az elévülhetetlen érdemeket halmozó kulturális munkát azonban más megvilágításba helyezte az emberi környezet jelentőségének a felismerése, annak bonyolultan szerteágazó, és végkifejlődésében a bioszféra egészére kiterjedő összefüggései. Ebben a problémakörben a ritkaságvédelem már csupán egy-egy része az élővilág egészével foglalkozó természetvédelemnek, amelyben a géntartalékok minél változatosabb, minél változékonyabb fenntartása a cél. Ilyen feladatokkal pedig már nem lehet csak a védetté nyilvánított flóra vagy faunaelemekre s azoknak hasonlóképpen védett élőhelyeire korlátozódni. Az igazán gyakorlati jelentőségű kérdések többnyire éppen a nem védett környezetben adódnak, és a nagy területen mozgó, tömeges fajok kutatása ezért is sürgető. Egyrészt választ kell keresni arra, hogy egy tekintélyes biomassza létfeltételeit mennyiben szolgálják, és mennyiben veszélyeztetik az adott ökológiai körülmények, másrészt pedig az állatok visszahatását is vizsgálni kell ott, ahol az ember lakik, termel, vagy gazdálkodik. Különös hangsúlyt kapott itt az agroökoszisztémák kutatása, amely a Magyar Tudományos Akadémia mezőgazdasági programjának egyik újszerű tanulmányát képezi (Jermy 1979).

Békés megyében a vadlúdvonulás problémái iskolapéldái ennek a kettős szempontú ökológiai kutatásnak, amennyiben az itteni szikes pusztákat az európai vadlúdgyülekező helyek legjelentősebbjei között tartják nyilván a nemzetközi vizsgálatok (Timmermann 1981). Az északi vadludakat nagyon határozott vonulási hagyományok kötik a békési szikesekhez. E gyülekező helyeken azonban számos változást hoztak az utóbbi évtizedek, de jórészt a távoli költőhelyekhez kapcsolódó magyarázattal, megváltoztak az itt átvonuló ludak tömegviszonyai is. Természetvédelmi és vadgazdálkodási szempontból kívánatos, hogy minél több vadlúd minél huzamosabb időn át tartózkodjék a megye területén. Ugyanakkor a mezőgazdaságot az érdekli, hogy a ludak tevékenysége mennyiben befolyásolja a terméseredményeit. A felmerülő kérdésekre ezért meg kell vizsgálni a vadludak tömegviszonyainak alakulását, tisztázni kell a vonulás ökológiai körülményeit, végül a libatömegek táplálkozásának gazdasági és természetvédelmi vonatkozásai kívánnak számszerű értékelést.

Anyag és módszer

A nemzetközi jelentőségű vadzvízek védelmére 1971-ben létrehozott, ún. Ramsari Konvenció (Scott 1980, Sterbetz 1981 a.) kritériumai szerint a megye európai jelentőségűnek minősülő vadlúdgyülekező helyei Biharugra környékén, a kardoskúti Fehértón, a Szabadkigyósi legelőn, Békéssámszon szikesein, és a Csabacsüdi-szénási legelőkön adódtak az 1950 előtti években. E területek közül mindmáig csak Biharugra és Kardoskút őrizte meg a kontinentálisan is számottevő szerepet, a másik három puszta vadvízviszonyainak megromlása következtében a jelenben már kevésbé jelentős. Folyamatos megfigyelésekkel Csabacsüdön 1940—1982, Kardoskúton és Békéssámszonban 1952—1982., Biharugrán pedig 1951., 1961., 1963. évekről vannak feljegyzéseim. A mennyiségi adatok összeállításához saját megfigyeléseim mellett egyrészt a kardoskúti természetvédelmi területen vezetett szolgálati napló, másrészt a Nemzetközi Vízvadvadkutató Iroda (IWRB) részére október—március időközében, minden hónap középő hétvégén rendszeresített, egyidejű számlálások eredményeit vettem figyelembe (Sterbetz 1960, 1968, 1972, 1975, 1976, 1982, Timmerman 1981). Az egykori tömegviszonyok alakulásának a lehetőségekhez igazodó áttekintése után Biharugra és Kardoskút esetében a jelen állapotot értékelő statisztika céljából az 1972—1981 közötti évtized átlageredményeit dolgoztam fel. Tekintettel arra, hogy a vonulási időszakban havonta egyszeri IWRB számlálások nem mindenkor estek egybe a ludak mozgásának tetőzésével, Kardoskútról és Biharugráról egyben a legnagyobb őszi mennyiségeket is külön táblázatba rendezetten ismertetem.

Az ökológiai viszonyok alakulásának áttekintéséhez a saját vizsgálataim mellett a közvetlen, vagy közvetett adatokat tartalmazó forrásokat Borbás 1881, Korbely 1917, Sterbetz 1960, Bodroγκözy 1966, Sterbetz 1972, Andó és Bodroγκözy in: Krajko 1974, Sterbetz 1977, Bodroγκözy 1981 és Müller 1980, 1981 szolgáltatták.

A laboratóriumi vizsgálatokhoz a Madártani Intézet gyomortartalom gyűjtésében tárolt, békési vadlúdanyagot, és saját gyűjtéseimet dolgoztam fel 1947—1981 időközéből.

Az energiaforgalom nyomonkövetésére műszer hiányában nem alkalmazhattam kalorimetriás vizsgálatot. Helyette a háziállatok takarmányozásánál használt takarmánytáblázatokból a keményítőérték alapján állapítottam meg a kilocalóriát. Baitner—Fekete—Szentmihályi (in: Horn 1976) szerint 1 kg keményítőérték 2356 kilocalóriával, illetve 2356 megacalóriával számítható. A ludak excrementumának értékelésénél az általánosan elfogadott Kear (1963, 1963 a.) féle számításokat vettem át.

Békés megyében csak a nyári lúd (*Anser anser*), a vetési lúd (*Anser fabalis*), a nagy lilik (*Anser albifrons*) és a kis lilik (*Anser erythropus*) ökológiája értékelhető számszerűen is. A nagyritkán előforduló Sushkin lúd (*Anser neglectus*), amelynek rendszertani helye sem tisztázott még, valamint az időnként megjelenő *Branta* fajok néhány adata statisztikai feldolgozáshoz elégtelen. E fajoknak a megyéből származó adatait összefoglalóan Sterbetz (1962, 1975, 1981, 1982),

és Sterbetz—Sziij (1968) tanulmányai ismertetik, illetve a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum gyűjteményében (Réthy 1978), valamint a Madártani Intézetben találhatóak preparátumok.

Megállapítások, eredmények

1. A vadludak mennyiségi viszonyainak alakulása

a) Csabacsüd

A szarvas—orosházi országút két oldalán elhelyezkedő csabacsüdi legelő a vele többé-kevésbé összefüggő nagyszénási és lajosszénási, taraji pusztákkal nagyforgalmú gyülekezőhely volt az 1950 előtti években. Mintegy 4000 hektár rövidfűvű, szikes sztyeppkörnyezetében elsősorban a nagy és kis lilik tartózkodott nagyobb mennyiségben. A 25—30000 körül tetőző lúdtömegnek általában 80%-a volt nagy lilik, 10%-a kis lilik, 8%-a vetési lúd és 2%-a nyári lúd. Sajátos módon Csabacsüdon koratavasszal tetőztek a ludak, ősszel inkább elaprózódott a vonulás. Ez a többi békési lúdgülekező hellyel ellentétes, tavaszi tetőzés bizonyára azért alakult így, mert ősszel hiányzott itt az éjjelezést és ivást kiszolgáló, nagyobb vízterület. Tavasszal a nagy pusztá zsendülő füve, és elegendő vadvíz jelentette itt a vonzerőt. Az ötvenes évek után ezeket a pusztákat a kanalizáció, a fásítás és a belterjesedő legelőgazdálkodás rontotta el a vadludak számára.

b) Szabadkígyós

A Békéscsaba—Gyula—Szabadkígyós háromszögben kiterjedt szikes pusztákról pontosított vadlúdmennyiségeket nem ismerünk. Tarján (1930, 1936) a harmincas évek egyik közismert vadlúdszakértője, nagyon nagy tömegek rendszeres átvonulását sejteti itt. A terület akkori állapotának ismeretében feltételezhetjük, hogy Biharugra és Kardoskút forgalmát megközelítő gyülekezőhely lehetett egykor ez a legelő. A pusztának a legértékesebb madárelőhelye ma már védett, és a tájvédelmi körzetben lehetőség nyílik a vadvízviszonyok megjavítására. Szabadkígyóson csapadékos esztendőkből jelenleg is előfordulnak több ezer példányt számláló vadlúdtömegek. Megszállásuk azonban nem rendszeres és időtartamát tekintve is korlátozott.

c) Békéssámson

A Csongrád megyébe is átnyúló, békéssámsoni Montág-gyep ősszel és tavasszal vadvízben gazdag környezetével az ötvenes években még átlagosan 10—15000 vadlúd rendszeres gyülekezőhelye volt. A hatvanas évektől kezdődően azonban a kardoskúti Fehértó védett területének kedvezőbb viszonyai, és egyidejűleg a

sámsoni legelő kanalizálása következtében zömmel ide csoportosultak át ezek a lúdtömegek. A jelenben az őszi tetőzés idején átlagosan két-hármezer vadliba, 90%-ban nagy lilik tartózkodik itt.

d) Biharugra

A biharugrai halastórendszer és körülötte a begécsi—vátyoni—zsadányi—orosi—geszti, valamint az országhatáron túl az oláhszentmiklósi, tiszaradványi puszták egykor Európának egyik legnagyobb forgalmú vadlúdgyülekező helyét jelentették. Sajnos az 1950 előtti, nagy vadlúdbőség idején sohasem volt szervezett számlálás, és a legendás vadlúdtömegekről így nem maradhattak fenn pontos adatok. Müller Géza és Nagy László személyes közlései szerint „sok százezer” lehetett ez a hajdani lúdmennyiség. 1951 novemberében Nagy Lászlóval közösen szervezett, és azonos időpontokban dolgozó, nyolc megfigyelőre alapozott számlálásunk Biharugra—Begécs—Geszt körzetében kikerekítve 500 000 vadludat eredményezett. 90% nagy lilik, 5% kis lilik, 4% vetési lúd, 1% nyári lúd. 1961. november 8—15. között a biharugrai és szikpusztai halastavakon már csak 60 000 ludat számláltam, 95% nagy lilik, 1% kis lilik, 4% vetési lúd. 1963. november 10—15. között az utolsó biharugrai sziki és begécsi számlálásom végeredménye 40 000. 80% nagy lilik, 3% kis lilik, 1% nyári lúd, 16% vetési lúd. 1970 januárban Philippona (1972) 15 000 nagy liliket számlált a halastavakon. Az 1972—1981 közötti, utolsó évtizednek kihagyásokkal végzett IWRB számlálásai összeroppanás szerű fogyatkozásról tanúskodnak itt. Az adatgyűjteményből kiszámított átlagértékeket az 1. sz., a tetező számokat a 2. sz. táblázat részletezi.

e) Kardoskút

A Kardoskúti Fehértó környékének eszményi vadlúdgyülekező helyet jelentő szikes pusztájáról Farkas István — a rezervátum jelenlegi természetvédelmi őre — szolgáltatott 1950 előtti, általánosító számokat. Szerinte átlagosan 15—20 000 vadlúd volt a hajdani tetező mennyiség. A Fehértó, és 800 hektáros, szűkebb környéke 1965 óta természetvédelmi terület. A védett állapot kezdetétől Kardoskút vonzereje évről évre fokozódott, szinte már rendellenesen feldúsult vadlúd gyülekezések színtere. 1977-ben volt a csúcspont, ezután némi mérséklődés következett. Az 1972—1981 közötti IWRB számlálások átlageredményeit a 3. a tetező mennyiségeket a 4. sz. táblázat (Sterbetz 1982a) ismerteti.

2. *A vadlúdvonulás ritmusa*

Közép-Európában a vadlúdvonulás meglehetősen kiegyenlített, és nomadizáló jellegének ellenére is őszi szabályszerűséget tükröz. Ősszel a helyben is fészkelő nyári ludak augusztusi kóborlásával kezdődik a mozgalom, majd szeptember közepétől a kislilikek vezetik be az északi fajok vonulását. A vetési lúd érkezése október 1. a nagy liliké október 15. körül esedékes. A tetező időszak a csekély

mennyiséggel átvonuló északi nyári lúd populációknál nehezen érzékelhető, általában november elején megy át a zöm. A kis lilik több évtizedes statisztikájából egy kora októberi és egy késő őszi-korlateli csúcs tűnik ki (Sterbetz 1968, 1982), amelyből arra következtethetünk, hogy ez a faj egymástól távol eső fészkelőhelyekről (talán skandináv és szibériai költőterületekről) érkezik. A nagy lilik egyes esztendőiben már szeptember utolján is előfordul. Ez a faj korábban november első tíz napjában tetőzött. Az utóbbi években az őszi lúdvonulás csúcserkéit általánosan hetekkel később tapasztaljuk az egykorinál. Magyarázatát kétségtelenül a kukorica gépi betakarításában találjuk. A késő ősszel bőséges táplálékot szolgáltató kukoricatarlók miatt feltorlódnak és sokáig kitaranak az egymást követő libahullámok és kora télen csak a hótakaró vet véget a táplálék-konjunktúrához ragaszkodó gyülekezésüknek. A tavaszi vonulás kezdete a mindenkori időjárástól függ. Az egyes fajok mozgalma összefolyik ilyenkor. Tartós gyülekezés nincs, februárban, március elején majdnem megszakítás nélkül röpködnek át Alföldünk fölött az északon költő vadludak. Áttelelő libaseregek is gyakoriak a Délkelet-Alföldön, amikor az időjárás ezt lehetővé teszi. Változékony téli időjárás mellett rendszeresen tömegesen megjelennek, eltűnnek, majd megint csak visszatérnek a vadludak. Tekintettel arra, hogy a balkáni és mediterrán zóna a közép-európai libavonulás telelőhelye (Mörzer Brujyns—Philippona—Timmerman 1973), ezt a telelőterületnek Alföldünk-től való kis távolsága magyarázza. A vonulás éjjel-nappal történik. Biharugrán és Kardoskúton ismételtén tapasztaltam késő éjjel is — hangjuk alapján — sokezesre tehető lúdtömegeket. A folyamatos kardoskúti megfigyelések statisztikájából az tükröződik, hogy a vonulásból érkező nagy lilikek zöme általában az esti behúzás idején éri el a Fehértó gyülekezőhelyét. Az alkonyati órákban megérkező, új vadlúdseregek előőrsei — magános példányok, vagy néhány egyedből álló, kis csoportok — ilyenkor már napközben megjelennek a tó fölött. Azt ismételtén körülrepülik, majd meghatározott irányba távoznak. Ilyen megfigyelésekből mindenkor arra következtethetünk, hogy esti behúzás-kor az előző napokban észlelteknel nagyobb mennyiségű vadlúd szállja meg majd az éjjelezőhelyet. Tavaszi vonuláskor a nap 24 órájában húz a vadliba, és a gyülekezőhelyeken megpihenők napi ritmusa is ötletszerű.

3. A környezeti adottságok

a) A gyülekezőhelyek jellege

A hagyományos vadlúdyülekező helyek létrejöttének alapfeltételét a nagyki-terjedésű, háborítatlan füves pusztá, az ivást és éjjelezést biztosító, sekély vízfelület, valamint a naponta elérhető táplálék-bázis jelenti a magyar Alföldön. Ezek együttesének tartós adottsága vezethet előbb-utóbb a vonulási hagyományok kifejlődéséhez, amelyeknek keletkezése mindenkor lassú, megszűnésük azonban annál gyorsabban bekövetkezhet, a környezet előnytelen megváltozása, vagy más, kedvezőbb feltételeket kínáló megszállóhelyek vonzóhatása következtében.

A vizsgált Békés megyei gyülekezőhelyek megegyeznek abban, hogy szolonyecses talajú, ürmös-cickóros csenkeszrétek (*Artemisia* és *Achilleo* — *Festucetum pseudovinae* társulások) életterében alakultak ki, ahol a táplálék-bázis mintegy 60 km-es körzetben oszlik el. Ugyanakkor jelentősen eltér a vízellátottságuk. Szabadkígyós, Csabacsüd és Békéssámson esetében csak a padkás mikrorelif szintkülönbségeit kitöltő, alkalmi csapadékvizet használhatja ki a vadliba, amely a belvízrendezés következtében mind bizonytalanabban alakul ki. Kardoskúton a Fehértó 100 hektáros, 9—11 pH értékeket is elérő vízű, természetes szikestava a vadludak megszállóhelye. Vízét zömmel a csapadék, kis hányadában még a sajátos „mederforrásai” szolgáltatják. Természetes állapotában a tó majdnem évente kiszárad, és csak az őszi esőzések idején alakult ki benne ismét néhány cm-es, állandósuló vízfelület. A vadlúdvonulás idejére általában már bekövetkezett ez az állapot. A természetvédelmi kezelés vitatható helytállósággal szabályozta a tó vízháztartását. Ez a partvédelemmel, keresztgáttal és átömlesztéssel történt beavatkozás egyelőre a madarak számára vonzóbb környezetet teremtett, de a szikes tó fizikai és kémiai állapotát távlatilag már veszélyezteti. A vadludak éjjelező, és ivőhelyét legváltozatosabban a mintegy 1100 ha összterjedelmű, biharugrai mesterséges halastórendszer szolgálja ki, amelynek egységében mindenkor adódik a lúd számára alkalmas állapot.

b) Vonulási hagyományok

A vadlúdvonulás békési hagyományai kétségtelenül sokkal kiterjedtebb környezetben bontakoztak ki egykor, mint ahogyan a jelenlegi nagyforgalmú gyülekezőhelyeket körvonalazhatjuk. A megye természeti állapotának régmúltját feltáró, gazdag szakirodalom alapján a Sárrét, a Körösök völgye, és a Maros egykori vízjárásának környezete láncszemként illeszkedik a Kárpát-medencének ősi madárvonulási országútjába, amelynek tengelye a még szabályozatlan Tisza ártere, a hozzákapcsolódó Szernyemocsár, Ecsedi-láp, délebbre pedig az Alibunár vízimadár-élőhelyeivel. Az északról érkező vadludak tömegei is ilyen körülmények között lényegesen nagyobb területen oszlottak meg a múltban, és egy-egy pihenőhelyre nem zsúfolódott össze a maiakhoz mérhető mennyiség. A jelenleg ismert békési gyülekezőhelyek minden bizonnyal csak a múlt századi vízrendezések után szűkültek be szigetszerűen, amikor a kiszáritott, feltört rétekről a vízimadarak a még megmaradó alkalmas élőhelyekre tömörültek.

1950 óta egyrészt ezeknek az ősi vonulási hagyományoknak feladását, másrészt újak kialakulását tapasztaltuk. Szabadkígyóson és Csabacsüdon a kanalizáció miatt bizonytalanodott el a hajdani vadlúdgyülekezések tradíciója. Biharugra környékéről Müller (1980) írásában találjuk részletezve a hajdani vadvízes, háborítatlan halastavas állapotot felváltó, jelenlegi zaklatott viszonyokat. A halastavak területe gyarapodott ugyan, de a vadludaknak nem találják meg ott többé a hajdani nyugodt körülményeket. Sajátos módon e felsorolt gyülekezőhelyek viszonyainak megromlásával párhuzamban javultak meg jelentős mértékben a kardoskúti Fehértó adottságai, amióta a ludak éjszakázásának tökéletes háborítatlanságot biztosít az 1965-ben életbelépett védettség. Elsősorban a

békéssámsoni gyülekezőhelyről csoportosultak át ide a vadlibák, majd az IWRB számlálások statisztikáiból fokozatosan az is kirajzolódott, hogy Hortobágy és Biharugra mellőzésével egyre jelentősebb mennyiségben egyenesen ide szállnak meg a Kelet-Magyarországra érkező, északi vadlúdtömegek. Az ötvenes évek végén — hatvanas évek elején még Hortobágyon és Biharugrán meg szálló ludaknak jelentős hányada csoportosult át Kardoskútra, ahol ez a folyamat napjainkig tradícióvá tartósodott.

c) Veszélyeztető tényezők

Logikai okoskodásból általában a vadászatot szokták a legdurvább veszélyeztető tényezőnek tekinteni. A Békés megyei vadlibavadászatokat azonban nem lehet így általánosítani. A terítékre hozott vadludak mennyiségével a vadászat sem itt, sem az országban másfelé nem okozott számottevő veszteségeket. A Biharugra környékén ismétlődő, egykori rekordszámokat, közöttük a kárpát-medencei csúcsteljesítményt is jelentő, 1943 október 29-én, Tiszaradványon Szapáry László által egy nap alatt zsákmányolt 209 ludat is jelentéktelennek kell tekintenünk, ha tekintetbe vesszük, hogy azokban az években több százezernyi vadlúd gyülekezett ott. A jelenben, a mindenfelé erősen megfogyatkozott vadlibamennyiség sem sínyli meg azt az évi néhány száz példányt, amelyet a hivatalos vadászati statisztikák szerint Békés megyében elejtenek. A vadászat csupán sportszerűtlen gyakorlata esetében válik kedvezőtlen ökológiai tényezővé, olyankor, mint pl. a kigyósi pusztáról feljegyzett, repülőgépes lúdhajszó (Tarján 1936), vagy Biharugrán a dél-európai országokból fogadott bér vadászoknak gyakran tapasztalt mértéktelenségei.

A mezőgazdaság gépesítése, az éjjel is dolgozó munkagépek fényszórói, a növényvédelmi repülőgépek, a gépesített őszi lehalasztás a halastavakon, gyakori háborgatói a gyülekező vadludaknak. A nem előírt módon végrehajtott vegyi növényvédelem Békés megyében két kirívó esetben károsította a ludakat. Kardoskúton 1970 novemberében a mezei pockok ellen, helytelenül nem a föld alá juttatott, hanem a felületre kiszórt Thiodános és Arvalinos csalétek három héten át napi 10—15 vadlúdhullát is eredményezett (Sterbetz 1973). Ugyancsak Kardoskúton 1974-ben mintegy kétezer novemberi vadlúd hullott el higany és foszfor hatóanyagú növényvédő szerekkel kezelt búzavetőmag felszedése következtében (Halász—Kiszely 1977).

4. A vadludak napi ritmusa

A gyülekezőhelyeken elidőző vadliba táplálkozás, ivás és pihenés céljából naponta ismétlődve megfordul az alvóhely és a legelőterület között. Napi ritmusát az időjárás és a látási viszonyok szabályozzák. A hajnali kiözönlés előtt mintegy órával korábban már erősen aktív, messzehangzó, összefolyó lármával ébred a libasereg. Október—novemberben a legelőreindulás a napkeltét megelőző fél-órával történik, néhány ismétlődő, nagy hullámban hagyják el az éjjelezőhelyet. 1951-ben Biharugrán a félmillió vadlibatömeg olyan sűrűn borította a halasta-

vak lecsapolt, zátonyos porondjait, hogy egymást akadályozták a felszállásban. Egy-egy felkerekedő, több ezres csoport néhány méterrel a víz fölött másik hasonlóba ütközött s egy részük kénytelen volt ilyenkor földreszállni. Tél közeledtével fokozatosan későbbre tolódik a kiözönlés, december közepén már jóval napkelte után repülnek ki az alvóhelyről. Ködben mindenkor erősen késik, és elnyújtottabban megy végbe a hajnali vadkihúzás. Erős-tartós ködök gyakran szétszórják a libatömegeket, ilyenkor egy-egy gyülekezőhelyen a mennyiségük hirtelen megfogyatkozik. November közepéig a ludak délelőtt 9—11 óra között, nagyon meleg időjárás esetében még egyszer délután is, ívás céljából visszatérnek az alvóhelyre. Két-három órás tartózkodás után szállnak ki újra, majd az alkonyati óráktól késő estig folyamatos a hazatérésük. A napközbeni itatóhúzás az őszi esőzések bekövetkeztével fokozatosan elmarad, amikor a legelőhely közelében is találnak összegyülemlett vadvizet. Tiszta, holdvilágos éjjeleken előfordul, hogy éjszakai legelésre is kiözönlenek a libák, és ilyenkor a táplálékkínálat mértékétől függ, hogy hajnal előtt visszatérnek, vagy reggelig a legelőn maradnak-e. Tavasszal ez a szabályszerű napi mozgás jelentősen módosul. Ilyenkor a zsendülő rét fűállománya szolgáltatja a libák legkedveltebb táplálékát, és ezt rendszerint az alvóhely közvetlen közelében is megtalálva, a szokásos ki-behúzásuk csak nagyon kis távolságokra módosul.

A vizsgált gyülekezőhelyeken — Szabadkígyós kivételével — gépkocsival követve igyekeztem a táplálkozóterületre húzó ludak hatósugarát megállapítani. Az akciórádiusz a nyári lúdnál 3—4, a vetési lúdnál 8—30, a nagy liliknél 5—60, a kis liliknél 1—5 km között alakult. Leisler (1969) a Fertő-tó ausztriai szakaszán a vetési ludaknál észlelte az ugyancsak 30—35 km-t legnagyobb távolságkén, a nagy lilikek és a nyári ludak ennél kisebb utakat röptek csak be.

5. A vadludak társas viszonya

A fajon belül kifejezetten társas életformában vonuló és tartózkodó vadludak eltérő módon társulnak az éjjelező és táplálkozóhelyeken. Kardoskúton, ahol több tízezernyi madártömeg alig 100 ha-os területre zsúfolódik, az egyes lúdfajok keveredését lehetetlen értékelni. Ezzel szemben a tágas biharugari halastavakon valamennyi lúdfaj külön-külön alvóhelyre csoportosul. A vetési és nyári lúd némi növényzettel borított, füves-kákás zátonyokra jellemző, a két lilikfaj viszont a teljesen növényzetmentes sík vizek és iszaphátások biztonságához ragaszkodik.

Vonulás közben, illetve a legelőterületen a más fajokkal társuló hajlam a nagy liliknél a legkifejezettebb. Legkevésbé vegyül a kis lilik. A nyári és vetési lúd átmeneti forma ilyen szempontból. Idegen fajok általában akkor keverednek, amikor az egyik vagy mindkét faj csak kis példányszámban van jelen. Népesebb lúdcsapatok már ritkábban vegyülnek el. Legelőhelyükön a nagy lilik és a vetési lúd csapatai szorosan falkában maradnak. A kis lilik és a nyári lúd sokkal inkább szétszóródva táplálkozik.

6. Táplálkozásvizsgálatok

a) Nyári lúd

A nyári lúdból, lévén védett faj, táplálkozásvizsgálatok céljára lőtt példányok nem álltak rendelkezésemre. A Madártani Intézet gyűjteményében található 4 biharugrai és 1 kardoskúti gyomor véletlen vadászsákmányokból került ki. Az október—decemberi időszakból származó 5 gyomor analízisét az 5. sz. táblázat mutatja be.

Táplálkozás céljából a nyári lúd nem szívesen távolodik el a fészkelő, illetve éjjelezőhelyétől. Elsősorban vízi és mocsári környezetben legel, vagy úszva tótágast állva („gründolva”) és a szárazon lépegetve veszi fel az elsősorban zöld növényi részekre, és vízalatti rizómákra alapozott táplálékát. 1951. évi, biharugrai megfigyeléseim a zsenge nádlevél és a csatak (*Bolboschoenus maritimus*) gyakori fogyasztását állapították meg. Hasonló észrevételek adódtak Angliában Kear (1963), Hollandiában Lebret (1964), és az osztrák Fertőn Leisler (1969) vizsgálatainál.

b) Vetési lúd

Laboratóriumi vizsgálatra az október—december őszi időszakból 86, január—februárból 24, márciusból 14 gyomortartalommal rendelkeztem. Kardoskútról 84, Orosházáról 16, Gerendásról 11, Biharugráról 8, Békés megyerről 2, Körösladányból, Békéscsabáról és Mezőhegyesről 1—1 madár származott. Feldolgozásuk a 6—7—8 táblázatokban.

c) Nagy lilik

E legelterjedtebb, legnagyobb tömegben átvonuló vadlúdfajból az őszi időszakra 155 októberi—decemberi, a téli hónapokra 24 január—februári, a tavaszi vonulásra 7 márciusi gyomortartalmat dolgoztam fel. Kardoskútról 116, Biharugráról 43, Békéssámsonból 26, és Orosházáról 1 madár származik. A 9—10—11 táblázatok tartalmazzák a vizsgálat eredményeit.

d) Kis lilik

A tömegesen átvonuló lúdfajok e legfeltűnőbbben fogyatkozó képviselőjének a táplálkozása világviszonylatban alig ismert, vonulási körülményeiről, és a gyülekezőhelyeken felvett táplálékukról csak a magyarországi vizsgálatok dolgoztak fel tetemesebb statisztikát (Sterbetz 1968, 1978, 1982). Békés megyéből a szeptember—decemberi őszi vonulás idején sikerült vizsgálati anyagot gyűjteni. A 75 feldolgozott madár közül 55 Kardoskútról, 9 Biharugráról, 7 Orosházáról, 3 Békéssámsonról és 1 Telekgerendásról származik. A táplálékmeegoszlást a 12. sz. táblázat mutatja be.

7. A vadludak táplálkozásának gyakorlati vonatkozásai

Az 1972—1981 közötti évtizedben a megye vadlúdforgalmának majdnem egészét magukhoz vonzó biharugrai és kardoskúti gyülekezőhelyeken évente mintegy 125 000 példány fordult meg, amely összességében 312 tonnányi élőszület jelent. E tekintélyes biomasszának a fenntartása a gyülekezőhelyek szikes pusztáinak, valamint a környező agroökoszisztémák táplálkozóhelyeinek anyag és energiaforgalmában számot tevően érvényesült. Az 5—12 táblázatokban részletezett laboratóriumi eredmények alapján a táplálékcsoportok százalékos megoszlását a 13. sz. táblázat mutatja be. A továbbiakban ebből kiindulva, az 1. és a 3. sz. táblázatokban foglalt, átlagos madármennyiségekre történt a táplálék-szükséglet megállapítása, nagyon óvatos számítással a nyári lúd esetében 0,30 kg, a vetési lúdnál 0,20 kg, és a két lilikfajnál 0,15 kg, beszáradt állapotú, napi és példányonkénti tápláléksúly szerint. A 14. sz. táblázat ennek eredményeként a naponta és az egész vonulási idényben (X—III) felvett táplálékmenyiséget s annak keményítő és megacalória-tartalmát mutatja be. A 15. sz. táblázat az ebből visszakerülő madártrágya tömegét és annak nitrogén-foszfor meg kálium-tartalmát ismerteti.

Az így kapott, elgondolkoztatóan magas számértékek azonban csak akkor tükrözhetik a valóságot, ha tekintetbe vesszük a vadludak táplálkozásának a hatalmas területeken megoszló körülményeit is.

a) Mezőgazdasági szempontok

Szántóföldi és réti környezetben, mint a legelő háziállatok táplálékkonkurrense, vagy a frissen vetett, és zöldülő gabona károsítója jöhet számításba a vadliba. A füves pusztai táplálékkonkurrencia tényére Leisler (1969) az osztrák Fertő nyári lúdjainál mutat rá, ahol a 100—200 pár között váltakozó fészkelőállomány vitathatatlanul felvet gazdasági kérdéseket is. Békés megyében egyedül Biharugrán költ számottevő mennyiségben, mintegy 40—50 pár között, a nyári lúd. Ezek a madarak azonban a legeltetési időszakban alig távolodnak el a halastavaknak szűkebb környezetétől, ezért gazdasági szerepükről beszélni nem lehet.

Az északi lúdfajok ősszel a legeltetés beszüntetése után, tavasszal viszont jóval annak kezdete előtt vonulnak át a magyar Alföldön. Mindkét esetben legalább három-négy hét iktatódik a háziállatok, illetve a vadludak legelőhasznosítása közé. Ez az időszak elegendő a madarak által felvett fűmennyiség újrasarjadásához.

Gabonakultúrákban a csírázó vetőmag felszedésével károsíthat a vadlúd akkor, ha az őszi vonulás kezdeti időszakában, megfelelő, zsenge fű és vetéslevélzet nem áll rendelkezésre. Másrészt nagyon kivételesen az is előfordulhat, hogy csapadékos időszakban kényszerből a talaj felületére szórják a vetőmagot. Ilyenkor a búzatáblákon nagyon csábító táplálékkínálat keletkezik. 1974-ben Kardoskúton ilyen körülmények között következett be a csávázott vetőmaggal mérgezett vadludak tömeges pusztulása is (Halász—Kiszely 1977).

A zöldülő gabonavetés legelése általában regenerálódó károkat okoz, legfeljebb csak a csírázást követő, néhány napban a levélzet túlságos roncsolásával, a zsenge tövek kihúzgálásával, vagy tartósan csapadékos időszakban a fejlődő növények sárbataposásával következhet be maradandó termésveszteség. Az óvatos madaraknak lőfegyveres, vagy pásztorokutyás riasztásával azonban mindenkor el lehet hárítani a gabonaföldeken esedékes vadlúdkárokat.

A legelő libacsapatok trágyája a kardoskúti vizsgálatok szerint (Sterbetz 1979) 44%-ban a táplálkozótérületen, 56%-ban az alvóhelyen ürül ki. A gazdák néha feltételezik, hogy a zárt csoportban legelő madarak összefüggő trágyaszőnyeggel, nagyobb foltokban is kiegészítik a vetést. Kear (1963, 1963a) laboratóriumi kísérletei azonban bebizonyították a feltevések tarthatatlanságát.

A mezőgazdaságban tapasztalt vadlúdkárok természetéről és viszonyilag könnyű elhárítási lehetőségeiről Hollandiában van Dobben (1953), Philippona (1972), Belgiumban Kuyken (1969), Angliában Kear (1963, 1963a) és Svédországban Markgrén (1963) vizsgálatai is a kártételek kiküszöbölhetőségét hangsúlyozó, hazai megállapításokkal azonos végeredményekhez jutottak.

b) Természetvédelmi szempontok

A Békés megyében gyülekező vadludaknak 97%-át a nagy, 2—3%-át a kis lilik teszi ki. Mindkét faj, de ahogyan a bemutatott gyomortartalmak is tükrözik, különösen a kipsztulással veszélyeztetett kis lilik számára a természetes sztyeppnövényzet a legkedvezőbb. Karaktertáplálékuk a zsenge réti fű, és, ha ez megfelelően biztosított, háttérbe szorítja az egyéb táplálékfeleségeket. A békési gyülekezőhelyeken a vadvízlevezető csatornahálózat miatt egyre szerényebb mértékben adódik a vadludak számára alkalmas, természetes füves puszta. A megromló táplálkozási lehetőségeket ezért a szántóföldeken kárpótolja a vadliba. Újabban a monokultúras kukoricatáblák gépi betakarítása jelent e tekintetben konjunktúrás kínálatot, a tarlókon visszamaradó tetemes törött cső és lemorzsolódott mag révén. Ezt a magevésre fokozatosan áttérő táplálkozási életformát az országos anyaggyűjtésre alapozott vadlúdyomortartalom-vizsgálatoknak alábbi részeredményei mutatják be (Sterbetz 1978):

Vetési lúd: 1952—1969 időközében 100 gyomortartalomban a kukorica előfordulása 20%, 1970—1976 között 75 gyomorban 69%.

Nagy lilik: 1947—1969 években 132 madárban 13% a kukorica előfordulása. 1970—1976 időközében 128 példányban már 68%.

Kis lilik: Az 1954—1969 esztendőkből származó 40 példányból még hiányzott a kukorica. 1970—1974 időszakából 60 gyomortartalomban már 13% gyakorisággal szerepelt.

Ennek a vizsgálati anyagnak 80%-a Békés megyei gyűjtőhelyekről származik. A kukoricatarló táplálékban 70-80% kukorica, néha akár hónapokkal is meghosszabbítja a vadludak tartózkodását, és a kárbavesző magvak ily módon értékes vadhússá hasznosulnak. A kukoricakombájnok szemveszteséges munkája ezért természetvédelmi és vadgazdálkodási szempontból bizonyos hányadában így megtérül.

A nyári lúd zsenge nádlegelése, és a csatakrizómák fogyasztása révén befolyásolhatja egy terület szukcesszióját (Kear 1963, Le Bret 1964, Leisler 1969). Békés megyei természetvédelmi területen ez idő szerint azonban nem fészkel nyári lúd, így ez a tájatalakító tevékenység itt nem kerül számításba.

Gyakorlatibb problémákat vet fel ugyanakkor a vadludaknak a kardoskúti alvóhelyükre hulló, nagy mennyiségű trágyája, amely a sokoldalúan jellegzetes, szikes állapota miatt is védett Fehértónak kis területére halmozódik. Ez a trágyatermelés fokozódó eutrofizációra vezet, amelynek mértékét ugyan a széllel kifújódó, felszíni talajréteg némiképp mérsékli a kiszáradó időszakok alkalmával. 1977-ben, a mind ez ideig legtömegesebb vadlúdjárás esztendejében, október 1 és december 9 között 917 q vadlúdt trágya, és ezzel 20 q N, és 9 q P_2O_5 , valamint 18 q K_2O került a tómederbe (Sterbetz 1979). A kardoskúti Fehértón 1982-ig csupán a planktonmennyiség hatványozódásában nyilvánult meg a vízbehulló madártrágya következménye. Kérdéses azonban, hogy távlatilag ez a folyamat mivé fog kifejlődni?

Véggözetkeztetés

A vadlúdvonulás szempontjából Békés megye tradíciókat teremtő adottságokkal rendelkezik a jelenben is. A biharugrai és kardoskúti gyülekezőhelyek Európa legjelentősebbjei között szerepelnek, a kardoskúti természetvédelmi terület a Ramsari-Konvenció „Jegyzék”-ének is részese. Jelentős környezethatások e pillanatban nem veszélyeztetik e kiemelt fontosságú gyülekezőhelyeket.

Az itt gyülekező vadludak mezőgazdasági kártétele csak alkalmasszerűen nyilvánulhat meg, és viszonylag egyszerű módszerekkel elhárítható.

Az éjjelre összezsúfolódó lúdtömegek szervesanyag-termelése a kardoskúti Fehértó természeti állapotának megőrzésénél vet fel némiképp aggasztó kérdéseket.

Irodalom

- Baitner, K.—Fekete, L.—Szentmihályi, S.* (1976): Gazdasági állatok takarmányozása in: *Horn, A.*: Állattenyésztés I. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, p. 383, 537—538.
- Békés megye gazdasági földrajza (1974): Szerk. *Krajkó Gy.* Békéscsaba, p. 13—75.
- Bodrogekőzy, Gy.* (1966): Ecology of the halophilic vegetacio of the Pannonicum. V. Results of the investigation of the Fehértó of Orosháza. *Acta Bot. Acad. Sci. Hung.* 12. p. 9—26.
- Bodrogekőzy Gy.* (1980): Szikes puszták és növényzetük. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 6. p. 29—50.
- Borbás, V.* (1881): Békés megye flórája. Budapest, MTA.
- van Dobben, W. H.* (1953): De landbouwschade der wilde ganzen. *Landbouw — woorlicht* 10. p. 263—268.
- Jermey, T.* (1979): Az agroökoszisztémák kutatásának néhány újabb elvi kérdéséről. *Állattani Közlemények*, 66. p. 87—92.
- Kear, J.* (1963): Wildfowl and agriculture. In: *Atkinson—Willes, G.L.H.*: Wildfowl in Great Britain. London, p. 315—328.
- Kear, J.* (1963a): The agricultural importance of wild goose droppings. *Wildfowl Trust 14th Ann. Rep.* p. 72—77.
- Korbely, J.* (1917): A Körösök és a Berettyó szabályozása. *Vízügyi Közl.* II. 173—222. p. 1—150.
- Kuyken, E.*: (1969): Grazing of wild geese on grasslands and Damme, Belgium. *Wildfowl* 20. p. 47—54.
- Lebert, T.*: (1964): Oekologische successie en waterwild concentraties. *Ardea* 52. p. 48—92.
- Leisler, B.* (1969): Beiträge zur Kenntnis der ökologie der Anatiden der Seewinkels. I. *Egretta* 12. p. 1—64.
- Markgren, G.*: (1963): Studies on wildgeese in southernmost Sweden. *Acta Vertebr.* 2. p. 299—418.
- Mörzer—Bruyns, M. F.—Philippona, J.—Timmerman, A.*: (1973): Survey of the winter distribution of Palearctic geese in Europe, W. Asia and N. Africa. IWRB Goose Research Group Rep. (kézirat)
- Müller, G.*: (1980): Geszt környékének és a madárvilágnak változásai az elmúlt 40 év során. A Békés megyei Múzeumok Közleményei. 6. p. 157—171.
- Müller, G.*: (1981): A környezet és az élővilág változásai a századelő óta. *Natura* 4. p. 189—210. Békéscsaba.

- Philippona, J.*: (1972): Die Blässgans. Die Neue Brehm Bücherei, Wittenberg-Lutherstadt, A. Ziemsen Verl. H. 457. p. 43.
- Réthy, Zs.*: (1978): A békéscsabai múzeum madárgyűjteményének katalógusa. Békésmegyei Múzeumok Közleményei 5. Békéscsaba, p. 293—320.
- Scott, D.*: (1980): A preliminary inventory of Wetlands of international importance for waterfowl in W. Europa and NW. Africa. IWRB Special Publication No 2. p. 9—23.
- Sterbetz, I.*: (1960): A Magyarországon telelő lilikek ökológiai problémái. *Aquila* 73—74. p. 33—49.
- Sterbetz, I.*: (1962): A vörösnyakú lúd vonulási problémái Közép-Európában és Magyarországon az utolsó három évtizedben. *Állattani Közlemények*, 49. p. 97—103.
- Sterbetz, I.*: (1968): Der Zug der Zwerggans auf der ungarischen Pussta. *Ardea* 56. p. 259—266.
- Sterbetz, I.*: (1972): Vizivad. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, p. 1—104.
- Sterbetz, I.*: (1975): A Kardoskúti természetvédelmi terület madárvilága. *Aquila* 1973—1974. 80—81. p. 91—120.
- Sterbetz, I.*: (1976): A vadlúdvonulás alakulása a magyarországi gyülekezőhelyeken. *Aquila* 82. p. 181—194.
- Sterbetz, I.*: (1978): The feeding ecology of *A. albifrons*, *A. erythropus* and *A. fabalis* in Hungary. IWRB Bulletin No. 45. July 1978. p. 9—16.
- Sterbetz, I.*: (1979): A monokultúrás kukoricatermesztés szerepe a vízi madárvonulás táplálékbázisában. *Állattani Közlemények* 66. p. 153—159.
- Sterbetz, I.*: (1981): Megfigyelések a Sushkin lúd ökológiájáról és etológiájáról. Hajdúsági Múzeumok Évkönyve. Hajdúböszörmény, p. 31—44.
- Sterbetz, I.*: (1981/a): Protected Wetlands of international importance in Hungary. Budapest, Mezőgazdasági Kiadó, p. 1—3.
- Sterbetz, I.*: (1982): Migration of *A. erythropus* and *B. ruficollis* in Hungary, 1971—1980. *Aquila* 89. P. 107—114.
- Sterbetz, I.*: (1982/a): Culminations of the autumn migration of wildgeese and cranes in the Kardoskút Nature Reserve SE Hungary. *Aquila* 89. P. 193—194
- Sterbetz, I.—Szijj, J.*: (1968): Das Zugverhalten der Rothalsgans in Europa. *Vogelwarte* 24. p. 266—277.
- Tarján, T.*: (1930): Békéscsaba és vidékének madárvilága in: Békéscsaba. Történelmi és kulturális monográfia. Szerk. Korniss Géza. Békéscsaba, Körösvidek nyomda.
- Tarján, T.*: (1936): A vadlúd és a repülőgép. *Nimród Vadászújság*, jan. 10. p. 238.
- Timmerman, A.*: (1981): On the occurrence of geese in the W. Palearctic. Proceedings of the IWRB Symposium on the marking of waterfowl distribution, migration and habitats. Alushta (USSR) 1976. nov. 16—22. Moszwa, p. 73—108.

1. táblázat

**Az 1972—1981 időközében végzett vadlúdszámlálások
átlageredményei Biharugráról**

Hónap	Nyári lúd A. anser	Vetési lúd A. fabalis	Nagy lilik A. albifrons	Kis lilik A. erythropus
X.	100	200	5000	30
XI.	154	320	20 000	10
XII.	—	150	20 000	120
I.	58	70	5 000	—
II.	4	60	20 000	1
III.	60	50	5 000	30

2. táblázat

**Az 1972—1981 időközében végzett vadlúdszámlálások
csúcsértékei Biharugráról**

Év	Nyári lúd A. anser	Vetési lúd A. fabalis	Nagy lilik A. albifrons	Kis lilik A. erythropus
1972	280	1500	18 000	—
1973	1140	2100	16 000	—
1974	?	?	?	?
1975	?	?	?	?
1976	?	?	?	?
1977	248	—	15 000	35
1978	1200	30	50 000	1150
1979	200	—	22 000	120
1980	150	—	20 000	19
1981	98	187	15 000	31

3. táblázat

**Az 1972—1981 időközében végzett vadlúdszámlálások
átlageredményei Kardoskútról**

Hónap	Nyári lúd A. anser	Vetési lúd A. fabalis	Nagy lilik A. albifrons	Kis lilik A. erythropus
X.	3	300	8 000	150
XI.	30	800	45 000	450
XII.	10	1600	23 000	1700
I.	—	300	21 000	50
II.	30	130	7 000	1200
III.	20	750	3 000	1000

4. táblázat

Az 1972—1982 időközében végzett vadlúdszámlálások
csúcsértékei Kardoskútról

Év	Nyári lúd A. anser	Vetési lúd A. fabalis	Nagy lilik A. ablbifrons	Kis lilik A. erythropus
1972	8	2 000	45 000	5000
1973	—	1 000	50 000	1000
1974	—	88	70 000	2000
1975	140	2 000	10 000	500
1976	—	150	40 000	300
1977	48	39	100 000	1750
1978	20	140	35 000	1250
1979	250	119	60 000	1300
1980	36	1500	80 000	22
1981	30	10 000	10 000	400

5. táblázat

5 db nyári lúd (A. anser) gyomortartalom
X—XII. időközéből

A táplálék neve	Előfordulási esetek száma	Darabszám
Föld alatti növényi részek:		
Phragmites rizoma	2	x
Bolboschoenus rizoma	2	x
Zöld növényi részek:		
Phragmites	2	x
Festuca	2	x
Bolboschoenus	2	x
Agrostis alba	1	x
Puccinellia	1	x
Magvak:		
Zea	1	168
Őrlőanyagok:		
Homok és kavics	5	x
Csigaháztörmelék	1	x

6. táblázat

86 db vetési lúd (A. fabalis) gyomortartalom
X—XII. időközéből

A táplálék neve	Előfordulási esetek száma	Darabszám
Zöld növényi részek:		
Triticum levél	51	x
Festuca	12	x
Achillea	2	x
Chenopodium	1	x
Sinapis	1	x
Taraxacum	1	x
Chara	1	x
Magvak:		
Triticum	35	22905 + x
Zea	34	1079 + x
Setaria	4	5367
Polygonum	4	3262
Datura	2	2160
Hordeum	2	19 + x
Oriza	1	3812
Echinochloa	1	2816
Suaeda	1	158
Helianthus	1	52
Sinapis	1	8
Őrlőanyagok:		
Kavics és homok	59	x
Csigahéjtörmelék	12	x

7. táblázat

24 db vetési lúd (A. fabalis) gyomortartalom
I—II. időközéből

A táplálék neve	Előfordulási esetek száma	Darabszám
Zöld növényi részek:		
Triticum	17	x
Suaeda	3	x
Chara	1	x
Magvak:		
Amaranthus	3	1814
Setaria	3	2818
Zea	3	103
Eryngium	1	168
Acacia	1	103
Triticum	1	22
Hordeum	1	20
Carex sp.	1	16
Datura	1	6
Sparganium	1	5
Polygonum	1	2
Állati táplálék:		
Zabrus tenebroides	1	
Chitintörmelék	1	x
Őrlőanyagok:		
Kavics és homok	19	x
Csigahéjtörmelék	4	x

8. táblázat

**14 db vetési lúd (*Anser fabalis*) gyomortartalom
III. hónapból**

A táplálék neve	Előfordulási esetek száma	Darabszám
Zöld növényi részek:		
Festuca	12	x
Triticum	6	x
Achillea	2	x
Taraxacum	1	x
Allium	1	x
Magvak:		
Setaria	1	281 + x
Scirpus sp.	2	11
Sparganium	1	1
Őrlőanyagok:		
Homok és kavics	10	x
Csigahéjtörmelék	11	x

9. táblázat

**155 db nagy lilik (*A. albifrons*) gyomortartalom
X—XII. időközéből**

A táplálék neve	Előfordulási esetek száma	Darabszám
Zöld növényi részek:		
Festuca	87	x
Triticum	70	x
Graminea sp.	27	x
Chenopodium	2	x
Limonium	2	x
Cyperaceae sp.	1	x
Achillea	1	x
Myriophyllum	1	x
Magvak:		
Zea	101	20621 + x
Triticum	38	12090 + x
Polygonum	6	332
Setaria	5	128
Echinochloa	2	26
Amaranthus	1	119
Rumex	1	6
Trifolium	1	6
Őrlőanyagok:		
Homok és kavics	140	x
Csigahéjtörmelék	37	x

10. táblázat

**24 db nagy lilik (A. albifrons) gyomortartalom
I—II. időközéből**

A táplálék neve	Előfordulási esetek száma	Darabszám
Zöld növényi részek:		
Graminea	11	x
Festuca	8	x
Triticum	1	x
Magvak:		
Triticum	5	6715
Oriza	5	1970
Setaria	4	192
Echinochloa	2	296
Trifolium	1	200
Zea	1	192
Hordeum	1	188
Polygonum	1	168
Schoenoplectus	1	26
Datura	1	8
Őrlőanyagok:		
Kavics és homok	20	x

11. táblázat

**7 db nagy lilik (A. albifrons) gyomortartalom
III. hónapból**

A táplálék neve	Előfordulási esetek száma	Darabszám
Zöld növényi részek:		
Festuca	6	x
Triticum	1	x
Magvak:		
Polygonum	2	61
Zea	1	x
Őrlőanyagok:		
Kavics és homok	7	x

12. táblázat

75 db kis lilik (*A. erythropus*) gyomortartalom
IX—XII. időközéből

A táplálék neve	Előfordulási esetek száma	Darabszám
Zöld növényi részek:		
Festuca	59	x
Triticum	8	x
Chenopodium	5	x
Taraxacum	2	x
Achillea	2	x
Sinapis	1	x
Poa sp.	1	x
Bolboschoenus	1	x
Magvak:		
Atriplex	6	4067+x
Setaria	5	53
Triticum	5	67+x
Polygonum	4	12
Zea	3	184+x
Sparaganium	2	30
Hordeum	2	18
Schoenoplectus	2	374
Plantago	2	146
Artemisia	2	35
Cyperaceae sp.	2	8
Amaranthus	1	188
Őrlőanyagok:		
Csigahéjtörmelék	22	x
Kavics és homok	21	x

13. táblázat

A táplálékcsoportok százalékos megoszlása

Lúdfaj	Vad növények zöld részei	Gabona- levél	Kukorica- magvak	Gabona- magvak	Gyom- magvak
Nyári lúd					
A. anser	92	—	8	—	—
Vetési lúd					
A. fabalis	17	33	18	19	13
Nagy lilik					
A. albifrons	36	18	26	13	7
Kis lilik					
A. erythropus	60	7	3	6	24

14. táblázat

A naponta és idényenként felvett táplálékok mennyisége Biharugrán és Kardoskúton

	Napi táplálék mennyiség q	Az október—március között felvett táplálék q
Vadon termő zöld növények	15,96	2904,72
Gabonavetések levélzete	7,98	1452,36
Kukoricaszem	11,00	2002,00
Gabonamagvak	5,70	1037,40
Gyommagvak	3,36	611,52
A felvett táplálékmennyiség keményítőértéke	24,50	4459,00
A felvett megacaloria	5772,20	10505,40

15. táblázat

A Biharugrán és Kardoskúton keletkező vadlúd-excretum mennyisége és összetétele q-ban

	Excretum	N	P ₂ O ₅	K ₂ O
Napi termelés:	17,60	0,39	0,18	0,36
Október—március közötti termelés:	320,00	71,00	33,00	66,00

Die ökologischen Gegebenheiten für die Wanderung der Wildgänse im Komitat Békés

von: I. STERBETZ

Das Komitat Békés war in der Vergangenheit wegen seiner glücklichen tiergeographischen Situation Schauplatz einer stark traditionellen, massenhaften Wanderung von Wildgänsen. Diese Traditionen blieben auch nach der Kulmination und auch seitdem laufend anhaltenden Bodengestaltung erhalten, als großen Wildgänsemassen Platz bietende Sammelplätze in der Umgebung von Biharugra ($46^{\circ} 58' - 29^{\circ} 36'$), Kardoskút ($46^{\circ} 25' - 20^{\circ} 38'$), Szabadkígyós ($46^{\circ} 36' - 21^{\circ} 06'$), Békéssámson ($46^{\circ} 25' - 20^{\circ} 38'$) und Csabacsúd ($46^{\circ} 52' - 20^{\circ} 34'$) entstanden. Unter diesen sind gegenwärtig nach den Kriterien der Ramsari-Konvention die von Biharugra und Kardoskút von kontineller Bedeutung. Kardoskút ist auch in der „Liste“ der Konvention enthalten.

Diese Arbeit wertet die ökologischen Umstände der zwei letztgenannten Sammelplätze aus. Die Tabellen 1—2 weisen die durchschnittlichen bzw. größten Wildgänsequantitäten aus dem Zeitraum zwischen 1972 und 1981 in Biharugra aus, die Tabellen 3—4 desgleichen von Kardoskút, sowie die Arten: *A. anser*, *A. fabalis*, *A. albifrons*, und *A. erythropus*, in dieser Reihenfolge. Die Tabellen 5—13 detaillieren die Ergebnisse der Untersuchungen des Mageninhalts der aus dem Komitat Békés stammenden Wildgänse. Die 14. Tabelle macht mit den in Biharugra und Kardoskút täglich in der Zeit von Oktober bis März aufgenommenen Futtergruppen, sowie deren Megakalorien-Werten bekannt. Die 15. Tabelle befaßt sich mit der Entwicklung der Exkrete. Der Verfasser betrachtet die Schädigung der Landwirtschaft durch die Wildgänse als nur gelegentlich und abwendbar. Wegen der sich steigenden Eutrophisation lassen die sich ansammelnden Exkrete der Wildgänse im Gebiet des Mergelteiches des Reservats von Kardoskút aus Naturschutzsicht sorgenerregende Gedanken aufkommen.

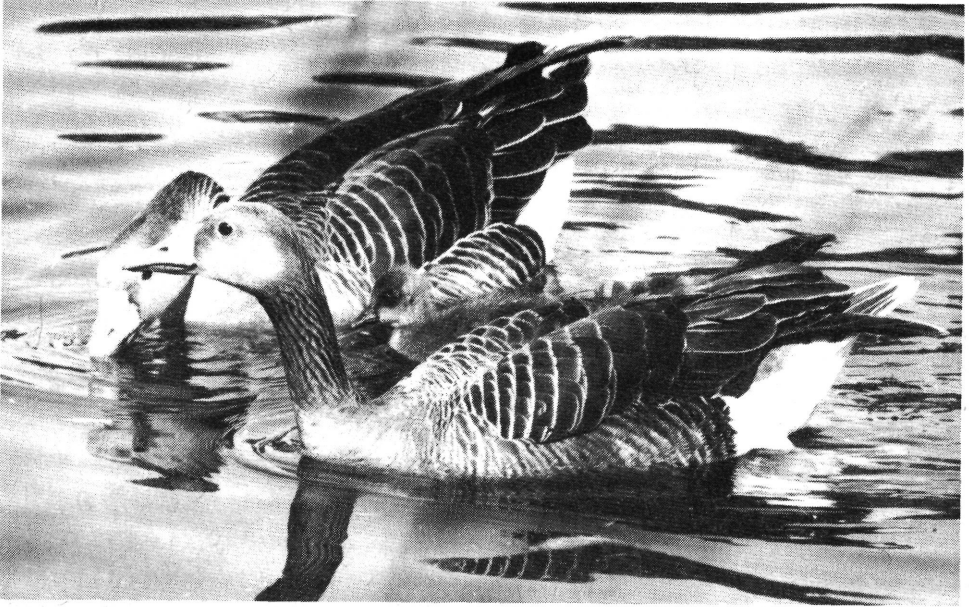

Vadhúd telelőhely Békéssámszonban

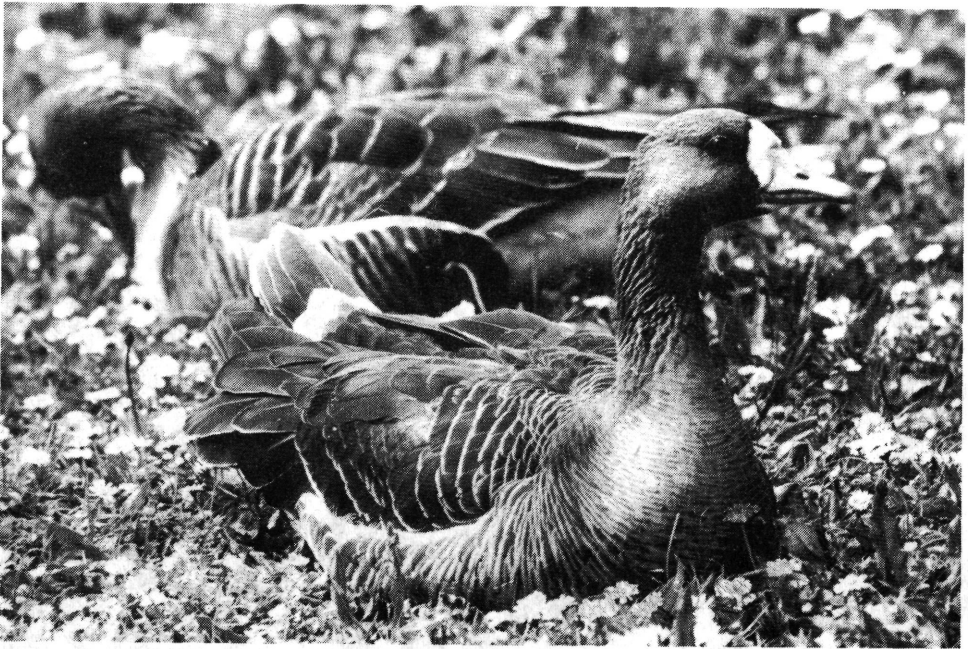

Vonuló kis lilikék Csabacsüdön

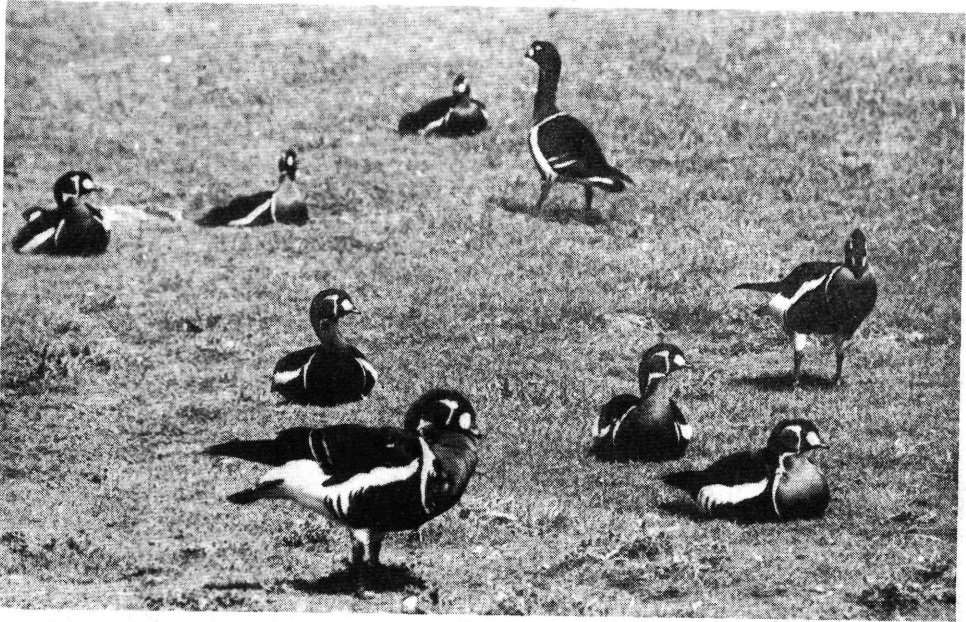
Nyári lúdpár a biharugrai halastavon

Tavaszi vonuláskor a nagy lilikek már párban is mutatkoznak a kardoskúti gyülekezőhelyen

Higany és foszformérgezésben tömegesen elpusztult vadludak a kardoskúti Fehértón

A vörösnyakú lúd ritka jelenség Kardoskúton, és a Békés megyei vadlúdgyülekező helyeken

Fotó: Dr. Sterbetz István

A Békéscsaba környékén gyűjtött *Chondrula tridens* (O. F. MÜLLER) héjmorfológiai vizsgálata

(*Gastropoda, Stylommatophora, Enidae*)

DOMOKOS TAMÁS

1. Bevezetés

A *Chondrula tridens* (O. F. MÜLLER) faj héjmorfológiai vizsgálatával 1979 óta foglalkozom (DOMOKOS, T. 1979 a, 1979 b, 1981). A *Chondrula tridens* vizsgálata terén az első lépéseket ROTARIDES M. 1931-ben tette meg. Ekkor közölt „A lösz csigafaunája, összevetve a mai faunával, különös tekintettel a szegedvidéki löszökre” című könyvében a fajra vonatkozó statisztikai adatokat (ROTARIDES, M. 1931).

ROTARIDES ezt a fajt igen variábilisnak tartja. Szerinte nemcsak a ház lineáris méreteiben mutatkozik jelentős — klímatervezőktől és környezetviszonyoktól függő — különbség, hanem a kanyarulatok növekedési ütemében is. Ökológiai faktorok iránti érzékenysége miatt alkalmas lehet a klíma indikálására is. Könyve 120. oldalának utolsó három, idézetre méltó sorával jelöli ki a további kutatások egyik lehetséges irányát: „Ha sok recens és fosszilis populációval rendelkezhetnénk, ezek ily módon való összehasonlítása útján talán a löszperiódus klímaviszonyaira nézve is bírnánk következtetéseket tenni.” ROTARIDES megfogalmazása azonban igen tág, s közelebbi felvilágosítással nem szolgál a klímaviszonyok fogalmával kapcsolatban. Feltehetően a mikroklíma elemeire gondol. Véleményem szerint a közel azonos kitétségű és fedettségű strátumokban a klíma vizsgálata leegyszerűsödik. A mezoklímában esetleg a makroklímában meglévő különbségeket is tükrözhetik a vizsgált faj morfológiai, statisztikai jellemzői. Korábban megjelent munkámban (DOMOKOS, T. 1979 a.) többek között 4 különböző biotópból származó recens *Chondrula tridens* minta magasság (H) adatait vettem össze. Megállapítottam, hogy az általam begyűjtött és vizsgált békéscsabai és szabadkígyósi populáció magasságának osztályközös sorai átmeneti jellegűek. Nevezetesen a kolozsvári Fellegvár déli agyagos lejtőjén és a dorozsmai futóhomokon gyűjtött minta frekvenciái közé esnek, s mintegy összekapcsolják azokat (1. ábra).

A kolozsvári populáció Mo-a a 13,0—13,5 mm-es, a békéscsabai populáció Mo-a 9,5—10,5 mm-es, a dorozsmai pedig 7,5—8,0 mm-es osztályközbe esik. E néhány adat birtokában úgy tűnik, hogy az Alföld belseje felé K-ről Ny felé haladva a vizsgált faj magassága csökkenő tendenciát mutat. Vagy másképpen megfogalmazva az egymáshoz térben közelebb eső biotópok magasságértékei is közelebb esnek egymáshoz. Durván számítva 10 km távolságra 0,2 mm

magasságváltozás esik. Tehát az említett irányban a magasság csökkenésének a gradiense $-0,02$ mm/km körüli érték. A mérés pontosságát ($\pm 0,5$ mm) és a még optimálisnak nevezhető példányszámot (50) is figyelembe véve nem várható általam 50×50 km-esnek választott régió belül H értékben hibahatáron túli (1 mm-nél nagyobb) különbség. Ennek bizonyítására igyekeztem olyan gyűjtőhelyeket találni Békéscsaba közelében, amely 50×50 km-es régió belül esik, s egyúttal az optimális mintavételhez szükséges példányszámot is biztosítja. Optimálisnak fogadható el a mintavétel akkor, ha az alapsokaság bizonyos hányadából nyert jellemzők (H, W, H/W) statisztikai adatai az alapsokaságáéval megegyeznek. Az eddigi tapasztalataim szerint 50 példányszámú minta esetén például H közel $\pm 2\%$, W $\pm 5\%$, H/W átlaga pedig -4% eltérést mutat (DOMOKOS, T. 1981). Ez azt jelenti, hogy az eltérések a fenti esetben a mérés pontosságán belül maradnak.

2. Anyag és módszer

A dolgozatban szereplő vizsgálati anyag begyűjtésekor nem volt lehetőség a mikroklíma különböző elemeinek a mérésére. Így csupán néhány makroklímára vonatkozó adat birtokában teszek kísérletet az egyes biotópokban található *Chondrula tridens* összehasonlító vizsgálatára.

A négy mintavételi hely az Alföld DK-i részén található, egymástól viszonylag kis távolságra (2. ábra). A gyűjtőhelyek magassága 85–95 m-re van az Adria szintje felett.

- Gyűjtőhelyek:
1. Biharugrai-halastavak, töltés déli kitétségű, füvel benőtt oldala. Békéscsabától ÉK-re megközelítően 55 km-re fekszik. A gyűjtés időpontja: 1979. augusztus 28. A vizsgált példányszám: 50.
  2. Körösladány, Folyás-ér füves, árnyékos, déli kitétségű partja. Békéscsabától megközelítően 30 km-re. É-ra fekszik. A gyűjtés időpontja: 1979. augusztus 28. A vizsgált példányszám: 50.
  3. Békéscsaba, körgát D-i kitétségű, kaszálás alatt álló füves oldala. A gyűjtés időpontja: 1977. október 28. A vizsgált példányszám: 300.
  4. Szabadkígyósi-puszta, vasúti töltés Ny-i kitétségű füvel és lágyszárúakkal fedett alja, amely elvéve víz alá kerülhet. Békéscsabától megközelítően 12 km-re D-re fekszik. A gyűjtés időpontja: 1977. augusztus 31. A vizsgált példányszám: 63.

A gyűjtőhelyekről származó anyag a Munkácsy Mihály Múzeum gyűjteményében található. A gyűjtőhelyek évi középhőmérséklete 10 és 11 °C között változik. Április (1) és szeptember (30) közötti időszakban az 1. és 2. gyűjtőhely középhőmérséklete közel 1 °C-al alacsonyabb. Ezekben a biotópokban az évi

csapadék is kisebb, csupán 520—540 mm közötti érték. A gyűjtőhelyeken az É-ÉK-i szélirány az uralkodó. A kifejlett foggal rendelkező példányok legfontosabb morfológiai jellemzőit (H = magasság, W = szélesség) 5%-nál kisebb hibával mértem meg tolmérővel. A kapott összetartozó H—W párokból számítottam ki H/W nyúltságot jellemző indexet, s meghatároztam még a mennyiségi sorok következő jellemzőit:

Δ = a mérés terjedelme (az előforduló legnagyobb és legkisebb érték különbsége)

$\bar{x}$ = számtani középérték

M_o = módusz (az elosztás leggyakoribb értéke)

M_e = medián (az előforduló értékeket kétfelé osztó érték)

$V = \frac{1}{n} (\sum x^2 - \bar{x} \sum x) =$ variancia, szórásnégyzet

x = lineáris méret, vagy ezek hányadosa

n = vizsgált példányok száma

3. A nyert eredmények

A feldolgozás során nyert H értékek mennyiségi sorát a **3. ábra**, a W és H/W relatív frekvenciáit pedig szintén leőhelyenkénti bontásban a **4. és 5. ábra** szemlélteti. E variáció-statisztikai görbékhez tartozó statisztikai jellemzőket a táblázat foglalja össze. A táblázatban saját adataimon kívül felhasználtam még ROTARIDES, 1931. már idézett munkájában található H/W adatait is. Ezek statisztikai jellemzőit is kiszámítottam és tábláztattam.

A 2. és 3. ábra és a táblázat összevetése után megállapítható, hogy a négy gyűjtőhely H értékeinek frekvenciái gyakorlatilag megegyeznek, hiszen az egyes biotópok között adódó néhány 0,1 mm-es eltérés hibahatáron belül van. A szórás értékei a szabadkígyósi biotóp kivételével az idáig tapasztalt 0,55 és 0,71 érték közé esnek (DOMOKOS, T. 1981). A szabadkígyósi mintát időszakosan víz alá kerülő területen gyűjtöttem, s így annak összemossott voltával számolni kell. Erre utal e minta a többenél laposabb, az őthalmi löszben talált fosszilis példányokéhoz hasonló H/W variáció-statisztikai görbéje is (5. ábra, ROTARIDES, M. 1931).

Érdekes, hogy a W frekvencia görbéi az alig különböző statisztikai jellemzők ellenére formailag mennyire eltérnek egymástól (4. ábra). A biharugrai egyedek házána szélessége jelentősen különbözik a békéscsabaiakétól. A biharugrai egyedek már megjelent fogaik ellenére gyengébb ajakkal rendelkeznek, ami a teljes kifejlődés kedvezőtlen körülmények miatti elmaradásával magyarázható. Ezt a hatást több generációt magába foglaló, nagyobb területre kiterjedő, s így nagyobb példányszámot is eredményező gyűjtéssel lehet kiküszöbölni. Ezek a feltételek azonban igen nehezen teljesíthető feladatot jelentenek a gyűjtő számára.

A H/W értékek frekvencia görbéinek összehasonlítása meglepetéssel szolgál. A szabadkígyósi és az öthalmi löszből származó minta kivételével a számtani középértékben csak század, a Mo-ban és a Me-ban tized különbségek tapasztalhatók. E két gyűjtőhely többitől eltérő statisztikus jellemzői a minta korábban már említett kevert, illetve infúziós jellegével hozható kapcsolatba. Ha a különböző gyűjtőhelyek statisztikus jellemzőinek értékeit rangsoroljuk, különböző eredményre jutunk. Ez azt jelenti, hogy a különböző, általunk ismeretlen ökológiai faktorok hatásai tükröződnek a mért H, W és a számított H/W értékekben.

4. Összefoglalás

A *Chondrula tridens* héjmorfológiai vizsgálatának eddigi eredményei a következőkben foglalhatók össze:

1. Kelet felől az Alföld belseje felé haladva — az eddigi néhány gyűjtőhely adatára támaszkodva — megállapítható, hogy a faj magassága (H) csökken. A csökkenés gradiense megközelítően 0,02 mm/km.
2. A négy, 50 × 50 km-es körzeten belüli gyűjtőhely (2. ábra) mintáinak statisztikai jellemzői csupán hibahatáron belüli (5%) különbségeket mutatnak (táblázat).
3. A szabadkígyósi minta vártnál nagyobb H és H/W értékeivel kilóg a sorból (3., 4., 5. ábra, táblázat). Ez a tény az öthalmi löszben talált mintához való morfológiai hasonlósága miatt összemossott voltával magyarázható (ROTA-RIDES, M. 1931).
4. H, W és H/W értékekben igen bonyolultan, és igen eltérő módon tükröződnek a különböző ökológiai faktorok.

A továbbiakban az eddigi gyűjtőhelyek adatait szükséges közbeeső, elsősorban Békéscsaba és Cluj-Napoca (Kolozsvár, Románia) közé eső pontokon végzett gyűjtésekkel kiegészíteni. Ezeknek a mintáknak a feldolgozásával lehetne véglegesen tisztázni az eddig elég bizonytalannak látszó megállapításokat, s azt, hogy a *Chondrula tridens* faj szteno- vagy euriók.

Irodalom

- DOMOKOS, T.* (1979 a): Adatok a *Chondrula tridens* (O. F. MÜLLER) biometriájához (Beiträge zur Biometrie von *Chondrula tridens* O. F. MÜLLER). — *Soósina*, 7.: 47—56.
- DOMOKOS, T.* (1979 b): On the Morphological Change during Ontogenesis of Some Hungarian Molluscs. — *Ann. Hist.-nat. Mus. Nat. Hung.*, 71.: 299—305.
- DOMOKOS, T.* (1981): New Data to the Morphometry of *Chondrula tridens* (O. F. MÜLLER). — *Malakol. Abh. Mus. Tierk.*, 7 (11): 125—131.
- ROTARIDES, M.* (1927): A variabilitásról és tanulmányozásának módszereiről. *Malakozoológiai tanulmány*. — *Állat. Közlem.* 24.: 143—163.
- ROTARIDES, M.* (1931): A lösz csigafaunája, összevetve a mai faunával, különös tekintettel a szegedvidéki löszökre (Die Schneckenfauna des ungarischen Lösses und die ungarische rezente Schneckenfauna, mit besonderer Berücksichtigung der Lösses von Szeged) — *A Szegedi Alföldkutató Bizottság könyvtára*. VI. *Állatt. Közlem.* 8.: 117—121.

Táblázat

Gyűjtőhelyek (Példányszám)	H						W						H/W					
	Δ (mm)	$\bar{H}$ (mm)	Mo (mm)	Me (mm)	δ	v	Δ	$\bar{W}$ (mm)	Mo (mm)	Me (mm)	δ	v	Δ (mm)	H/W	Mo (mm)	Me (mm)	e	v
Biharugra (50)	2,9	10,1	9,7	10,0	0,72	0,52	1,2	3,9	3,9	3,9	0,18	0,034	0,6	2,5	2,5	2,5	0,13	0,018
Körösladány (68)	3,2	10,0	9,6— 10,0	10,4	0,66	0,44	0,8	3,9	4,0	4,0	0,18	0,033	0,6	2,4	2,4	2,5	0,12	0,016
Békéscsaba (300)	4,0	10,1	10,0	10,5	0,67	0,46	1,1	4,1	4,2	4,1	0,19	0,037	0,8	2,4	2,4	2,4	0,13	0,018
Szabadkigyós (63)	4,1	10,3	9,7	10,8	0,83	0,69	0,8	3,9	4,0	4,0	0,20	0,042	1,0	2,5	2,5	2,6	0,19	0,036
Szeged:													0,9	2,4	2,5	2,5	0,15	0,022
Dorozsma (68)													0,6	2,4	2,4	2,5	0,14	0,020
Kolozsvár:													0,9	2,7	2,8	2,8	0,18	0,035
Fellegvár (46)																		
Szeged: lösz																		
Óthalom (100)																		

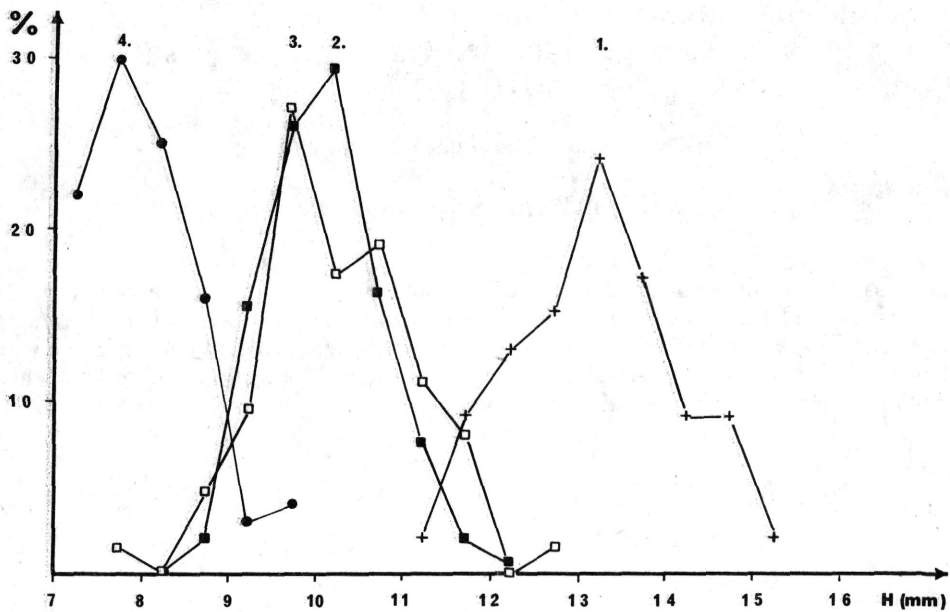

Schalenmorphologische Untersuchung der in der Umgebung
von Békéscsaba gesammelten *Chondrula tridens* (O. F.
MÜLLER)

(*Gastropoda, Stylommatophora, Enidae*)

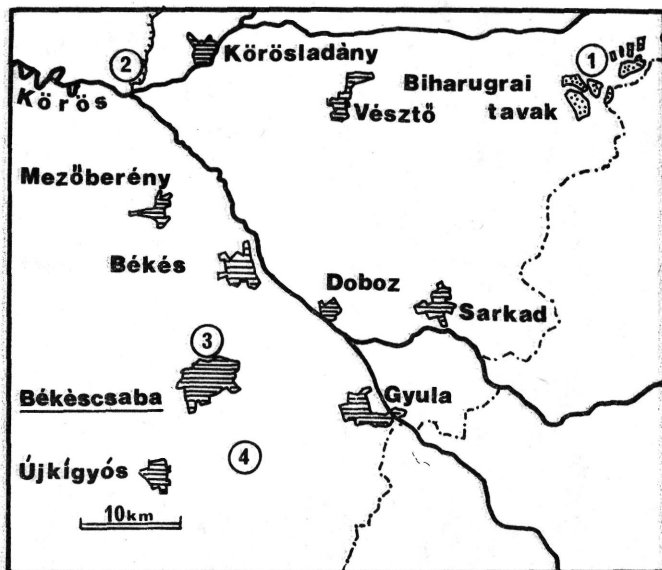
von: TAMÁS DOMOKOS

Diese Arbeit befaßt sich mit der schalenmorphologischen Untersuchung der Art der *Chondrula tridens*. Dabei werden die einzelnen Muster mit statistischen Methoden verglichen. Es wird festgestellt, daß innerhalb einer kleineren Region keine bedeutenden Unterschiede bei den in den verschiedenen Biotopen zu findenden Populationen zwischen ihren statistischen Charakteristiken auftraten.

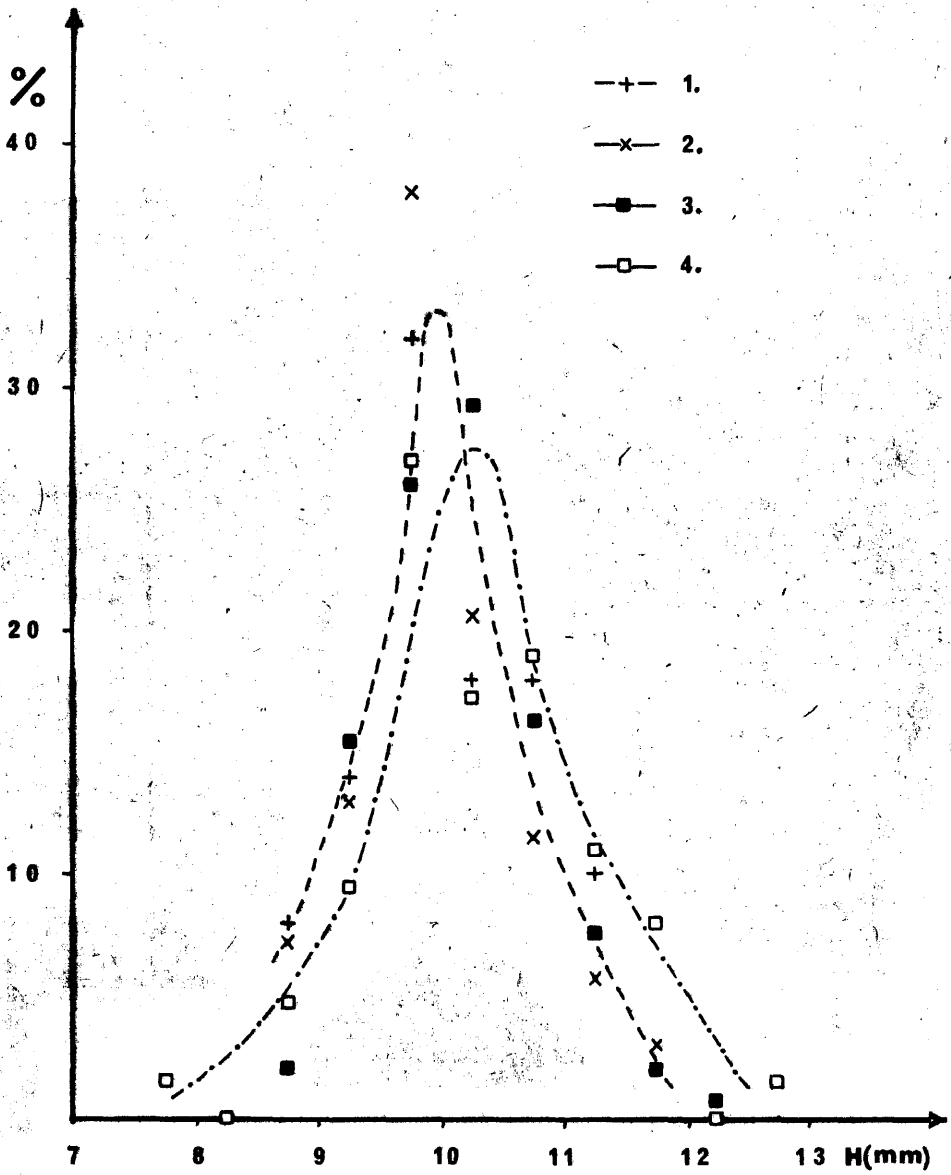

1. ábra. A különböző lelőhelyekről származó Chondula tridens-ek magasságának (H) frekvenciagörbéi.

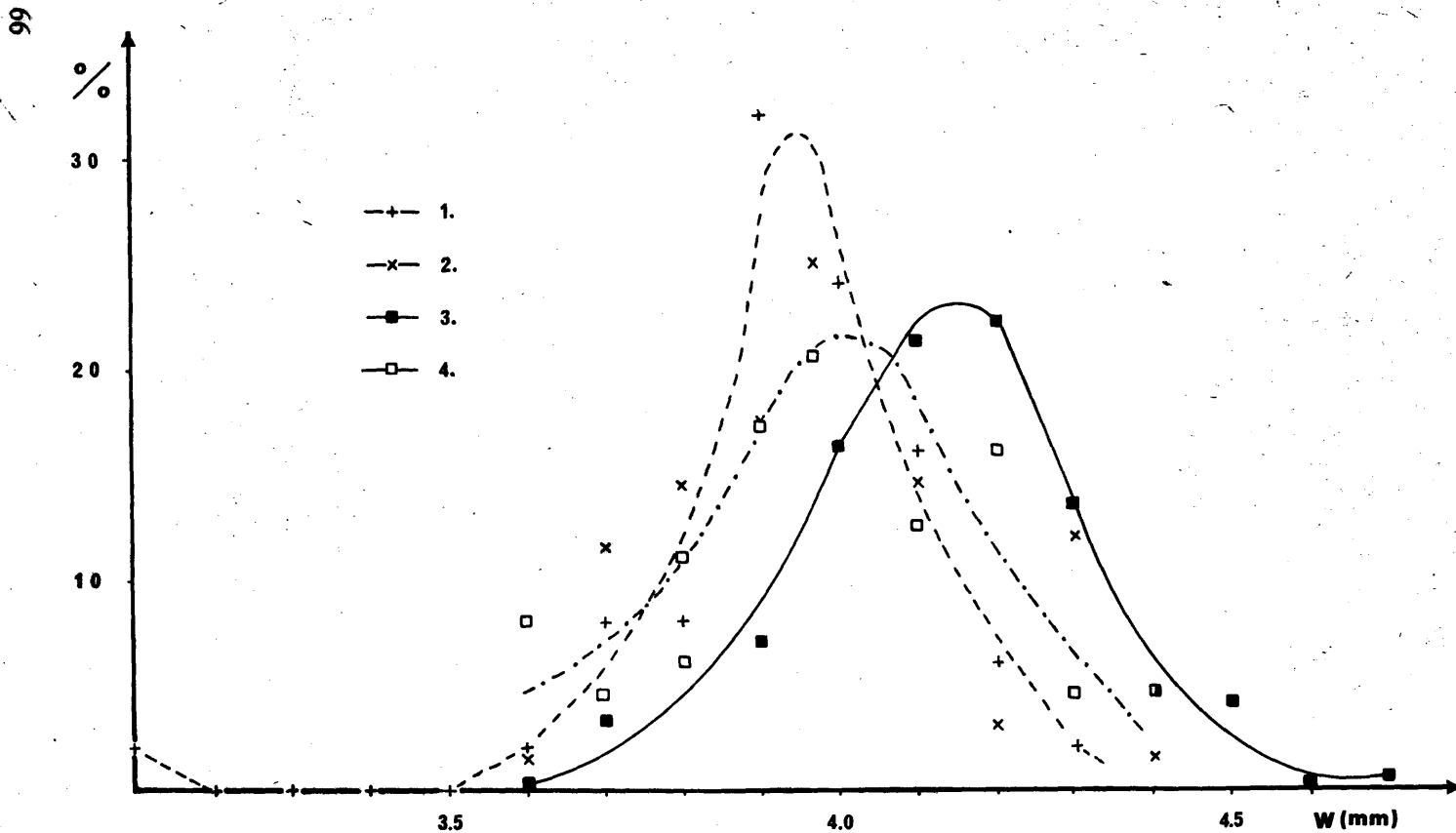
1. Kolozsvár, Fellegvár. 2. Békéscsaba. 3. Szabadkígyósi-puszta, 4. Szeged, Dorozsma-futóhalmok

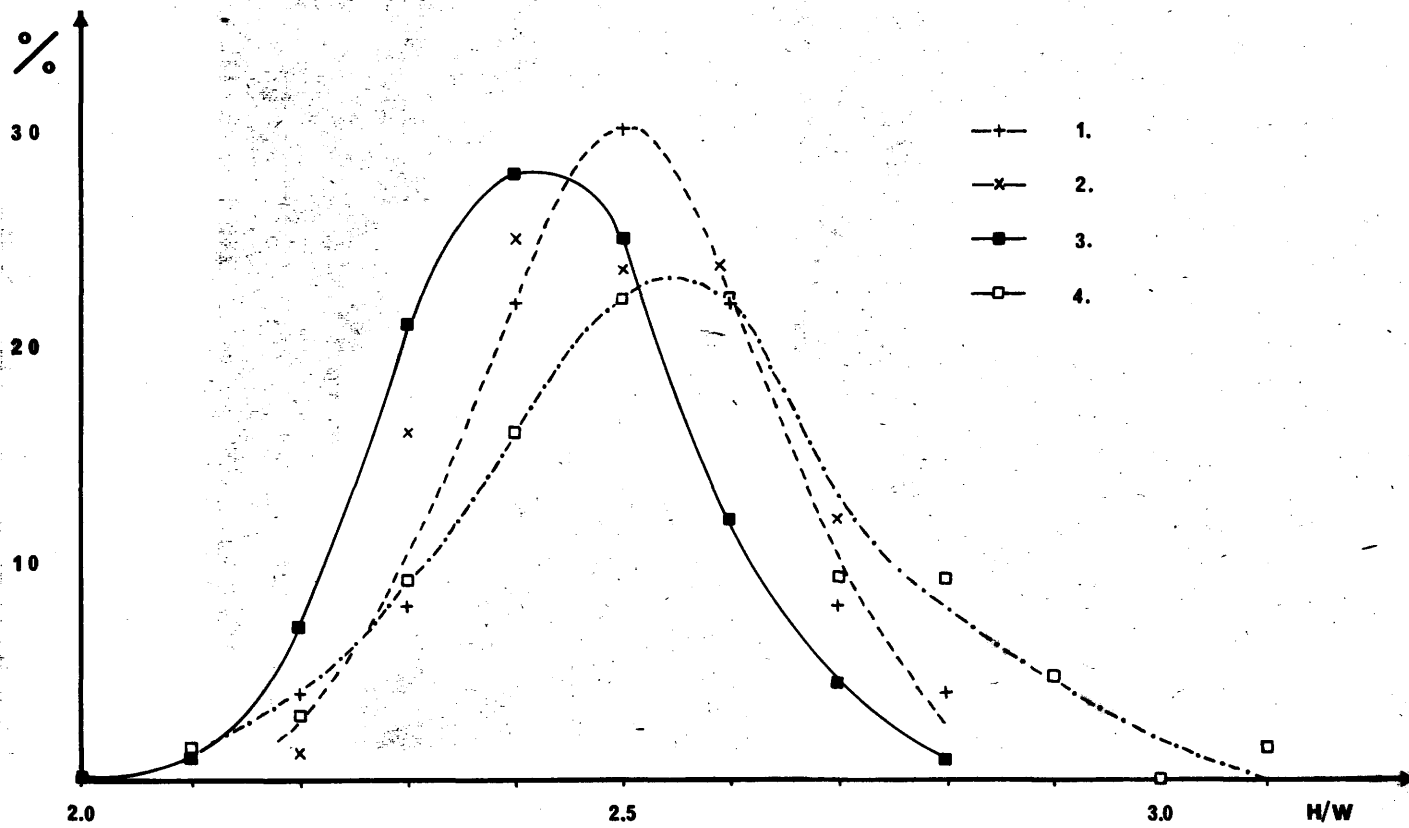
2. ábra. A Békéscsaba környéki gyűjtőhelyeket számokkal jelző térkép vázlat

3. ábra. A különböző lelőhelyekről származó Chondrula tridens-ek magasság (H) értékeinek osztályközös mennyiségi sora.
 1. Biharugrai-halastavak. 2. Körösladány, Folyás-ér. 3. Békéscsaba. 4. Szabadkigyósi-pusztá.

4. ábra. A különböző lelőhelyekről származó Chondrula tridens-ek szélesség (W) értékeinek frekvenciagörbéi.
 1. Biharugrai-halastavak. 2. Körösladány, Folyás-ér. 3. Békéscsaba. 4. Szabadkigyósi-pusztá

5. ábra. A különböző lelőhelyekről származó Chondrula tridens-ek nyúltságának (H/W) frekvenciagörbéi

1. Biharugrai-halastavak. 2. Körösladány, Folyás-ér. 3. Békésesaba. 4. Szabadkigyósi-pusztá.

Egy román nyelvű kéziratos katonakönyv az első világháború idejéből

CSOBAI LÁSZLÓNÉ

A népi kéziratos könyvek főként a 19. század közepétől szaporodtak meg. Tartalmukat tekintve igen vegyesek voltak: a vallásos jellegű felekezeti énekeskönyvek mellett ott találjuk a dalos-, nótás-, katonai-, vőfély-, halottaskönyveket, az önéletráásokat és emlékkönyveket.

A kéziratos könyvek általában kézről kézre jártak, és éppen emiatt is gyakran elkallódtak. Ma már különösen keveset lehet belőlük találni.

Hazánkban az első iskolareform eredményeként a nemzetiségek is anyanyelvükön sajátíthatták el az írás és az olvasás tudományát. A görögkeleti román egyház viszonylagos önállósága mellett mindvégig megőrizte tekintélyét és befolyását az írásbeliség terjesztésében, a művelődésügyben. Ezt tükrözik a román nyelvű lakosság körében talált vallásos jellegű énekeskönyvek, valamint a csekély számú dalos, nótás- és katonakönyv is. Nemzetiségi területen gyűjtve még inkább tapasztalhatjuk, hogy a népi kéziratos könyveknek igen csekély része maradt az utókorra.

Dolgozatom tulajdonképpeni témája egy román nemzetiségű családnál gyűjtött román nyelvű katonakönyv ismertetése, elemzése. Előljáróban azonban szeretném megjegyezni, hogy a kéziratos katonakönyvvel szinte egyidőben sikerült egy nyomtatásban megjelent katonakönyvet is gyűjteni. Címe: „Dorul soldatului” azaz „A katona vágya”, s alcíme pedig: „Versek a háborúból 1914—1915”. Szerzője Cristifon Purecel altiszt. Kiadta Ioan I. Ciorca könyvkereskedése Brassóban 1916-ban. „A katona bánata” históriás verséből kiderül, hogy egy Háromszék vármegyebeli Zágon-Bárkány faluból való fiatal tizedes írta. Versének végén bemutatkozik és elmondja írásának célját: „Azért írom, mert ha maholnap meghalok, írásom maradjon meg szuvenirnek.” Nyomtatott könyvünk végén található egy katonadal, melynek szerzője más: a Krassó-Szörény vármegyei Priszáka faluból való Magda Sándor zugsführer, vagyis szakaszvezető. Az utolsó pedig „A katona dala”, amely a „Prietinu! cel bun” című kalendáriumból átvett vers.

E nyomtatott katonakönyvnek van még egy érdekessége: vöröskeresztes pecsét is található rajta. A pecsét kétnyelvű, a szöveg németül és románul is olvasható; „Comitetul de Caritate al Coloniei Române din Viena pentru soldați români răniți.” Magyarul: „A bécsi Román Kolónia Jótékonyági Bizottsága sebesült román katonák részére.”¹

Elképzelhetőnek tartom, hogy kéziratos katonakönyvünk szerzője is találkozott a katonakönyvnek ezzel a nyomtatott formájával, mert tartalmilag is van köztük hasonlóság. Ez egyébként jellemző az adott kor katonakönyveire, mivel

a katonaszerzők azonos körülmények között éltek és hasonló műveltséggel rendelkeztek, a kor ízlésének megfelelően írták meg a hasonló katonakönyveket.

Gyűjtéseim során a gyulai Vonyiga családnál régi fényképek között keresgélve találtam rá erre a nagy gonddal őrzött és igen féltett első világháborús kéziratos katonakönyvre.²

A katonakönyv írója Vonyiga Tódor, a világháború kitörése után vonult be katonának. Katonakönyvét leánya, Vonyiga Aranka örökölte és őrizte meg az utókor számára, miután édesapja 1953. április 25-én meghalt.

Vonyiga Tódor rövid életrajza és egyénisége

Katonakönyvünk írója 1882-ben született Gyulán.³ Apai és anyai ágon is gyulai román nemzetiségű család legkisebb gyermeke. Apja Vonyiga Illés, anyja Fogarasi Katalin. Ahogyan az emberek mondták, apja tehetős, jól jövedelmező gazdasággal rendelkezett: 80 hold föld és 12 lánc szőlő volt birtoka. Közéleti ember lévén, tagja volt a görögkeleti egyháztanácsnak és az egyházi kórusnak is. Hat gyermeket nevelt fel. A gyermek Vonyiga Tódor a görögkeleti elemi iskola elvégzése után, amelyet természetesen Gyulán végzett, apjával együtt a családi birtokon dolgozik. Szüleivel marad, ami általában jellemző volt a korabeli családok belső rendjére, szokásaira. 1907-ben feleségül veszi Nyikora Dávid lányát, Máriát. Nyikoráék (Nicoară) szintén gyulai románok és a Vonyiga (Voniga) családhoz hasonlóan kb. 80 hold földdel rendelkeztek. A fiatalok 20-20 hold földet kaptak, és házat Gyulán.

1908-ban megszületett az első, majd 1913-ban a második gyerekük. Egy év múlva 1914. júliusában kirobbant az első világháború. Vonyiga Tódor ekkor 26 éves volt. Kéziratos katonakönyvéből is kiderül, hogy 1914. a „karácsonyi böjt idején” vonult be katonának. Kéziratos katonakönyve katonáskodásának első évéből való, utolsó lapján ott áll a dátum: 1915.

Aranka leánya elmondása alapján édesapja csak 1918-ban, a háború végén szerelt le.

Katonakönyvéből azt is megtudjuk, hogy a békéscsabai császári és királyi 101-es gyalogezrednek volt a tagja. Az ezred több ütközetben is részt vett. E „dicsőséges” gyalogezred névsorában nem tudom miért nem szerepel Vonyiga Tódor neve, két gyulai társának nevét megtaláltam, nevezetesen Krizsán János őrmesterét és Kiss István tüzérét.

Vonyiga Tódor lánya azt is elmondta, hogy édesanyja, Kiss István és Krizsán János feleségével együtt meglátogatta apját.

Kiss István 1915-ben súlyosan megbetegedett az orosz hadszíntéren, ahol több ütközetben is részt vett.

Majd az 1915-ös év végén Prágában 40%-os rokkantsággal elbocsátották.⁴ Nem sikerült azonban kikutatni, hogy 1915. novemberétől egészen leszereléséig mi történt még vele, hogy visszatért-e a frontra, vagy sem. Hazatérése után tovább folytatta saját birtokán a gazdálkodást. Felnevelte négy gyermekét: két lányt és két fiút: Györgyöt, Lukrécia, Pétert és Arankát. A legnagyobbik

György, amellet, hogy jó kedélyét, szép hangját, előadókészségét apjától örökölte, még írással is próbálkozott. Mint a gyulai görögkeleti dalegylet tagja (egészen az 1930-as évek végéig) a román nemzetiségi színjátszás egyik főszereplője volt, és műfordítással is foglalkozott. A kör által előadott román nyelvű darabokat magyarra fordította,⁵ és azokat magyarul is előadták. Ezen kívül jó rajzkészséggel is rendelkezett. Gyulán Kohán György festőművésszel, aki első unokatestvére volt, együtt járt festeni József Dezső gimnáziumi tanárhoz. Gyerekkori élményei között szerepel, hogy rajzaikkal, festményeikkel mindketten részt vettek egy kiállításon Gyulán.⁶

Ma is sajnálattal gondol vissza, hogy miért is nem tanult tovább, hiszen tanító szeretett volna lenni: „de hát a szülők döntöttek akkoriban ebben a dologban” — mondta Vonyiga György. Számára azonban öröm, hogy tehetséges leánya rajzszakos tanár lett, amit tehát neki sem sikerült elérnie, azt lányának igen, akit unokatestvére: Kohán György irányított e pályára, felfigyelve tehetségére. A Vonyiga-család tagjai valahol igen érzékeny emberek voltak, s hagyománnyá vált a családban a művészetek pártolása. A család több tagjánál is fellelhető e művészi hajlam, (pl. irodalomban, festészetben) még ha nem is mindig bontakozott ki. Ennek ellenére indokoltnak érzem összeállítani a családfát.⁷ Nemzetiségüket vállalva, tradíciókat ápolva dolgoztak becsületesen, nagy szorgalommal.

1948 után Vonyiga Tódor, kéziratoss katonakönyvünk írója, kuláklístaára került. Az ellene elkövetett személyi túlkapások nagyon megviselték; 1953-ban meghalt. Egész életében „istennek éneklő” ember volt, — olvashatjuk sírkövén a gyulai görögkeleti temetőben.

A Vonyiga Tódor-féle kéziratoss katonakönyv kissé használt állapotban van, néhol szakadozott, de jól olvasható, és csupán az utolsó oldala hiányzik. A katonakönyv inkább füzet, 22,5 × 15 cm. Valószínűleg megsérült, ezért halványzöld kemény papírfedélbe, gerincén piros vászonba kötötték be. A füzet 142 számozott lapot tartalmaz, de valójában 152 lapos, mivel írója a 35. lapon eltéveszti a számozást és ismét 25-tel folytatja. Az egész füzetet egyetlen kéz írta tele, ugyanazzal a fekete tintával, kalligrafikus írással, úgy, hogy az egyes szövegrészeket következetesen aláhúzta, és a szövegek végén gyakran használta a „sfršit” vagyis „vége” jelölést.

Összesen 106 önálló szöveget különböztethetünk meg a katonakönyvben, de mivel több a liturgikus szöveg és a liturgián belül egy-egy szokáslemhez több önálló szöveg is tartozhat, így összesen csak 72 önálló szöveget tartalmaz. A kéziratban variánsok is találhatók, mint például a karácsonyi kántálási szokáshoz tartozó kolindákból az 1—2. oldalon és a 18—19. oldalon a „Trei crai de la răsărit” címmel kolindánk mindkét változatával megismertet a szerző. Az egész füzetben a vers és a próza jól elkülöníthető egymástól, a szövegek nem mosódnak össze, többször is új oldalt kezd egy-egy szövegnél. A kézirat 120. oldalán a „Kánai menyegző” című egyházi éneket a 121. oldalon abbahagyja és csak a 130. oldalon folytatja és a 131.-en fejezi be. Vonyiga Tódor kalligrafikus írása szép, de mivel jóval az 1932-es helyesírási reform előtt írta könyvét, régies. Az *a* jelölésre még az *e*-t használja.

Stílusa inkább a szépirodalomhoz áll közelebb, mint a népihez, inkább archaikus, mint modern, amely abból is eredhet, hogy jól ismerte, vagy inkább betéve tudta az egyházi liturgikus szövegeket. Olyan ember volt, aki jól eligazodott a vallási szövegekben, e területen igen olvasott volt. Annak ellenére, hogy az archaikus egyházi nyelvhez áll közelebb a stílusa, szinte meglepő, hogy szókincsének már része a „tranvai”, villamos kifejezés, amikor Prágából a Budweis-i kórházba megy. Használ egy-két szűkebb értelemben vett, a gyulai nyelvjáráshoz tartozó kifejezést is, mint például az *intărgătit-fugări*, = *megkergetni*, de egyszer használja az irodalmibb kifejezést is, tehát azt is ismeri. (109. old.)

A könyv helyesírását tekintve, a korabeli átlagot üti meg, főbb helyesírási hibái:

1. A nagy, és kisbetűket következetlenül használja pl.: ciaba = Csaba, azaz Békéscsaba; bohémie = Bohémia; vagy *Budweis-t* csak kisbetűvel írja, Prágát is kisbetűvel írta, ugyanígy *Giula* = *Gyula* városát is váltakozva írta. De a Dumnezeut = istent következetesen nagybetűvel írja.
2. A fő- és mellékmondatokat nagyon gyakran sem vesszővel, sem ponttal nem választja el. Gyakran tesz ki felkiáltójelet, amikor nem szükséges. Még a prózában írt szövegeknél is előfordul, hogy felkiáltójellel választja el a mondatokat, de az új mondatot kisbetűvel kezdi.
3. A leggyakrabban az egybe- és a különírással téveszt, következetesen rosszul írja a ragozott igeformát. Nominativusban és accusativusban a hangsúlytalan névmást egybeírja az igével. A helyesírási szabálynak megfelelően a kötőjeles *m-au uns* helyett *mau uns*; *ne-au vizitat* helyett *neau vizitat*; *ne-am dus* helyett *neam dus* stb. ír. Inkább hallás után írhatta a szöveget.
4. Ritkán, de előfordult, s gondolom véletlenségből, hogy egybeírja a prepozíciót a főnévvel pl.: *la gara* helyett így: *lagara*. Azonban legtöbbször helyesen használja őket.
5. Magyar szót egyetlenegyszer alkalmaz a román szöveggörnyezetben: a főnök kifejezést, amelyet magyarul ír le a szó végére téve egy *u-t*, azaz így „fönöku țignal a dat,” vagyis „a főnök jelt adott”. A szó végi *u* ebben az esetben az *a* határozott névelőt helyettesíti.
6. Végül az egész szöveg archaikus voltát bizonyítandó, felsorolnék néhány példát: következetesen nem használja az *oa* diftongust (*foarte* helyett *forte*; *floare* helyett *flore*). Tehát még a latinus formát alkalmazza.

Vonyiga Tódor kéziratos katonakönyvének szövegei:

Vonyiga Tódor katonakönyvében a mintegy 106 szövegből csupán négy mondható teljesen önálló alkotásnak, a többi fejből ismerte, esetleg némelyiket másolta. Nem egy átvett szövegét kevés változtatással írta le, így variánsokat alkotott. Az összes szöveg közül 31 prózai, 75 pedig verses. Ezek alapján mondhatjuk, hogy Vonyiga Tódor is, mint általában a katonakönyvek írói, jobban kedvelték a kötött formát, mint a kötetlent.⁸

Ezt még jobban alátámasztja az a tény, hogy a legnagyobb terjedelmű önálló írását, amelynek címe: „Az én szenvedésem története, mint katona az 1915-ös háború idejéből” szintén verses formában írta meg. A teljes kézirat 106 szövege tartalmi és formai szempontból a következőképpen alakul:

1. egyházi liturgikus szövegek, egyházi énekek, imádságok összesen 63 szöveg
2. Népköltészet, népszokás ..... 3 szöveg
3. Önéletírás (családja, katonáskodása, betegsége) ..... 1 szöveg
4. Kéziszótár ..... 1 szöveg
5. Hazafias dal és vers ..... 4 szöveg
6. Köszöntők ..... 3 szöveg

Véleményem szerint Vonyiga Tódor, aki idegenben volt katona, távol a hazájától, családjától, gondolataiban elsősorban a szorongató jellel foglalkozott, ezért a hat műfaji csoportot lényegében két nagy egységre oszthatjuk: vallás és katonaság. Tulajdonképpen a második miatt menekül az elsőhöz, a valláshoz. Köztudott volt, hogy igen vallásos ember, s ez megmutatkozik a kéziratban is, mert szigorúan tartózkodott attól, hogy katonakönyvébe komolytalan szövegeket írjon, mint ahogy általában az szokás volt.⁹

A tartalmilag öt-hat egységbe tartozó szövegeket egyenként megvizsgálva, a következőképpen alakul a kézirat tartalma:

Az első tartalmi egységben Vonyiga Tódor az általa ismert kolindálási szokáshoz (ő maga is járt kolindálni) tartozó énekeket (kolindákat 1—3 p.; 8—10 p.; 24—26 p.) írta le: ezek biblikus, apokrif kolindák. A kéziratnak ez a része jelentős információt tartalmaz a gyulai csillaggal való járást illetően is, mivel a 21. oldalon a következő szöveg olvasható: „Intrare la crestini”, magyar jelentése: „Bemenetel a hívőkhöz”. Ez után következik az ötsoros versike:

„Cinstiți creștini prea iubiți
Voiiți ca să ne primiți
Pentru al lui Cristos venire
Să vă facen pomenire
Primiți-ne ori nu!”

Magyar fordításban:

„Tisztelt nagyon szeretett hívők,
Akarnak-e fogadni bennünket,
Hogy megemlékezzünk
Krisztus eljövételéről
Fogadnak-e vagy sem?”

Ahogy a versike utolsó sora is jelzi, a csillaggal járók a népszokás alkalmával a versike elmondása után nyertek bebocsátást. A 22—23. oldala tartalmazza a három király (Boldizsár, Gáspár és Menyhért) szerepét.

A kolindálás a legrégebb orális tradíciók egyike. A görögkeleti vallásban az egyházi kolindák Jézus születését dicsőítik. A hívek a régi orális tradíciót vallásos formában őrzik tovább, melynek csupán egyes elemei utalnak vissza a régi, kereszténység előtti korra. E keresztény ihletésű szövegek kéziratban vagy nyomtatásban terjedtek el az egyházi ceremónia részeként. A népszokás leggyakoribb típusát Európában a szlovákoknál, horvátoknál, szerbeknél és szegényesebb formában a lengyeleknél találjuk meg, valamint Görögország különböző részein. A kolindálás fejlett formája ismert a románoknál, bolgároknál és az ukránoknál is.¹⁰

II. A kézirat második tartalmi része különböző szertartások alkalmával énekelt egyházi énekeket, imádságokat foglal össze. Itt egyetlenegy imáról szólnék csupán, amely a népi vallásossággal kapcsolatos, és ehhez még ma is kötődik egy szokás a hívők között. Az ima „Szűz Mária álma” 63—66. oldalig tart, a hozzá tartozó „Előbeszéd” a 60—62. oldalon van. A hagyomány szerint az „Előbeszédben” leírtak alapján, aki ezt az imát mindig magával hordja és legalább napjában egyszer elolvassa, minden rossztól védve van. Az általam megkérdezett adatközlők elmondták, hogy ezt az imát mindig magukkal hordják, és régi öregektől tanulták, emlékezetből írták le, mert ezt csak úgy szabad leírni.¹¹ Vonyiga Tódor vallásos ember lévén, nyilvánvalóan jól ismerte a hagyományt és akkori helyzetében ennek az imának védelmező erőt is tulajdonított. Az adott körülmények között az ima védelmező funkciója iránti igény sokkal fokozottabban jelentkezett az idegenbe szakadt katonánál, nyilvánvalóan ezért másolta be katonakönyvébe.

III. A kézirat harmadik része verses formában megírt önéletírás, amelynek részletes elemzésére a dolgozat legvégén térek ki.

IV. A negyedik csoportba tartozik a kéziszótár: „Nume pe rumănește și nemțește” a 125—129. oldalig. Itt a mindennapi életben és katonáskodása során használt legfontosabb német kifejezéseket gyűjtötte egybe, melléje írva román jelentésüket. Összesen 163 szót, a román megfelelőikkel együtt tehát 326 szót írt le magának.

Szembetűnő, hogy kéziszótárában kétszer szerepel a *Dumnezeu* = *isten*, a *bogat* = *gazdag* és a *leneș* = *lusta* kifejezések. Az első teljesen egyértelmű, a másik két kifejezés is valószínűleg fontos szerepet játszhatott az adott körülmények között. Ugyancsak vallásosságával van összefüggésben, hogy nem feledkezett meg a templom, a lélek kifejezésekről sem.

A kézirat részéhez tartoznak a 129. oldalon 1—20-ig, majd 20—100-ig németül leírt sorszámnevek.

V. A katonakönyvben az ötödik egységet a hazafias dalok alkotják a 135—139. oldalig. Mind a négy kifejezi román nemzetiségi voltát. A négy dal közül három műdal, a negyedik Vasile Alecsandri az Egyesülés hórája, amelyet népköltészeti gyűjtéseinek alapján írt meg. Ezt Vonyiga Tódor némi átköltéssel írta be a katonakönyvébe s csupán három versszakát. Úgy gondolom, hogy félnépi változattal állunk szemben.

VI. Végül a katonakönyvben szereplő köszöntőket, mindössze hármat kell megemlítenem. Valószínűnek tartom, hogy a katonakönyvet az 1915-ös év

végén, vagy az 1916-os év legelején fejezte be, ezért került a legvégére egy újévi köszöntő. A katonakönyv 7. és a 21. oldalán található még egy-egy köszöntő.

A katonakönyv egész tartalmát tekintve, mindenképpen szembetűnő, hogy Vonyiga Tódor a legnagyobb terjedelmet a vallásos témának szenteli. Nyilvánvalóan a háború borzalmaitól való félelme eluralkodott rajta és még inkább istenhez menekült. Leírta bánatát, szenvedéseit és félelmének ad hangot, amikor teljes bizonytalanságban él.

Sajnos, a katonakönyv utolsó oldalából csupán egyik sarka maradt meg, amelyen ez olvasható:

„În anul 1915
În Prag Brevnov”
„1915 évében
Prágában Brevnov”

Vonyiga Tódor verses (formában megírt) önéletírása. Az önéletírás a következő címet viseli: „Pațania mea din 1915 în timpul războiului european ca cătană” vagyis: „Az én szenvedésem története, mint katona az 1915-ös európai háború idejéből”. Az önéletírás, amely életének egy viszonylag rövid szakaszát foglalja írásba, 1914-ben, a karácsonyi böjt idején kezdődik, amikor bevonul katonának és 1915. november 10-ével fejeződik be. Vonyiga Tódor verses formában írja le ennek a majdnem egy évnek az általa fontosnak tartott eseményeit, amelyeket átélt. Nem lehet pontosan megállapítani, hogy (az önéletírás tényleges írását) mikor kezdte el, csupán annyi bizonyos, hogy a háború idején írta, még pontosabban a Prága melletti Brevnov-i kórházban fejezte be, mivel ez áll önéletírása végén:

„Aceste șire sunt scrise de
Teodor Voniga în spital
Din Prag în Brevnov
În anul 1915 Noemvre 10.”
„Ezeket a sorokat írta
Vonyiga Tódor a prágai
Kórházban Brevnovban
1915. évében november 10-én”

A közlésnek a verses formáját választotta, nyilvánvalóan így tudta jobban kifejezni magát. Mondanivalójában a román népköltészetből kölcsönzött teljes sorok átvételével megtörte az eseménytörténetet, közben ügyelt a sorvégi rímekre is.

A „zöld leveles” román népköltészetből vett teljes sorokat végig használja, eleinte minden harmadik sorban, majd váltakozóan, egy-egy kisebb cselekvés lezárásaként, ahol írója szükségesnek tartotta. Még az is előfordul, hogy találmokra, vagyis ott töri meg a szöveget, ahol éppen kedve támad, vagy ahol eszébe jut:

„Zöld levél, száraz fa,
Én katona lettem,
Mogyorófa zöld levele,
A karácsonyi böjtbe,
Fenyőnek levele zöld,
Tizenöt márciusában jön,
Zöld levél, száraz fa,
A császár parancsa jön!”

Vagy például a következő eltérő szakaszolással:

„Virágocska, zöld levél
Bennünket osztanak négy felé
És nyomban szóltak,
Hallgassatok mindnyájan
A parancsnokaitokra,
Hogy mihamarabb tanuljatok,
Hogy a harcba indulhassatok.
Zöld levél, virágszál”

A román népköltészetből átvett teljes sorok nemcsak megkönnyítették a szerző feladatát, hanem oldották a száraz, prózai mondanivalót. Az önéletírás három helyszínre tagolható. 1914. a karácsonyi böjtben vonul be katonának, de egészen 1915. márciusáig otthon, Gyulán marad, ekkor viszik el ugyanis Békéscsabára, ahol szigorú kiképzésben vesz részt. Amikor az indulás elérkezett, hosszú lírai részben írja le a búcsúzást. Egy kis vigasztalást nyújt számára, hogy már az állomáson barátokra talált. Az első helyszín tehát Békéscsaba, ahol két hónapos kiképzés után rögtön menetszázadba tették. Betegsége már Békéscsabán jelentkezett, mert azt írja, hogy „mell- és szemfájással” betegnek iratkozott fel és emiatt törölték a menetszázadból. Kétnaponként könnyű szolgálatra tették. Azonban Békéscsabára parancs érkezett, hogy a „regimentet Prágába költöztessék”, de végül Budweisbe irányították a századot. A második színhely Budweis volt, ahol újabb kiképzés következett. Otléte alatt egyszer 14 nap szabadságot is kapott, mialatt hazalátogatott családjához. Szabadságáról visszatérve Budweisbe, csak azon imádkozott, hogy a 13. századtól megszabaduljon. Szembetegsége egyre inkább elhatalmasodott rajta: „mint a tűz, úgy égett” a szeme, mivel egyáltalán nem kezelték. Végül is a betegviziten jelentette és az orvos, miután megvizsgálta, a prágai kórházba rendelte.

Ez a harmadik színhelyünk: a prágai kórház, itt igen sokat szenvedett a szeme miatt, de kezelésben részesült trahomás szeme.

Négy hónapig kezelték a prágai kórházban, „ki nem mehettem” írja, mert egyrészt nem látott, másrészt a trahoma ragályos betegség. Elég részletesen leírja, hogy milyen rossz volt az ellátás a kórházban:

„Kenyeret keveset ettem; Naponként csak zupa;
Majdnem mindig kása”, s így folytatja tovább:

„Ennyit én még nem láttam,
Csak itt Prágában,
Enné meg a kietlenség.”

Szigorú komolysággal viszi végig a vele megtörtént eseményeket. Az egész íráson észrevehető, hogy félelme nagyon elhatalmasodott rajta. Az írás befejezésekor még mindig a prágai kórházban van. Az írás végén fedi fel kiletét:

„Levelecske egy vesszőn
Ez az én szenvedésem története
Zöld levél jegerä
Az én nevem Vonyiga Tódor
Levelecske egy vesszőn
Én Gyula városból vagyok
Békés vármegyéből
A császár katonája”

Az utolsó sor, vagyis a „Császár katonája” alá van húzva, s a következő sorokkal folytatja: úgy tűnik nem tartotta elegendőnek az önéletírásba foglaltakat és külön is leírta nevét és azt, hogy pontosan mikor fejezte be könyvét:

„Ezeket a sorokat

Vonyiga Tódor írta a kórházban
A prágai Brevnovban
1915 évében november 10.”

Önéletírásában végig használ néhány német kifejezést, amelyeket hallás után fonetikusán írt le.¹²

I. táblázat

Voniga Illés 1839—1919
felesége
Fogarasi Katalin 1850—1920

Voniga János 1865—1942 I	Voniga Dávid ¹ 1867—1933 I	Voniga Zsófia 1869 I	Voniga György 1870—1881 I	Voniga Mária 1879 I	Voniga Katalin 1884—1972 I	Voniga Tivadar ⁴ 1882—1953 I
gyermekei: I	gyermekei: I	férje: I	—	férje I	férje I	gyermekei I
Voniga Anna 1899. márc. 17. I	Voniga Traján* I	Szoboszlai Péter 1865— I		Nádra Mózes 1875— I	Kohán György 1883—1961 I	Voniga György ⁵ 1908. aug. 22. I
Voniga Ilona 1894—1910 I	Voniga Lucia* I	gyermekei: Szoboszlai Katalin 1890— I		gyermekei: Nádra Mária 1903— I	gyermekei: Kohán György ³ I	Voniga Lukrécia 1913. május 4. I
Voniga Mária 1907. július 22. I		Szoboszlai Ilona 1895. április 13. I		Nádra Rozália 1906. jan. 17. I	Kohán Illés 1913— I	Voniga Péter 1920. február 1. I
		Szoboszlai Péter* ²			Kohán János 1919— I	Voniga Tivadar 1915—1916 I
						Voniga Aranka 1921. nov. 3.

1. Voniga Dávid görögkeleti lelkész „Románia koronája” lovagi fokozatával kitüntetett költő, író, publicista

2. Szoboszlai Péter épületdíszítő kőműves mester, aki több éven keresztül Franciaországban dolgozik, szakmájában **kiválóságnak** számított.

3. Kohán György Kossuth-díjas festőművész

4. Voniga Tivadar katonakönyvünk írója

5. Voniga György, aki Bánátira magyarosította a nevét. ”Leánya, Bánáti Katalin férje után Csizmadia Istvánné **rajz szakos tanárnő**.”

II. táblázat

A katonakönyvben előforduló német szavak

egzetív (Exerzier)	= gyakorlat
feldvéber (Feldwebel)	= őrmester
fergaterung (Vergaterung)	= arcvonalba állás
haptac (habt Acht)	= vigyázz!
leidnantu (Leutnant)	= hadnagy
marod (marode)	= beteg, gyengélkedő
marodi vizit (Marodevisite)	= orvosi vizsgálat
menajie (Menage)	= élelem, ételmezés
sanites (Sanitäter)	= egészségügyi katona
sucsfirev (Zugsführer)	= szakaszvezető
tugsfíler (Zugsführer)	= szakaszvezető
urlab (Urlaub)	= szabadság
zimer (Zimmer)	= szoba
zupa (Suppe)	= leves

Jegyzetek

- 1 *Cristiton Purecel*: Dorul Soldatului. Poezié din rezbél 1914—1915. Brassó 1916.
- 2 Magyar Néprajzi Lexikon. Bp. 1980. 3. kötet 104. p.
- 3 Görögkeleti Román Egyház Gyulai Levéltára. Keresztelési Anyakönyv V. kötet. 9/1982.
- 4 *Makkay (Machalek) Pál*: A 101-es zászló alatt. Bp. 1934.
- 5 Vonyiga György (magyarosított neve Bánáti) S-au dus vagyis „Az asszony elment” és a „Petitorii” „A kérők” című Tintariu szindarabokat fordította le.
- 6 Ipari Kiállítás Gyulán 1926-ban a mostani I. számú Általános Iskolában.
- 7 Lásd 1-es számú táblázat!
- 8 *Katona Imre* Konkoly István kéziratós katonakönyve. Mozaikok Csongrád Város történetéből 1977. 65-98. p.
- 9 *Katona Imre*: Konkoly István kéziratós katonakönyve. Mozaikok Csongrád Város Történetéből 1977. 65-98. p.
- 10 *Monica Brătulescu*: Colinda romănesască. Ed. Minerva. București 1981. 350. p.
- 11 Vonyiga Aranka 72 éves adatközlő. Gyula. Móricz Zsigmond u. 9.
- 12 Lásd a 2-es számú táblázatot!
- 13 A Gyulai Anyakönyvi Hivatal születési-esketési és halotti anyakönyvei (1-es számú táblázat)

Patanua mea din 1915 in timpul războiului european ca catană

Frunză verde carbă creată!
În anul 1914 patru sprezece!
Frunză verde lemn uscat,
Pe mine cătană mau luvat,
Frunză verde alunului.
În postul crăciunului,
Frunză verde de stejar,
Vine în 15. mărțișior,
Frunză verde lemn uscat,
Vine poruncă dela împărat,
Inima mi sau săcat,
Cind am văzut plogat,
Să ne gătim de plecat,
În cinsprezece martie,
Cătană la infanterie,
Toți cari am fost asentați,
Cind plogatu lam cetit,
Inima misa încremenit,
frunză verde lemn uscat,
Înainte de ceam plecat,
Sănătate mam luat,
Dela tată dela mamă,
Dela frați dela surori,
Dela vecini iubitori,
Frunză verde mătrăgună,
Toți plâng și suspină,
Dela buna mea soție,
Dela prunci draji mei,
Acum mă duc de cătană!
Te sêrut iubită mamă,
Ea plinjea și suspinea,
Și din ochi lăcrăma,
Drag iubitul meu soți,
Cînd îi ajunje să mă, coți
Eu rămaș sângură,
Lăcrămând din inimă,
Și cei doi copilași suspină,
Eu merg pe cale străină
La gară am pornit.
Cu pretini mam întălnit,

Când în gară am intrat,
Fönökü, țignal a dat,
Să stăm gata de plecat,
Soție miuam sărutat,
Și ia tot au lăcrămat,
Inima mie meu săcat,
Apoi am fost gata de plecat,
În vagon neam suit,
Trenul îndată a pornit
Și în ciaba am sosit,
Noi cu toți neam scoborît,
Frunză verde foe lată,
Neam dus cu toți în căsarmă,
Frunză verde rozmarin,
Dar ce să vez acum,
Un țugsfler cam bătrân,
Strigă pe noi ca pe căni
Frunză verde fir de plută
La bărci ca să ne ducă,
Frunză verde cu trei flori
Ne ea la mână un feldveber,
Frunză verde fir de spini,
Apoi vine un domn bătrân,
Și eu nul cunoșteam,
Ziceam că e căpitan.
Frunză verde floritică.
În 4 părți neau împărțit.
Și îndată ne grăia,
Voi cu toți să ascultați,
De ai voști comandanți,
Cât mai iute să învățați,
La luptă ca să plecați,
Frunză verde fir de floare,
Ne duserăm după țole,
Frunză verde lemn uscat,
Eram gata de înbrăcat,
Și în bărci neam așezat
La fiește care loc nea dat,
Pe prici și pe strojeac,
Frunză verde erbă creată,

Mâne zi de dimineață,
Trîmbița când au sunat,
Noi îndată neam sculat,
Pe față neam spălat,
La Dumnezeu neam rugat,
Și cafeaua am căpătat,
Frunzuliță fir de floare,
Când era la șase ore,
Ne scote pe toți afară,
Frunză verde rozmarin,
Pe toți nea pus la rând,
Frunză verde fir de brad,
Un sucșirev au strigat hoptac.
Afară la egzetiv am plecat.
Hav domnului sfînt,
Eu am învățat curînd,
Comanda o știam.
Puțin nemțește pricepeam,
Frunză verde earbă creață,
În tote zilele mergeam afară,
A ne învăța de cătană,
Cum e azi așa și mîne!
Sau împlinit 2. luni de zile,
Frunză verde de secară,
Neau scos pe toți afară,
Care am învățat maiiute,
Se ne ducă îngrab la luptă,
Eu mam scris că sunt marod,
De durere de pept și de ochi,
Frunză verde fir de brad.
Doftorul mau vizitat,
Și el mau întreat,
Că ce durere am.
Peptul mă dore, puțină vedere am.
El îndată mau vizitat,
Șin adevăr mau aflat,
Șin în potrocol au scriiat,
Frunză verde fir de fus,
Mâne zi eră mam dus,
Când în lontru am intrat,
Eră mau întreat,
Eu leam spus căs vizitat.
Doftoru el au uitat,
El nu mau crezut,
Și îndată ma vizitat,
Și eră așa mau aflat.
Ei vorbeau că ce se facă.
Lom pune la slujbă ușoră.
La baracă apoi mam dus.

Cu tucșileru de sanites.
Și mau dat înainte.
Să mă steargă din marș companie.
Frunză verde de lăptucă.
La dou zile țineam slujbă,
Frunză verde pup de nalbă,
Au venit poruncă in ciaba,
Regimentul ca sěl muten pragu.
În praga nu lau mutat,
În alt oraș lau îndreptat,
Numele la acel orași,
Era utâtul budveis,
Frunză verde de crin.
Au trecut trei săptămâni,
Și poruncă am primit.
Să fim gata de plecat,
Spre acel mare orași,
Sěl mănçe pustie pe budveis.
Celeni tare seau bănuit,
De 101 regiment,
Și la gară am plecat.
Și trîmbița au sunat.
Toți norodul au lăcrămat.
În gară noi neam băgat,
Frunză verde fir de erbă,
Vagonele ne așteaptă,
Noi în ele neam suit,
Țignalul au țignat,
Am fost gata de plecat.
Dela ciaba când am plecat,
La budveis neam deșteptat,
La gară cum am ajuns,
Inima mi sau străpuns
Din vagone neam scoborît.
Frunză verde rozmarin,
Căpitanu striga fergaterung,
Când am fost cu toți gata,
Leidnantu au luat comanda,
Și ne strigă haptac și marși,
Și plecam în budveis.
Neam dus întro colnă mare,
Care neau fost de întristare,
Și la loc neam așezat,
Și odată am lăcrămat,
Dulce Dumnezeul meu,
Unde o rămas orașul meu.
Unde mea rămas familia,
Pe budveis îl mînçe pustiea,
În budveis neam păfugărit,

Peste deal în padure mam ostenit,
Acasă la colnă am plecat,
Menajie am căpătat,
Totdeauna am lăcrămat,
Și acasă am, oftat,
De dorul soției mele,
Și de dragul familiei mele,
Pân la două am odihnit,
Afară eră am pornit,
Și eră mau întărgătit,
Tare rău mam obosit,
Din inimă suspinam,
La familie tot gândeam,
Și mă tot vëetam.
Dulce Dumnezeu meu
Unde am putut ajunje eu,
Pom verde frumos de brad,
Au venit poruncă de la urlab.
Urlab și eu am căpătat,
Și acasă am plecat,
Numai 14 zile de urlab.
Tare iute sau gătat,
Acasă dacă am ajuns,
Inima mi sau străpuns.
De suspinare și de jele.
Ca am mai ajuns între familie,
Dumnezeu cu mineși cu voi.
Am mai ajuns între voi,
Cu toți neam bucurat.
Inima nea lăcrămat,
Urlabu au trecut,
Eră la budveis am plecat.
La familie inima leam secat,
La gară când am ajuns.
În inima mi sau împuns,
Și despărtesc cu greu,
Că nu știu pe ce plec eu.
Iubita mea soție plânjea,
Inima în mine mai crepa.
De durere și de jele.
Nu știam unde oi mere.
În răzbelu infricoșat,
Nu știam pământul undei crepat,
Trenul apoi au plecat,
Dela giula spre bohemie.
Eu atunci mam tot rugat,
Să mă scap din acel marși,
În al 13 le marși,
Am fost aleși în budveis,

Și de bunul Dumnezeu,
Să mă intorc napoi și eu,
În sănătate și putere,
La familie mângăere,
La budveis dacam ajuns,
Dela gară am plecat.
Inima mi sau secat,
Cu ochi plini de lacreim.
Inima în suspin,
Unde eară am ajuns,
La locul de ascuns,
Ochi mă tot dureau,
Cu ei atunci puțin vedeam,
Tot ca focu atunci ardeau,
Șintruna tot roșiau,
Atreia zi am jellentit,
La marodî vizit,
Frunză verde fir de fus,
Eu la doftor mam dus,
Doftoru mau vizitat,
La prag în spital ma îndreptat,
Au zis căi este trahumă,
Bola asta nui prea bună,
Eu nu o pot vindeca,
Profesorul este la Praga,
Și eu atunci am suspinat,
Pentru ochi am lăcrămat,
Nuștiam cum sau întinplat,
Mă rugam lui Dumnezeu.
Sēm ajute tot mereu.
Sanitesu el mau dus.
În cântălarie mau scris,
Pomuleț micuț de brad,
Doftorul mau trimis la prag.
Mam luat ziuă bună
Dela pretin din companie,
Eu merg acum la apus,
Unde nam mai fost dus,
Lagară eu am plecat,
De sanites îndreptat,
În vagon mam suit,
Patru inși am fost, nea încuiat,
Domne isuse Cristose,
Trahuma e bola lipișiosă,
Tot neam dus spre apus,
Și la praga am ajuns,
Praga e oraș mare.
La mulți omeni spre supărare,
Frunză verde lemn pleznit.

Când la gară am sosit,
Din vagon neam scoborît.
Sanites îndată nea îngrijit,
Noi papiru lui lam dat,
Şi îndată neor aflat.
Frunză verde de plop,
Noi suntem maroz de ochi,
Frunză verde lemn sucit,
Noi din gară am eşit,
Neam dus într-o sobă,
Şi nea dat puţină cafă,
Pomuleţ micuţ be brad,
Din gară am plecat,
La tranvai am sosit,
Şi întrânsul neam suit,
Multă vreme am tot mers,
Până neam dat jos,
Frunză verde lemn pleznit.
La spital noi am ajuns,
Frunză verde şi o floare,
Am ajuns la o şcolă mare.
Şi în launtru am intrat,
În cântălarie neam bagat,
Scrisorile noi leam dat,
În zimer neau aşezat,
Frunză verde rozmarin,
Când au trecut 2. săptămâni,
Frunzuliţă fir de fus,
La vizită noi neam dus,
În launtru am intrat,
Doftorul mau vizitat,
El astfel mau întreat,
Frunzuliţă din răzor.
Că decând ochi mă dor.
Frunză verde de vie,
Mă dureau şin ţivilie,
pomuţ verde crescut,
Doftorul nu mau crezut,
Frunzuliţă fir de fus.
La litere sē cetesc ma pus,
Atunci ochi mă dureau,
Literile arătate nule vedem.
Frunzuliţă fir de fus,
Doftorul tot mau intors,
Frunzuliţă lemn pleznit.
Profesoru nu mau crezut
Frunză verde fir de fus,
El la maşină mau pus,
Frunză verde lemn uscat,
Cu maşina în ochi, sau uitat,

Drept in ochi la minen cap,
Pe papir el a scriiat,
Şin adevar mau aflat,
Frunză verde mică de pom,
Profesoru au căi trahum.
Şi mau uns cu cocain.
Pomuleţ micuţ de brad,
El afară mau îndreptat
Frunză verde rozmarin,
Au sosit două săptămîni,
Frunză verde fir de fus.
La vizită eră mam dus,
În launtru am intrat,
Profesoru mau vizitat,
Şi lapis am căpătat.
Pomuleţ micuţ de brad,
Ochi ori pērea că sunt arşi,
Afară nu puteam eşi.
De păreţi mam sprijinit,
Frunză verde flori de soc,
Focul mai trecea din ochi.
Tot oftam şi mă rugam.
La Dumnezeu tot gândeam,
De familie suspinam,
Sē mă vindece de rău,
Unde am ajuns dar eu,
Frunză verde lemn uscat,
Tare mult eu am răbdat,
Până nu au mai trecut,
Dar deacum inainte,
În tota ziua la vizită,
Frunză verde lemn uscat,
În ochi lapis nea băgat,
Frunzuliţă foe lată,
Trahuma e bola lipicioasă
Frunzuliţă lemn sucit,
Patru luni sau împlinit,
Frunză verde de pe mal,
De când sunt în spital,
Multe rele am suferit,
Decând dacasă am venit.
Aici în praga,
Mâncuar, pustiia,
Puţină pită căpătam,
Şi cu ea slab ne arunjem,
Frunză verde de urzică,
În tota, ziua tot cu zupă.
La 9, la 3, cafea,
Pomuţ verde şi crepat,
Măncare o fost mai tot pisat,

Atăta eu nam mai văzut,
Numai aici în Praga,
Mâncauar pustii,
Ași ști scriia mai multe,
Mântuiascămă al meu părinte,
Să ne ajute Dumnezeu,
Să ne ferească de rău,
Frunzuliță întru nuia,

Aceasta e patima mea,
Frunză verde jegeră,
Numele meu Teodor Voniga
Frunzuliță întru nuia,
Eu sunt din orașul Giula,
În comitatul bichișului,
Cătana împăratului,

Az én viszontagságom mint katona 1915-ből,
az európai háború idejéből

Zöld levél, bodros fű
Ezerkilencszáztizennégyben
Zöld levél, száraz fa,
Én katona lettem.
Mogyorófa zöld levele,
A karácsonyi börtben,
A fenyőnek levele zöld.
Tizenöt márciusában jön,
Zöld levél, száraz fa,
A császár parancsa jön.
Szívem megriada,
Láttam plakátolva,
Készülünk az indulásra.
Tizenöt márciusában
Gyalogsági katonának.
Akiknek behívója van,
A plakátot elolvasta,
A szívében megbénula.
Zöld levél, száraz fa,
Mielőtt elindultam,
Mindenkitől elbúcsúztam,
Apámtól, anyámtól,
Fivéreimtől, leánytestvéreimtől,
Jó szomszédaimtól.
Zöld levél, nadragulya,
Sírnak és sóhajtoznak;
Én jó feleségem,
Gyerekeim, kedveseim,
Most katonának megyek.
Csókollak szeretett anyám.
Ő sírt és sóhajtozott.
Szemből könnyeket hullajtott.
Én szeretett férjem,
Mikor tudsz megkeresni engem.
Én maradok egyedül,
Könnyezve a szívemből,
Sóhajtozik két kisgyerek.
Én idegen útra megyek,
Állomásra elindultunk,
Barátokra rátaláltunk.

Az állomásra beléptünk,
Jelt adott a főnökünk:
Álljunk készen indulásra.
Feleségem megcsókoltam,
És ő csak könnyezett,
Hasogatta a szívemet.
Indulásra készen álltunk.
A vagonokba beszálltunk.
Nyomban indult vonatunk,
És Csabára megérkeztünk.
Mi mindnyájan kiszállottunk.
Zöld levél, széles levél,
A kaszárnyába bementünk.
Rozmaringnak zöld levele,
És most mit látok —
Egy zugsfíler, kissé öreg,
Mint kutyákra, ránk kiabál.
Zöld levél, jegenyeszál,
Elvisznek a barakkokhoz már.
Zöld levél, három virág,
Kézbe vesz egy feldvéber.
Zöld levél, tövisszál,
Úr jön, jó öreg
Én nem ismertem ám,
Hogy kapitány mondám:
Virágocska, zöld levél,
Bennünket osztanak négy felé.
És nyomban szóltak:
Hallgassatok mindnyájan
A parancsnokaitokra!
Hogy mihamarabb tanuljatok,
Hogy a harcba indulhassatok!
Zöld levél, virágszál,
Elmentünk a rongyokért.
Száraz fa, zöld levél,
Készen voltunk, felöltöztünk,
Barakkokban helyezkedtünk,
Mindenkinek adtunk helyet,
Szalmaszákon és a priccsen.
Zöld levél, bodros fű,

Másnap kora reggel
Megszólalt a trombita,
Felkeltünk mi nyomban,
Arcunkat megmostuk
Istenhez imádkoztunk,
A kávét is megkaptuk.
Levelecske, virágszál,
Amikor hat óra már,
Mindnyájunkat kihoztak.
Rozmaring zöld levele,
Sorba állítottak bennünket.
Zöld levél, fenyőszál,
Egy szucsfirev haptákat kiabál!
Gyakorlatra kimentünk.
Hála szent Urunknak,
Én hamar megtanultam,
A vezénylest tudtam,
Keveset németül értettem.
Bodros fű zöld levele,
Naponta kimentünk
Katonának tanulni.
Ahogy ma, úgy holnap is.
Eltelt két hónap is.
Zöld levele a rozsnak,
Mindnyájunkat kihoztak,
Aki hamarabb megtanult,
A harcba tüstént elindult.
Betegnek iratkoztam én fel:
Mell- és szemfájással.
Fenyőszál, zöld levél,
A doktor megvizsgált
És így tudakolt:
Milyen fájdalmam volt?
Mellem fáj, kevés a látásom.
Ő nyomban megvizsgált,
És valóban megállapították,
A zsoldkönyvembe beírták.
Guzsalyzál, zöld levél, —
Elmentem nappal ismét
Amikor beléptem,
Ismét megkérdezte:
Mondtam, hogy megvizsgált,
Az orvos elfelejtette,
Nem hitt ő nekem.
Nyomban megvizsgált,
És ugyanúgy megállapították.
Mebeszélték, mit csináljanak:
Tesszük könnyű szolgálatra.
Elmentem a barakkba.
Zugsfürer szanitésszel

Továbbították az ügyet,
A menetszázadból töröljenek.
Zöld saláta levél,
Szolgálatban kétnaponként.
Zöld levél, bimbó mályva,
Jött a parancs Csabára,
A regimentet vigyék Prágába.
Nem vitték Prágába,
Irányították más városba.
Neve annak a városnak
Csúnya volt, Budveis.
Liliom zöld levele,
Három hét eltele,
És parancsot kaptunk,
Indulásra készen álljunk
Ama nagy város felé,
Enné meg Budveist a kietlenség.
Nagyon sajnáltuk,
A 101-es regimensek,
S az állomásra elindultak,
És a trombiták szóltak.
A sokaság könnyezett.
Az állomásra beléptünk.
Zöld levél, fűszál,
A vagonok várnak.
Mi beszálltunk.
Elhangzott a jelzés.
Voltunk indulásra készen.
Csabáról elmentünk,
Felébredtünk Budveisben.
Az állomásra megérkeztünk.
Úgy nyilalt a szívünk.
Kiszálltunk a vagonokból.
Rozmaringnak zöld levele,
A kapitány kiabált fergaterungot,
Amikor mindnyájan készen voltunk,
Vette a parancsot a leindnantu,
És kiabált vigyázz induljt.
Mentünk Budveisbe,
Egy nagy kalibába,
Mely nagy szomorúságunkra vala.
Helyünket elfoglalva
Könnyeztem én nyomban:
Én édes istenem,
Hol maradt az én városom,
Hol maradt a családom,
Számúzve Budveisbe.
A dombon át az erdőben
Haza mentem a kalibába,
Menázsit kaptam,

Könnyeztem állandóan,
És haza sóhajtoztam,
Feleségem után vágyakoztam,
Én családom szeretetére.
Kettőig pihentem,
Ki újra elindultam,
És megint megkergettek.
Nagyon elfáradtam.
Szívből sóhajtoztam,
És állandóan siránkoztam:
Én édes istenem
Hová juttattál engem!
Szép zöld fenyőfa,
Jön az urlab parancsa.
Urlabot én kaptam,
És hazamentem.
Csak 14 nap urlab,
Letelt nagyon hamar.
Hogy hazaértem,
Nyilalt a szívem
A sóhajtól és a bánattól,
Hogy családomhoz még hazajutottam.
Isten velem és veletek,
Még eljutottam közéték.
Mindnyájan örültünk,
A szívünkben könnyeztünk,
Az urlab letelt.
Mentem Budveisbe ismét
Kiapasztva családom szívét,
Az állomásra mikor beértem,
Nyilalt a szívem,
Nehezen válok el,
Mert nem tudom mire megyek el.
Szeretett feleségem sírt,
Majd meghasadt bennem a szív.
Nem tudtam a fájdalomtól,
Hová megyek a szomorúságtól,
A félelmetes háborúba,
A föld hol hasad, nem tudtam.
Aztán elment a vonatom
Gyuláról Boémiába.
Én akkor mindig imádkoztam,
Hogy megszabaduljak abból a menetből,
A tizenharmadik menetből,
Budveis felé választottak.
A jó isten adja,
Hogy visszatérjek én,
Erőben, egészségben,
Családom vigaszára.

Hogy Budveisbe értem,
Az állomásról elmentem,
Sivár lett a szívem,
Tele könnyel szemem,
Sóhajjal a szívem,
Hová jutottam megint,
Elbujdosni való helyre.
A szemeim mindig fájtak,
Velük akkor keveset láttam,
Mint a tűz akkor úgy égtek,
Egyfolytában vörösek voltak.
Harmadnap jelentettem
A beteg viziten.
Orsószál, zöld levél,
A doktorhoz elmentem.
A doktor megvizsgált,
A prágai kórházba küldött.
Azt mondta, hogy trahuma,
Betegségem kellemetlen,
De gyógyítani nem lehetetlen
A professzor Prágában van,
És én akkor sóhajtoztam,
Szememért könnyeztem,
Nem tudtam, hogyan történhetett.
Istenhez imádkoztam,
Hogy segítsen állandóan.
A szanitész elvitt,
A kancelláriában felírt.
Kicsi zöld fenyőfa,
Küldött a doktor Prágába.
Elköszöntem
A századbeli barátoktól,
Most én nyugatra megyek el,
Ahová eddig még nem vittek el.
Az állomásra elmentem.
Elküldött a szanitész.
A vagonba beszálltam.
Négyen voltunk, bezártak.
Uram Jézus Krisztus,
A trahuma ragályos.
Csak nyugatra mentünk,
És Prágába értünk.
Nagy város Prága,
Sok ember szomorúsága.
Zöld levél, hasadt fa,
Az állomásra megérkeztünk,
A vagonokból kiszálltunk,
A szanitész volt biztosítékunk.
A papírt neki odaadtuk,

Rájöttek nyomban,
Nyírfa zöld levele,
Hogy mi szembetegek vagyunk.
Zöld levél, csavart fa,
Állomásról kijöttünk,
Egy szobába bementünk,
És kevés kávét kaptunk.
Kicsinyke fenyőfa,
Az állomásról elmentünk,
A villamoshoz megérkeztünk,
És felszálltunk
Sokáig csak mentünk,
Míg leszálltunk.
Zöld levél, hasadt fa,
A kórházba mi megérkeztünk.
Zöld levél és egy virág,
Egy nagy iskolához értünk,
És bementünk,
A kancelláriába beléptünk,
A papírokat odaadtuk,
A szobába elhelyeztek bennünket.
Rozmaring zöld levele,
Amikor két hét letele,
Orsósál, levelecske,
Elmentünk a vizitre.
Beléptünk.
A doktor megvizsgált,
És így kérdezett:
Ösvénybeli zöld levelecske,
Mióta fáj a szemem?
Szóló zöld levele,
Civilként fáj-e?
Megnőtt zöld fácska,
A doktor nem hitt nekem.
Levelecske, orsósál
Olvadni a betűkhöz áll.
A szemem fáj akkor,
A betűt nem láttam.
Levelecske, orsósál,
A doktor forgatott már
Levelecske, hasadt fa,
A professzor nem hisz nekem.
Zöld levél, orsósál,
A géphez áll.
Száras fa, zöld levél,
Géppel a szemembe néz,
Egyenesen a szemembe, fejembe.
A papírra írta,
És megállapította,
Fának kicsi zöld levele,

A professzor trahomát mondott,
És kokainnal bekentek.
Kicsiny fenyőfácska,
Ő kifelé küldött.
Rozmaring zöld levele,
Két hét eltele.
Orsósál zöld levél,
Mentem a vizitre.
Beléptem.
A professzor megvizsgált,
És lapis-t kaptam.
Kicsinyke fenyőfa,
Úgy tűnt, hogy a szemem kiégett.
Ki nem mehettem,
A falhoz támaszkodtam.
Zöld levél, bodzavirágok,
Szemem égése abbamaradozott.
Állandóan sóhajtoztam és imádkoztam,
Istenre állandóan gondoltam,
A családom után vágyakoztam,
Hogy a rossztól meggyógyítson,
Hová is jutottam hát én?
Zöld levél, száraz fa,
Nagyon sokat szenvedtem,
Amíg el nem múlt.
De ez után
Mindennap, viziten,
Zöld levél, száraz fa,
Szemembe lapist tettem.
Levelecske, széles levél,
A trahoma ragályos betegség.
Levelecske, csavart fa,
Eltelt négy hónapja,
Partmenti zöld levél,
Amióta kórházban vagyok.
Nagyon sok rosszat átéltem.
Amióta otthonról eljöttem.
Itt Prágában,
A kietlenség énné meg,
Kenyeret keveset ettem,
És vele meg nem elégedtem.
Csalán zöld levele,
Naponként csak zupa.
Kilenckor és háromkor kávé.
Hasadt zöld fácska,
Majdnem mindig kása.
Ennyit én még nem láttam
Csak itt Prágában.
Énné meg a kietlenség,
Tudnék többet is írni még.

Az anyám mentsen meg,
Én istenem segítsen meg,
A rossztól távol tartson.
Levecske egy vesszőről,
Ez az én történetem szenvedéseimről.
Zöld levél, jégvirág,

Az én nevem Tódor Voniga.
Levecske egy vesszőről,
Gyula városából,
Békés vármegyének,
Katonája a császárnak.

Ein handgeschriebenes Soldatenbuch in rumänischer Sprache

von: ELENA FRAU CSOBAI

In Ungarn waren in den Jahren vor 1918 auf dem Gebiet der Österreichischen Monarchie die handgeschriebenen Soldatenbücher in der Zeit Franz Josephs nicht nur bei den ungarischen, sondern auch bei den Soldaten anderer Nationalitäten sehr verbreitet.

Die Studie befaßt sich mit der Aufarbeitung eines handgeschriebenen Soldatenbuches in rumänischer Sprache. Die Studie skizziert den Familiären-gesellschaftlichen Hintergrund, analysiert detailliert die Texte des Soldatenbuches, dessen Inhalt, Stil, die Sprache.

In der Analyse der im Soldatenbuch befindlichen Texte selbständiger Struktur können aus inhaltlicher Sicht und ihrer Form nach sechs Texteinheiten unterschieden werden: kirchlich-liturgische, kirchliche Gesänge, Gebete; Krankenhaus-Tagebuch (autobiographisch); Taschenwörterbuch; patriotische Lieder und Gedichte; Trinksprüche.

Die Studie befaßt sich detaillierter nur mit der Analyse des Krankenhaus-Tagebuches und dessen Textes, der den Titel "Meine Fährnisse als Soldat im europäischen Krieg von 1915" trägt, publiziert den Text vollständig im Original, sowie in einer ungarischen Übersetzung.

Es ist zugleich lehrreich und interessant, daß innerhalb eines Werkes sich das Traditionelle mit dem Neuen verbindet, auf welches die Volksdichtung einwirkte, die derzeitige rumänische völkische Literatur, aber gleichzeitig leuchtet darin auch die Persönlichkeit auf.

Das handgeschriebene Soldatenbuch in rumänischer Sprache ist ein seltenes, wertvolles Werk des Geistes.

Egy mezőberényi szücsmester feljegyzései és rajzai 1833—1834

HENTZ LAJOS

A XIX. század első fele jelentős időszak a Békés megyei szücsmesterség történetében. A török hódoltság után újjáéledő megyében a XVIII. század első felében még sem ipar, sem kereskedelem nem volt. A kézművesipar kibontakozásának kezdeteit a század első negyedének végére tehetjük. Az első céh 1727-ben alakult meg a megye akkori székhelyén, Gyulán.¹ — A szücsmesterségről csak szórványos adataink vannak. Az iparág a céhszerveződés fokát a század folyamán nem érte el ugyan, de jelenlétét, erősödését igazolni látszik, hogy az 1781. évi vármezei limitáció már foglalkozik a szücskészítmények árának szabályozásával.²

A mesterség fellendülésének ideje a XIX. század első felére esik. Ebben az időben számottevően megnőtt a kézművesipar termékeinek jelentősége a mezővárosi és a falusi lakosság ellátásában. A megye gazdasági kapcsolatai kiszélesedtek, s a növekvő értékesítési lehetőségek ösztönzőleg hatottak a parasztság árutermelési törekvéseire. A parasztság anyagi körülményeinek viszonylagos javulása növelte az igényeket a színvonalasabb lakáskultúra és a módosabb öltözködés iránt, és azok kielégítésére a számában és minőségi teljesítőképességében erősödő kézművesipar egyre alkalmasabbá vált. A megye ipara — ha nem nagyobb arányokban is — erősödött. Az iparúzők száma az 1773. évi 589-ről 1846-ig 2154-re emelkedett.³ Az összlétszámon belül legnagyobb volt a ruházati iparral foglalkozók aránya. A szücsök száma 1853-ig 481-re nőtt,⁴ s az ipar erősödését mutatja, hogy 1815 és 1840 között a megye akkori 19 települése közül 11-ben alakult meg a szücsök önálló vagy más iparágakkal közös céhe.⁵ Ez a fellendülés megteremtette az alapokat a mesterségnek a XIX. század közepén bekövetkezett felvirágzásához és a jeles szücsközpontok kialakulásához.

Mezőberényben a szücsmesterség az egyik legjelentősebb iparág volt a XIX. század derekán. Már 1754-ben két szücs dolgozott a községben, 1760-ban pedig három szlovák mestert írtak össze. Az 1828. évi országos összeírás idején 9 mester dolgozott Berényben,⁶ s a század közepére számuk meghaladta a negyven főt. Többen mint „kontárok” dolgoztak „földesúri részint hallgatólagos, részint írásbeli engedéllyel”. A létszámemelkedés érthető, hiszen abban az időben a bőrruhák igen fontos szerepet töltek be a parasztság köznapi és ünnepi öltözetében. — Viszonylag magas létszámuk ellenére a szücsök céhet itt nem alkottak, hanem egy részük a békéscsabai, más részük a békési céheknek volt a tagja. Ez az időszak — az 1850-es, 1860-as évek — tekinthető a mezőberényi szücsmesterség virágkorának.

A mesterség múltja és a régi szücskészítmények ma egyre gyakrabban kerülnek az érdeklődés középpontjába nemcsak viselettörténeti szempontból, hanem

azért is, mert a szücsornamentika az egyik forrása a ma megújuló népi ihletésű díszítőművészetnek, amint azt Békés megye — és Mezőberény — esetében is tapasztalhatjuk.

E nagy múltú kismesterség hagyományainak, műhelytitkainak, készítményeinek, díszítményrendszerének megismerése végett gyakran 100—150 évre kell visszatekinteni, ezért a néprajzkutató számára igen hasznosak lehetnek azok a feljegyzések, amelyeket a hajdani mesterek készítettek napi életükkel, munkájukkal kapcsolatban. Értékesek lehetnek ezek a feljegyzések azért is, mert nem általános megállapításokai tartalmazznak, hanem konkrét adatokat olyan dolgokról, amelyek ma már emlékezzettel el nem érhetőek, hivatalos iratokban nem szerepelnek, és esetleg tárgyi emlék sem maradt fenn róluk.

A közelmúltban került elő Kovács András mezőberényi szücsmester két feljegyzési füzet (mondhatjuk talán szücskönyvnek is). Az igénytelen külsejű füzetek szerény adataikkal jól használható forrásként szolgálhatnak a mezőberényi szücsmesterség történetével foglalkozó kutató számára.

Kovács András szücsmester — feltehetően — 1809-ben született. Származásáról, családjának korábbi körülményeiről nem tudunk. Mezőberényben halt meg 1842-ben 33 éves korában. Leszármazottai ma is Mezőberényben élnek. Kovács András — a szücskönyvében található feljegyzésekből következtetve — mesteriségét Békésen tanulta, ahol már 1815-től működött a szücsök önálló céhe.⁷ Az ipart azonban Mezőberényben folytatta. Így tudják ezt ma élő leszármazottai, de ezt látszanak igazolni az egykori megrendelőivel kapcsolatos feljegyzései is. A Földesi, Beretzki, Dombi, Bagi, Balogh, Székely, Túri, Komlódi, Bacsó, Harmati, Csók, Kolozsi, Apáti — valamennyi jellegzetesen berényi név. Könyvét tehát elfogadhatjuk forrásként a mezőberényi szücsmesterség történetéhez, s ez indokolja jelen bemutatását. Könyvének tartalmát mesterlegény korában készített írásai, a vállalt munkákkal kapcsolatos adatok, vásárlásairól, a nála levő készletekről tett alkalmoszerű feljegyzések, személyes vonatkozású írások és rajzok teszik.

Szücskönyve mindenekelőtt a céhek akkori — XIX. század eleji — életéről ad használható tájékoztatást. „Láda köszöntő Versek” címmel tett feljegyzéseiből a mesterlegények negyedévenkénti gyűléseiről kapunk képet.

A mesterlegények negyedévenként az atyamester házában tartották gyűléseiket, amiket „kántorbejáró”-nak neveztek. Ezt a szokást Kiss Lajos is ismerteti a vásárhelyi szücsmesterségről szóló tanulmányában, egyébként általános volt mindenütt a céhekben. A Kiss Lajos által közöltek egybevetve Kovács András feljegyzéseivel, megállapíthatjuk, hogy a szokások csaknem mindenben egyeztek, ami nemcsak a felsőbb rendelkezések hatását mutatja, hanem a céhek közötti szoros kapcsolatot is igazolni látszik.

A „kántor” kifejezés forrása — negyedév jelentésben — a latin *quatuor* szó.⁸ A kifejezés hangtestének végleges kialakulására az — „énekes”, „énekező” jelentésű — általánosan ismert és használt „kántor” szó hathatott. Az eredetileg egyházi jellegű kifejezést gyakran használták a régi nyelvben más vonatkozásban is a negyedév megnevezésére.

Kovács András feljegyzéseiből következtetve a szücsök által megszabott évnegyedek nem estek egybe a naptári negyedekkel. Időhatáraik, időtartamuk a szücsmunka szakaszosságához igazodott. Az *első kántor* József-naptól pünkösdig tartott. A közelmúlt években még élt idő mezőberényi szücsmesterek adatközlése szerint erre az időre esett a bőrök tisztítása, mosása, vagyis a kikészítést megelőző munkálatok. A *második kántor* pünkösdtől „kisasszony napja”-ig a bőrök kikészítésének időszaka volt. A munka dandárja: a bőrruhák készítése, a vásárolás a *harmadik kántor* idejére esett, kisasszony napjától karácsonyig. A karácsonytól a tavaszi időszakig — József-napig — terjedő évnegyedben, a *negyedik kántor* idején végezték a műhelyhulladékok feldolgozását, a bőrök beszerzését.

A mesterlegények az évnegyed kezdetén vagy ahhoz közeli időben tartották kötelező gyűléseiket — mint említettük — az atyamester házánál. A gyűlésre, a kántorbejáróba megszokott szöveggel hívták meg a legényeket. Kovács András a következő szöveget közli:

„Az atyamester úr és a két bejáró úr hírével a társaság Kulcsa el bocsáttatott a végre, Hogy holnap délután puntom 1 órára minden betsületes Jámbor ifjú meg jelennyen az atya mester úr házánál kántor bejáróba 30 xr (krajcár) büntetés alatt 833 Szeptember 22 a kulcs sijetve járjon.”

A mesterlegények a céhen belül külön testületet alkottak, amelyet „kistársaság”-nak neveztek. (Innen a behívóban a „társaság kulcsa” kifejezés.) A legények gyűlésén részt vett az *atyamester*, a kistársaság legfőbb előljárója, a legények felügyeletével megbízott mester, a két *bejáró mester*, a legények kiosztói, ügyes-bajos dolgaiknak intézői, a legények közül választott *öregdékán* vagy *öreglegény*, a rendelkező, a legények felügyelője, a „*kis dékány*”, a „legfiatalabb legény”, aki — mai szóval élve — valamiféle háznagyi tisztet látott el, ő hívta össze a gyűlést, ellenőrizte a legények templomba járását, és végül részt vett minden *mesterlegény*, akikre — mint láttuk — távolmaradás esetén 30 krajcár büntetés várt.

A gyűlés a résztvevők köszöntésével kezdődött, majd felnyitották a legények ládáját. Míg a láda nyitva állt, egy legénynek az ajtó kilincsen kellett tartania két ujját, hogy idegenek be ne léphessenek, s jelképesen kifejezzék vele a gyűlés titkosságát, hogy arról hírt kivinni nem szabad. Vásárhelyen külön is figyelmeztették a legényeket a titoktartásra: „amit hallottak, nem szabad beszélni utcán kocsisoknak, műhelyen inasoknak, konyhán szolgálóknak, hanem mindenkinek be légyen szája csukva, mint ahogy ládának csukkanását hallják”.⁹ A továbbiakban felolvasták vagy ismertették a „betsületes jámbor ifjak” megszólítással illetett legények előtt a „rendtartás”-t. A „Láda köszöntő Versek”-ből értesülünk néhány szokásról, amit a rendtartásban rögzítettek:

— A „jövendőbeli szükségese ki pótolására” a legények feltételpénzt fizettek, mely kéthetenként „egy pénzt” jelentett az alatt a három negyedév alatt, amíg a munka java tartott: József-naptól karácsonyig.

— Megismerjük a kontárság elleni védekezésnek a legényekkel szemben alkalmazott módját. A legényeknek önként kellett számot adniuk arról, ha

céhen kívüli mesternél dolgoztak. Kétszeresen büntették őket, ha „vétük” más révén tudódott ki.

— A legények gyűlése nem folyt mindig simán, ezért tiltották minden olyan eszköz bevitelét a gyűlésre, amelyet erőszakos fellépésre használhattak volna.

Az alábbiakban közöljük Kovács András „Láda köszöntő versek” címen tett feljegyzését saját írásmódján, csupán az értelmi tagolás érdekében a központozás módosításával, a jobb áttekintés érdekében megfelelő szakaszolással és néhol zárójelbe tett kiegészítéssel:

„Láda köszöntő Versek

Ditsértessék és Áldassék a mi Jó Istenünk, hogy meg engete érnünk e máj Szent napot úgy mint első kántorouunkat, Melyet el kezdvén József napkor. Azért is légyen hála a mi Istenünknek, hogy it jelen Láttuk egy érdemes Atya Mesterünket és mellette levő két bejáró mester Urunkat. Kívánom Istentől, hogy ezeknek utána is láthassuk Friss jó egészségben. Azért is légyen hála a mi jó Istenünknek, Hogy mi is láttuk egymást fris jó egészségben. Kívánom az Istentől, hogy ezeknek utánna is láthassuk úgy egyönkett Mint másónkat.

Először is jelentem kenteknek Betsületes jámbor ifjak, hogy egy betsületes jámbor ifjú a kilincsre tegye a két uját, és ott Tartsa, míglen a Betsületes ifjúság Ládájának fedele nyitva lészen.

2. (másodszor) Jelentem kenteknek betsületes jámbor ifjak, jól tudván tudják kentek, mi némű Szokások és helyes rendtartások Vagynak minden Szabad Királyi Kultsos mezővárosokban, de legfőképp itt Békés mezővárosában. Más-kor a betsületes mester legények között ilyen szokást és Helyes rendtartásokat szoktak magoknak szerezni, melyet el kezdvén József napkor Pünkösdtől fogva kis aszony napig, kis aszony naptól fogva pedig Karátsonyig minden két hétbe szoktunk magunkal Bé hozni egy pénzt, Melyet feltétel pénznek hívunk, ezt nevezük jövődöbéli szükességünknek ki pótolására.

3 (harmadszor) Jelentem kenteknek betsületes jámbor ifjak, hogyha vala oly betsületes jámbor ifjú, aki falun a vagy városon kontárnál dolgozott, tartozik magamagát feljelenteni. Fél társ pohár lészen büntetés. Ha mások által ki tudódik, Doflán meg adózik.

4 Azt is Jelentem kentek (nek) B. Jámbor ifjak, a (ki) gazdájától, gazda aszonyától Meg volna betstelenítve, tartozik maga magát fel jelenteni . . . ha Magát jelenti, fél társ pohár lészen, deha Mások által kitudódik, duflán meg adózik.

5 Azt is jelentem kentek(nek) betsületes ifjak, hogy ha volna Köztünk oly B. Jámbor ifjú, aki atya mester urunk ajtaján be hozot volna valami elkező (ellenkező?) fegyvert, Ugy tsákánt, baltát, tüt, gyűszút, semi legkissebet sem szabad, tartozik a kis Dékány kezébe adni, a kis Dékány, a leg fjjatalab legény által az ajtón kiadni.

További szükse(gesek) el igazítására továbbá azt jelentem kenteknek B. jámbor ifjak, hogy ha volna köztünk oly B. Jámbor ifjú, akinek volna valami el szenvedhetetlen panaszsza, állyon fel tisztességesen, adgya fel betsületesen.”

Amint tehát Kovács András feljegyzéseiből kitűnik, a kántorbejáró — mai szóval élve — „napirendje” az alábbiakból állt:

- a gyűlésen részt vevők üdvözlése,
- a láda felnyitása a megfelelő formások között,
- a rendtartás ismertetése,
- s ezek után került sor a gyűlés lényeges, érdembeli részére, a vitás ügyek intézésére.

Feltehető, hogy Kovács András a fentiekben ismertetett feljegyzéseit Békésen készítette, amikor maga is még mesterlegény volt, talán éppen öregdékán. Szűcskönyvének további bejegyzéseit már — valószínűleg — Mezőberényben írta mestersége gyakorlása közben. Feljegyezte a vállalt munkát: a megrendelő nevét, a munka megnevezését, a kialakított árat, egy-két megjegyzést a díszítésre vonatkozóan és a „fel pénzt” vagyis a munkára kapott előleget. Ilyen szövegeket találunk füzeteiben:

„Harmati G. Katának válaltam egy ködmönt 15 fo 30 xr foglalót adott egy forintot.”

„Bagi Sára adott gombra sejemre sinór (zsinórra) 2 forintot.”

„Fejir György feleségének vállaltam 1 ködmönt birka Prémnel gombal Si-
nórral = 14 fo 30 xr foglalót adot 5 forintot”

„Kolozsi Józsefnének vállaltam 1 ködmön lékrit 14 for 30 xr foglalót adott 5 forintot.”

„Csapó Ferentznének vállaltam ködmön légrit 13 forint fel pénzt adott 3 forintot.”

„ör Batsó János menyé sejemre adott 1 forintot Cérnára adot 12 xr.”

„Balogh Ferentzné sejemre adott 1 fo 15 xr cernára 12 xr.”

„Balog Pálnak vállaltam 1 ködmönt 4 forint 45 xr.”

„Szekeres Mihájnén sejemre adott 18 xr Cernára 6 xr.”

Feljegyzéseiből kitűnik, hogy a díszes női ködmön — amit, úgy látszik, lányok is viseltek — több mint háromszor annyiba került, mint a — feltehetően díszítetlen — férfiködmön. Ez az adat is igazolja, hogy a múlt század első felében a módosabb parasztság elég sokat költött a ruházatára, hiszen a ködmön nem a legdrágább öltözetdarabja volt a parasztnők ünnepi viseletének.

A kész munkák mellett gyakran találunk utalásokat kisebb-nagyobb javítások vállalására is. Javított, foltozott ködmönt, bundát, nadrágot (feltehetően bőrnadrágot). A különféle bőrholmik között egy helyen bekecset is említ: „Veres György Bekes varrásír tartozik 45 xr.” Ez a ruhadarab az egykorú forrásokban elég ritkán fordul elő mezőberényi vonatkozásban, úgy tűnik, akkor inkább a ködmön volt a férfiak téli viselete.

* * *

A céhek — főképpen a mesterlegények — életére, valamint a saját munkájára utaló feljegyzések mellett értéket jelenthetnek a néprajzkutató számára azok a megjegyzések és rajzok, amikből az akkori szűcsmunkák díszítményrendszerére vonatkozóan tehetünk — a teljes hitelesség igénye nélküli — megállapításokat.

A mezőberényi szücsök mesterségbeli eljárásairól — a bőrök kikészítéséről, az általuk készített ruhafélékről — kielégítő ismereteink vannak. A berényi szücsornamentika jellemzőit azonban jobbára csak a szlovák anyagban ismerjük, azt a meglevő tárgyi emlékek igen jól dokumentálják, különösen a szlovák női ködmönök esetében. — A bundák díszítése valószínűsíthetően mindhárom népi közösség — magyarok, szlovákok, németek — viselt ruhadarabjainál egyező esztétikai alapelvek szerint történt mind a díszítmények térbeli elrendezésében és a kompozíciós sajátosságokban, mind pedig a színezésben. Esetleg a magyar emléksanyagban számolhatunk békési hatásokkal, de a békési díszítésmód — a bundákat illetően — alapvetően nem különbözik a berényiektől.

Mindeddig nem sikerült azonban határozott és teljes képet alkotnunk a magyar és a német nők ködmönviseléséről. Néhány tárgyi emlék és a gyér visszaemlékezések alapján feltételezhető, hogy a berényi magyar nők Békésen, vagy legalábbis békési mesterektől vásárolták ködmöneiket. Ezt mondja Tábori György is „A Békés megyei szlovákok ködmöne” c. tanulmányában.¹⁰ Az említett néhány példány szabása és díszítésmódja megegyezik a békési ködmönökével. — De így volt-e mindig? Hiszen a múlt század derekán 8—10 magyar mester is dolgozott a községben.

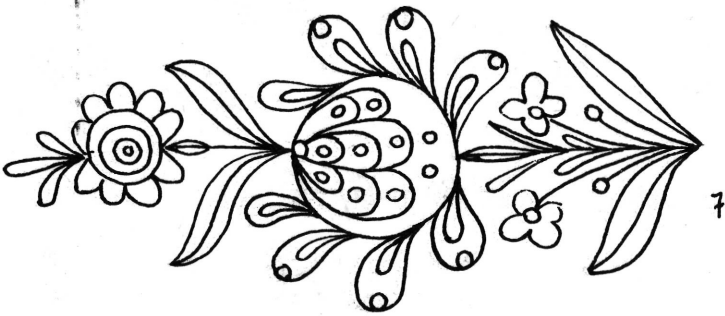
A további kutatások talán megadják a választ az eredet és az ornamentika kapcsán felmerült és ma még tisztázatlan kérdésekre, s a további vizsgálatokhoz némi útmutatással szolgálhatnak Kovács András feljegyzései és rajzai.

A feljegyzések révén megállapíthatók bizonyos díszítő anyagok és módok. A „birka Prémnel” kifejezés — feltehetően — *prémnel való szegésre* utal, ami jellemző sajátága mind a békési magyar, mind pedig a mezőberényi szlovák női ködmönöknek. A *gomb* és a *zsinór* a ködmönök szokásos díszítő elemei voltak a későbbiek folyamán is. Megrendelői selyemre és cérnára adtak előleget. A két összeg egybevetéséből — némely esetben a selyem hatszorta nagyobb értéket képvisel — arra következtethetünk, hogy ködmönjein *selyemhímzés* is szerepelt.¹¹ Más feljegyzéseiben „*piszléder*, *szirony*, *irha*, „*pigyke*” (pityke) fordul elő, amik szintén díszítésre szolgáló cikkek lehettek. A ködmön elejére sorban felvarrt pitykék a békési ködmönök jellemző díszítő elemei, a szironyozás (rácsozás) minden Békés megyei ködmönön megtalálható. — Összegezve: A Kovács András által a mezőberényi magyar nők számára készített ködmönök prémnel szegett, zsinórozással, gombokkal (és pitykével), irházással valamint szironyozással díszített példányok lehettek, amiknek a felületdíszítésben a rátét mellett a hímzés is helyet kapott, és — tekintve Kovács András békési kapcsolatait — formai tekintetben talán a békési ködmönökkel állhattak rokonságban.

A mezőberényi magyar női ködmönök — esetleg más szücsmunkák — díszítményeinek vizsgálatához adatokat szolgáltathatnak Kovács András rajzai is. Rajzait — melyeken felismerhetők itt-ott a rögtönzés, tervezgetés nyomai — mintegy 19 × 23 cm nagyságú füzet lapjaira készítette, esetleg a már korábban bejegyzett szövegekre rajzolta ceruzával vagy tollal. Néhány kisebb, befejezetlen próbálkozásokon kívül 12 rajza maradt fenn.

Rajzainak jellemzése és értékelése szükségessé tesz néhány megjegyzést a szücsmunkák egykorú díszítésmódjáról. — A XIX. század első fele nem csak

8

a szücsmesterség fellendülésének, megerősödésének időszaka Békés megyében. Jelentős ez a kor azért is, mert — feltehetően — ezekben az évtizedekben alakult ki a Békés megyei szücsmunkák díszítményrendszere, bontakoztak ki a sajátos jegyeket felmutató helyi stílusok. Részben a későbbi időkből származó kész munkák, részben a kevés számú forrásanyag tanúsága szerint a számos egyéb díszítési módon kívül az *irhás* és a *bórrátét* mellett a *hímzés* is megjelent már ekkor a Békés megyei szücskészítményeken. Néhány adat: Az 1812. évi várme gyei árszabás „irhás bundá”-t említi.¹² A füzesgyarmati szücsceéh jegyzőkönyveiben található kitételek: a mester „tegyen még rá . . . néhány cifrát”, „adván hozzá irhát is a Műhöz” — irhával és bórrátéttel (cifra) való díszítésre utalhatnak.¹³ A tótkomlói szlovák ködmönöket „nagy 8—10 karélyos bőrvirágok”

díszítették.¹⁴ Fehér irhából alakított kivágásos rátét az alapja a békési magyar ködmönök himzett mintáinak. Apró bőrdarabkákból összeállított virágszerű rátétek díszítik a mezőberényi szlovák női ködmönöket, bundákat. A himzés mindenütt kiegészítője a rátéteknek, de néhány helyi stílusú Békés megyei bőrruhának a rátétes mellett kialakult egy himzett változata is, amelyeken már a himzés az uralkodó díszítő elem (Békés, Mezőberény).

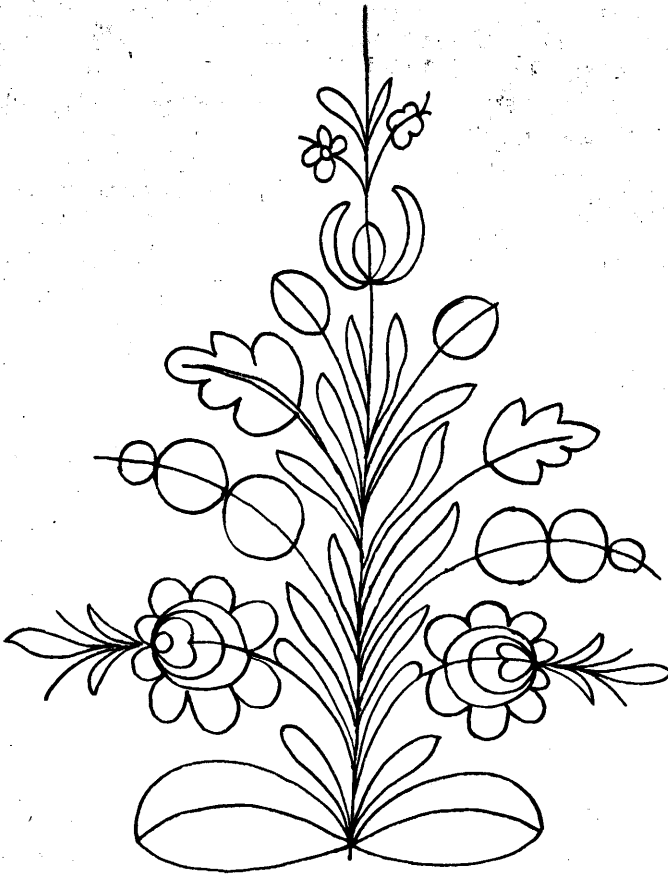
A himzés nyugatról érkező hatásokra, a XVII—XVIII. században divatba jött himzett felsőruhák mintájára tűnik fel a magyar népi szücsmunkákon a török hódoltság utáni időkben, főként a XVIII. században, de csak a XIX. században vált uralkodó jellegű díszítménnyé. A szücsmunkák motívumkincse, annak történeti kialakulása, fejlődése gyakran érintett témája a szakirodalomnak. A XIX. század szücsmunkáira ha nem is kizárólagosan, de általánosság-

ban a növényi elemekből álló motívumkészlet a jellemző. A virágok és a levelek — a század elejére kialakult szemléletnek megfelelően — erősen stilizált megfogalmazásban kerültek rá a díszítendő felületekre. A stilizálás a természetes formák — rendszerint díszítő célzatú — egyszerűsítése, átfogalmazása egy meghatározott stílus egység jegyében. A stilizált motívumkészlet kialakulása — Domanovszky György megállapítása szerint — hosszabb folyamat eredménye.¹⁵ Ennek a folyamatnak a tanulmányozásához hasznos anyagot szolgáltatnak az egykori kézművesmesterek — szűrszabók és szücsök — mintakönyvei. Az ezekben található rajzok alapján feltételezhető — amint Domanovszky György írja —, hogy a stilizált díszítőelemek előképei „közvetlen élmény”

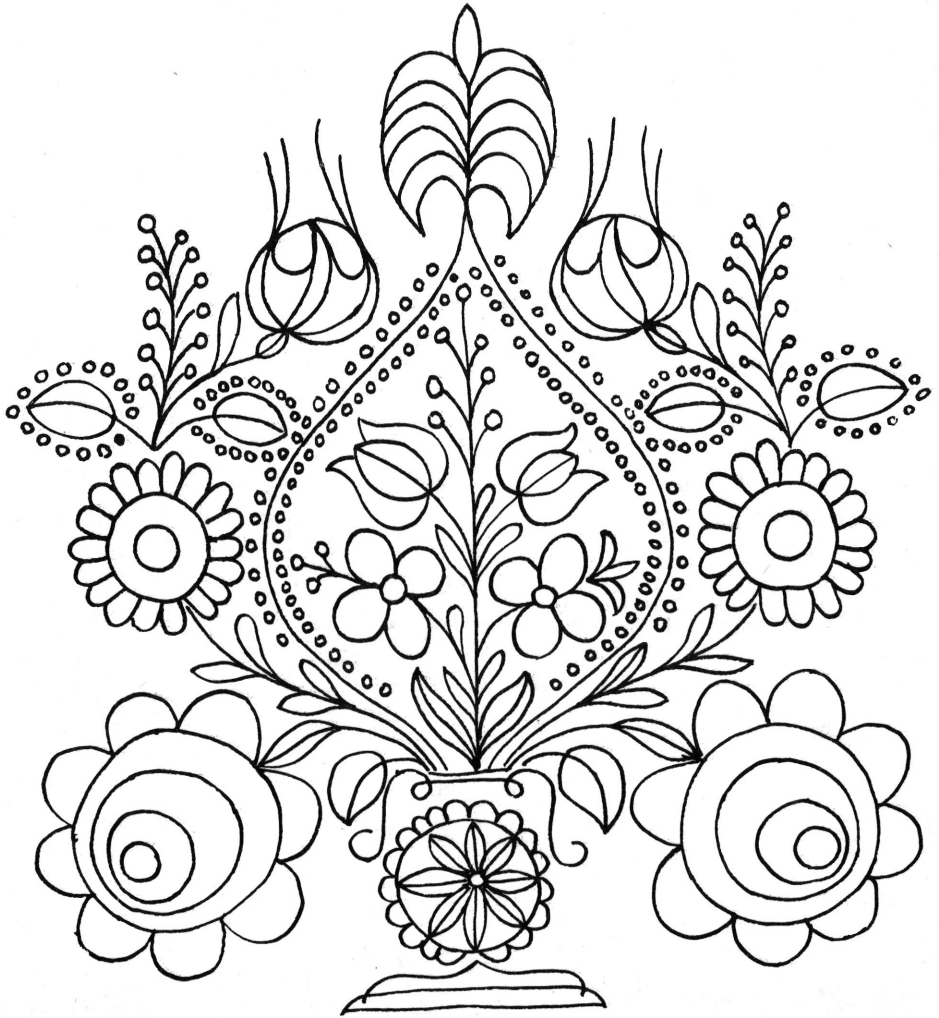

11

alaján készült virágrajzok lehettek. Erre engednek következtetni Fülep István miskolci szűrszabó 1824-ből való rajzai a maguk természetű formáival. Nyitrai Dániel szűcsmester 1837-ben készült mintái már stilizáltabb, leegyszerűsödött formákat mutatnak.

A fent említett két mester munkáival közel egyidősek Kovács András rajzai. Rajzainak forrása nem ismert, ha önálló munkák, igen jó formaalakító készségről tanúskodnak. A tizenkét rajzon mintegy 40 különféle motívum ismerhető fel. Motívumai változatosan megfogalmazott növényi elemek: levelek és virágok. A stilizálás magasabb fokán állanak, mint Fülep István és Nyitrai Dániel

12

rajzai. Lehet, hogy kereste munkáinak természetes formáit is: rajzolt szőlőlevelet (1. rajz), cserfalevelet (2. rajz), császárszakállt (3. rajz) (az elnevezéseket oda is írta rajzai mellé) és búzakaralászt (4. rajz). Megkísérelte őket szerkezetbe foglalni: a szőlőlevélnek szárát és levelet rajzolt, a búzakaralásokat stilizált elemekkel kapcsolta egybe. Néhány nagyobb, kör alakú eleme bőrrátétre emlékeztet (4., 10., 12. rajz), olyanféle megoldásban, ahogyan azokat a békési ködmönökön láthatjuk: a kerek bőrrátétre hímzés kerülhetett. A stilizáltság magasabb fokán álló motívumkészletét elemezve idéznünk kell Kresz Mária véleményét: „nem a természetűsége törekvő virágrajzok alakították a szücsornamentikát, ellenkezőleg, a rajzok beleilleszkedtek egy korábbi kompozíció- és motívumkincsbe”.¹⁶ Kovács András vázlatainak és rögtönzéseinek vizsgálata igazolni látszik mind a természetes előképek nyomán induló stilizálási folyamatot, mind a korábbi díszítő stílusból eredő kibontakozást. Motívumai a szücs-hímzés hagyományos formáival mutatnak egyezést. Több hasonlóság ismerhető fel az egykorú és a későbbi szücsmunkák és a hímzéstervek (Kaszalay Ferenc, Deskó József rajzai¹⁷) motívumaival. Szembetűnő viszont az eltérés a ma ismert mezőberényi szücs-hímzések rózsákból, szívekből, sajátosan megformált tulipánokból álló motívumkészletétől vagy Lapis Pál szarvasi szücsmester rajzaitól.¹⁸

Rajzai kompozíciós sajátosságok tekintetében is megérdemlik figyelmünket, részben mert igen jó szerkesztőképességről vallanak, részben, mert szerkesztési megoldásai eltérnek a későbbi keltezésű Békés megyei — és mezőberényi — szücsmunkák mintáitól. Az eltérés abban jelentkezik, hogy nem ragaszkodott feltétlenül a szimmetrikus elrendezéshez, ami következetesen megnyilvánul a későbbi mezőberényi szücsmunkákon. Virágcsokrokat, virágtöveket rajzolt, de a szerkezet tengelyét gyakran nem egyenes, hanem hajlított virágszár képezi, s a minta két felének motívumai is eltérnek egymástól (9–10. rajz). Rajzaira ráillik Kiss Lajosnak a vásárhelyi szücsmunkák ornamentikájával kapcsolatos megállapítása: „Vannak olyan elrendezésű rajzok is, amelyek nem szimmetrikusak . . . Az ilyen aszimmetrikus díszítéseknél a tengely vége jobbra vagy balra van vezetve, miáltal egyoldalúvá válik.”¹⁹ Az ilyen elrendezésű minták a bundák, ködmönök sarkaira illettek rá. Ilyeneket láthatunk a vásárhelyi subákon mind az elejdszeknél, mind pedig a női kissubák sarokdíszei között. Kovács András néhány kompozíciója — különösen 8. sz. rajza — hasonlóságot mutat a bútorfestő asztalosok mintáival, amelyek reneszánsz stílusú korsós-virágtöves megoldásaikkal alapul szolgáltak a XIX. századi népi alkotók szerkesztőmunkájához.

A rajzok értékelésénél feltétlenül figyelembe kell vennünk Kresz Mária megjegyzését a szücsrajzokkal kapcsolatban: „A szücslegények remekléséhez tartozott, hogy füzetbe rajzoljanak, de a tervezett virágbokréták valószínűleg sohasem kerültek olyan formában kivitelezésre, ahogyan papírra vetették. Ez magyarázza azt a nagy különbözőséget, ami a szücsrajzok és az ismert szücs-hímzések között van.”²⁰

Kovács András rajzaiból sem szabad — természetesen — messzemenő következtetéseket levonni készítményeinek díszítésére vonatkozóan. Rajzainak elem-

zése és a feljegyzéseiben foglalt adatok alapján azonban tehetünk néhány — feltételes érvényű — megállapítást:

— Munkáit — más díszítési módok mellett — hímzéssel is díszítette, s hímzett motívumai között rátétes elemeket is alkalmazott. Mivel motívumainak stílzaltsága elég magas fokú, rajzai — ha azok nem is kerültek rá változatlanul munkáira — a hímzésekhez készített mintatervek lehettek, ha nem is az egész szerkezetek, hanem csupán részletek vagy csak a motívumok.

— Mivel mintái — mind a motívumkészlet, mind pedig szerkesztési sajátosságok tekintetében — erősen eltérnek a későbbi időkből fennmaradt berényi szücsmunkák díszítményeitől, feltételezhetjük, hogy a díszítő stílusa a szücsornamentika egy régebbi változatát képviseli. Munkáinak díszítményrendszere egy már korábban kialakult díszítő stílus motívumkincsére és kompozíciós sajátosságaira épült, olyan stílusra, amelyből a múlt század első felében dolgozó berényi — esetleg békési — magyar mesterek díszítményrendszere is származhatott.

Kovács András két feljegyzési füzete — ha több fenntartással is — haszonnal forgatható. Az azokban foglalt adatok, közlések és — bizonyos vonatkozásokban — a rajzok néhány vonással gazdagítják a mezőberényi szücsmesterségről való ismereteinket.

Jegyzetek

- 1 *Implom J.* 1971. 229. o.
- 2 Békés Megyei Levéltár (továbbiakban: BML) vármegyei közgyűlési iratok — 128/1781.
- 3 *Szabó F.* 1974. 123. o.
- 4 *Palugyai I.* 1855. 107. o.
- 5 *Implom J.* 1971. 239—240. o.
- 6 *Implom J.* adatai — *Implom J.* 1973. 162. o.
- 7 *Implom J.* 1971. 239. o.
- 8 Lásd: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára
- 9 *Kiss L.* 1964. 267. o.
- 10 *Tábori Gy.* 1976. 118. o.
- 11 Egy helyen azt írta be füzetébe, hogy „fél lat selyemér 30 xr”-t fizetett. Összehasonlítással: 1 lat = 17,5 g. (*Implom J.* 1971. 408. o.)
- 12 BML vármegyei árszabások
- 13 BML Füzesgyarmati tímár-varga-csizmadia-szűcs egyesült cég jegyzőkönyve 1829—1865.
- 14 *Tábori Gy.* 1977. 172. o. Tovább: „A 19. század derekán készültek még piros és zöld színű bőrrátétek . . .” Uo. 175. o.
- 15 A részletekre vonatkozóan: *Domanovszky Gy.* 1981. 50—51. o.
- 16 *Kresz M.* 1978. 328. o.
- 17 *Kresz M.* 1979. 48—49. o.
- 18 *Dorogi M.* 1960.
- 19 *Kiss L.* 1964. 281. o.
- 20 *Kresz M.* 1978. 328. o.

Irodalom

- Balassa Iván — Ortutay Gyula*: 1979 Magyar Néprajz — Corvina — Budapest
- Banner Benedek*: 1923 Menyasszony ködmön — Ethn. XXXIV. 24.
- Domanovszky György*: 1981 A magyar nép díszítőművészete — Akadémiai — Bp.
- Dorogi Márton*: 1960 Adatok a szarvasi szücsmesterséghez. Erkel Ferenc Múzeum kiadványai — 13. k. Szerk.: Dankó Imre — Gyula
- Fél Edit — Hofer Tamás — K. Csilléry Klára*: 1969 A magyar népművészet — Corvina — Bp.
- Gáborján Alice*: 1969 Magyar népviseletek — Magyar Népművészet 3. k. Szerk.: Dr. Ortutay Gyula — Corvina — Bp.
- Implom József*: 1971 Olvasókönyv Békés megye történetéhez — II. Szerk.: Szabó Ferenc — Békéscsaba
- Implom József*: 1973. Mezőberény újratelepítése és története a kései feudalizmus időszakában — Mezőberény története I. köt. Szerk.: Szabó Ferenc — Mezőberény
- Juhász Antal*: 1965. Kismesterségek — Orosháza néprajza: Szerk.: Nagy Gyula — Orosháza
- Juhász Antal*: 1969. Orosházi subásszücsök — Békési Élet 1969/2. sz.
- Kiss Lajos*: 1964. A szücsmesterség Vásárhelyen — Vásárhelyi Kistűkör — Magvető — Bp.
- Kresz Mária*: 1978. A magyar szücsmunka történeti rétegei Ethn. LXXXIX. 315—353.
- Kresz Mária*: 1979. Népi szücsmunka — Magyar Népművészet — 9. Szerk.: Dr. Ortutay Gyula — Corvina — Bp.
- Palugyai Imre*: 1855. Békés-Csanád, Csongrád és Honth vármegyék leírása — Pest.
- Petik Ambrus*: 1961. Békés megye leírása 1784 — Erkel Ferenc Múzeum kiadv. Sajtó alá rendezte: Dankó Imre — Gyula
- Szabó Ferenc*: 1974. Békés megye gazdasági és társadalmi fejlődésének főbb vonásai a XVIII. század elejétől napjainkig — Békés megye gazdasági földrajza — Főszerk.: dr. Krajkó Gyula — Békéscsaba
- Szabó Imréné*: 1975. Békés megye díszítőművészete — Békési Műhely — III. évf. IV. sz. Békéscsaba
- Tábori György*: 1963. A tótkomlói ködmön — Orosházi Szántó Kovács Múzeum Évkönyve — 4 — 7. o.
- Tábori György*: 1975. Kožuchy Slovákov v Békéskéj župe — Národopis Slovákov v Mad'arsku — Főszerk.: Balassa Iván — Budapest
- Tábori György*: 1976. A Békés megyei szlovákok ködmöne — Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia — (Békéscsaba) 1975. október 28—31.) Szerk.: Kósa László—Krupa András — Békéscsaba
- Tábori György*: 1977. A Békés megyei ködmönök — Békés megye néprajza — 7. köt. — Szücsművészek — Szerk.: Gecsei Lajos — Békéscsaba

Aufzeichnungen und Zeichnungen eines Kürschners aus Mezöberény (1833—1834)

von: LAJOS HENTZ

Die Handwerksindustrie des im 18. Jahrhundert neubesiedelten Komitats Békés entwickelte sich nur langsam, aber im 19. Jahrhundert spielten einige Industriezweige — vor allem die Kleidungsindustrie — bereits eine laufend größere Rolle in der Versorgung der Bevölkerung der Marktstädte und Dörfer. In diese Zeit fällt auch der Aufschwung des Kürschnerhandwerks in Mezöberény. Gegen Mitte des Jahrhunderts arbeiteten bereits über 40 Meister in diesem Industriezweig in der Siedlung marktstädtischen Charakters.

Die Vergangenheit des Handwerks und die alten Kürschnererzeugnisse gelangen in unseren Tagen immer mehr in den Mittelpunkt des Interesses. Die Erforschung der Traditionen dieses Handwerks sind nicht nur von trachtengeschichtlichem Gesichtspunkt her bedeutend, sondern auch darum, weil eine der Quellen der alten Kürschnerornamentik das Komitat Békés ist — und hiermit Mezöberény — und dessen neuauflebender völkischer Stickkultur.

Um die Großartige Vergangenheit der Handwerkstraditionen kennenzulernen, müssen wir oft hundert, hundertfünfzig Jahre zurückblicken, und da aus dieser fern zurückliegenden Zeit kaum gegenständliche Erinnerungsstücke überblieben sind, sind die Kürschnerbücher der einstigen Meister von umso größerer Bedeutung, die eine Reihe von sich auf das Handwerk beziehenden Aufzeichnungen und Zeichnungen enthalten.

In den jüngst vergangenen Jahren wurde so das Kürschnerbuch des Kürschners *András Kovács* aus Mezöberény gefunden, dessen Aufzeichnungen und Zeichnungen aus den Jahren 1833 bis 1834 stammen.

Sein Kürschnerbuch enthält ein reiches Material: So lernen wir daraus die sich dem Arbeitsprozeß anpassende Vierteilung des Jahres kennen, die Ordnung der vierteljährlich abgehaltenen Versammlungen der Meistergesellen, die Namen der Kunden aus Mezöberény, und bekommen ein skizzenhaftes Bild von den Verzierungsverfahren der Kürschnererzeugnisse. Vom Gesichtspunkt der letzteren sind die Zeichnungen von größter Bedeutung. Obwohl die Zeichnungen der Kürschner nicht in jedem Falle die Grundlage der Planung bildeten, können wir dennoch annehmen, daß die 12 Zeichnungen und die daraus herauslösbaren 40 Motive bei der Verzierung der Erzeugnisse eine Rolle spielten, und auf dieser Grundlage gewinnen wir ein Bild von den Kürschnererzeugnissen aus Mezöberény — über den von den heute bekannten Erinnerungsgegenständen, diesen gegenüber altmodischeren Verzierungsstil.

A Körös–Maros köz a Rákóczi-szabadságharc idején

(Újabb dokumentumok 1704–1710)

BÁNKÚTI IMRE

A Békési Élet 1976. évfolyamában néhány iratot publikáltam¹ annak az ostromnak a lefolyásáról, amellyel Károlyi Sándor tábornagy 1705-ben megkísérelte Gyula várának elfoglalását. Az alább közreadott dokumentumok nem egy eseményre vonatkoznak, hanem a Rákóczi-szabadságharc Körös—Maros közü különböző történéseire és problémáira utalnak és tartalmaznak adatokat. Közreadásuk minden bizonnyal gazdagítja a Dél-Alföld múltjára vonatkozó történeti ismereteinket.

1.

Mezőtúr, 1704. június 10.

A mezőtúri lakosok kéri II. Rákóczi Ferenc fejedelmet, hogy Bakó István kapitány hadait vigye el róluk, mert azok eltartása és erőszakoskodása tönkreteszi a községet.

(Eredeti. OL RSzL G.19. II.2.f.)

Kegyelmes Urunk.

Hogy Isten Nagyságot edes hazánk javára szerencsésen éltesse, szívesen kívánjuk.

Méltóságos Fejedelem, Kegyelmes Urunk! Nagyságotnak alázatossan jelentjük méltó panaszunkat: ez egész télen többire hadakat tartottunk, és mostan is Nemzetes Bakó István Kapitány Uram minden hadastul rajtunk van, és magukat velünk tartattják, jól lehet ugyan, hogy Kapitány Uram parancsollja, ne adjunk; de az hadak az hatalmasságot elkövetik, az mezőrül bárányainkat mód nélkül hajtják és hordják, Nagyságot kegyelmes protectionálisával (*védlelevel*) nem sokat gondolnak. Nagyságotnak azért alázatossan reménkedünk, hogy Nagyságot méltóztasson Nemzetes Vitéz Bakó István Uramnak kegyelmesen parancsolni, hogy őkegyelme az hadakkal tőlünk szálljon ki, és minket őkegyelmék ne terhelljenek sem egy, sem más képen, az rajtunk való hatalmaskodásnak supersedeálljonak (*vessenek véget*); mert másképen Kegyelmes Urunk, semmiképen meg nem állhatunk; mely szerint Kegyelmes Urunk Nagy-

ságodtul kegyelmes választ várunk, ha penig Nagyságos Kegyelmes Urunk, marháinkat és bárányainkat s egyebünket úgy pusztíttják, itt hiyában nyomorgunk.

Ezzel ajánljuk Nagyságodat Isten oltalmában, maradván Nagyságod kész hívei és jobbágyi

Túri lakosok közönségessen.

Datum in Túr Die 10. Junii Anno 1704.

P.S. (*Utóirat.*) Egyéb fel s alá járó katonák mód nélkül pusztítnak bennünköt, mi Nemzetes Vitézlő Bakó István Kapitány Uramra nem vetünk, mert ő Kegyelme eleget van mellettünk, de nem gondolnak az hadak semmivel.

(Külső címzés:) Méltóságos Fejedelem Felső Vadászi Rákóczi Ferenc, Nemes Sáros Vármegyének örökös Fő Ispánja etc. Jó Kegyelmes Urunkhoz ő Nagyságához alázatos instantiánk. Ibi ubi.² (A község papírba nyomott kis kerek pecsétjével.)

(Rávezetve a határozat:)

169. Tudván azon helybeliek, mi vagon kiadva pátens (*nyílt*) parantsolatunkba, hogy a' kik közöttök hadaink között excessusokat (*túlkapásokat*) elkövetnek, fogják meg 's hozzák Táborunkba. Azért tovább hozzánk ne recurrálljanak (*folyamodjanak*), hanem kiadott prantsolatunkhoz tartsák magokat, másként az ott lakos bíró harmadmagával felakasztatik, ha parantsolatunkat nem effectuállja (*teljesíti*). Ex Castris ad Solt positus (*Soltnál fekvő táborunkból*), die 17. Junii 1704.

F. Rákóczi m.p.³

Joannes Pápai m.p.

2.

Földes, 1704. november 14.

Károlyi Sándor levele II. Rákóczi Ferenc fejedelemhez: kifejti véleményét annak a tervnek a nehézségeiről, hogy Temesvárra sőt szállítsanak, onnan pedig zabot hozzanak be. Majd részletes tervet állít össze a Körös—Maros köz és a Tiszántúl Erdéllyel határos részének katonai és ellátási helyzetéről és az ezzel kapcsolatos teendőkről. Szól a szomszédos török területtel, a temesvári pasával való viszonyról, s végül megemlíti Gyula ostromának tervét.

(Eredeti, végig sajátkezű írás. OL RSzL G.15. I.1. Caps.A.2. Fasc.10.)

Méltóságos Fejedelem, Nekem Nagy Jó Kegyelmes Uram.

Sub dato 31. praeteriti (*múlt hó 31-i kelettel*) Viknérül⁴ írott Nagyságod kegyelmes parancsolattját alázatossággal vettem, az tömösvári bassának szóló Nagyságod kegyelmes parancslattjából írott levelet mai napon expediálok

(*elküldöm*), s magam is írok mellette, ő ha talál valami módot azon Nagyságod inteniójának secundálásában (*szándékának segítésében*), mert én Kegyelmes Uram, éppen lehetetlennek látom lenni kár nélkül. Elsőben az sónak Tiszán való szállítása meglehetne Csongrádig, onnat teszen az puszta tíz mérföldet Makóig, míg azt éri, vagy az zabbal megrakodván visszamegyen Csongrádig, az rác miá periclitáltatik (*veszélyben forog*); hogy híre ne legyen pengig, éppen nem lehet, mert az német continuo (*állandóan*) Makón lakik, annak híre nélkül semmi által nem kel az Maroson. Az bassa is mindeneket hírré teszen Aradra, úgy az csanádi lovas aga is, hanem ha Kegyelmes Uram, olly mód lenne, hogy az török Csanádra szállítaná az zabot, mi pengig Csongrádra, s bizonyos nap praefigáltatnék (*tűzetnek ki*) mindkét részről, s annak akkora elégséges késérője volna, az ki szükségben két s három ezer embernek megfelelne, mert onnat több ellenség is jön ki, ha ideje vagyon reá, az török földéről is által takarodván az bassa szabad hada, és az körül való falukrul is öszvegyülvén. Erdély felől lehetne Kegyelmes Uram más részről, de vízen Arad nem bocsáttja, Karánsebes fele pedig szárazon bajos, onnat pengig ide nagy kerülő volna. Hanem Nagyságod méltóztassék kegyelmesen jelenteni, mennyi kellene, ha ugyan a tömösvári bassa sem mutat módot benne, talán más úton lehetséges leszen hazánkbul is kipótolni, mert noha mondják, Kegyelmes Uram, hogy nincsen, nincsen, de látom én az mezőket, bizony Kegyelmes Uram, többet ne adjon csak minden falu Nagyságod birodalmában egy-két köblöt, alkalmas summa kerekedik ki belőlle, azt pengig meg sem érzi. Csak Nagyságod méltóztassék helyt denominálni (*megjelölni*), hova szállíttassék, abban találni módot. Hogy az szegénség nincsent kiált, az az oka Kegyelmes Uram, hogy az katona nyakán lakván, mértéktelenül abrakol, de ha megtudja az szegénség, hogy kezül⁵ fog az vitézlő rendnek adódni az abrak, maga jó szívvel fogja az magazinumban adminisztrálni (*élelemraktárba szolgálatni*).

Az mi az végeket illeti Kegyelmes Uram, ha ezen az földön fenálló had leszen mezőben, az ki szükségben mindenkinek succurálhasson (*segíthessen*), tehát csekély oppinióm (*véleményem*) szerént nem szükség egyben-egyben sok hadnak lenni, hanem csak olly formában, hogy míg az succursus (*segítség*) érkezik, defensíve (*védekezve*) lehessen, holott pengig Kegyelmes Uram, itten ollyan fenálló had nem talál lenni, azon végekben haszontalan sok hadat tenni, mert akarmelyikre fordulljon az aradi egész erő, harmadnapig alig áll meg előtte, hanem csak vigyázó formában kellénének azon helyekben lenni Nagyságod embereinek, hogy valamerre mit értenének, ezen földnek hírt tehetnének, ki-ki viselne gondot magára, vagy ha had lenne itten, gátolhatná meg az véletlen irruptiókat (*kitöréseket*). Hány helyen és mi formában kellenének pengig azon vigyázók, praesentibus inclusis⁶ Nagyságodnak alázatossan transmittálom (*megküldöm*) csekély ítéletem szerént való specificatióját (*jegyzékét*). Mind az által Kegyelmes Uram, ha együgyű oppiniómnak (*javaslatomnak*) hely adatnék, alkalmasnak látnám, ha most Isten Szatmárt kezünkben adja [kit confúsióban (*zürzavarban*) hallok lenni], Méltóságos Generális Forgács Uram ne menne egyenesen Erdély felé, már is mindenkor ezen az passussokon (*útvonalakon*) lévén ki s be való járása az hadaknak, hanem fordulna Várad mellett el

le az Erdőháton Világosvár fele s az Maros melyéki rácságot törülné el, s ugyan arrul fordulna az deszniai⁷ processusson (*járáson*) és passusson (*szoroson*) be Erdélyben; holott még ollyas had meg nem fordult s az egész helyek épek, s Aradnak, Dévának éléshordói. Rabatin⁸ is akkor venné észre, mikor nyakán termene, Kolozsvár fele levén vigyázása. Az ráccokat penig úgy lehetne eltörle-nünk, ha Nagyságod az tömösvári bassát indulcálhatná (*rábírhathná*), ámbár ajándékkal arra, hogy in eo casu (*abban az esetben*), ha szaladna, által ne bocsátaná, másként ez is haszontalan fáradság leszen, de ha így végben mehetne, ezen föld egész securitásban (*biztonságban*) maradhatna. Az éjjel Nyíri⁹ kapi-tánt bocsátottam maga hírével Várad alá, megválik, mit ad Isten. Az tömösvári bassa, Kegyelmes Uram, nekem nem tetszik jóakarónknak lenni, magok az törökök is megizenték, hogy igen rácos és németes, s vigyázzunk ezen előttünk való dolgokra. Kit mind az követ el nem bocsátásáru (kinek fermánja volt az új vezértül),¹⁰ mind Pápai Gáspár Urammal való bánásru alkalmasint penet-rálhat (*eszébe vehet*) az ember. Mellyre nézve considerálván (*meggondolván*) eztet, én bátorságossabbnak tartanám azon követnek Karánsebes fele Erdélyre kijöni, már erre minden szemek vigyáznak reája, s ha valamit akarnak is, mind ezen útra készülnek. Emiatt azonban cselet vetvén, békességesebben penetrál-hatna (*bejuthatna*). Én ugyan erre sem tartok, de az szerencsétlenség megeshető. Mindezekrül való kegyelmes válaszáat aláztatossan várván, maradok Nagyságod-nak aláztatós szolgája

Károlyi Sándor.

Földes, die 14. 9bris 1704¹¹

P.S. (*Utóirat.*) Gyömlí aga és az jancsár aga, Kegyelmes Uram, mindenekben accomodálták (*alkalmazták*) magokat, s búsultak ezen az dolgon is, de az bassa mindenben csak Constantinopolbul vár, vagy más hibája vagyon, jó Isten tudja. Kirül Domahidi Sigmond hadnagyom Nagyságodnak ora tenus (*szóban*) infor-matiót adhat.

(Külön lapon csatolva:)

Arad és Maros Mellyéke s Gyula ellen való vigyázásra alkalmas és szüksé-ges helyeknek specificációja (*jegyzéke*).

Desztinben Erdélyre s Magyar Országra nézve is szükséges, mostani tiszt Sudricsányi István elégséges bele, lovassal 100, gyalog 300.

Bellinyesben¹² mind Abruk Bányára,¹³ mind Váradra nézve szükséges lenni, kiben mostani kapitány Makai István, elégséges beléje lovassal 200, gyalog 300.

Fekete Bátor¹⁴ hogy renováltassék, az Erdőhádi útra s Váradra s Szalonta vidékére szükséges, egy tiszt kell beléje, lovassa no.¹⁵ 10, gyalog no. 50.

Sarkad hogy tovább is megmaradjon, felette szükséges, kiben elégséges mos-tani Szabó Sándor tisztnek, kivel vagyon lovas no. 20, gyalog 400.

Záka¹⁶ vára hogy renováltassék, békési passus (*útvonal*) ellen felette szüksé-ges, kiben tisztnek alkalmas Ványai Szitás Péter, lovassal 20, gyalog 60.

Ezen alól Bajom¹⁷ vára vagyon, ez már nem passus ellen való volna, hanem nyargaló előtt az egész darab föld conserválhatná (*megóvhatná*) magát benne

s azért látnám szükséges renovációját. Tiszt, lovas és gyalog ugyanezen helyekből elégséges telnék beléje.

Túron¹⁸ Bakó István kapitány az pusztán való passusokra (*útvonalakra*) vigyázónak tovább is subsistálhat (*tartózkodhat*), de hogy resistálhasson (*ellenállhasson*), abban módja nincsen, nem lévén több circiter (*körülbelül*) lovas no. 80.

Ha ezek, Kegyelmes Uram, így lesznek helyben, soha az ellenség ezt a földet véletlen el nem rontja, mint eddig. Vagy edgyik, vagy másik megtudja s észrevé-szi, s hírt tévén, vagy concurál (*segít*) az föld s resistál (*ellenáll*), vagy hogy kiki félre áll s gondot visel magára. Debrecennek, hajdú városoknak egész securitása (*biztonsága*) leszen.

Azon helyekben pedig Kegyelmes Uram, hadrul sem szükség provideálni (*gondoskodni*), mert Desztinben actu (*most is*) vadnak, úgy Bellinyesben is. Fekete Bátorban az kik Mojsik hajdúiban megmarattanak, jők lesznek, vadnak 70, Zákára pedig kitelik mind lovas, mind gyalog magából és Ványáru.¹⁹ Sarkadon megvadnak, Bajomban innét elég lesz. Túron nyargalónál egyéb nem is szükséges. Ezek pedig öszve-öszve ütvén magokat, gyakran próbálhatnának is oda le.

Építésére pedig, Kegyelmes Uram Desztinnek, Bellinyesnek az egész Zaránd Vármegyének desztinai, halmágyi²⁰ processussa (*járása*), Biharnak pedig felső processussa, kit ugyan bellinyesinek híjnak, concurrálhatna (*segíthetne*).

Az feketebátori sáncot renoválhatná az egész Erdőhátság, nem sok híja lévén, s azután is conserválhatná (*fenntarthatná*).

Sarkadi sáncot pedig tovább is Zaránd Vármegyének az alsó processussa (*járása*) és Arad Vármegyének is egy része conserválhaja, mely ugyan fegyverrel esik meg,²¹ de meg kell lenni.

Zákát renovállhatja az egész Berettyó Mellyéke, s ugyanaz conservállhatja is.

Bajomot pedig, ha ugyan deliberáltatik (*elhatároztatik*), az Sárrettje melyéke Debrecenig való helységekkel könnyen végben viszi.

Mindezeket ha Nagyságod kegyelmessen resolvállja (*elhatározza*), szükség bizonyos jó erős embert commissáriussul (*hadbiztosként*) Nagyságodnak csak ugyan ennek effectuációjára deputálni (*végrehajtására kirendelni*), másként, úgy látom, ha csak parancsolatok által leszen, keveset indulnak meg az Vármegyék és az helységek benne. Mind az által álljon Nagyságod bölcs oppiniójában (*véleményében*) és tetzésében. Én az mennyire látom s tudom, csekély informáti-ómot salvo aliorum iudicio permanente,²² ez szerént adhatom pro conclusione (*végső összgezésként*).

Ha török földérül az rác a török által nem bocsáttatnék s az aradi s Maros melyéki rác nem conjungálhatná (*egyesíthetné*) velle magát (kivel együtt szokott járni), legkönnyebb volna Gyulát megvenni, de legalább három s négy napot foglalna magában az hozzá jutás, s addig emezek conjungálván (*egyesítvén*) magokat, megsegítik, s azért keveses emberrel nem lehet hozzáfogni. Mind

az által, ha mulatásom leszen, aligha meg nem próbálom, és ha az Körösök meg nem áradnak. Hiszem, ha szégyent vallok is, nem első leszen.

Nagyságodnak alázatos szolgája

Károlyi Sándor.

P.S. (*Utóirat.*) Bay László Uram gyűjtené az hadat, ha lehetne, de valóban lassan jön ezeremben praetendált (*igényelt*) 171 hadi szekér, nem találtatott több 26-nál. Széllyel vagyon 700 is,²³ azokat nem győjti, hanem ezekre esett, majd esztendeje penig, miólta velem járnak, kit lovasítottam, kit ruháztam, Nagyságod engedelmebül gyűjtse öszve az többit először, bizony mindjárt kiadom ezeket. (Külső címzés nincs.)

3.

(*Gyulai tábor, 1705 június*)

Károlyi Sándor levele a fejedelemhez: hadainak ellátási nehézségeiről. Gyula ostromának eseményeiről, a bombázás eredménytelenségéről.

(Eredeti, végig sajátkezű írással. OL RSzL G.19. II.2.e/A.)

Méltóságos Fejedelem, Nekem Jó Kegyelmes Uram.

Nagyságod kegyelmes válaszát és parancsolattját szokott alázatossággal vettem. Gabonából, lisztből, vágóbul ezen hadnak, Kegyelmes Uram, rövidsége nem volna, hanem az vecturája (*szállítása*) bajos; actu (*most is*) minden vármegyéken az executió (*fegyveres végrehajtás*) iránta, de semmi látattja. Valamiulta közzülök kijöttem, egy szekér, egy falat provisio (*ellátmány*) sohonnat nem jött, az ki velem vagyon is, mind Debrecenből tölt. Mostan is oda kell confugiálnom (*segítségért fordulnom*), míg onnat érkezik, pogácsával kell tartanom az hadat, lisztet osztván neki.

Marhám, szalonnám van, Orosz György Uram által comparált (*szerzett*) marhákban, szükségtül kényszerítvén, kellett elfognom, de bonificatiójáru (*kárpótlásáról*) egész dispositiót (*rendelkezést*) töttem.

Az rácnak készületirül semmi bizonyost most nem hallhatok, portásom szüntelen jár, de az nagy pusztaság miá nyelvet nem kaphatok. Isten ójjon reánk jövésétül.

Az Nemes Vármegyékkel való alkut és dispositiót (*rendelkezést*) szüntelen adurgeálom dispositus (*sürgetem kirendelt*) embereim által.

Szatthmár Vármegyéhez ígért kegyelmes grátiáját alázatossan veszem Nagyságodnak, eddig is transmittáltam (*megküldtem*) volna registromokat (*jegyzéküket*), de sok foglalatosságom múlattatta. Magok is itten vadnak együtt velem.

Az német kapitány iránt már az előtt irtam Nagyságodnak, hogy Bremer²⁴ vicecolonellussággal (*alezredességgel*) kínálta. Szatthmári labancok közzül el-

maradtakat azolta is adigáltam (*kényszerítettem*), de renuállják (*megtagadják*),²⁵ én árestátíójokat committáltam (*fogságra vetésüket parancsoltam*) Galambos²⁶ Uramnak.

Nemcsak Nemes Szabolcs Vármegyének, de mind az többinek vagyon intimátiója (*neghagyása*), hogy az mezei hadban levőket soldos fogadásra ne kényszerítse, de e converso (*ezzel szemben*) azzal mentik magokat, hogy az kik mezei hadban vadnak, ingrediáltak az porta,²⁷ hogy adhatnak ők illis exemptis (*azokat felmentvén*) annyit, az mennyi porta után obveniál (*jut*) reájok. Erre én bővön megfelelem, de se executió (*végrehajtás*), sem szó által effectuátióját (*teljesítését*) még nem tapasztalhatom.

Az itten való állapotul és operátióul (*hadműveletről*) penig Nagyságodat úgy informálhatom, hogy az kenyér szüksége miá az hadat az szökéstül féltvén, az városra szállítottam be, de innét is, nagy lévén az hely, kiusztat, már az tiszteket attraháltam (*magamhoz rendelem*).

Az várban az német keményen tartja magát, az bombának semmi hasznát nem vehetvén, nem is hányatom. Én a pattantúst okozom, de ő az mosárra vet, az német kapitány alkalmasint értvén hozzá, mindkettőt okozza. Ágyúval semmirekellőül lövén, ámbár jól lönne is — semmi haszna. Por is szükön vagyon.

Hanem az éjjel magam is majd virrattig a tisztekkel benn lévén, nagy veréssel, bottal az hajdúságot neki hajtottam. Fassinggal (*rözsekötegekkel*) az vár kapuja előtt való árkot meghányattam. Deszkákat támogattattam fel s három sereg hajdút az vár előtt házakban rejtettem, hogy az jövő éjjel az kapuját vágattassam be, de ma tüzet vetvén ki az várbul, az körülette levő házakat megégette, már próbálhatunk-e? vagy sem, Isten tudja, mert a kézi gránátot is hányja s az üdő is ellenségünk, kegyetlen nagy esők járván.

Az erdélyi had mégis oda vagyon, híret sem hallom, az árvizek miá nehezen is jön már hozzám. Élést is kétannyi üdőre hoznak, mint hozhattanak volna.

Krucσαι²⁸ Uramnak semmi levelét nem vettem, miolta lejött Nagyságodtul. Commissáriusnak (*hadbiztosnak*) sem tudok melyiknek parancsolni, hanem Nagyságod intimátiójátul (*meghagyásától*) fogva őkegyelmének is, Orosz Uramnak is, de egyiknek sem látom effectusát (*végrehajtását*), alig hiszem, hogy valami notabilis operátióra (*kiemelkedő katonai akcióra*) mehessek mulatozás által. Hanem Váradnak két felől való beszorítása után per diversiones (*elterelő akció révén*) érkezhetik ember hol egyikre, hol másakra, de hogy ezen pusztaságon feles haddal commorálljunk (*tartózkodjunk*), soha az német császár sem vihette végbe, az utak és vectura (*szállítás*) lévén távul és bajos.

Eddig egész erőmmel Arad felé nyomultam volna, de nem nekünk való azon ellenség, az minemű viselését látom az hadnak, csak e minapi próbán megtett-zett. Kivel Nagyságodat nem terhelem.

Hanem kegyelmességében ajánlván magamot, maradok Nagyságodnak alá-zatos szolgálja

Károlyi Sándor.

P. S. (*Utóirat.*) Egy labanc s egy német szökvén ki Váradról, fassióját (*vallomását*) Nagyságodnak alázatosan transmittálom (*megküldöm*). Besse-nyei²⁹ Uram is már, úgy értem, bement az váradi blokvadába (*ostromzárba*), de az Vármegyébül mi formában ment, még információm nincsen. Eddig három ember kárral, hat sebessel vagyok Gyula alatt.

(Külső címzés nincsen.)

4.

Hódmezővásárhely, 1707. március 22.

Károlyi Sándor levele a fejedelemhez: tájékoztatja a rácok elleni bácskai katonai akció eredményeiről.

(Eredeti, végig sajátkezű írással. OL RSzL G.19. II.2.e/A.)

Méltóságos Fejedelem, Nekem Nagy Jó Kegyelmes Uram.

Noha Nagyságodnak mindeddig semmi parancsolattját nem vettem, mind az által alázatossággal kívánván udvarolnom, írhatom Berthóti³⁰ Uramnak szerencsés visszaérkezését, s noha az dandárral Bajánál alább nem ment az pusztaságnak miatta, mind az által lovas hadait Bácsos is alól bocsátván, sok szép nyereséggel jártanak, ellenségeket is vágtek, rabot is közel 50 hoztanak. Én is Isten jóvoltából holnap indulok, mire segít, Nagyságodat alázatosan tudósítani el nem mulatom. Maradván Nagyságodnak alázatos igaz szolgája

Károlyi Sándor.

Vásárhely, die 22. Martii 1707.

(Külső címzés nincs.)

5.

Hódmezővásárhely, 1707. március 22.

Károlyi Sándor második levele a fejedelemhez: nincs szándékában Arad ostroma.

(Eredeti, végig sajátkezű írás. OL RSzL G.19. II.2.e/A.)

Méltóságos Fejedelem, Nekem Nagy Jó Kegyelmes Uram.

Még sub dato 9na hujus (*e hó 9-i dátum alatt*) írott Nagyságod kegyelmes válaszát csak ez órában veszem, melyből nagyságod és Méltóságos Fő Generális Uram ő Nagysága³¹ parancsolattját és dispositióját (*rendelkezését*) alázatossággal veszem,³² s minthogy gondolatomban sem volt Arad várának formális

obsidiója (*szabályos ostroma*), sem eszem (?), sem fejtékém (?) nem is lévén afféléhez, szándékomban sincsen. Hanem az miket Nagyságodnak Rozsnyón létemben alázatosan jelentettem volt, azokban fáradoztam, s most is ezen kegyelmes parancsolattjához fogom magamot mindenekben alkalmaztatnom, s Egerbül is nem egyébre, hanem arra Nagyságod kegyelmes engedelmébül, mely Rozsnyón volt, hozattam az munitiót. Csajági³³ Uramot is, által esvén az sáncokon, azonnal helyére fogom küldeni.

Maradván Nagyságodnak alázatos szolgája

Károlyi Sándor.

Vásárhely, 22. Martii 1707.

(Külső címzés nincs.)

6.

Debrecen, 1708. augusztus 21.

Dobozi István főbíró a város eddigi terheiről és szolgáltatásairól. A fegyverfogás helyett inkább élésadással segítik a sarkadi hajdúságot. A rác támadás veszélye.

(Eredeti. OL RSzL G.19. II.e/A.)

Felsőes Vezérő Fejedelem, természet szerint való jó Kegyelmes Uram.

Felsőged kegyelmes parancsolattját Aradnak megpróbálására városunkból puskásoknak kiállíttatása expediáltatása (*kiküldetése*) aránt, alázatos hűséggel vettem, a' dolog az egész Várost concernálnván (*illetvén*), a Nemes Tanácssal és Communitással (*választott közösséggel*) közlöttem, ökegyelmekkel edgyütt Felsőgedhez való igaz homágiális (*hűségesküvel fogadott*) kötelességünket előttünk viselvén, minekutánna Felsőged kegyelmes parancsolattjának hűséggel való effectuatiójáról (*végrehajtásáról*) eléggé gondolkodtunk és beszéllettünk volna, ökegyelmek edgyező értelmébül tettett Felsőgednek nagy alázatossággal resolválnom (*végeznem*) ilyen formánn. Édes Hazánk és Nemzetünk megromlott régi szabadsága mellett Felsőged által Istennek csudálatos indításából és igazgatasából felfogott és ezideig nagy előmenetellel continuáltatott (*folytatott*) közönséges ügynek kezdetitül fogva, minemű szíves indulattal viseltetett, és mennyi segítséggel lett legyen szegény Városunk, és hogy mindennapi félelmek között, csak fegyvereket hányszor szettük el lakosainknak, közelébb az tavasszal is százig. Mesterembereink minden fizetés nélkül mennyit dolgoztanak és dolgoznak naponként, azon kívül sokszori megszorultságoknak alkalmazosságával mind ennyi romlásink, siralmas futásink és kárvallásink között is mind rend szerint, mind rendkívül mennyi élest szolgáltatunk, szekereinkkel, marháinkkal, embereinkkel mennyi szolgálatot tettünk, csak az aradi operációk alkalmazosságával, úgy mostani erdélyi táborozásban pénzbeli succursus (*segítség*) aránt, szegény lakosainknak nem kevés szorongatásával és kölcsönzéssel is;

valamikor Felséged parancsolni méltóztatott, szíves indulattal véghezvinni és csak edgyet is el nem mulatni miképpen igyekeztünk és munkálkottunk, mindennapi emlékezeteiben forgatni és kegyelmesen recognoscálni (*elismerni*) méltóztatik Felséged, szívbeli háládatossággal és alázatos köszönettel vesszük. De mindezekben ez a' considerátióra (*meggondolásra*) való, hogy semmiképpen és soha ennyire elő nem mehettünk volna, ha Felséged sokszori kegyelmes assecurátiója (*bátorítása*) szerint a' lakosok azzal nem biztattanak volna, hogy personális insurrectióra nem adigáltatunk.³⁴ Ez volt edgyik nagy fundamentoma (*alapja*) nagy készségeknek, sőt, midőn a' Felséged assecurátiója előttök emlékezetben fordult, gyűlésekben uccánként kiáltották: Csak fegyverfogásra ne kényszerítessünk, készek vagyunk minden tehetségünkkel, szolgálatunkkal Kegyelmes Urunkat és az Országot segíteni. Eleintül fogva adással, szolgálattal oltalmazták, tartották Debrecent, annak vette az Ország több hasznát, mint sem fegyverkezésinek. Mellyre nézve csak a' szomszédságbeli strásallásra (*őrállásra*), fegyverrel való vigyázásra is nem kevés zügolódással és zenebonálással vehettük ki mostanában őket, annyival inkább illy hosszas szokatlan expedícióra (*katonai akcióra*) nem hihetem, hogy felvehessük, assecurátusok (*biztosítottak*) lévén, és ha elkezdjük, mindjárt azt fogják előfordítani, hogy hol a' biztatás, hogy fegyverfogásra nem kényszerítettünk, mellyhez bízunkban fegyverünket is sok ízben kiadtuk? Akkor mit tudjak nekiek felelni? Ha ugyancsak változhatatlan azon intentuma (*szándéka*) Felségednek (kit is nem föld népihez való állapotnak ítélek gyenge értelmem szerint, a' sarkadiaknak egy része Erdélyben lévén), inkább szekerekkel s éléssel concurráljon (*segítsen*) a' Váras a' sarkadi hajdúságnak, kiknek másként is nincsen alkalmatosságok. Amellett ezen darab földnek azidő alatt való securitására (*biztonságára*) fordítani a' Váras népét, míg odajárnak mások, melly is szükséges, mert annak a' rácságnak feles jó lovassa szüntelen feljár majd³⁵ a' mi határunkig (mint most is megesett), s legalább marhát eleget praedálhat (*zsákmányolhat*), vagy valamely szélen lévő helységeket elronthat.

Ezzel ajánlom magamat Felséged fejedelmi kegyelmességében és utolsó csepp véremig maradok Felségednek, jó Kegyelmes Uramnak alázatos igaz híve

Dobozi István m. p.

Debrecen, 21. Augusti 1708.

7.

Nagykároly, 1708. október 9.

Szabó Sándor sarkadi kapitány II. Rákóczi Ferenchez: katonai érdemeiért jutalomra ajánlja a kérvényező Pap Jánost, akinek a fejedelem a fenti napon 150 forintot utaltat ki.

(Eredeti. OL RSzL G.19. II.2.e/A).

Hogy Isten szerencsés hosszú országlással áldja Felsegedet, kívánom.

Főlséges Fejedelem, nékem érdemem felett való jó Kegyelmes Uram, ez alázatos instantiám (*kérvényem*) által Felsegedet ez instántiát beadó Pap János felől találám meg, mivel Rácz Tökölynek³⁶ elfogatásában ő volt az eszköz, ő kímlette volt meg. Kérem azért Felsegedet, több hívei között emlékezzék meg ez instánsól (*kérvényezőről*) is, és úri kegyelmes grátiáját (*kegyelmességét*) hozzá ne terheltekk nyújtani, hogy annyival is inkább mások is indíttassanak az igaz hűségre, látván a Felseged fejedelmi kegyelmes grátiáját.

Felsegednek, mint nekem Kegyelmes Uramnak alázatos szolgálja

Sarkadi Kapitány
Szabó Sándor m. p.

(Kívül:) A belől megírt Pap Jánosnak alázatos instantiája a Felseges Fejedelemhez. Károly.

(Rávezetve a határozat:) Az Felseges Fejedelem Kegyelmes Urunk ő Felsege parancsolattjából adott ezen belől specificált (*megnevezett*) hajdúnak Nemzetes és Vitézlő Fogarasi István százötven rénes forintokat, praesentibus recognoscá-lom (*jelen írásommal elismerem.*) Actum Nagy Károly, die 9. 8bris 1708.³⁷

Id est (*azaz*) 150

Vay Ádám m. p.

(Alább ismét:) Anno 1708. die 10. 8bris. Quietantia super florenis renensibus 150 Spectabilis Domini Adami Vay.³⁸

8.

Lándorfehérvár, 1710. március 14.

Pápai János levele II. Rákóczi Ferenchez a Törökországba irányuló marhakereskedelemről, valamint onnan árpa behozataláról. Szerinte különösen Sarkad környékéről sok viaszt lehetne kivinni.

Egykorú tartalmi kivonat, illetve másolat. OL RSzL G.19. II.2.e/A.)

Extractus literarum Joannis Pápai.³⁹

Szalozain⁴⁰ kimenetele alkalmatosságával alázatossan jelentem Felségednek, ha Felségednek eladni való szarvasmarhái találatnak, kész Felséged arra rendelt embereivel megalkudni, úgy hogy portékát adjon érette, vagy Felséged megedgyezvén Méltóságos Generális Károlyi Sándor Urral, ő Excellentiájával, az ő Excellentiája marhái nevezet alatt az Felséged marháit ide az tömösvári földre hajtván, arra az pusztára, mellyet már Szalozain megárendált, az hol 10.000 marha ellegelhet, itt mindenkor jó áron eladhatni, rendeltetvén Felséged részéről is azon marhák mellé olly ember, az mellynek eladásokra, pásztorokra lenne gondja, itt is találatik egy becsületes Olcsay Mihály nevű Felséged fejeváry soóbírája, akire azon dolog mind dexteritássára (*ügyességére*), mind hűségére nézve reá bízattathatik, itt penig 32, 33 talléron elmegyén párja az hizott magyarországi ökörnek.

Parancsol Felséged 26. Januarii kegyelmes decretumában (*rendeletében*), hogy az melly Törökországbul visszavitt pénz kezemnél vagon, rendelljek commissáriust (*hadbiztost*), ki is azon pénzen árpát vevén, szállítsa felét Munkácsra, felét Tokajban, maga Felséged is tudja, más országban lévén, ha tészek is dispositiót (*rendelkezést*), megyen-e véghez vagy sem, azt meg nem tudhatom, bizony Kegyelmes uram, régen véghezment ezen Felséged commissiója (*megbízása*), ha speciális (*külön*) parancsolattja lett volna az ecsedi udvarbírónak és Eötvös Miklós Uram is szekerek adássában assistált (*segédkezett*) volna.

Minthogy az viasz oeconomia (*kereskedés*) mind az Partiumban, mind Erdélyben articulariter (*törvény szerint*) Felségedet illeti, és minthogy most nem practicáltathatik (*gyakoroltathatik*) annak beszédése alkalmatossabb időkg, megparancsoltam az Partiumbeli harmincadosnak, hogy pro jure praeemptionis (*az elővásárlási jog helyett*) minden egy oka⁴¹ viasztul propter taxam trigesimalim exigálljon⁴² tíz pénzt, mind azon által Felséged dispositiójáig (*utasításáig*), ha úgy fog tecceni Felségednek is.

Sarkadon bővön teremvén a viasz, méltóztassék Felséged oda is íratni, hogy az kapitány az viasznak praeemptióját exigáltassa (*elővételeét hajtsa be*) az kereskedő törököken, kibül az sarkadiaknak semmi károk nincsen.

Méltóságos Fő Generális Ő Excellentiája számára küldvén holmi aprólékos vásárlásokat addig is, míg Constantinápolybul érkeznek kávé, serbét,⁴³ küldöttem Felséged számára is tíz oka kávét s tíz oka serbetet, melly is nem pesmas, hanem citrom rosa serbet. Landorfejevár 14. Martii Anno 1710.

(Külső címzés nincs.)

Temesvár, 1710. május 10.

Horvát Péter levele Károlyi Sándornak a Törökországgal való kereskede-
s kérdéseiről és néhány határszéli hírről.

(Eredeti. OL P.396. Károlyi cs. 1t. Acta publica. Ser. I. 1710. május.
Fasc.1.A.24.)

Méltóságos Generális Ur, nekem nagy jó Uram!

A nagyságod Hevesrül 4. datált levelét az makaiaktól 8. praesentis (*e hó 8-án*)
vöttem alázatosan. Amit Nagyságod ír a' sők felől, itten olyan ember mostan
nincsen, a' ki annak az árrát megadhatná, ha szintén volna is, az Basa ő
Nagysága nem akar kereskedő embereket arra bocsátani, minthogy fél, hogy
valami kár találná őket vagy edgyik részről, vagy a' másikról; azonban penig,
ha szintén olyan ember volna is itten, a' só itt igen olcsó, mert 5 máriáson⁴⁴
adnak két mását.⁴⁵ Az abák szállítása felől hogy fermánt (*rendeletet*) szerezzek,
azt is írja Nagyságod. Az Basa ő Nagyságának szólló levelet megadtam és
magmagyaráztam, az Basa ő Nagysága igen jó néven vötte az Nagyságod
köszönetit, az abák felől egyebet nem mondott, hat-hét embernek azt az abát
nem illik elvinni, hanem feles had kell oda, hogy valamiképpen kárt ne valljanak.
De mi megfeleltünk ő Nagyságának reá, és ismétlen kívánta, hogy az
tavalyi basától az mely fermánt vöttünk volt, hogy kivigyék az abát, hozassuk
bé Fatsátról⁴⁶ postán, ő is asztán a' dologhoz úgy tud hozzászólni. Azonban
az Maroson innen marhák az kik voltak, jobb részét az Basa ő Nagysága
általhajtotta, de jobb része mind a' Maros szigetiben vadnak, nem a' török
földén, hanem a' rácok földén, minthogy magok is a' szigetekben laknak,
Szeged körül és Szenta körül a' Tiszán túl Kecskemét felől elég marha vagyon.
Azonban ezt is akarom Nagyságodnak tudtára adni, hogy ma az aradi és
szegedi göbolyösök az Basától egynéhány rendbeli fermánt vöttek, hogy az
göbolyóket megindítsák és az Basa ő Nagysága fermánt adott nékiek Becséig,
ott költöztetik által az göbolyóket az Bácskaságra, onnan indulnak az Fekete
Víz felé, onnan Futók⁴⁷ felé, Erdődnél Bácscon fellyül költöznek által az Dunán.
Lészen kétezerig való hizott ökor, jó volna azt a' szegény katonának az árrát
az erszényben tenni, circiter (*körülbelül*) 8 vagy 9 nap alatt legyenek vigyázás-
ban. Azok penig csak kereskedő emberek, ha lesznek is, mindenestől fogva
nyolcvannál többen nem lesznek, azok közzül az ki kíséző, ki micsoda. Már
egyéb választ a' többiről nem írhatok, míg az fermánt Fatsátról bé nem hozzák,
ismétlen Nagyságodat akkor újjobban tudósítom.

Ezzel Isten Nagyságodat szerencséltesse. Maradván Nagyságodnak alázatos
szolgája

Horvát Péter

Tömösvár, 1710. 10. Maji.

P. S. (*Utóirat.*) Itten Rác Thököly Aradról hatvanadmagával az Maroson hajón lement Szegedre, indult meg 26. Aprilis, és a' Duna—Tisza mellett való rác tisztek is mind Karlovicára Péter Váradin mellé gyűltenek az gyűlésben, minthogy ott mostan igen nagy gyűlések lészen az rácoknak, mert az német igen nagy portiót (*hadiadót*) vetett most reájok. Azonban Péter Váráról érkezett hajó mondérokka (*egyenruhákkal*), 700 német volt benne, öt nap voltak Aradnál, onnan megindultak és bémentek Erdélyben.

(Külső címzés:) Méltóságos Generálisnak Nagy Károlyi Károlyi Sándor Uramnak ő Nagyságának, Kegyelmes urunk ő Felsége edgyik érdemes Mezei Márschál Generálissának, edgyik belső Tanács Úr Hivének és Nemes Szathmár Vármegyének örökös Fő Ispánnjának, nagy jó Uramnak ő Excellentiájának igen nagy alázatossan. (Gyűrűpecsét nyoma.)

(Más kézzel:) 1710. Debreczeni Horváth Péter.

10.

Sarkad, 1710. július 11.

Pap Mihály sarkadi főstrázsamester (örnagy) levele a fejedelemhez: részletesen kifejti azokat a katonai és egyéb okokat, amelyek lehetetlenné teszik, hogy a sarkadi őrség felét a felállítandó szarvasi sáncba vezényeljék.

(Eredeti. OL RSzL G.19. II.2.e/A.)

Méltóságos Fejedelem, természet szerint való jó Kegyelmes Urunk.

Méltóságos Generális ő Excellentiája⁴⁸ parancsolattját vöttük az szarvasi sáncnak erectiója (*felállítása*) eránt, ily condícióval (*feltétellel*), hogy az sarkadi militia (*katonaság*) kétfelé szakaszatnék, fele itt maradna, fele pedig Szarvasra transponáltatnék (*helyeztetnék át*): hogy így conjunctis viribus (*erejük egyesítésével*) egymást inkább secundálhatnék (*segíthetnék*). Jó Kegyelmes Urunk, Felséged méltóságos parancsolattja ellen nem reflectálhatunk (*helyezkedhetünk*), mindazonáltal akarjuk Felségednek intimátiójára (*értésére*) adnunk, hogy az pestis miatt magunk sáncunk conservátiójára (*megtartására*) is alég sufficiálhatunk (*lehetünk képesek*), annál inkább, ha az militia sequestráltatik (*szétválasztatik*), jobban debilitáltatunk (*meggyengítettünk*) és erőtlenedünk. Mivel hogy mostan is Méltóságos Generális ő Excellentiája parancsolattjából valamely követeknek kihozására az Maros mellyékére expediáltatván (*küldetésén*),⁴⁹ Bárontis⁵⁰ Brád körül útunkat megállotta, oda nem mehettünk, hanem visszafordultunk, visszafordulván pediglen az rácság mindenütt az nyomunkban jöven, az hadnak hátulljában megcsapván, kit elfogott, kit levágott, így az aratókban is. Az mi pedig legnagyobb, már az hadnak dereka beérkezvén Sarkadra, hirtelen lárma esik. Capitány Uram az esett lárma hirtelen kinyar-

galván, egynéhány tiszteivel, úgymint három hadnagyokkal, egy strásamesterrel és több szegénylegényekkel együtt elfogattattak. Minekokáért Felségedet aláztossan instálljuk (*kérjük*), hogy az militiának sequestrációjátul desistálni (*szétválasztásától elállni*) kegyelmessen méltóztassék, ismervén benne az praesidiumnak (*őrségnek*) nemcsak megerőtlenedett, hanem egész elfogyását, úgy az békésieknek hazaszállásokban is pusztulásunkat causálni (*előidézni*).

Coeterum (*továbbá*) maradván Felségednek, mint jó Kegyelmes Urunknak alázatos szolgálái

Pap Mihály
sarkadi főstrásamester és
az egész milítia

11. Julii 1710.

(Külső címzés:) Méltóságos Fejedelem Második Felső Vadászi Rákóczi Ferenc Kegyelmes Urunknak ő Felségének, Nemes Erdély Országá Fejedelmének, Magyar Ország Vezérének (titulus cum honore),⁵¹ jó Kegyelmes Urunknak ő Felségének alázatosan írok. Ibi ubi. (Gyűrűpecsét.)⁵²

11.

Sarkad, 1710. július 28.

Vizár Mihály panaszt nyújt be Károlyi Sándorhoz, hogy a Fekete-Körös menti birtokok ispánjai nem hajlandók a fejedelemnek járó jövedelmeket megadni, sőt fegyveresen ellenállnak. Szigorú rendelet kiadását kéri ellenük.

(Eredeti. OL P.396. Károlyi cs. lt. Acta publica. Ser. I. 1710 júl. Fasc.2.B. 42.)

Méltóságos Felt Marschal Generálisnak, bizodalmas Patrónusomnak kész engedelmességgel való szolgálatomat ajánlom.

Excellentiádnak akarom tudtára adni, hogy a Fekete Körösi ispányok semmit is a Felséges Urunk proventussában (*jövedelmében*) semmit [így!] sem akarnak adni, sőt már kéccer reájok menvín, ármásokat (*fegyvereseket*) fogadtanak s azokkal a katonákat kipuskázták s a parasztemberekből laboncokat szaporítanak, már két esztendeje miolta nem annuálnak (*hajlandók fizetni*), mellyen bizonságim is lehetnek sarkadi tiszt uraimék, hogy minden nap azon munkálodom, hogy miképpen sehetném rajtok, mivel Pápai János uram is Török Országbul maga mellől úgy bocsátott el, hogy azon Felséges Urunk proventussát urgéalhassam (*jövedelmét sürgethessem*), még sem mehetek vélek semmire is. Hanem kérem Excellentiádat aláztossan, hogy ne terheltekk őket levele által admoneálni (*figyelmeztetni*), hogy a restantiát (*hátralékot*) kezemhez szolgáltatassák. Sőt Excellentiád méltóztassék olly commissiót (*parancsot*) énnekem küldeni, hogy szófogadatlanóságokért admoneálhassam (*meginthes-*

sem). Az occurentiákrul (*körülményekről*) Excellentiádat sarkadi tiszt uraimékkal tudósíthatom, mivel melly rabokat mostan hoztanak a Maros mellől a portások, vallják, hogy egy része az erdélyi németnek Fejérvárnál⁵³ vette corpusba (*csoportra*) magát, más része ismét Dévánál.

Excellentiádnak mindenkori kész engedelmességgel való szolgálója

Vizár Mihály.

Sarkad, 1710. Julii 28.

(Külső címzés:) Méltóságos Generális Felt Marschal Károly Sándor Ur ő Excellentiájának, Tiszán innen lévő hadaknak Fő Generálissának és a Nemes Szathmár Vármegye örökös Fő Ispánának, jó Kegyelmes Uramnak alázatossan íram ibi ubi. Sarkad. (Gyűrűpecsét nyoma.)

12.

Arad, 1710. augusztus 2.

Az aradi német fogságban lévő Szabó Sándor sarkadi kapitány értesíti II. Rákóczi Ferenc fejedelmet, hogy a Körös–Maros közt lakó románok szeretnének visszatérni lakóhelyükre s közli ennek feltételeit.

(Eredeti. OL P.396. Károlyi cs.lt. Acta publica. Ser. I. 1710 aug. Fasc.1. A.24.)

Alázatos szolgálatomat ajánlom Felségednek, Felséges Uram.

Én itt Aradon beteggyamban fekvén, jövőnek hozzám az elmúlt esztendőken a Körös Maros között lakozó oláhok, az kik ennek előtte Nagycságod grátiája (*kegyelme*) alatt voltak, elkezdvén Gyulátul fogva az Lippai szorosig, az kik mostan Török Földön laknak, az sok felháborodás miá, azért megynván [így!] az töröknek súlyos igáját és szomorúan s hajtván magok régi jó lakóhelyeit, én általam folyamodnak Felségednek kegyelmes grátiájához, az mint ennek előtte is Felséged grátiája alatt voltak, de az sok húszó, vonó, praedáló hadak miatt kénszereittemek Török Földre futni. Mostan én előttem kézben adással hitlevelet attak, igérvén magokat arra, mivel ennek előtte való esztendőknék az Maros mellett mind rácok laktak, az Körös mellett pedig az Lippai szorosig mind oláhok laktanak. Mostan is Felségednek kegyelmes grátiánális protectionális (*kegyes védő*) leveleit én általam sollicitállják (*sürgetik*) Felségedtül, ea tamen condicione (*egyébként azon feltétellel*), hogy ők magokat tisztán tartják, rác nemzetet magok között nem szenyvednek. Felséges Császár és Felséged részéről salagvardát (*védőőrséget*) tartanak, mind az két részre contribuálnak (*adóznak*) tehetségek szerint. Ne kellessék eszt az tejjel mézzel folyó földet az vadaknak lakni, az helyeknek neveit im Felségednek elküldöt-

tem,⁵⁴ várván mind én, az Török Földön nyomorgó szegenség irgalmas választ Felségedtül.

Felségednek alázatosan rab szolgálja terhes sebek miatt

Szabó Sándor m. p.

Aratt, 1710. 2. Augusti.

(Külső címzés:) Felső Vadászi Rákóczi Ferenc, Isten kegyelméből Erdély Országának és a Magyar Országi Confoedarált Státusoknak és Rendeknek választott Vezérlő Fejedelminek, jó Kegyelmes és Felséges Uramnak íram alázatosan. Arad. (Gyűrűpecsét nyoma.)

13.

Horti tábor, 1710. augusztus 11.

Károlyi Sándor nyílt parancsa: az Aradon fogságban lévő Szabó Sándor sarkadi kapitány egyik katonája megszökött, s vele Tököly rác ezredes inasa is, aki urának két lovát is magával vitte. A lovakat fel kell tartóztatni és vissza kell adni gazdájuknak.

(Egykorú másolat. OL P. 396. Károlyi cs. lt. Acta publica. Ser. I. 1710 aug. Fasc. 2. B. 15.)

Minthogy sarkadi praesidiáriusoktól (*őrségbeliektől*) esett értesemre, hogy Nemzetes Vitézlő Szabó Sándor oda való commendáns (*parancsnok*) uram szerencsétlen az ellenség keziben esvén rabságra, vele elfogattatott egy közlegény, maga paroláját kivévén, ki is hitit megszegvén, Tekéntetes Nemzetes Vitézlő Rácz Tökölyi Obersternek (*ezredesnek*) egy inassát elámitván, azon inassal és említett Rácz Tökölynek két paripájával elszöktének, melly miatt is nevezett sarkadi kapitány ő kegyelme súlyosabb rabságban tartatik és miattok majd szabadulása is kétsíges, melly roszt consequentiáknak (*következményeknek*) eltávoztatására nézve, hogy annyival is inkább rabjainknak továbbra sanyarúságok és raboskodások ne haladgyik, per praesentes serio intimáltatik (*jelen írásommal szigorúan parancsoltatik*) Felséges Urunk ő Felsége akármelly rendű hadi fő és vice tiszteinek, hogy valakinél azon paripák találtatnak, depositis deponendis, (*miután őrizetbe vették az őrizetbe veendőket*), Tekéntetes Nemzetes Comaromi György⁵⁵ Nemes Bihar Vármegyei Viceispán és Nemes Debrecen Várossa Főbírája kezéhez ő kegyelmének restituálni (*visszaszolgáltatni*) el ne mulassák, hogy azon paripákat Rácz Tökölynek visszaküldvén, annyival hamarébb Aradon raboskodó tiszteknek és vitézeknek szabadulásában munkálódhasson. Horti tábor, die 11. Augusti 1710.

Felséges Urunk hadainak Marschallus Generálisa

Károlyi Sándor. L. S.⁵⁶

(Alul:) Tökölyi lovai iránt parancsolat.

14.

Makó, 1710. szeptember 30.

Makó város Károlyi Sándorhoz: kéri a tábornokot, hogy a terheik ügyében a fejedelemhez küldendő embereik mellé adjon kísérőket.

(Eredeti. OL P. 396. Károlyi cs. lt. Acta publica. Ser. I. 1710. szept. Fasc. 2. B. 56.)

Méltóságos Generális, nekünk Kegyelmes Urunk. Istentül minden kívánta jó egészséget kívánunk Excellentiájának.

Vévén Méltóságos Kegyelmes Urunk Excellenciájának kegyelmes parancsoltattját embereink által, melyből értjük, hogy Urunk ő Felsége Excellentiájának kezében bocsátott és ajánlott bennünket, mellyben nem is kételkedünk Nagyságos Kegyelmes Urunk, csak hogy Excellentiája kegyelmes grátiájából akarjuk Urunk ő Felségét ezen embereink által udvarolnunk, mivel hogy míg ő Felségének boldog emlékezetű eleinek taxáltanak az mi eleink, az mint az országban híre vagyon, szépen virágoztanak, ő Felségének boldog emlékezetű eleinek kezérül, kiknek sem az mi eleink, sem mi okai nem voltunk,⁵⁷ az sok változások miá elestünk,⁵⁸ pusztulásra is jutottunk, mostan annak okáért ő Felségének tanácsával akarunk élni, és ő Felségétül embereink megfordulván, akarunk esztendőnként való taxánk eránt Excellentiájával megegyezni. Kire méltó kegyelmes grátiát kérünk Excellentiájátul, méltóztassék embereinket elbocsátani és illendő kísérőkkel lenni, hogy békességeseb és hamaréb lehessen visszafordulások. Ezeknek utánna ajánljuk Istennek oltalmában Excellentiájának életét, kívánván jó egészségét.

Költ Makón, 1710. die 30. 7bris.⁵⁹

Maradunk Excellentiájának alázatos szolgái

Makai Bírák és Lakosok.

P. S. (*Utóirat.*) Az mint Excellentiája is jól tudja, Kegyelmes Rákóczi György Fejedelmünknek⁶⁰ életével Isten megelégedvén, sok méltóságok annak utánna urainkká löttenek, de nem hogy uraink, sőt inkább eleinknek, atyáinknak sok ízben károsítói voltak mindaddig, míg az Felséges Magyar Országi Királyi Corona, mint régi igaz annya, pártunkat nem fogta, ennek utánna oda bírván bennünket, mint hogy mások jussokat (*jogokat*) nem mondhattak hozzánk, kezdtünk nyugodni és épülni.

(Külső címzés:) Felséges Fejedelem Urunk ő Felsége mezei Marschallus Generálissának és belső titkos Tanácsos Úr hívének, Tiszán innen levő földnek Generális Fő Commendójának, Nemes Szatmár Vármegyének örökös Fő Ispánnjának, Méltóságos Gróf Generális Károlyi Sándor Urunknak ő Excellentiájának, nekünk nagy jó Urunknak alázatosan adassék ibi ubi. (Papírba nyomott kerek pecséttel.)

15.

Gyulafehérvár, 1710. november 1.

Stephan Steinville gróf, erdélyi császári főparancsnok biztosítólevele, amelyben maga is megerősíti, hogy megtartja mindazt, amiben a két fél, a sarkadi őrség és Vilson aradi császári parancsnok Sarkad megadásáról megegyezik.

(Egykorú másolat. OL P. 396. Károlyi cs. lt. Acta publica. Ser. I. 1710 nov. Fasc. I. A. 5.)

Assecutoriales.⁶¹

Vigore quarum commendans et praesidiarii in Sarkad, tam officiales, quam subalterni et graegarii una cum quibus, qui in praesidio dependent, certi redduntur, quatenus ipsis omnia et singula, qua Supremus Vigiliarum Generalis et Commendans Aradiensis, Dominus Liber Baro de Vilson in tractatu deditionis dicti Sarkad utrimque instituendo, aut jam tam habito appromittit, vel actu appromisit, rata et inviolabilia, remotis omnibus scrupulis, si qui desuper moveri possunt habebuntur, itaque in executione observabuntur. In cujus rei fidem majorem hascae praevia subscriptione mea, sub sigillo meo per subordinatam mihi Cancellariam Caesareo Bellicum expedire jussi. Albae Juliae 1. 9bris Anno 1710.

Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis Camerarius, Equitatus Generalis, uniusque Cataphractorum Regiminis Colonellus. Nec non per Superiorem Hungaram, Cis Tibiscum et Transilvaniam Commandans Generalis. L. S. Stephanus Steinville.⁶²

16.

Balmazújváros, 1710. november 2.

Halász Péter ezereskapitány levele Károlyi Sándorhoz: Pap Mihály sarkadi főstrázsamestertől értesítést kapott a rácok kicsapásáról.

(Eredeti. OL P. 396. Károlyi cs. lt. Acta publica. Ser. I. Irreg.)

Méltóságos Generális, Jó Kegyelmes Uram!

Ezen órában érkezett hozzám sarkadi főstrázsamester Pap Mihály Uram levele Ujfalubul,⁶³ melyben mit írjon Excellentiádnak, inclusive (*csatoltan*) megküldöttem.⁶⁴ Amint írja, hogy mikor látták, már akkor bizonyossak volta-

nak benne, hogy künn vagyon az rácság; de azulta, ha vissza nem tért volna, kivetette volna magát valamerre.

Maradok Excellentiád alázatos szolgálója

Halász Péter m. p.

Ujváros 2. Novembris 1710.

(Külső címzés:) Méltóságos Fő Generális Fel-Marschal Károly Sándor jó Kegyelmes Uramnak eő Excellentiájának alázatossan. Kálló. (Gyűrűpecsét.)

(A boríték másik oldalán:) Böszörményi, Fejértói Hadnagy sietve küldjék Kállóba.

17.

Temesvár, 1710. november 5.

Szállózaim török kereskedő levele Károlyi Sándorhoz: ki fog menni hozzá, ha szükséges, portékát is fog vinni, akár a hadak számára is.

(Eredeti. OL P. 396. Károlyi cs. lt. Acta publica. Rákóczi levelek 7. köt. Pag. 263—264.)

Méltóságos Generális! Igen jó Uram, szomszédom.

Értettem az elmúlt napokban Horvát Ferentül, hogy Nagyságod kimeneteletem kívánnja: igenis az a' szándékom mindgyárt a' Bajram után;^{64a} csak Nagyságodat arra kérem, méltóztassék addig is tudósítani, hogy vigyek-e magammal valamelly portékát, és mifélet s mennyit, akár a' hadak számára s akár maga Nagyságod szükségire? A' melly marhák felől penig írt vala Nagyságod, azokrul is végezni fogok Nagyságoddal, ha még megvannak.

Ezekre Nagyságod válaszsát elvárván, maradok Nagyságod becsülettel szolgáló jóakarója

Szálló Zaim.

Tömösvár 5. 9bris⁶⁵ 1710.

Az író⁶⁶ is ajánlja Nagyságodnak alázatos szolgálattját; írt ez előtt harmadnappal a' Felséges Fejedelemnek, egy bizonyos gyalog embere által, az itt való dolgokrul, s Nagyságodnak is írt volna most, de ez az alkalmatosság nem arra való etc. Mindazonáltal kéri alázatossan Nagyságodat, róla se legyen feledékeny a' Felséges Udvarnál; mert megunta már itt a' Bige vizét etc.

(Külső címzés:) Méltóságos Generális, Tekintetes Nagyságos Károlyi Sándor Urnak etc. etc. jó Uramnak, Szomszédomnak ő Nagyságának adassék becsülettel.

18.

Pest, 1710. november 22.

Gróf Pálffy János császári főparancsnok meghódolásra szólítja fel Sarkad magyar őrségét.

(Egykorú másolat. OL P.396. Károlyi cs. lt. Acta publica. Ser. I. 1710 nov. Fasc. 1. A. 43.)

Copia. (*Másolat.*) Mi Gróff Erdődi Pálffy János Vereskű és Bajnóc várának örökös ura, Poson vármegyének örökös, Sárosnak pedig Fő-Ispánja, Horvát Országnak Bánnja, Császár és Koronás Királyunk Kegyelmes Urunk ő Felsége belső Tanácsa, Komornikja, Marskellusa,⁶⁷ egy vasas ezernek obestere (*ezrede-se*) és Magyar Országi pleniptentiárius Fő Generális Commendánsa,⁶⁸ adjuk tuttára az kiknek illik: hogy mivel nekünk rendeltetett Kegyelmes Urunk ő Felsége Generálissa és Aradi Commendánsa, Vilson Uram tuttunkra atta, hogy Sarkad nevű sáncbéli kurucság ez alább írt condíciókra, tudniillik, hogy minyájának közülök fejeknek és minden ingó, ingatlan jószáginak grátia leszen, és kiki azon tisztben leszen és hivatalban, melyben mostan vagyon, megy[!] maradgyon, nem különben az mi nevű rab kapitány⁶⁹ töb foglyokkal edgyüt ekkoráig Aradon tartattanak, azok elbocsáttassanak, Kegyelmes Koronás törvény és természet szerent való királyok az tartozó hívségeket amplectálja (*elfogadja*). Azért az felülírt sarkadi sáncban levő fegyverviselőknék és mindennemű lakosoknak a felülírt punctumokra (*pontokra*) Kegyelmes Urunktul ő Felségétül engettetett hatalmunk szerint teljes kegyelmet adunk, és őket assecurálljuk (*biztosítjuk*), oly móddal mindazonáltal, hogy azon sarkadi erősséget Kegyelmes Urunk ő Felsége hadainak mindgyárust kezében adgyák és magok közül mentül hamaréb hozzánk jó értelmes előkelő két személyt külgyenek. Költ Pesten Die 22 9bris Anno 1710.⁷⁰ L. S. (*Pecsét helye.*) Gróff Pálffy János.

19.

Sarkad, 1710. november 26.

Vizár Mihály levele Károlyi Sándorhoz: a Deszna vidékiektől a járandóságokat csak fegyveres erővel lehetne behajtani. A tótváradjai lakosok a fejedelem pátensére gúnyosan válaszoltak.

(Eredeti. OL P. 396. Károlyi cs. lt. Acta publica. Ser. I. 1710 nov. Fasc. 1. A. 55.)

Méltóságos Generális, Mezei Felt Marsalch. Nékem mindenkben Jó Kegyelmes Uram.

Alázatosan akarám Excellentiádnak megjelentenem! Mivel ezen Deszna vidéki lakosok nem akarnak, mint eddig compariálni (*megjelenni*), az Jenei⁷¹ Commendáns (*parancsnok*) nyárssal fenyegeti őket, ha ide mihozzánk jönek, se az itt való tisztek parancsolattjának semmit sem annuálnak (*engedelmeskednek*), se az ú Felsege proventusában (*bevételeiben*) semmire sem procedálhatok (*juthatok előre*) Excellentiád híre nélkül, kemény executiót (*fegyveres végrehajtást*) reájok küldeni nem cselekedhettem.

Az tótváradgyai⁷² lakosoknak Excellentiád kemény pátenseit (*nyílt parancsait*) hozzájuk küldöttem, de még illetlen beszédekkel mind Kegyelmes Urunk ú Felségét, mind Excellentiádot illeték. Mivel az ellenség elhitete őket, hogy curuc had sohol sincsen. Alázatosan reménkedem Excellentiádnak, méltóztassék valami hadat commendérozni (*vezényelni*) ezekre az helységekre. Mivel az két Körös és Maros között feles makk volt, jó sertések vadnak, mind Urunk ú Felsege számára, mind Excellentiád számára feles sertések kitelhetnek.

Maradván Excellentiádnak alázatos és köteles szolgája

Vizár Mihályly.

Sarkad Anno 1710 die 26. 9bris.⁷³

P. S. (*Utóirat.*) Halmágy felől Jenő fele az német az hidakat mindenütt megcsináltatta. Nagy híre vagyon, hogy Sarkad alá szándékoznának, de bizonyoson nem tudjuk, az rácság szándékozik ide.

(Külső címzés:) Az Méltóságos Felt Marsalch Mezei Fő Generális Károlylyi Sándor ú Excellentiájának, Tizsán innen levő Kegyelmes Urunk ú Felsege Hadainak Commendérozó Fű Generálisának etc. Szatmár Vármegyének örökös Fő Ispánjának. Nékem Kegyelmes Uram alázatosan. (Gyűrűpecsét nyom.)

20.

Sarkad, 1710. november 27.

Szoboszlai Sámuel sarkadi parancsnok Károlyi Sándornak: a rác betöréséről, egy ellencsapás lehetőségéről. Sajat elmaradt hópénzét a románokon szeretné behajtani.

(Eredeti. OL P. 396. Károlyi cs. lt. Acta publica. Ser. I. Fasc. 1. A. 40.)

Méltóságos Fő Generális, nekem Kegyelmes Uram.

Nagyságod kegyelmes parancsolattjából ide az véghelyben beérkeztem, írhatom Excellentiádnak, hogy az rácság minden bizonyal ide az végházra készül erdélyi 1000 némettel és 300 gránátírossal, az erdélyi úton Jenő fele az hidakat

meg is csinálták; vagy öt zászlóra, négy gyalog és egy lovas zászlókra és két gyalog dobokra volna szükségünk, úgy vagy két tarackot is, ha valami haddal kísírtetné Excellentiád, igen jó volna azzal az haddal egy portát tenni az Maros mellé, bár csak 300 is lovas katona lenne, nagy kárt tehetnénk ennek az rácnak, az mi kevés marhájok megmaradott, most RácZ Tököly meg elhajtotta.⁷⁴ Szóltam volna Debrecenben Ispány Uramnak, hogy vagy két hópénzemet, felvehetném az oláságon, nem ellenkeznek ő kegyelme benne, csak Excellentiád méltóztatnék parancsolni felölle. Kérem is Excellentiádat, méltóztassék comitalni (*parancsolni*), mert igen kölcsígtelen vagyok, cselédem is rongyos.

Mindenekben Excellentiád úri parancsolatját alázatosan elvárván, maradok Excellentiád alázatos szolgája

Szoboszlai Sámuel

Sarkad 27. 9bris Anno (1710.)⁷⁵

(Külső címzés:) Méltóságos Fő Generális Tekéntetes Méltóságos Károlyi Sándor Uram Excellentiájának, Kegyelmes Urunk Felt Marsaljának, nekem jó Kegyelmes Uramnak Excellentiájának alázatosson. Kisvárda. (Pecset nyoma.)
(Más kézzel:) 21. 9bris 1710. No. 40.

21.

Nagyvárad, 1710. december 2.

Gróf Löwenburg Frigyes császári altábornagy levele Szoboszlai Sámuel sarkadi parancsnokhoz, amelyben őt külön is meghódolásra szólítja fel.

(Eredeti. OL P. 396. Károlyi cs. lt. Acta publica. Ser. I. 1710 dec. Fasc. 1. A. 10. — A levél nyilván csatolva volt a Löwenburg által ugyanezen a napon a sarkadi őrségnek küldött hódoltató levélhez. Ennek eredetije u. o. Fasc. 1. A. 9. Kiadva: *Márki Sándor*, A sarkadi hajdúk. HK 25/1924. 51—52. 1.)

Adgyon Isten sok jót Kegyelmednek Szoboszlai Uram.

Esvén irtisemre, hogy Kegyelmed Sarkadra bément, és ott akar commendirozni (*parancsnokolni*). Azírt akarám Kegyelmednek is rövideden írnom, emlékeztetvín arra Kegyelmedet, mikínt Kegyelmed ez háborúnak ellein, az mű Kegyelmes Király Urunk ő Fölsíge hűvsége allul, hamishütüví tötte magát, zászlóia mellül elszökvín az ő Fölsíge hópénzível, kuruccá lött s azzal sem elégedvín, sólyomküi kapitánságban az Országot kegyetlenül pusztította, szegény embereket kínosztatot s öletet. Mely rendkívvül cselekedeti tudva levín nállam, üdüvel egyebet az akasztófánál, vagy nyársnál nem remínhetne. De hogy küvetkezendű bestelen halált Kegyelmed elkerülhesse, most vagyon módgya, és magának jó állapotot s securitást (*biztonságot*) szereszhesen, most az ideie. Azírt Kegyelmedet intem, ezen sarkadiaknak szóló levelemet el ne titkolja

és maga is azon légyen, hogy azon praesidium (*őrség*) igaz királyának tartozó devótiáiába (*hűségébe*) juthasson; hogy az bizonyosan következő bainak eleit vehesse s magának s gyermekeinek securitást. Hallom ugyan Kegyelmed Török Országban való elbuidosásával biztattja magát, de ott is fölöröstethetni Kegyelmedet, az királyoknak hosszú és hatalmas kezek lívín.

Kegyelmed resolútióiát (*döntését*) elvárván, maradok Kegyelmednek jót kívánóia

Fridericus Comes á Löwenburg.

Varadini 2. Decembris 1710.

(Külső címzés:) Generoso Domino Samueli Szoboszlay etc. (Titulus.) Domino mihi observandissimo.⁷⁶ Sarkad. (Gyűrűpecsét.)

22.

Mezőtúr, 1710. december 9.

A mezőtúri lakosok panasza Károlyi Sándorhoz: Palocsay György a téli hónapokra 200 gyalogos és 200 lovas napi ellátási adagját vetette ki rájuk. Ha ezt teljesíteniök kell, a helység elszéled és elpusztul.

(Eredeti. OL P. 396. Károlyi cs. lt. Acta publica. Ser. I. 1710 dec. Fasc. 1. A. 41.)

Méltóságos Generális Urunk!

Kívánatos és szerencsés állapattal s virágzó jó egészséggel áldgya Isten Nagyságodat Kegyelmességét, kívánnjuk szívessen.

Méltóságos Generális Urunk, gyakorta jutván eszünkbe Nagyságod kegyelmességének sokszori velünk való jótéteményi, melyről soha el nem feleltünk, igyekeztünk is volna Nagyságod Kegyelmességével szemben lenni, de semmi bizonyos hírt Nagyságod Kegyelmessége holléte felől nem hallhattunk, bizonyost hallhatván ez levelünk válaszábul, Nagyságod Kegyelmességével szemben leszünk, Isten életünknek kedvezvén. Bizonyosan jól tudgyuk, Nagyságod Kegyelmessége jól érti, mire juttatott bennünket, melyet tovább nem világosítottunk. Azonkívül pedig mái napon, úgymint die 9 Xbris (*december 9. napján*) kemény parancsolattja jött hozzánk Méltóságos Generális Palocsai György Urunknak, hogy az egész tél által 200 orális és 200 equilis portióknak intertentiójára (*200 gyalogos és 200 lovas ellátási adagjának előteremtésére*) viselljünk gondot, minden orális portióra minden napra két-két font kenyeret, minden hétre öt-öt font húst, minden equilire egy-egy holnapra két-két kassai véka⁷⁷ abrakot és egy-egy szekér szénát. Amint pedig Nagyságod Kegyelmessége jól percipiálta (*megértette*), hogy annyi esztendőök forgási alatt, mellyekben bujdosunk, sem szánhattunk, vethettünk, hanem másoknak való nagy szakollás-

sal[!] kintelenítettünk élnünk s kevés javacskaíink fogyatásával, melly romlásunkban Nagyságod Kegyelmeessége megszárván, nagy kegyelmessége szerint Felséges Urunkat bírta velünk közlött grátiájára és kegyelmes protectionális (*védlevél*) adására. Mostan is kérjük Nagyságod Kegyelmeességét, a Jésum Christus mély sebeinek drága érdemének Nagyságod Kegyelmeességére való áradásáért mutassa hozzánk édes atyai kegyelmességét, és az súlyos qvártélyozás (*beszállásolás*) alól szabaticson fel, bizonynyal magunk is sóórlőkön táplálódván, semmiképpen eleget nem tehetünk, s életünk mindenestül is annyi nincsen, a mennyi oda kívántatnék. Isten életünket Nagyságod Kegyelmeességével etgyütt megtartván, míg élünk Nagyságod Kegyelmeessége jótéteményéről soha el nem feletkezünk. Kivánván, levelünk Nagyságod Kegyelmeességét talállja kívánt jó egészségben.

És maradunk, míg elünk, Nagyságod Kegyelmeességének mindenkori alázatos szolgálói

Túri szegény lakosok.

Íránk Túron die 9 Xbris Anno 1710.⁷⁸

(*Külső címzés:*) Tekintetes és Méltóságos Károlyi Sándor Generális Urunknak Ő Excellentiájának, Felséges Vezérlő Fejedelem Urunknak Ő Felsége Fő Generálissának, Kegyelmes Urunknak Ő Nagysága Kegyelmeességének aláza-tossan íránk. (Pecsét nyoma.)

23.

Arad, 1710. december 9.

De Wilson aradi császári parancsnok elismervénye, hogy Károlyi Sándor és Diószegi Sámuel sarkadi kapitány leveleit a békési emberektől megkapta.

(Eredeti. OL. P. 396. Károlyi cs. lt. Acta publica. Ser. I. Irreg.)

Károli Sándor uram és sarkadi kapitány Diószegi Sámuel uram ő kegyelmek leveleket az békési emberek által vettem 7 Xbris (*december 7-én,*) Károli uram levelét, melly szóllott Tököli⁷⁹ úrnak, kezében szolgáltattam, az sarkadi kapitány uram levelének continentiáját (*tartalmát*) megérttettem.

Aratt 1710 9 Xbris.⁸⁰

De Wilson. (Vörösviasz pecsét.)
Császár és koronás királyunk
ő Felsége Körös Maros között
lévő erősségeknek Fő Generális
Strása Mestere, ibidem (*ugyanott*)
Arad végházának commendánsa
(*parancsnoka*).

24.

Sarkad, 1710. december 13.

Szoboszlay Sámuel sarkadi kapitány levele Halász Péter ezereskapitánynak: tájékoztatja az aradi német és a környékbeli rác csapatok fenyegető mozgolódásairól.

(Eredeti. OL P. 396. Károlyi cs. lt. Acta publica. Ser. I. 1710 dec. Fasc. 1. A. 53.)

Ajánlom Kegyelmednek becsülettel való kész szolgálatomat.

Akarám Kegyelmedet informálnom: tegnapi napon Moses Deák mintegy kétszázadmagával Bélfenyéren volt, Link pedig Aradra ment, úgy hiszem, akarják magokat az rácokkal conjungálni (*egyesíteni*). Bácskasági rácot is várnak, úgy értettem, vagy itt rajtunk, vagy Kegyelmeden fognak próbálni, kit is akarom Kegyelmednek tudtára adni. Portásim lévén az napokban Jenő alá, jeneiekben vágtak is, hoztak is, mostan ezeknek az híreknek jobban való tudására Világos fele küldöttem portásimat, ha mi híreim lésznek, Kegyelmedet tudósítani fogom, Kegyelmednek is ha mi újsági vadnak, mind az Tiszán túl, mind Eger felől, mind pedig az muszkának bizonyos jöveteliről, ne terheltessék tudósítani. Ezzel magamat ajánlom Kegyelmed affectiójába (*jöindulatába*.)

Maradván Kegyelmednek jóakarója, kész szolgája

Szoboszlay Sámuel m. p.

Sarkad Anno 1710 die 13 Xbris.⁸¹

(Külső címzés:) Tekintetes Nemzetes Vitézlő Halász Péter Uramnak, Kegyelmes Urunk ő Felsége edgyik lovas ezerinek Collonellusának, Szoboszlay körül levő hadaknak Commendájának. Nekem jóakaró Uramnak. (Pecset nyoma.)

25.

Sarkad, 1710. december 13.

Szoboszlay Sámuel sarkadi kapitány Károlyi Sándornak: levelét megküldte az aradi parancsnoknak. Tájékoztatja a németek és a rácok fenyegető mozgolódásáról.

(Eredeti. OL P. 396. Károlyi cs. lt. Acta publica. Ser. I. 1710 dec. Fasc. 1. A. 55.)

Méltóságos Felt Marsalch, Jó Kegyelmes Uram.

Excellentiád parancsolattja mellett megküldöttem Tökölének az Excellentiád Szabó Sándor uram szabadulása iránt való leveleit,⁸² de semmit nem választott reá. Az Aradi Commendáns hízelt és csalogató minapi levelire dűre resolváltam (*keményen választottam*), hittel is confirmáltam (*megeősítettem*), hogy ne is próbálgasson, mert még lábball ki nem vonagat bennünket, fel nem adjuk. Kire mit resolvált, his inclusis (*válaszolt, mellékelten*) Excellentiádnak megküldöttem. Irhatom Excellentiádnak, Moses Deák mintegy kétszázadmagával tegnap Bélfenyéren volt, Link pedig az előtt edgynéhány napokkal Aradra ment, úgy hiszem, akarják conjungálni (*egyesíteni*) magokat Rác Tökölivel, mivel az rácoknak is hallatik most gyülekezeti. Bácskasági rácot is várna magához, úgy értettem. Kiből nem egyebet gondolhatok: vagy itt rajtunk, vagy Halász Péter Uramon próbálljanak, kiről Halász Uramot is informáltam.⁸³ Az napokban portásokat bocsátottam Jenő felé, kik is jeneiekben vágtak is, hoztanak is. Most is ujjobban vadnak portásim Világos fele, mi híreket hoznak, Excellentiádot fogom tudósítani.

Ezzel maradok Excellentiádnak alázatos szolgálja

Szoboszlay Sámuel m. p.

Sarkad Anno 1710 die 13 Xbris.

P. S. (*Utóirat.*) Akarám Excellentiádnak értésére adni, Moses Deák és Szász Pálék tiltják az vidéket, hogy élést ne hozzanak, ne terhelhetnék írni Ispány Uramnak, hogy ű kegyelme intimálna (*utasítást adna*) az vidéknek, hogy Moses Deákra ne hajtsanak, hanem az élést szorgalmatossan hozzák, mivel ha fegyverrel kételenítettem hozatni Nagyságod hírivel, az szófogadatlan olának az gyermeke is meg fogja siratni.

(*Külső címzés:*) Méltóságos Felt Marsalch, Tekintetes Nagyságos Nagy Károlyli Károlyli Sándor Uram ű Excellentiájának, Kegyelmes Urunk ű Felsője Tiszán innen levő Lovas és Gyalog minden Hadainak Generális Fű-Marschallussának. Nékem jó Kegyelmes Uramnak. Alázatossan etc. (Gyűrűpecsét nyomma.)

(*Ráírva:*) Recommendáltatik (*ajánltatik*) Tekintetes Nemzetes Comáromi György Debreceni Bíró Uramnak az megküldésére.

26.

(*Sarkad, keltezés nélkül.*)

Szabó Sándor sarkadi kapitány egy Bihar vármegyei puszta adományozását kéri a fejedelemtől.

(Eredeti. OL RSzL G. 19. II. 2. h. Pag. 87.)

Felséges Fejedelem, természet szerint való Jó Uram.

Felséged kegyelmes ígéretére alázatosan emlékeztetem Felségedet, mely szerint az én hűségemet is fejedelmi kegyelmessége szerint ajánlotta megjutalmaztatni, találkozáván Nemes Bihar Vármegyében az Berettyó mellett Beld Parthita⁸⁴ nevő pusztá, mellynek most semmi jövedelme nincsen, s békességben is az egy malmán kívül kevés beneficiuma (*haszonvétele*), német világban Barlok István bírta 600 forintogik [így!] s annyi pénzben lévén jussa (*joga*) Felséged fiscussának (*kincstári ügyészének*) benne, kegyelmessen nékem adni és resignálni (*adományozni*), Nemzetes Vitézlő Bakay Adám Praefectus Uramnak kegyelmesen parancsolni méltóztassék. Melly Felséged fejedelmi kegyelmességét holtomig alázatos igaz hűséggel megszolgálni el nem mulatom.

Felséged kegyelmességét várván, maradok Felségednek holtig igaz alázatos híve

Szabó Sándor
Sarkadi Kapitány.

(Külső címzés nincs.)

27.

(Sarkad, keltezés nélkül.)

Pap Miklós sarkadi lelkipásztor kéri a fejedelmet, hogy a rá kirótt adót engedje el, mivel jövedelme igen csekély.

(Eredeti. OL RSzL G. 19. II. 2. h. Pag. 117.)

Felséges Fejedelem, Nékem Érdemem Felet Való Nagy jó Felséges Fejedelem.

Nékem nagy jó Felséges Fejedelem, mi okokra való nézve kelletik az Felséged kegyelmes lábaihoz ez könyörgő suplikációm (*kérvényem*) által földig leborulnom, Felséged meghallgatni kegyelmesen méltóztassék. Minthogy én, Édes felséges Uram, az sarkadi parochiában paposkodom és semmitt egyebett nem bírok többett, csak a' mi azon párochiához való s fizetésem is az falusi kevés lakosoktól nemigen vagyon, ugyan az nespénzt s meg kell adnom. Sőt a diccát⁸⁵ is reám conscribálják,⁸⁶ melynek megadására elégtelen vagyok. Kihez képest könyörgök Felségednek, mint nagy jó Felséges Uramnak, méltóztassék Felséged kegyelmes szemeivel az mindenható Istenre, és én reám is kegyelmes szemeivel [így!] tekinteni s az dicca iránt kegyelmessen committálni (*parancsolni*) Tiszt Uraiméknak, hogy rajtam ne praetendállják (*követeljék*), mely Felséged hozzám megmutatandó kegyelmes irgalmasságáért az menybéli Isten is megáldja Felségedet s magam is esedezni Felségedért könyörgésimben éjjel-nappal fogok.

F. M. F. U. K. V. V.⁸⁷

Felsőgednek méltatlan szolgája Sarkadi Párochiának Lelkipásztora
Pap Miklós.

(Külső címzés:) Az Felsőged Erdély Országi Fejedeleme II. Rákóczy Ferenc
Kegyelmes Uramhoz ő Felsőgedhez nagy könyörgő instantiája belől megírt
Instansnak.

JEGYZETEK

- 1 *Bánkúti Imre*, Gyula kuruc ostroma (Iratok 1705 május—július) Békési Élet 1976/2. 249—284. l., a témára vonatkozó irodalom felsorolásával. (Kny. is.)
- 2 Szó szerint: ott, ahol van (t. i. a címzett.) Szokásos címzés, ha a levélíró nem tudja, hogy a címzett hol tartózkodik.
- 3 manu propria = saját kezével.
- 4 Vihnye, fürdő Bars vármegyében. Ma Csehszlovákiához tartozik.
- 5 E szó kétféleképpen értelmezhető: 1. kéztül; 2. késztil. Mindkettő talán azt jelenti, hogy központi készletből kiadagolva.
- 6 jelen levelemhez mellékelten — 1. a levél második felét, a végvárak jegyzékét.
- 7 Dézna (Arad vm.) Károlyi levelében több változatot is használ: Desztin, Desztini, mások Deszna formában is írják. Ma Romániához tartozik.
- 8 Rabutin de Bussy, Jean Louis, tábornagy, 1696—1708 közt az erdélyi császári hadak főparancsnoka.
- 9 Nyíri András.
- 10 fermán = rendelet, parancs, főleg a szultán névjegyével ellátott okirat.
- 11 Földes, 1704. november hó 14. napján.
- 12 Belényes (Bihar vm.) Ma: Románia.
- 13 Abrudbánya (Fehér vm.) Ma: Románia.
- 14 Feketebátor (Bihar vm.) Ma: Románia.
- 15 azaz: numero = szám, számú, számban.
- 16 Zsáka (Bihar vm.)
- 17 Biharnagybajom (Bihar vm.)
- 18 Mezőtúr (a Hevessel egyesült Külső-Szolnok vm.)
- 19 Dévaványa (a Hevessel egyesült Külső-Szolnok vm.)
- 20 Nagyhalmagy (Zaránd vm.) Ma: Románia.
- 21 Azaz a lakosságot csak fegyverrel tudják a munkára kihajtani.
- 22 csekély tájékoztatásomat, fennhagyván mások véleményét.
- 23 E szám már a Károlyi hadaiban szolgáló, elszéledt Bay ezredbeli katonákra vonatkozhat.
- 24 Karl Bremer, Rákóczi szolgálatában álló, 1705-ben árulásért kivégzett német ezredes.
- 25 Hogy t. i. a kuruc hadseregben vállaljanak szolgálatot.
- 26 Galambos Ferenc szatmári kapitány, tiszántúli vicegenerális, szenátor.
- 27 Így! Értelme: beszámították őket a megye portaszámába.
- 28 Krucsay Márton hadbiztos, fejedelmi jószágigazgató.
- 29 Bessenyei Zsigmond ezerskapitány és Bihar vármegye alispánja.
- 30 Berthóti István szolnoki kapitány.
- 31 Gróf Bercsényi Miklós.
- 32 Kiadva: A Károlyi család oklevéltára. Sajtó alá rendezi *Géresi Kálmán*. V. köt. Bp., 1897. 608—609. l.
- 33 Csajági János ezerskapitány, majd brigadéros.
- 34 személyes felkelésre nem kényszerítettünk.
- 35 azaz: majdnem.
- 36 Tököly-Popovics, császári ezredes, az Arad vidéki rác határőr csapatok parancsnoka.
- 37 Kelt Nagykarolyban, 1708. október hó 9. napján.
- 38 1708. év október 10. napján. Tekintetes Vay Adám úr elismervénye 150 rajnai forintról.
- 39 Pápai János levelének kivonata.

- 40 Nevét másképpen Szalo-Zaim formában is írták. Török kereskedő, neve többször szerepel a szabadságharc éveit alatt.
- 41 oka = török mértékegység, kb. 1,3 kg.
- 42 harmincad helyett szedjen.
- 43 Hűsítő ital.
- 44 máriás = pénzérme, értéke 17 krajcár, azaz 51 dénár.
- 45 mázsa = 100 font, kb. 56 kg.
- 46 Facset (később: Facsád) (Krassó vm.) Ma: Románia.
- 47 Futak (Bács-Bodrog vm.) Ma: Jugoszlávia.
- 48 Károlyi Sándor.
- 49 Valószínűleg a Belgrád felől hazatérő Horváth Ferenc. V. ö.: Pápai János törökországi napló. Válogatta, sajtó alá rendezte, előszóval és jegyzetekkel ellátta *Benda Kálmán*. Bp., 1963. 388—389. l.
- 50 Johann Karl de Tige báró, császári ezredes.
- 51 (méltóságának járó címmel)
- 52 E levélre: *Zsilinszky Mihály*, Szarvas város történetének és jelen viszonyainak leírása. Bp., 1872. 23—24. l.
- 53 Gyulafehérvár (Fehér vm.) Ma: Románia.
- 54 Nincs a levélhez csatolva.
- 55 Komáromi György.
- 56 L. S. = *Locus sigilli* = pecsét helye.
- 57 Ez a szó a levél szövegéből nyilvánvalóan tollhibából kimaradt.
- 58 azaz: elkerültünk, kikerültünk.
- 59 Költ Makón, 1710. szeptember 30. napján.
- 60 II. Rákóczi György (1648—1660). Makó ekkorbeli birtoklására: *Szakály Ferenc*, Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981. 310—311. l.
- 61 Így! Helyesen: *Assecuratoriales* = biztosítólevél.
- 62 Tartalmi fordítása: Biztosítólevél. Melynek erejénél fogva Sarkad parancsnoka és őrsége, mind a tisztek, mind az alárendeltek és közigazgatók, mindazokkal együtt, akik a várban vannak, biztosítatnak, hogy mindaz, amit nekik báró Vilson, az aradi őrség főparancsnoka együttesen és külön-külön a mondott Sarkad megadásáról folytatandó tárgyalások során ígér, vagy már ígért is, minden kétségtől mentesen törvényes és sérthetetlen, és ha valakinek ezek után szándékában lenne is azokat felforgatni, mi fegyverrel is megtartatjuk. Ezen ügy nagyobb hiteléremre megparancsoltam, hogy ezen levelem előre, aláírással és pecséttel ellátva, a nekem alárendelt Császári Hadi Kancellária által bocsátassék ki.
- Ő szent császári és királyi felségének kamarása, lovas tábornoka, és egy lovas ezredének ezredese. Nem különben Felső-Magyarország, a Tiszántúl és Erdély parancsnokló tábornoka. Pecsét helye. *Stephanus Steinville*. — *L. Lukinich Imre*, A szatmári béke története és okirattára. Bp., 1925. 19., 30. l.
- 63 Berettyóújfalu (Bihar vm.)
- 64 Nincs meg.
- 64a Bairám = az iszlám vallás két nagy ünnepe; a kis bairám a ramazán böjt végén, a nagy v. áldozás bairámja erre 70 napra.
- 65 November 5-én.
- 66 A magyar íródeák.
- 67 azaz: marschallusa = tábornagy.
- 68 magyarországi teljhatalmú főparancsnoka.
- 69 Szabó Sándorra I. a 12. és 13. sz. iratot.
- 70 Költ Pesten, november 22. napján, az 1710. évben.
- 71 Borosjenő (Arad vm.) — ma Románia.
- 72 Tótvárada = Tótvárada (Arad vm.) — ma Románia.
- 73 Sarkad, az 1710. évben november 26. napján.
- 74 T. i. a még kuruc ellenőrzés alatt lévő lakosságnak.
- 75 Sarkad, az (1710.) évben november 27.
- 76 Nemzetes Szoboszlaj Sámuel Úrnak stb. (Címzés.) Nekem igen lekötözött Uramnak.

77 1 font = 0,56 kg; kassai véka v. szapu = 33,2 liter.

78 Iránk Túron, december 9-én az 1710. évben.

79 Tököly—Popovics rác ezredesnek.

80 Arad, 1710. december 9.

81 Sarkad, az 1710. évben december 13. napján.

82 L. a 23. sz. levélben lévő utalást.

83 L. a 24. sz. levelet.

84 Így! Azonosítani nem tudtam.

85 Dica = 1707-től bevezetett adózási rendszer, amely a portaszám helyett a tényleges vagyoni állapotot és jövedelmet vette alapul.

86 A szó jelentése = összeír, itt is így értendő, vagyis a kérvényező jövedelmeit, mint a dikális adózás alapját, összeírták.

87 A rövidítés feloldása: Felséges Méltóságos Fejedelem Uramnak Kegyes Válaszát Várván.

Das Gebiet zwischen Körös und Maros zur Zeit des
Befreiungskampfes unter Rákóczi
(Neuere Dokumente zwischen 1704 und 1710)

von: IMRE BÁNKÚTI

Der Verfasser publiziert 27 bisher noch nicht veröffentlichte zeitgemäße Schriftstücke (Meldungen, Bittgesuche, Privatbriefe), begleitet von den nötigen erklärenden Anmerkungen. Alle veröffentlichten Schriftstücke stammen aus dem Ungarischen Landesarchiv, aus dem Familienarchiv des Grafen Sándor Károlyi, der Kriegshauptbefehlshaber von Ferenc Rákóczi war. Die Schriftstücke dokumentieren die Verhältnisse der Alföldgebiete nördlich des Maros, bis ganz hin nach Debrecen, von den Kriegsereignissen bis zu dem mit den von den Türken besetzten Gebieten ausgeübten Handel. In den veröffentlichten Dokumenten ist das Tatsachenmaterial bezüglich der Heiduckenschaft von Sarkad, der Burg von Sarkad und deren Hauptmann besonders reichhaltig. Aufmerksamkeit verdienen einige Eigenheiten des Schutzes, der gegen die Kriegsaktionen der gegen die Kurutzen kämpfenden Ratzen organisiert wurde. Mehrere Schriften bezeugen auch, wie die Landstädte von bedeutender Einwohnerzahl in der "Zusammenstoßzone" zwischen den Kurutzen und Ratzen jenseits der Tehiß versuchten, ihre Interessen und ihr Bestehenbleiben zu wahren, als diese die Lasten der Lebensmittelversorgung der Soldaten, deren weitere Versorgung zu tragen hatten.

Skolka András: Orosháza topográfiai leírása 1815

Németből fordította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta

SOÓS ISTVÁN

Skolka Andrásnak, a múlt század első évtizedében főleg Békés megyében tevékenykedő jeles tudósnek és oktatónak Orosházáról szóló topográfiai leírása szerves részét képezte annak a tervnek, illetve programnak, amelyet elsősorban németországi példák alapján ő maga hirdetett meg és kezdeményezett. Elsődleges céljának tekintette, hogy a hazánkban csak néhány tudós — mint például Bél Mátyás és Mikovinyi Sámuel nyomdokain haladó Schedius Lajos, Schwartner Márton, Berzeviczy Gergely stb. — által művelt statisztikai, geográfiai-topográfiai leírások számára egyfajta útmutatót, módszertani irányelveket nyújtson. Szükségesnek vélte egy olyan, Magyarországról, illetve a Magyar Királyságról szóló statisztikai leírást készíteni, amely részletes politikai, történeti, gazdasági, földrajzi és kulturális képet adna hazánkról a külföld számára. Egy ilyen nagyszabású munkának a kivitelezését azonban sok-sok résztanulmány, a magyarországi vidékek, megyék, városok és falvak színes, sokoldalú bemutatása alapján tartotta lehetségesnek. Skolka azonban nemcsak a maga korában igen jelentős, a magyar tudományos életben előremutató gondolatnak a felvetésében, illetve megfogalmazásában járt elől példával, de annak gyakorlati megvalósításában is.

1802-től kezdve több topográfiai leírást tett közzé Schedius Lajos „Zeitschrift von und für Ungern” című folyóiratában Békés, Csanád megyék egy-egy jelentősebb településéről vagy vidékéről, mint például Békésről, Füzesgyarmatról, Mezőhegyesről majd 1814-ben Mezőberényről. Ez utóbbi megelőzte az Orosházát bemutató szakszerű topográfiai-statisztikai tanulmányt. Ebben követte azokat az elveket, amelyeket még 1804-ben, illetve 1813-ban tett közzé a helyes topográfiai leírásokat illetően. Ezek szerint a topográfusnak egy-egy vidék vagy helység bemutatásakor elengedhetetlenül figyelembe kell vennie a helység helyzetéről, klímájáról, területének nagyságáról, földjének termékenységéről, terményeiről, kereskedelméről, lakosairól, illetve házairól, a lakosság vallási megoszlásáról, a helység politikai adminisztrációjáról, továbbá annak régi és újkori történetéről szóló, illetve rendelkezésre álló adatokat.

Skolka ezeket az elveket hűen követve klasszikus képet nyújt a „legnagyobb magyar falu” múlt század eleji állapotáról. Különösen sokat foglalkozik a kulturális, illetve oktatási kérdésekkel, így a helység iskolaügyével, amely szinte minden leírásában központi helyet foglalt el. Mezőberényi és új-verbászi tanári működésének, továbbá Németországban szerzett ismereteit és tapasztalatait felhasználva — haladó polgári gondolatoktól vezérelve — élesen kritizálja a helység iskolarendszerét, a faluban uralkodó visszás iskolai állapotokat. Ezekről, mivel a megyében élt, személyesen is tudomást szerzett, azaz közvetlen

közelről látta a vidék konzervatív felfogástól irányított iskolaügyét. Személyes élményei, családi kapcsolatai és utazásai a megyében lehetőséget nyújtottak számára abban, hogy nemcsak másodlagos forrásokból dolgozhatott, hanem elsődlegesen az átélt, tapasztalt élményeket követve.

Skolka Orosházáról készített topográfiai dolgozata egyúttal utolsó munkája is volt, melyet még halála előtt publikálni tudott. Tanulmányának eredményeit szerette volna beépíteni nagyszabású, a Magyar Királyságot bemutatni kívánó művébe, amely azonban 1816-ban bekövetkezett halála miatt nem válhatott valóra.

A Békés megyei Orosháza topográfiája, melyet az ottani evangélikus iskola rektora, a szerző, Skolka Sámuel küldött be 1813. november 18-án; magyar nyelvből fordította Skolka András¹

§ 1. *Orosháza*, 8000 lelket és 1028 házat számláló falu a *csabai* járásban* található és a gróf *Károlyi* család² birtoka. Gróf *Károlyi József* halála után (meghalt 1800-ban³) a kiskorú grófi örökösök feletti gyámságot gróf *Keglevich Ágost*⁴, az özvegy grófnő második férje (született *Waldstein grófnő*) vette át, és a grófnő halála után (1812) óta továbbra is gyámjuk maradt.⁵ Ehhez a birtokhoz tartozik a szomszédos nagy mezőváros *Vásárhely* is *Csongrád* megyében.**

§ 2. *Határok. Fekvés.* Ez, a megye nyugati határán fekvő helység a *kassai* délkörön, a 46. és 47. szélességi fok között, *Szeged* s *Arad* városok és *Gyula* valamint *Szarvas* mezővárosok között középpütt fekszik.

Gyulától nyugatra 6 mérföld távolságra esik; Aradtól északra 7, Szegedtől keletre 7, Szarvastól délre pedig 5 mérföldre.

Területe nyugat felé *Szent Tornyó*⁶ és *Csorvás* pusztákkal határos; dél és nyugat felé a vásárhelyi legelővel és kelet felé pedig *Gerendás* és *Földvár* pusztákkal.

§ 3. *Éghajlat.* Orosházának, második betelepítésekor semmiképpen sem volt egészséges fekvése; a még élő aggastyánok emlékeznek rá, hogy a falu egész jelenlegi déli része náddal és sással benőtt mocsaras tó volt, és mivel ennek az állóvíznek nem volt lefolyása, bűzlő, rothadt kigőzölgései emberre és állatra nyilván károsak voltak.

Ezt a mocsarat a csak lassanként odaépített lakóházak terjeszkedése kiszáritotta, de néhány évvel ezelőtt még maga *Orosháza* sem dicsekedhetett különösen

* *Békés* megyében két nagyobb és két kisebb járás van. Az első kettőt Alsó- és Felső-*Békési* járásnak, a másik kettőt Alsó- és Felső-*Csabai* járásnak nevezik. Mindegyik élén egy-egy főszolgabíró és alszolgabíró áll.

** *Hódmezővásárhelynek* *Csongrád* megyében kiterjedése és nagy népessége miatt saját szolgabírja van, s így maga egy egész járást tesz ki. Területe magától a helységtől kelet felé több mint 4 földrajzi mérföldre terjed ki. Ez a terület választja el *Orosházát* a legközelebbi, csak 2 mérföld távolságra lévő *Békés* megyei helységtől, nevezetesen *Tótkomlóstól*, ahol postaállomás van.

jó, egészséges levegővel; mert az itt épített mindenféle töltések és új házak ellenére mégis számos állóvíz maradt a lejjebb fekvő tereken és utcákon. A ma is még itt élő uradalmi főhivatalnok, *Márton Péter*⁷ számtartó úr, a baj elhárítására, a szélesebb utcák mindkét oldalán vízvezető árkokat ásott, amelyek az állóvizet összegyűjtik és kivezetik a falu elé; és ezzel Márton örök maradandó szolgálatot tett, hogy az *Orosháza* levegője egészségessé váljék. A falu déli részének szűkebb utcáin, ahol ilyen *vízvezető árkokat* nem tudnak ásni, még itt-ott vannak állóvizek, és jól megfigyelték, hogy a helységnek ebben a részében a halandóság valóban nagyobb, mint a többi, vízmentes részeken; ehhez hozzájárult még az a káros szokás, hogy a szomszédok ezeket az állóvizet *kenderáz-tatónak* használták és ezáltal a levegőt csak még jobban fertőzték; de ennek a káros szokásnak is most már szigorú szabályokkal véget vetettek. A még meglévő víztócsákat is most mindet új házhelyeknek osztják szét, amelyeket ideszállított földdel fel kell tölteni, ezáltal a vizet egyre inkább visszaszorítják, és a békák és varangyok kénytelenek átadni helyüket az embereknek. *Ilyen sokat tehet egy gondos hivatalnok kitartó, komoly szándéka ezek boldogulásának érdekében, sok költség ráfordítása nélkül.*

§ 4. *Puszták.* A talaj mindenütt sima és sík, néhány kiemelkedést, ördombot és mélyedést kivéve, amelyek itt elhanyagolhatók.

Orosházának marha legeltetésre és legelőkre csupán egyetlen egy, *Kis- vagy Klein-Csákó*⁸ nevű pusztája (praedium) van, amely állattartásra ugyan alkalmas, de nem függ össze a falu legelőjével. Ez a falutól nyugatra terül el *Szénás* és *Kondoros* puszták között és a közöttük lévő *Csorvás* puszta választja el a helyi legelőtől, amelyhez ezt csekély kiterjedése miatt hozzácsapták. Alább majd látni fogjuk a nagy szántóföld és a kis legelő közötti nagy aránytalanságot, amelyet ez a hozzácsatolás bizonyos mértékben persze csak növelt.

Itt azonban ez a hozzácsatolás sem az embereknek, sem pedig az állatoknak nem elegendő, a lakosok saját területükön kívül más pusztákat is kénytelenek bérelni (haszonbérbe venni), amelyeket részben szántóföldnek törnek fel, részben meghagynak legelőnek.

Saját földesuruktól most bérlik

1) *Szénás* pusztából azt a részt, amely pusztájukkal, *Kis-Csákóval* határos és 13 664 hold területű.

Ez a rész *Nagy-Szénásból* ..... 9661 hold
és *Kis-Szénásból* áll, amelyből a kisebb rész ..... 4003 hold

Összesen: 13 664 hold

Az 1813-ig fennálló szerződés szerint tilos volt belőle valamit feltörni, hanem mindent meg kellett hagyni a legelőnek; az ebben az évben megújított szerződés lehetőséget biztosít ugyan a lakosoknak, hogy egynegyedét szántóföldnek használják, de ezzel az engedménnyel eddig egyáltalán nem éltek részben a szarvasmarhák nagy száma miatt, részben pedig azért, mert más pusztákat is bérebe vesznek, ahol földműveléssel foglalkozhatnak.

2) *Szenttornya* pusztát, Imanuel von Ungwerth gróf úr⁹ tulajdonát. Ez nyugatra a *vásárhelyi* legelővel, északra *Szénás* pusztával határos és ez a rész 6000 hold nagyságú.

3) A 9700 holdnyi *Kovácsháza* puszta egy részét, amely nyugaton *Mezőhegyessel* határos és *Fekete Ferenc* gróf úrhoz tartozik. Ezt a részt az orosháziak 1808-tól a most folyó évig (azaz 1813-ig) bérelték, de ugyanezt részben a megemelt bér, részben más okok miatt, amelyeket a rossz évjáratok hoztak magukkal, fel kellett adniuk.

Megjegyzés. Hogy a helybeli paraszt számára drága pusztabérletről helyesen ítélhessünk, számítsuk ki a bérlettel és a megmunkálással járó kiadásokat, azután az elért termést, és hasonlítsuk össze a kettőt, így derül majd ki a tiszta nyereség. Itt csak egy példát említünk magyarázatképpen, amelyben mindent készpénzre számítottunk át.

Ha valaki most Szent Torna pusztán 10 hold földet bérel, annak a következő kiadásai lesznek:

a) A bérlet, holdanként 3 forintot véve	30,— Ft
b) A földbér a feléért, az az 5 holdért, mert a másik felét nem szabad feltörni, holdanként 3 forintjával	15,— Ft
c) A vetőmag 5 holdra, minthogy 1 holdra 2 pozsonyi mérő kell, legalább	20,— Ft
d) Egy szolga bére	60,— Ft
e) Ennek eltartása	60,— Ft

Ha minden más kiadást figyelmen kívül hagyunk is, a kiadások

már összesen: 185 Ft-ra
rúgnak.

És hol van még a tőkeérdekeltség, amely a szükséges igavonó állatban rejlik; hol vannak még az ezt fenyegető, ezzel előre nem látható csapások, a szántó-és aratóeszközök, azok megvásárlása, fenntartása, és száz más apróság?

A bevétel állítólag a következő:

a) A legjobb években 5 holdról 10 tele szekér széna, amely szekerenként 10 forinttal számolva	100,— Ft
b) az elvetett tíz pozsonyi mérő termény közepes években 40—50 mérőnyi termés hoz; mérőnként 2 forinttal számolva, az előbbi jövedelem	80,— Ft
c) a nyert szalma, ha ez drága	20,— Ft

Így a jövedelem összesen: 200,— Ft

A kiadás: 185,— Ft

Tiszta nyereség marad: 15,— Ft

De hol vannak a szűk esztendők, amikor a vetőmagot egyszer sem nyerik vissza, amikor széna sem nő, mint az egymást követő 1811-es, 1812-es és 1813-as években? Az ilyen esztendőkben a tényleges veszteség 80—100 forintot tesz ki a bérbe vett 10 holdon.

Kovácsháza pusztán, ahol 4 forint bért fizetnek egy holdért,¹⁰ a veszteség még nagyobb, a profit is kisebb a jó években.

Ha azonban a pusztákat mind szántóföldnek törnék fel, akkor rétek hiányában honnan szereznék be a szénát?

A pénzhány és a 3 egymást követő szűk esztendő embereinket nagyon erősen megviselte.

§.5. *Vizek.* Mivel sem magában a helységben, sem a közelében (mint *Gyula, Békés, Mezőberény, Tarcsa, Gyoma, Endrőd, Szarvas, Szent-András* esetében a *Körös*) nincs folyóvíz, számunkra a *Gyaparas*¹¹ (Gyopáros) tó nagy jótétemény. Még a legszárazabb években is, amikor minden állóvíz és vízmosás kiszárad, van benne elegendő víz, amelyet a tó közepén található források bőven táplálnak. — Ebben a tóban *úsztatják* a lovakat és a juhokat, és áztatják (tilolják) a kendert.

Ettől nem messze még két kisebb tó van, az egyiket *disznóitatásra* használják, és ezért tilos benne a kenderáztatás. Bent a faluban ivóvízben nincs hiány, mivel majdnem minden háznak van saját kútja. A víz azonban édeskés, csak kevés kútban van valójában jó víz.

A helységen kívül a legelőn is elegendő *községi kutat* ástak a legelésző birkák, borjak, tehének itatására.¹²

§.6. *A szántóföld nagysága és aránya a legelőhöz.* A népesség számához viszonyítva *Orosháza* területe túl kicsi, ezért ezen idegen puszták bérbevételével próbálnak segíteni.

Az egész terület 475 4/8 teleknyi felszín, azaz 26 628 hold. Ez magában foglalja a szántóföldet, a legelőt (beleszámítva a hozzácsatolt *Kiscsákó* pusztát), a szőlőskertet és a kenderföldet.

Maga a *szántóföld* ebből 237 6/8 teleknyi, minden egyes telket 56 holdnak számítva összesen 13 314 hold. A legelő az abból lekerekített szőlőskertekkel együtt éppen ugyanekkora, mert a szántóföld és a legelő között egyforma arálynak kell lennie. Mivel azonban a helység egyre növekszik, a legelőt az új házhelyek és szőlőskertek kiosztásával itt is egyre inkább szűkítik.

§.7. *Az orosházi talaj* egészében fekete, humusszal erősen vegyült, tehát földművelésre kiválóan alkalmas *agyagos* talaj, csak néhol homokos vagy nitrátos (szikes). Egészében véve a vidék termékeny. Száraz esztendőkben a termés gyenge és még az érés előtt szárában kiszül vagy elszárad; esős, nedves évek azonban kamatostul pótolják az akkor elszenvedett károkat.

A trágyázást itt teljesen rábízák a jó anyatermeszetre, és nem minden alap nélkül; ha ugyanis az egyébként is kövér talajt mesterségesen megtrágyazzák, a kövér termés a kissé csapadékos esztendőben (ahogyan ezt itt már többen

úgy vélik, hogy tapasztalták) megdől, és a trágyázás miatt a kár nagyobb mint az a haszon, amit reméltek.

A föld megművelése általában egyszerű. A vetéshez *csak egyszer szántják fel*, jöllehet a tapasztalat arra tanít, hogy a kétszeri szántás és forgatás, amelynek során több földdarab érintkezik a növényi tápanyaggal telített levegővel, itt több haszonnal járna, mint maga a trágyázás. Miután a földet néhány egymást követő évben megművelték, egy vagy két évre teljesen műveletlenül hagyják, amit itt *pihentetésnek* neveznek és azt hiszik, hogy fűvet nyerne rajta.

Véleményem szerint azonban a földnek ez a pihentetése teljesen haszontalan, sőt káros dolog, mivel 1. egészen ellentmond minden fizikai és kémiai alapelvnek az, hogy a talajnak pihenésre van szüksége, ha már egyszer a növénytermesztésre szánták és kijelölték. 2. A talaj úgysem marad növényi takaró nélkül, ha nem szántják is fel, hanem fű és fűfélék nőnek rajta, amelyek táplálékot ugyancsak belőle nyerne. 3. És végtére is, milyen az a széna, amely egy ilyen pihenő talajon megterem? többnyire vadrepce és bogáncs. Ha az itteni paraszt földjét néhány éven keresztül csupán szénatermelésre pihenni hagyná is, okosabb lenne mégis felszántani, és lóherével, moharral, zabbal vagy árpával bevetni és az utóbbiakat érés előtt zöldtakarmánynak vagy szénának lekaszálni; így a paraszt mégis biztosan elérné a célját.*

Sokkal ésszerűbb az az itt is szokásos mód, hogy a földet jövedelmező *kukoricatermesztéssel* javítják.

Ugyanis a falu közelében lekerékítettek egy 3804 holdnyi darabot a szántó-földből, amelyet itt *ugarnak* (ugarok) neveznek. Ennek egyik, 1902 holdnyi fele keleten, másik ugyanekkora nagyságú nyugaton terül el a faluval szemben, közvetlenül a legelő mögött. Ez az úgynevezett ugar azonban sohasem marad vetetlen, hanem váltakozva, évről évre egyszer tavaszi gabonával, zabbal, árpával, a következő évben kukoricával vetik be. A szántással és a kukorica kétszeri kapálásával a földet vitathatatlanul feljavítják s télen ott maradó gyökerek trágyázzák és tavasszal oda, ahol a kukorica állt, ismét tavaszi gabona kerül, és ahol pedig az előző évben tavaszi gabona állt, ott ismét kukoricát vetnek, s így tovább. A *váltógazdálkodás* e módjának a haszna már gyakran olyan tagadhatatlanul bevált, hogy ha a többi föld a magot *ötszörösen* adja vissza, ezen a földdarabon biztosan 8—10-szeres termés remélhető.

Csak a 22,824 hold területű úgynevezett *szállásföldek* (tanyák) nem részesek ebben a javításban; mivel ezeket rögtön az aratás után marhalegelőnek fogják be, ezért a későn érő kukoricát nem tudnák megvédeni az állatok kártevésétől.

§.8. Termények.

1. A *bor* az egész megyében a legjobb és a legnagyobb alkoholtartalmú. Az itteni szőlőskertek évenként átlagban 1500 akót teremnek. A szőlőtöke művelése és a must kezelése semmiben sem előzi meg ennek a megyének más helységeit.

* 1812-ben egy ilyen kimerített kaszálódarabot, amely számomra, mivel a zab ritka volt és félig összekeveredett a vad zabbal és még 10 mérőnyi zabtermést sem ígért, idő előtt lekaszáltattam és 8 teljes négylovas szekérrnyi zabszénát kaptam. — S. A. (Skolka András).

A talaj és talán a vessző gondosabb kiválasztása biztosítja egyedül ennek a bornak a kizárólagos előnyét.

2. A *kukoricát* (törökbúzát) itt nagy mennyiségben termelik; mivel évenként a szántó föld egyhatednyi részét ezzel vetik tele, míg más szomszédos helységeknek vagy egyáltalán nincs kukoricaföldjük területükön, vagy legfeljebb a szántó föld 10—12-ed részét használják erre.

3. *Kölest* a lakosok bérelt földeken természetnek; legjobban a nemrég feltört füves területeken fizet és sokat szállítanak belőle Magyarország északibb részeire.

4. A *tiszta búzát*, amely itt csodálatosan nagyszeműre nő, a híres bánáti búzával tartják azonosnak és ugyanolyan kedvelt vörhenyes színű, mint az. A búzát *Aradra* és *Nagyváradra* szállítják vagy *helyben* a kereskedők felvásárolják.

5. *Zab*bal itt magában a helységben nagyban kereskednek, úgy hogy sok család pusztán ennek felvásárlásából és eladásából él. Az a körülmény, hogy a falu a *posta- és hadiúton* fekszik, *Bánát* és *Erdély* felé az átmenő forgalom igen nagy és élénk és a keresztülhaladó *országos főút* egész éven keresztül *havasalföldi fuvarosokkal** van tele. akik itt gyapotot, kávé, cukrot szállítanak a török határtól át *Pestig* és *Bécsig* és 12—18 lovat szoktak a kocsik elé fogni, s akik szemestakarmányukat itt vásárolják meg, — a zabspekulációnak állandó táptalajt biztosít.

6. Az itt nevelt *szarvasmarha* igen nagy termetű és szép; tenyésztése az itteni gazdálkodás jelentős részét teszi ki, és mivel a terület maga ehhez túl kicsi, a legtöbb állatot egész nyáron a pusztákon tartják.

Az 1812. évi szarvasmarha-összeírás szerint Orosházán:

1) Kifejlett ökör	2842 db
2) Kifejlett tehén	4037 db
3) Kétéves borjú	1439 db

Összesen: 8368 db

1. *Megjegyzés.* Az itt egymást követő különösen aszályos nyár és a takarmányhiány 1811-, 1812- és 1813-ban ezt a számot annyira lecsökkentette, hogy az 1813. évi összeírás szerint mindegyik csoportnak alig 3/4-e volt megtalálható, és 1814-re pedig alig több mint 1/4-e maradt.

2. *Megjegyzés.* A cselédeknek is van szarvasmarhájuk, amit uruk takarmányán tartanak, 2—3-tól 6 darabig, ezeket jövedelmükből fokozatosan megszerzik, mivel egy *előljáró cseléd* pl. eddig évenként bérben egy három éves szarvasmarhát alkudott ki magának, amelyet telente a földesúrnak kellett eltartania, etet-

* Ezeket a havasföldi fuvarosokat itt saját magyar szóval *gyihiseknek* nevezik, mert befogott lovaikat nagy hanggal bíztatják, amiben a felkiáltó *gyi-hi* szótágok játszó a főszerepet.

nie. Most ezt a földesúr számára terhes bérfeltételt egy megyei utasítás felfüggesztette és megtiltotta.

7. *Juhtenyésztésben Orosházának* az a különlegessége, hogy itt tiszta *német*, rövid szarvú juhokat tartanak, amelyeknek gyapja sokkal jobb, finomabb és használhatóbb, mint a hosszú, csavaros szarvú magyar juhok lelógó, gubancos, durva rackagyapjúja (*Ovis Strepciseros* Lin.), amelyeket a legtöbb más helységben tartanak. Az 1812. évi állatszámolás szerint *Orosházának* 8018 darab juha volt. Ez a szám is azonban évről évre csökken, mert a puszták bére emelkedik.

8. *A lótenyésztés* is külön említést érdemel. Mivel azokon a lovakon kívül, amelyeket az itteni paraszt a munkájához használ, ki-ki tart még néhányat a *ménésben* (vadménés), ahol a lovak évről évre a szabad ég alatt a pusztákon legelnek, és télen is ott abrakolják őket; bizonyos számú tenyészcsődörük is van.

Az 1812. évben *Orosházának*

1) Lova	2346 db
2) Csikója	512 db

Összesen: 3358 db volt.

9. Ami a *sértést* illeti, annak tenyésztése *Orosházán* egyáltalában nem jelentős; 1812-ben 4002 darabot számoltak össze; s mivel itt 1028 ház van, egy házra úgy hozzávetőleg átlagban 4 darab jut. Itt is legtöbben a nyúlt, hosszú szalontai fajtát nevelik és tartják gondosan, mert hosszú és széles szalonnája van.

Megjegyzés. Hogy áttekintést kapjunk az orosháziak állattartásáról, vegyük az 1812. évi állományt. Ebben az évben

1) Ökrük	2842 db
2) Űszőjük	4087 db
3) Borjújuk	1539 db

azaz szarvasmarhájuk: 8468 db

4) Lovuk	2846 db
5) Csikójuk	512 db

tehát lovuk 3358 db

6) Juhuk	8018 db
7) Sertésük	4012 db

12030 db

Az egész állatállomány

összesen: 23856 db

Megjegyzés. Biztosra vehető azonban, hogy minden egyes összeírás alkalmával könnyen kitalálható okoknál fogva az állatok legkevesebb egyharmadát nem jelentik be. Hány darab jut ezek szerint Orosházára amely ezidáig virágzó állattenyésztéséről volt híres. Ugyanennek fokozatos csökkenése magukból a fent vázolt körülményekből magától értetődik.

§ 9. A búza értékesítésének helye többnyire *Miskolc, Borsod* megyében, 6 mérföldre *Eger* alatt és *Nagyvárad, Bihar* megyében, ahová a gabonát az orosháziak tengelyen maguk szállítják el; a köles értékesítési helye *Kecskemét* és *Gömör* megye, amelyeknek lakói azt itt helyben szorgalmasan felkutatják; a *dohányt Pest* városában értékesítik, ahová elszállítják; a *bort*, mint a legjobbat a megyében, többnyire itt a helységben elfogyasztják, csak kevés jut el belőle eladással a szomszédos helységekbe.

§ 10. *Igavonó* állatot itt a gazda mindenesetre aránytalanul nagy számban tart. Miután a 237 6/8-ad telek mindegyikére 56 holdat számítanak, 12 *igásökör* és 12 *igásló* jut egy telekre. Ez túlságosan sok az említett föld megműveléséhez szükséges mennyiséghez képest. Itt vagy a lovakat vagy az ökröket meg lehetne takarítani.

§ 11. *Kézműves* a helységben kevés van és ezek is csak olyanok, akik közvetlenül a paraszt szükségleteit elégítik ki, mint pl. a csizmadiák (a magyar cipészek), takácsok, szabók, szücsök, halinakészítők vagy köpönyeszabók (szűrszabók), akik igen durva fehér posztót dolgoznak fel ruhának, néhány kovács, molnár, bognár, lakatos és asztalos. Az előbbieket vannak a legtöbben, bár a lakosság legnagyobb része csizmáit készen vásárolja meg *Béky* [Békés], *Gyula* és *Szarvas* vásárain, ahová minden évben a *debreceni* és *kecskeméti* csizmadiák közül nagyon sokan kész árukkal érkeznek.

Nyáron ezek közül a kézművesek közül legtöbben mellékesen földműveléssel is foglalkoznak, hogy a télirevalót vagy mint igazi parasztok vagy mint napszámosok keressék meg; ennél fogva tehát ebben az időszakban nagyon ritkán található egy is közülük a faluban.

§ 12. A faluban minden középületet és a földesúri épületeket beleszámítva 1028 házszám van.¹³

A házak építésének módja, egy-két különleges épületet kivéve, teljesen egyforma. Mindegyiknek van egy utcára és egy hátra, az udvarra nyíló szobája; közöttük van a konyha és amögött az élelmiszer tárolására egy kamra. A szükséges istállók maguktól értetődőek, ágyak és egyéb bútorok felállításában és elhelyezésében nem térnek el az egyszer már kialakult szokásmódtól. Általában az egyik kis *ablak* az utcára nyílik, a másik az udvarra. Csak a *takácsok* kivételek, akik a nagyobb világosság miatt és talán hogy a kifeszített fonalat nagyon kiszáritó léghuzatot elkerüljék, mindkét ablakot az utca felé építik meg; úgyhogy erről az idegen is egészen biztosan felismerheti egy takács lakhelyét.

A *kéményeket* most már többnyire mind égetett téglából építik. Az *udvar kerítése* döngölt sárfalból áll. Az *utcák* meglehetősen szélesek. A házak nagyobbrészt egyenes, egymással szembenálló *sorok*ban állnak; különösen szabályosak az új utcák.

§ 13. Ennek a helységnek a jelesebb épületei közé tartoznak:¹⁴

1. Az *evangélikus templom* egy szép rézzel fedett toronnyal, amelynek 3 harangja van. Ez a templom a betelepedés óta a második, 1786-ban épült tartós anyagokból.¹⁵

2. A *katolikus kápolna* fa haranglábbal és egy kis haranggal.

3. A mellette álló szép *katolikus plébánia*, mely a földesúr költségén 1813-ban épült. Benne 4 lakószoba van és a szorosan szomszédságában lévő község házával és a vele szemben álló nagy földesúri fogadóval együtt egy faluhoz képest meglehetősen imponáló látványt nyújt.

4. Két kényelmes és szép evangélikus paplak, az evangélikus templom közelében.

5. Négy evangélikus *iskolaépület*; a tanítók lakását és az osztályokat (tantermeket) meglehetősen rosszul egy udvarban zsúfolták össze. Kettőt abból a fiúk, kettőt pedig a lányok számára építettek.

6. A valóban szép, tágas *község háza*, melyet zsindegyházzal fedtek, benne egy bírósági szoba, egy iroda, egy pénztárterem, egy ebédlő, egy vendégszoba, egy szoba a kisbíró számára, a szükséges konyha, pince, börtön, kamra, istállók stb.

7. Ennek közelében áll a két helyi jegyző lakása.

8. Szemben a nagy földesúri *fogadó* áll, elegendő vendégszobával és minden szükséges melléképülettel ellátva.

9. A kisebbik földesúri fogadót a helység felsőbb részén ugyanolyan szépnek és kényelmesnek építették.

10. A földesúri *présház*, ahol a bortizedet szedik be, szintén zsindegyházzal fedett, van egy pálinkafőzője stb. *Megjegyzés.* A két fogadóban mindig az uraság méri ki a bort. A többi kis ivóban az uraságnak Szent György napjától Szent Mihály napjáig van italmérési joga; a többi idő a községé.

11. A mindig itt székelő szolgabíró úr megyei tisztviselő, az esküdt lakása a megye tulajdona.

12. A földesúri *ispánság* szintén szép épülete.

13. A *helyi sebész* szállása,¹⁶ mely a község költségén épült és a község is tartja fenn.

14. Zsindegyházzal fedett és nagy, tágas udvara van a *földesúri kádárműhelynek*.

15. A postahivatal figyelemreméltó mint *divíziós posta* (elosztó postahivatal). *Megjegyzés.* Egészében véve Orosházán 20 nyilvános teher- és adómentes ház

van. A többi 1008 ház magánszemélyeké; közöttük néhány szintén kitűnik nagyságával és izléses építésmódjával, és sokban hozzájárulnak a helység csinosításához.

§ 14. *Malmok.* Mivel a falunak nincs folyóvize, így magától értetődik, hogy itt csak *szárazmalmok* lehetnek. A helységben 24-et tartanak nyilván, úgyhogy megközelítően minden 40 házra jut egy malom. Bár ez túl soknak tűnik, így is mindegyiknek van elegendő tennivalója, mert a vásárhelyiek és a szállásiak minden évben sok terményt hoznak őrlésre a faluba.

Közöttük 22 lóval hajtott, 1 szélmalom, 1 olajütő. Ebből:

a) magáé a községé	6 járat,
b) az evangélikus egyházé	2 járat,
c) ugyanezen egyházé	1 olajütő,
d) magánszemélyeké	14 járat,
e) egy magánszemélyé	1 szélmalom

azaz összesen: 24 malomjázat

Ezek a földesúrnak adóban vagy évi kamatban 360 forintot fizetnek, nevezetesen

a) a község és az evangélikus egyház 8 járatáért — járatonként 15 forintot	120 Ft
b) a 14 magánjázat tulajdonosai — járatonként 16 forintot . . .	224 Ft
c) az egyház az olajütőért	8 Ft
d) a szélmalomért fizetnek	8 Ft

azaz összesen: 360,— forintot

§ 15. A helység fokozatos szépítésének támogatására és egészségének növelésére egy idő óta a következő földesúri intézkedések vannak itt érvényben:

1. Mindenkinek, aki házát fel akarja újítani, jelentkeznie kell az urasági hivatalnoknál és a régi utcák szabályozása érdekében a számára előírt terv szerint az épületet vagy tovább kifelé az utca felé kell építeni vagy ha ez túl messze kinyúlt, úgy vissza kell vonnia az udvarba. Ettől azt remélik, hogy erőszakos, a parasztot egyszerre földhöz sújtó intézkedések nélkül, *fokozatosan* érik el a régi falu *szabályozását*. Persze eközben a telekbelsőségek egy része az újonnan meghúzott utcavonal (?) révén elvesz, ezt azonban más oldalon pótolni lehet. És úgy vélem, ésszerűbben gondolkodnak, mint a forrófejű reformátorok, akik a régi falvakat egyszerre akarják lerombolni és azok helyén új, szabályos falvakat felépíteni.

2) A fentebb, a 3. §-ban említett vízelvezető árkok és a szigorú tilalom, hogy az állati tetemet ne dobják többé az utcára vagy ne hagyják ott heverni, hogy a szemetet vigyék ki az udvarról és ne szórják el vagy halmozzák fel kényük-kedvük szerint a nyílt utcán, a helység egészségi viszonyainak javítását célozzák.

A biztonságot szolgáló intézményekhez tartoznak az itt kinevezett (falu) negyed-fő mesterek (utcakapitányok). Hivataluk az, hogy házról házra minden nap elegendő embert állítsanak ki, akiknek éjszakánként utcájukban a tűz- és tolvajveszély és más lehetséges szerencsétlenség miatt őrésben legyenek.

§. 16. A jelenlegi *temető* az utolsó betelepedés óta már az *ötödik*, pusztán árokkal körülvett hely. Az első és második temető helyén már régóta házak állnak. Egyébként az összes itt élő keresztény gyülekezetnek, katolikus, evangélikus, református és nem egyesült kereszténynek csak egy közös temetője van. Itt tehát elismerik (ami bizony hazám minden zegéről-zugaról még nem mondható el, mint példákkal tudnám alátámasztani), hogy mindenütt ugyanaz a temető van és hogy a legkülönbözőbb vallású keresztények haláluk után nyugalomban és tiszteletben fekdühetnek egymás mellett, ahogyan egymással és egymás mellett testvériesen, mint keresztény felebarátoknak élniük kellene.

§. 17. *A helyi evangélikus népiskolákról.* Itt négy elkülönített tanosztály és négy külön nyilvános tanító van, akik közül az első kettő egyúttal váltakozva az orgona- és kántorszolgálatot is ellátja a községben. Mind a négy tanító férfi, akik a magasabb hazai gimnáziumokban elvégezték a bölcsészeti és teológiai tanulmányokat és maga a község fogadja fel őket. A két lelkész úr az iskolák felügyeletét megosztja egymás között, ha az egyiknek túl terhes lenne. Nos, hát joggal el lehetne várni, hogy ezek az iskolák éppúgy, mint a *sarvasiak*, a legjobb állapotban legyenek? *Ez azonban egyáltalán nem így van.* Az ok sem az *egyházi előljáróságokban*, sem pedig a *tanítóknak* nem kereshető, hanem csak az osztályok hibás elrendezésében, amit már a *Mezőberényről* szóló leírásban is szóvá tettem*, hogy ugyanis az osztályok beosztásánál nem a gyerekek *korát* és képességeit hanem *nemüket* veszik figyelembe. A négy tanító ugyanis a *falú felső* és *alsó* részén osztozik meg. Nevezzük őket (ti. a tanítókat) *A, B, C, D*-nek. A tanítónak a felvégről való fiúkat az ABC-től az olvasásig és írásig, számolásig és minden lehetséges dologig mindenre meg kell tanítania, ami joggal elvárható egy jó parasztiskolától; *B* tanítónak ezt a falu ugyanazon részéből való lányoknál kell elérnie. Ugyanez a helyzet *C* és *D* tanítóval. Az egyik tanítóé minden fiú, a másiké minden leány az alvégről. Micsoda osztályozás! Milyen felesleges nehézség a tanítók számára, milyen kimondhatatlan kár a tanulóknak! Milyen értelmetlen idővesztés mindkettő számára!!! — És ezt a káros beosztást 1808-ban (az egyházi előljárók? — nem!) a helybéli tekintetes *falusi bíróság* határozata alapján (az „Előljáróknak rendelkezésekből”-ből — *hangzik az eredetiben*) *szabták meg és 1813-ban ismét megújították.* Tehát egy parasztbíróság dönt olyan ügyekben, amelyeknek megítélése teljesen kívül esik saját hatáskörén. Jó nektek, iskolák, amelyek a tanítókkal együtt ettől a befolyástól mentesek vagytok. Hogy az egyházi előljáró urak, hogy az iskolaigazgató urak hivataluknál fogva miért nem törődnek az üggyel és miért nem vetnek véget a helytelen dolognak, nem

* Lásd a *Hesperus* 1814/17., 18., 19., 21., 22., 23., 25., 26., 27., 29., 30., 34., 38. számait.

tudom. Ennek a tanulmánynak a szerzője túl szerény volt, hogy az előtte jól ismert okokat felemlítse és én sem tehetek mást, mint hogy vele együtt felsóhajt-sak! — Milyen szép lehetne a tanítók munkájának megkönnyítésére, az itt különben is csak 5 hónapra korlátozott iskolaidő kihasználására, a fiatalság javára olyan rendet bevezetni, hogy ha az 500—600 főnyi tanulóifjúságot itt négy fokozatú osztályba (legalább ennyinek kellene lennie) osztanák be. Most minden tanítónak 6 osztálya van iskolájában, akkor *csak* egy azonos korú osztályt kellene irányítania.

Szépek és igazak voltak a szerző észrevételei erről a dologról, ezeket azonban itt, alapos indoknál fogva nem tudom elfogadni.

§. 18. *A lakosokról, éspedig*

I. *számukról.* Az 1813-ban tartott népszámlálás *Orosházán* 7714 lelket írt össze. De biztosan 8000 lelket ¹⁷ lehet elfogani, mert

a) ebbe az összeírásba sok, itt élő magyar nemesembert nem vettek fel;

b) mert minden egyes összeíráskor elfelejtének bejelenteni sok gyermeket, cselédet stb. A szerző a helybéli nemesek, feleségük és gyermekeik lélekszámát kb. 236-ra becsüli, mivel a megyében egyetlen helységben sincs annyi nemes ember, mint Orosházán, ehhez járulnak még a gyakorta meg nem adott gyermekek, a cselédség stb.

Ebből a bejelentett népesség-összeírásból készült kivonat a következőképpen fest. Orosházán élnek

Honoráciorok (nem nemesek)	4
megjegyzendő — a szerzőnél: 13	
Polgári származású mesterek és kézművesek	59
A nemesek cselédei	17
Parasztok	392
Házas és házatlan zsellérek	1200
Fiúk	2315
Nőszemélyek általában	3727

Az összes lélekszám .....

Megjegyzés: A meg nem adottak és a nemesi személyek a szerző adatai szerint .....

Összesen: 8000 lélek

II. A vallási különbség tekintetében az arány¹⁸ a következő:

1) római katolikus	49*
2) evangélikus-lutheránus	3843
3) református	16
4) nem egyesült görög a cigányokkal együtt	79

Összesen: 3987

Ide számíthatjuk a nőket általában .....

Összesen: 7714

Ehhez hozzászámítják a nemeseket és az istentagadókat .....

Főösszeg: 8000

III. Korra való tekintettel itt van

1) 1—17 évesig	2034	
2) 18—40 évesig		férfiszemélyek
nős	993	
nőtlen vagy özvegy	232	

Összesen:	3987	férfiszemély
ehhez	3727	nőszemély
és	286	nemes és isme- retlen

Főösszeg: 8000 lélek

Megjegyzés: Nőtlen fiatalembert 136-ot találtak
és özvegyet .....

Összesen: 232

§ 19. A születések és halálozások aránya itt 100:95.

Megjegyzés. E kalkuláció szerint a halandóság Orosházán igen magas. Itt, Új-Verbáson¹⁹ 1813-ban 150-en születtek, s 72-en haltak meg, tehát a születések száma több mint a felével nagyobb, mint az elhaltaké.

Szomorú azonban a helyzet Orosházán, ha olyan évek jönnek, amikor fertőző betegségek terjednek el, mint pl. 1812-ben, amikor itt a vöröshimlő úgy tombolt, hogy 1811 decemberében és 1812 januárjában több mint 200 gyermek halt meg

* Ha valaki csodálkoznék, hogy a katolikusok igen kis száma mellett saját katolikus plébánia áll itt fenn, annak szolgáljon magyarázatul a következő: ez a plébánia egy ilyen erős átmenő forgalmú helyen áll, azonkívül a sok környező szállás miatt, ahol sok katolikus cseléd él, elkerülhetetlenül szükséges. Az adományt a megboldogult Károlyi gróf adta rá, aki több hasonló jámbor alapítványt tett.

benne. Egy olyan betegségben, amelyet megfelelő kezelés esetén olyan könnyen átvészelnék, elhanyagolása esetén azonban következményei révén nagyon veszélyessé válik. Orosházán 1813-ban 454-en születtek és 510-et temettek el; azaz 56-tal többen haltak meg, mint ahányan születtek.

Más években azonban a születések és halálozások arányára a fenti adat a jellemző.

A leggyakoribb betegségek, amelyek itt a felnőtteket elragadják, a következők: himlő, pokolvar, a vérhas és heveny epeláz; a gyerekek gyakran vörhenyben hálnak meg és az *orosháziai* szegényére legyen mondva, sőt még igen gyakran *valódi himlőben*, minthogy a *védőoltást* a lelkipásztorok minden figyelmeztetése és felvilágosítása, a helyi orvos és a megyei orvos minden fáradozása ellenére a közember mind a mai napig nem tudta elfogadni. Mindennek ellenére a *népesség* itt évről-évre szembetűnően növekszik. Mivel a fentebb említett 998 házasságból évente mintegy 450 gyermek születik, így egy éven belül majdnem minden második házaspár egyszer kereszteltet.

Ugyanis az iskolaérett fiúk száma: 1800

az iskolaérett lányoké: 1000

A fiúk közül azonban alig 400 jár iskolába, a lányok közül pedig alig 380.

Az iskolaérett gyermekek száma tehát 2800

ebből ténylegesen iskolába jár 780²⁰

Tehát iskolai oktatásban egyáltalán nem részesül: 2020 gyerek.

Megjegyzés. 1. A legtöbb születés az őszi hónapokban van, ami könnyen magyarázható az itteni paraszt életmódjával, aki kora tavasztól őszig a szállásokon tölti az időt és csak késő ősszel tér haza a faluba, téli szállásra, pihenésre.

Megjegyzés. 2. Ha minden iskolaérett gyermeket szülei iskolába küldenének, az alkalmazott négy tanító a továbbiakban nem lenne elegendő.

Ebből világosan kiderül, hogy milyen kevéssé törődik a legtöbb szülő gyermekei szellemének kiművelésével. Milyen emberek válnak belőlük, ha felnőnek? Mi javítja majd faragatlanságukat? Az istentisztelet egyedül nem tehet csodát az érzéketlen lelkekben.

§. 20. *Vallás.* A lakosok legnagyobb számban az ágostai hitvallást követik. Van azonban néhány katolikus, református és görög nem egyesült. Arányuk, ebben a vonatkozásban a következő:

1) *Evangélikus — lutheránus*

férfiak 3843

nemesek 146

nők 3605

nemesi származású nőszemélyek 140

Összesen: 7734 lélek

2) <i>Görög nem egyesültek</i>		
férfiak	79	
nők	70	
	<hr/>	
	Összesen: 149	149
3) <i>Római katolikusok</i>		
férfiak	49	
nők	40	
	<hr/>	
	Összesen: 89	89
4) <i>Reformátusok</i>		
férfiak	16	
nők	12	
	<hr/>	
	Összesen: 28	28
	<hr/>	

Főösszeg: 8000 lélek

§. 21. *Nép, nyelv.*

1. *A lakosok magyarok*; hogy honnan származnak, azt a tanulmány beküldője sajnos elfelejtette megmondani. Vannak itt azonban *szlovákok* is, néhány görög és elég sok cigány, akik azonban már mindannyian az itt uralkodó nyelvet beszélik.

a) A görögök többnyire kalmárkodásból élnek és boltokat tartanak; innen van, hogy egy magyar számára a kalmár és a görög szinonimák. A magyar ember minden egyes bolt tulajdonosát görögnek nevezi, tartozhat az akármelyik néphez is. Ezek a görögök a kereskedés és spekuláció minden ágába beleártják magukat, mint a zsidók és mivel ehhez különleges, mintegy veleszületett ügyességgel rendelkeznek és nincsenek is pénz nélkül, emellett rendkívül tevékenyek és fáradhatatlanok, ezért éppen úgy, mint az örmények, legtöbbször igen jól boldogulnak a marhakereskedelemből és a puszták bérléséből ezeken a vidékeken.

b) A *cigányok* itt többnyire lovak adás-vételéből, sertéskereskedelemből, zenéből és néhányan — kevesek — kovácsmunkából élnek.

Saját utcáik és rendes házaik vannak. Néhányan közülük már a falu közepén vásároltak házat és a magyarok között laknak, már civilizáltabbak és kenyérüket nyáron napszámosként keresik meg a földeken, mezőgazdasági munkában.

2. Az általános *nyelv* Orosházán a magyar, amelyen eléggé tisztán beszélnek; különösen az idősek, akik a *Duna* túloldalán lévő megyékből jöttek ide.

Az itt születetteknek származásuk különböző jellegű keveredésénél fogva már *saját nyelvjárásuk* is van, amelyben sok furcsaság van, ami eltér a tiszta beszéd-től, saját szavakat is képeztek, amelyeket egyetlen magyar szótárban sem találni.

pl. a) A magyarok hangsúlyos *é* hangját ők többnyire rövid *i*-vé Mint: Berény helyett Birin, szegény — szeginy stb.

b) Az *al*-t az első szótagban szívesen változtatják hosszú *ó*-vá, mint: szalma — szóma; alma — óma;

c) a dió-t divó-nak mondják; a pendely-t (a nők ruha alatt viselt alsó inge) pintely-nek; az ing-et ümög-nek; a lelkem-et (lelkem, kincsem) lölköm-nek; a szoknyá-t rokolyá-nak nevezik, valószínűleg a német Rock szó után; a kerékjártó-t bognár-nak; a hová-t há-nak, pl. há mégy be? a hová mégyen kend? helyett.

§. 21. Különleges szokások.

1. A *ruházatban*. A férfiszemélyek egy, általában lenből készült rövid, de nagyon széles redőkebe szedett gatyát hordanak, csak azzal a különbséggel, hogy télen 2 párat húznak, egyiket a másik fölé. *Ingjük* a felsőtestet csak a köldökig fedi, és igen széles ujjá van. Az ing fölé egy kék posztóból való rövid mellényt húznak (lajbit, amit itt rövid mantlinak, vagyis rövid kabátnak neveznek). A *nyakat* egy fekete nyakbavető kendő takarja. Nyáron a férfinépség alacsony kerek *kalapot* visel, amelynek a fiatalok esetében rettenetesen nagy karimája van; télen pedig kerek posztóból vagy birkabőrből készült sapkát. A *hajviseletben* vagy szomszédaikat, a *vásárhelyieket* utánozzák azzal, hogy a homlokba lecsüngő hajtincset egy hátravetett copfba fonják; vagy a *csabai szlovákokat*, akiknek a nyomán mindkét oldalon, a fülek mögött font copfokat lelógni hagyják. Felsőruházatuk nyáron és télen egy hosszú *birkabundából* (suba, bunda) áll, amelyről több megtudható a fentebb említett *Mezőberény*-leírásban. — A szerző földijeinek ezt a viseletét, nem egészen indokolatlanul, a hottentoták viseletével hasonlítja össze, ahogy ti. azt *Le Vaillant*²¹ ábrázolta.

Ezen ruházaton kívül a jómódúak még egy rövid zekét vagy egy hosszabb durva fehér vászonból készült kabátot (szűrt, szlovákul *kepenc*-et, *halina*-t) szereznek be maguknak. A nagy ünnepnapokon, lakodalmakon stb. *kékvászon* magyar *nadrágban* és hasonló vagy fehér posztóból való rövidujjas kabátban jelennek meg. Ezt az ünneplő ruhát a legtöbben csak egyszer az életben, nem sokkal lakodalmuk előtt szerzik be és azután más ünnepekre elteszik. A szűrt a fiatal nők hordják és lakodalom után szétszaggatják.

A lábukon rendkívül nagy és széles csizmát hordanak; minél nagyobb, annál szebb; de éppen ezért járásuk nehézkes és ügyetlen lesz. A fent említett homlok-copfok ízetlen divatja már idő előtt, a 40-ik életévükben *kopasszá* teszi őket. A férfiak különben is általában nagyon hamar ösziülnek, amit talán a túlságosan zsíros hajkenőcs idéz elő, amely itt szokásos; mivel egy jól feldíszített hajhoz hozzátartozik, hogy az csöpögjön a szalonnazsírtól.

Tisztább és finomabb a *fehérnép ruházata*, úgyhogy ebben a velük született tisztaságon kívül a majdnem túlzásba vitt luxust kellene szóvá tenni.

És valóban a rejtélyes dolgok közé tartozik, hogyan férhet össze a magyar fehérnép majdhogynem túl nagy ruházatbeli finomsága a férfiak koszos, piszkos ruházatával.

A férjezetlen nőszemélyek fejét egy fehér finom vászonból, posztóból vagy batisztból készült kis főkötő (fejkendő) *fedi*, viszonylag finom csipkéekkel. Amikor kilépnek az utcára, fejüket ezen felül egy fehér kendőbe burkolják. A nyakba való kendőt rendszerint pamutból készítik, többnyire tarka; a kis mellény selyemből van, a szoknya durva teveszőr szövetből, kartonból vagy nyomott színes vászonból. A fiatal nők és hajadon leányok piros szattyán- vagy kordováncsizmát viselnek, nyáron fekete papucsot és hozzá kék kötött harisnyát. Ezt a kényelmes lábbeliviseletet kétséget kizáróan a németektől vették át.

A tehetősebb nők rövid, fekete posztóból készült magyar szűrt, a szegényebbek pedig ehelyett posztóujjas kabátot viselnek.

2. Táplálkozási szokások.

A szerző feljegyzései szerint az *orosháziai* nagyevők, akik igencsak megtömik a hasukat. Reggelire főtt ételnek kell az asztalon lennie; ebédre többnyire hideg konyha, de sokaknál újabban főtt étel, ugyanúgy estebédre is és csak késő estére ismét hideg étel. Ahol háromszor napjában nem lehet meleg, főtt étel, ott már nyomorra panaszkodnak.

A meleg, főtt ételeket azonban nemritkán, különösen a mezei munkák idején nyers szalonna, sajt hagymával és fokhagymával, az itt nagyon elterjedt fűszerrel helyettesítik, amelynek a *paprika* (spanyol bors) mellett minden ételben a fő izt kell adnia.

A szalonna és a disznóhús itt általában kedvenc étel, amelyet disznóölés idején és utána mértéktelenül fogyasztanak. Ebből származik különben, kellő bor és savanyú káposzta hiánya miatt, a gyakori *pokolvar*, amely sok embert elragad, főleg tavasszal.

3. Az *orosháziai fő szórakozásai* közé tartozik a tánc a fogadóban és az ahhoz kapcsolódó borivás, amelytől még saját káruk sem riasztja el őket. Ennélfogva a fogadók és ivók vasárnaponként mindig tömve vannak. Dicséretes kivételek ebben a nők. Aki közülük csak egy keveset is ad a tisztességre, az sohasem mutatkozik a fogadóban. Ebben tehát teljesen ellentétei a mi magyarországi bácskai német telepes asszonyainknak, akik hajadon és férjezett létükre nagy szerencsétlenségnek tartanak, ha pár, egymást követő vasárnapon nem jelenhetnének meg férjükkal és gyermekeikkel, sőt a szopós csecsemőkkel a fogadóban és nem vehetnének részt a borivásban és a táncban.

4. Gyermekjátékok.

Az itteni fiatalság kevés költséggel, minden évszaknak megfelelő ártalmatlan játékeszközöket tud magának szerezni; *tavasszal* papírsárkányt eregetnek, háttonlovaglást játszanak és nagyon szeretnek labdázni; *nyáron* lovaglással szórakoznak, amikor a lovakat munka után itatáshoz viszik; *ősszel* a fiúk szórakozása, hogy ostorfonással foglalkoznak és szorgalmasan gyakorolják magukat pattogtatásukban; *télen* a jégen való csúszkálás a szórakozásuk, amikor is korcsolya helyett erős állatcsontokat használnak; ezekre a fiúk ráállnak és egy vastag bottal a jégre szúrják, s szédítő gyorsasággal mozognak előre. A csizmákon levő vasak, ha azokat a sarkakra verik, szintén korcsolya helyett szolgálnak. Az ifjak körében divatos a szánkózás és ki tudná a sok más játékot

előszámlálni, amelyek által a fiatalok jobban és ártatlanabban szórakoznak, mint az öregek a tánc és a bor mellett?

5. *A népdal.* Amiért valaha a híres Reichard²² a németekre panaszkodott, hogy ti. „*nóta nélküliek*”, az teljesen ráillik az itteni flegmatikus magyar emberre. A mezei munkákon, ahol a szlávnek hangját a hegyek és völgyek visszhangozzák, a helybeli magyar olyan hallgató és csendes, mintha a learatott gabonakalászatokat szeretné megszámlálni. Amit néha társaságban énekelnek, szellemtelen vagy mocskos dolog. — Erre a környékre és ezekre az emberekre jellemző *népdalról* tehát itt egyáltalán nem lehet szó.

§. 22. *A hatóság.* A tekintetes *megye* részéről egy törvényszéki esküdt²³ (ez most Lehotai Lehoczky Lajos úr) állandóan itt tartózkodik; a *földesuraság* részéről egy számtartó (ez most a helységért sokat tett Márton Péter úr) és egy *ispán* (ez most Oláh György úr).

A *helyi bíróság* egy bíróból (főbíró), egy gyámból vagy vicebíróból (törvénybíró) és 12 esküdtből áll.²⁴

A közbiztonság megőrzésére és a rabló-csöcselék üldözésére a megye saját persekutor-biztosokat tart, akik pandúrjaikkal együtt időről-időre járják a megyét és minden züllött vagy gyanús csöcseléket elfognak.

Eberségük sem elegendő ahhoz, hogy gátat vessenek minden, itt oly gyakori betörésnek és marha — s különösképpen ló-lopásnak. Kiváltképp szörnyű volt ebben a tekintetben az 1812-es és 1813-as esztendő, amire *Orosháza* szomorú példákkal szolgálhat. A *lólopást* nem annyira szükségből, mint saját kedvükre követik el. Akadnak bizonyos szervezett tolvajbandák, amelyeknek kapcsolataik vannak a *Tisza* túlsó és innenső oldalán, s oda hajtják az ellopott marhát. Ha el is fognak egyet vagy néhányat ebből a bandából, ritkán árulják el az orgazdákat és társaikat.

§. 23. *Néhány szót a falu történetéről.*

I. *Az orosháziak származása.*²⁵

Ennek a helységnek az első lakosai *Orosháza* pusztá legutóbbi betelepítésekor a Dunántúlon található *Tolna* megyei *Zombai*²⁶ helységből érkeztek. Ezek ott hosszú ideig békében éltek és volt nekik egy levitájuk²⁷ vagy licenciatikus²⁸ is, aki a szentségek kiosztásán kívül az iskolában tanított és a többi istentiszteleti tevékenységet is elvégezte, prédikált, temette a halottakat. De mivel abban az időben nagyon zavarták őket az istentiszteletükben, tanítójukkal, *Denis Sándorral*²⁹ együtt kivándoroltak és *Orosháza* pusztára mentek, amelyet nekik az akkori földesúr, *Harrucker Ferenc* juttatott és mint minden behívott belföldi telepes számára kiterjedt birtokain biztosította nekik vallásuk szabad gyakorlását és a legmagasabb udvarnál is közbenjárt. Ez 1743-ban történt. A falu tehát most éppen 70 éves. S mivel ők késő nyáron jöttek ide, nagyon késő volt ahhoz, hogy ebben az évben hozzáfogjanak a házépítéshez. A *Csabán* élő hittestvérek azonban barátságosan magukhoz vették és eltartották őket, férfit, nőt és gyereket egész télen keresztül, az 1744-es év Szent György napjáig, amely napon

először léptek a számukra kijelölt területre és azonnal lerakták a falu alapját és addig építették, amíg az *idevándorolt hetven család* fedél alá került, amelyben a földesúr minden lehetséges módon segítséget nyújtott számukra. Negyven év alatt ez a kis kolónia részben az új jövevények révén akkorára nőtt, hogy a helység már nem tudta befogadni őket és a föld is túl kicsi volt számukra. Ennek következtében 1784-ben egy részük, egyik iskolai tanítójuk, *Antal János* vezetésével *feltehetően** a *Baranya* megyei *Szöllősbe* vándorolt, ahol ő letelepedett és ezt a tanítót prédikátornak elfogadták.

1784 óta ennek a helységnek a lakosai olyannyira megszorodtak, hogy bár kiépítettek néhány új utcát és majdnem minden egyes házban egy háználküli család lakik bérletben. a falu mégis szűk lett számukra. Ezért közülük egy nagyobb rész kb. 15 évvel ezelőtt kivándorolt az *Arad* megyei *Fazekas-Varsándba* [Varsandra] és *Kikindára*, a *Bánátba*.

II. *Olyan különös események*, amelyek a hazai történelem vagy a statisztika figyelmét felhívták *Orosházára*, itt nem történtek. Mégis van néhány év, amely a helység szempontjából szomorú voltánál fogva elgondolkodtató, pl. az 1794-es év, amely olyan szörnyen sovány esztendő volt, hogy még az aratásra sem gondolhatott senki, mert a nagy szárazság mindent felperzselte.³⁰ Az erre következő 1795-ös év azonban annál bővebb természetű volt és gazdagon pótolta az elszenedett károkat. Az 1811, 1812 és 1813-as esztendők ugyan nem voltak olyan szűk esztendők, mint a fent említett, de mindazonáltal eléggé nyomasztóak az itteni paraszt számára azáltal, hogy egymás után következtek, mivel sokan, akik nem tudtak kitartani, teljesen tönkrementek.—

De ezek a bajok nem egyedül *Orosházát* érték, hanem az egész környező vidéket a *Maros folyótól* a *Körösökig* és a *Tiszáig*.

Ehhez a nyomorhoz járult még az elmúlt év, 1813 tavaszán az a szörnyű *hernyórágás*, amely a fákat a szőlőskertekben és a gyümölcsösökben úgy lekopasztotta, hogy olyan csupaszon álltak ott, mint télen.

III. A dokumentumok és műemlékek közé a bírósági jegyzőkönyvön és az evangélikus egyház anyakönyvén kívül nem tartozik semmi más, mint a két templomajtó fölött található, két kőbe vésett felirat. A déli oldalra ugyanis a 121-ik zsoltár 1. versét vésték magyar nyelven; a templom nyugati oldalára magyarul a következőket:

Isten kegyelméből második József engedelmeből, Epitetet ez a ház; aldott légy óh Orosház!

1786

Alatta állt *Szimonidesz János* prédikátor és *Szalai György* bíró neve, ugyanis az ő idejükben építették a templomot.

* Szántsándékkal mondom, hogy feltehetően, mivel 18 azonos nevű helység van a különböző megyékben és a szerző nem határozza meg pontosabban. A szomszédos *Arad* megyében lévő *Szöllősön* román, a *Bihar* megyében református magyarok laknak. *Berényben*, első tolnai hazájukhoz közel, van egy protestánsok lakta *Szöllős*.

§. 24. *Nevezetes személyek.*

Az orosházaiak számára híres emberek közé tartozik többek között:

1. *Sitkei György*, egy most is élő agg, aki a szőlőtermesztésben minden más helybéli lakost felülmúlt. Megmutatta, hogy az itteni szőlőskertekben is jó *aszúbort* lehet csinálni, amely a *tokajit*, ha minőségben nem is éri azt utol, de ízben nem marad el mögötte. Asztali borát is csodálták szerte a környéken. A tudós és fáradhatatlanul tevékeny gazdász, *Tessedik Sámuel* prédikátor úr *Szarvason*, akinek figyelmét a különleges szorgalom termékei a maga tájain nem könnyen kerülik el, látogatásakor dicsérte ezt a szőlőművelőt és egész eljárása teljes sikert aratott nála. Sokat tudnánk több gazdasági cikk termék tökéletesítése terén még tenni, ha mindazoknak nagyobb figyelmet szentelnének, akik az egyes helységekben mások között kitűnnek.

2. Nem vitás, hogy az érdemes férfiak közé tartozik a községben *Horváth Pál* is, aki négy éven keresztül, 1810—1813 között megszakítás nélkül volt helyi bíró. Az utóbbi három szűk esztendő — 1811—13 — nehéz volt, s a nyomasztó pénzhány miatt még nehezebbé vált, és ő mégis oly okosan és gondosan vitte fontos hivatalát, hogy kitűnő rátermettségét a falu egyhangúan elismerte. De neki is hálátlanság volt a bére. Ellenségeinek irigysége és gonoszsága annyira fel tudta dühíteni a csöcseléket ellene, hogy bizonyára erőszakkal távolították volna el, ha 12 esküdtársával és a két helyi jegyzővel együtt ennek elejét nem veszi és 1813 novemberében (8-án) le nem mond. — Ilyen erős az aljanép jóindulata!

§. 25. *Néhány szó a templom és az iskolák történetéhez*³²

1. Az evangélikus gyülekezetnek 1795-ig csak egy *lelkipásztora* volt. Az első közülük a Vas megyei *Gentsből* való *Horváth András*³³ úr volt és nemzetiségére nézve igazi magyar ember, korábban házitanító egy nemesi családnál ugyanabban a megyében *Ostfi-Asszonyfán*. Ő 1744. július 14-én meghívásra érkezett ide és augusztus 6-án a dunántúli egyházterület szuperintendense, *Sipkovics Tóth János* tényleges itteni lelkipásztorrá szentelte. — Horváth András Orosházán általános megelégedésre és közhaszonra 39 évet, hat hónapot szolgált és 69 éves korában, 1784 augusztusában, féléven át tartó betegeskedése után halt meg.

Őt *Szimonidesz János* úr követte a tisztségben, akit még elődjének életében, nevezetesen 1783 októberében hívtak ide *Sajógömörről*, ahol már több mint hat évet töltött papi szolgálatban. Szimonidesz János tüzes, kellemes hangú, folyamatos előadásmódú jó szónok, igen tevékeny, humánus, tudós ember, akit már 1786-ban *conseniorrá*³⁴ választottak és 1791 óta pedig a *Békés, Csongrád, Arad* megyei és a *Bánátban* lévő evangélikus gyülekezetek *seniorja*³⁵. *Íróként* azért ismert, mivel 1783-ban (tulajdonképpen csak saját egyházi gyülekezete részére) közzétett egy katekizmust, amely most már a harmadik kiadásban látott napvilágot. Ennek címe: *A keresztény hitnek és erköltsi tudománynak rövid Summája*. Pest 16-od rétbén. Ő *Késmárkon* és *Pozsonyban* tanult és mindkét iskolában a nagy *Benczur*³⁶ kedvence volt. Egyetemi tanulmányait Jénában végezte az 1774—1776-os években.

1776-ban tiszteletteljes meghívást kapott szülővárosába, *Sajógömörre*, amit ő el is fogadott és ugyanezen év decemberében *Eperjesen* az akkori s ottani szuperintendens, *Fábry György* e közösség számára felszentelte.

Tizenkét éven át, azaz 1795-ig ezt a nagy egyházi gyülekezetet teljesen egyedül szolgálta, amikor *Ágostony István* ur személyében (ő maga *orosházi* születésű) egy második prédikátort fogadtak fel. Ő is a pozsonyi gimnázium növendéke és a jénai egyetem hallgatója, egy tudós, nagy olvasottságú férfi, s nagy elméleti és gyakorlati pedagógus. — A *Pestalozzi*-féle oktatási módszereket saját gyermekeinél (talán első ízben Magyarországon) haszonnal alkalmazta.

2) Az *orosházi* iskolákban a letelepedés óta a következő férfiak dolgoztak:

a) *Denis Sándor* — ahogy arról már fentebb szó esett — 1743-ban költözött ide az új telepesekkel együtt. Itt 1753-ig szolgált. Segédei (*praeceptores*³⁷) voltak:

1) *Tomka Pál* 1759-től 1766-ig, aki azután *Komlósra* ment rektornak (iskolaigazgatónak) és legalábbis tudomásom szerint mint nagyon öreg aggastyán mind a mai napig ott él.

2) *Vitéz Mihály* 1745-től 1771-ig, amikor meghalt.

b) *Fábry István* 1753-tól 1771-ig. Segédei voltak:

1) A fenti *Vitéz Mihály*.

2) *Maróthi András*. 1760-ban jött ide és helyi jegyző lett 1766-ban, innen hívták azután a préceptori állásába.

3) *Folkusházi László*, aki magas korban, 47 évi keserves itteni iskolai szolgálat után, de fiatalos erőben, sikerrel és haszonnal áll az egyik iskola élén.

c) *Antal János* 1771-ben érkezett ide. Iskolaigazgatósága alatt 1792-ben jött préceptorként állásába *Vitéz*.

1) *Pintér József*. Nyomatásra készített elő magyar nyelven a falusi iskolák számára egy rövid *Magyarország földrajzát*, amely munkácska azonban éppúgy, mint magyar versekben megírt magyar történelme is bizonyára örökre kéziratban marad, mivel ebből a fajtából magyar nyelven vannak újabb, ha nem is jobb segédeszközök. Ennek az embernek az igyekeését azonban nem lehet el nem ismerni és igyekezete becsületére szolgál. Ha mindenki, aki jobb helyzetben van és magasabb poszton áll, csak fele annyit tenne az irodalomért, nálunk ebben a vonatkozásban is hamarosan jobb volna a helyzet. 1795-ben *Pintérnek* testi betegsége miatt le kellett mondania tisztségéről és magánzóként még most is a szükségkel és szegénységgel küszködik. A préceptori állásban őt

2) *Petrisch József* követte, aki korábban *Modorban* és a *csallóközi Somorján* volt tanító és orgonista, s mind a mai napig, meggyengült egészsége ellenére is hűségesen és szorgalmasan ellátja hivatalát.

Mint azt fentebb említettük, *Antal János* az *orosháziai* egy csoportjával kivándorolt *Szóllósré*, s az iskolaigazgatói tisztségben

d) 1784-ben *Mihálik János*, egy nagytestű, magas, szörnyen erős énekehangú ember követte, aki ennél fogva a nép kedvence, amely az éneklésben az előadásban csak a torok erőssége után ítél, és a tanítók értékét a templomokban és az iskolákban pusztán ennek alapján méri le. De mindemellett *Mihalik* igazi tanító is volt és ezért szintén becsülendő. Sikerral és haszonnal szolgált 1808-ig, amikor is meghalt.

Mivel mind az iskolásgyerekek száma, mind a közösség maga *Mihalik* 24 esztendőszolgálati ideje alatt igen megszorodott, így a közösség *Mihalik* halála után szükségesnek látta, hogy két rendes iskolaigazgatót hívjon meg, mindegyikük mellett egy-egy préceptor legyen, hogy tehát a négy osztályban négy tanító tanítson a jövőben. Ezek a következők voltak:

e) *Zatroch András* Gömör megyéből, aki azonban csak öt évet szolgált itt és 1813-ban ugyanebben a tisztségben átment a szomszédos szlovák egyházi gyülekezethez, *Tótkomló*sra.

f) A rosznyói születésű *Skolka Sámuel*. Miután humán filozófiai és teológiai tanulmányait Mezőberényben és Pozsonyban elvégezte, *Komárom* református gyülekezetébe hívták másodorgonistának és grammatika tanítójának. Itt különösen kiművelte magát az igazi magyar nyelvben. Elméleti és gyakorlati zenészként és főleg orgonistaként a szarvasi *Kristóffy*³⁸ iskolaigazgató urral és a csabai *Poszpisch*³⁹ iskolaigazgató urral az elsők közé tartozik a megyében. Az utóbbi kettő már sikeres kísérleteket tett saját zeneművek alkotására. Mindkettejüknek kár, hogy kedvenc foglalkozásukhoz nem volt nagyobb hatáskörük. — Néhány alkalmi, magyar és német nyelvű költeményt kivéve, *Skolka Sámuel* még semmit nem adott nyomdába; de magyarra fordította *Ludwig: Bürgerfreund (Polgárbarát)*⁴⁰ c. tankönyvét, és a kéziratot a pozsonyi evangélikus gimnáziumnak ajándékozta azzal a feltétellel, hogy esetleges kinyomtatásakor a kiadói haszon az ottani alumneumnak (ingyen menzának) jusson.

A jelen tanulmánynak az anyaga tőle származik, mint arra a cím is utal, és ezt itt csak azért említem meg, hogy ezzel mindazon keveset, ami itt mintegy a dicséretére elhangzott, ne szerénytelenségének számlájára írják.

g) *Zatroch* ur távozása után második iskolaigazgatóként *Kovács Timotheus* urat hívták ide a múlt évben, 1813-ban.

Ennyit Orosházáról!

Kiegészítés.

Valamit nem hagyhatok itt szó nélkül és ez a helybeli evangélikus iskolákban bevezetett abécés könyvet illeti. Vékony, szegényes dolog, egy ív terjedelemben, 8-ad rétt. Tartalma a következő: a kis- és nagybetűk; ha nem tévedek, két vagy legfeljebb három oldalon, betűzési gyakorlatok, a többi olvasnivaló a Miatyánkat, a tízparancsolatot, a keresztyén hitvallást, néhány szólás-mondást és ismert egyházi énekekből való pár verset foglalja magában. Az iskolaügy és annak

javítása terén szorgoskodó, nagyon is ismert elhunyt szarvasi prédikátor, *Boczkó Dániel*,⁴¹ valaha a békési iskolák dékánja vagy inspektora, ezt a bajt is szerette volna orvosolni és *Salzmann*⁴² módszerei alapján egy célravezetőbb abécés és olvasókönyvet írt magyar nyelven. Az olvasási gyakorlatok válogatását Szimonidesz János prédikátor és senior ur vállalta magára és ehhez ennek az iskolának legcélszerűbb elbeszéléseket kereste ki *Rochow*⁴³ „*Kinderfreunde*” (*Gyermekbarátok*) c. művéből, ahogy azokat magyarra fordítva a katolikus nemzeti iskolák abécés könyveibe is felvették. A rossz papír, amit a könyvnyomdász ehhez felhasznált, persze egyáltalában nem szolgál a könyvecske előnyének; ezt a bajt azonban egy második kiadás alkalmával könnyen is lehetne javítani, különösen azért, mert nagy a kelendőse *Orosháza* és *Fazekas—Varsand*, valamint *Vásárhely* számos iskolájában, a békési senioratus egyedüli magyar egyházközségeiben készítették tulajdonképpen ezt a kiadást, amelyek számára és hamarosan egy másik vált szükségessé. Csakhogy a paraszt, mint minden dologban, különösen pedig az iskola és az egyház területén, kimondottan ellensége mindenféle újításoknak és mivel itt az erre vonatkozó intézkedések a helyi előljáróktól függenek, nem csoda hát, hogy a mintegy 12 évvel ezelőtt kinyomtatott könyvet eddig nem vezették be és mint a *berényi* iskola kiadványát, az arra fordított tőkével, kamatokkal és haszonnal együtt a *berényi* egerek rágják szét. Miért nem törődnek legalább az iskolai dékán urak olyan dologgal, amely őket olyan közelről érinti? De minden ellenkezésnek meg kell, hogy legyen a maga ürügye. Az orosházi előljárók ezt abban találják meg, hogy állítólag szidalmazzák falujukat a könyvben. És ez a megszegyenyítés a következőkben áll: hogy ti. a *Rochow-féle* elbeszélésben a *Bösdorf*-ot vagy *Schlimmdorf*-ot⁴⁴ *Rossházának* fordították, ami pontosan ezt jelenti. Tehát *Rossháza* és *Orosháza* (a kiejtésben *Oroscháza*) azonos: quae, qualis, quanta rusticorum sapientia?⁴⁵ Az ügyben kompetens bíró, a helyi papság mindeztidáig hallgatott a köznéppnek ezzel a bárgyú ellenkezésével kapcsolatban. Hogy miért? Nem tudom. Valószínűleg azért, hogy megőrizték a békességet.

Egyáltalában célszerűtlen és a papi rendet lealázó, hogy az egyházi és iskolai ügyekről a községházán dönthetnek. Ezt a római katolikus egyház szigorú rendje bizonyára soha nem engedi meg, és ebben teljességgel igaza van.⁴⁶

Jegyzetek

- 1 A tanulmány a *Hesperus* (Ein Nationalblatt für gebildete Leser. Herausgegeben von Christian Carl André, Prag) c. németnyelvű folyóiratban látott napvilágot 1815-ben, a következő számokban:
No. 5. (Jaenner 1815) 38—40.,
No. 6. (Február 1815) 44—48.,
No. 7. (Február 1815) 52—55.,
No. 8. (Február 1815) 59—63. l.
- 2 Orosháza Szentés mezővárossal és Szénás pusztá nagyobbik részével, valamint a hozzájuk tartozó területekkel együtt 1798-ban került a gróf Károlyi-család kezébe. A Károlyiaknak már korábban is voltak kisebb birtokai Békés megyében (pl. Mezőberény, Gyúr), de ezeket 1750-ben átengedték Harruckern Ferenc bárónak (1696—1775). Gróf Károlyi Antal azonban, akinek sikerült elnyernie Harruckern egyik leányának, Jozefának a kezét, a báró 1775-ben bekövetkezett halála után 1776—1791 között a hatalmas gyulai uradalmának feje és az örökösök képviselője lett. Az örökösök 1788-ban felosztották egymás között az uradalmat és ekkor jutott gróf Károlyi Antal özvegyének birtokrészül Orosháza, majd annak halála után fia, gróf Károly József és felesége, Waldstein-Wartenberg grófnő uralma alá tartozott. (Lásd erről bővebben: *Karácsonyi János*: Békés vármegye története. Magyarország ezredéves fennállásának ünnepére Békés vármegye Törvényhatósági Bizottságának megbízásából. Kiadja Békés vármegye Közönsége, Gyula, 1896. I. köt. 426., 430—431. l. és II. köt. 250. l., továbbá: Éble Gábor: A Harruckern és a Károlyi-család. Genealógiai tanulmány. Eredeti kútfők nyomán írta... Budapest, 1895. 76—77. l. Palatinus József: Békés vármegyei nemes családok története. Első rész. Nemes családok (Harruckern-ek és örököseik) Budapest, 1909. 27—30. l.; és Gróf Károlyi László: A Nagykárolyi Gróf Károlyi Család összes jószágainak birtoklási története. A család megbízásából kiadja... Budapest, 1911. Franklin, második kötet, 50—63. l., különösen 55—57. l.
- 3 Skolka itt tévedett. Gróf Károlyi József nem 1800-ban, hanem 1803. április 4-én halt meg Bécsben, 35 éves korában. Lásd róla bővebben: Gróf Károlyi László: i. m. II. köt. 243—247. l.
- 4 Gróf Buzini Keglevich Ágoston császári és királyi kamarás 1807. október 28-án vette feleségül gróf Károlyi József özvegyét, Waldstein-Wartenberg Erzsébet grófnőt. Gróf Keglevich 1813. november 1-jén Grazban bekövetkezett haláláig volt a kiskorú Károlyi-gyermekek (nevezetesen István, Lajos, Mária, Franciska és Jozefa) gyámja és gondviselője. (Lásd erről: Gróf Károlyi László: i. m. II. köt. 248. l.)
- 5 Skolka téved a grófnő halálzási időpontját illetően: nem 1812-ben, hanem 1813. január 3-án halt meg Pesten.
- 6 Szent Torna: Sente Torna.
- 7 *Márton Péter*: 1742-ben született a Komárom megyei *Szend* faluban. 1771-től Pesten szolgált báró Rudnyánszky Sándornál mint kulcsár 2 és fél éven át, 1774-ben jött Orosházára, ahol 13 és fél évig jegyzőként tevékenykedett. 1787-től 1809-ig a gyulai és szentesi uradalmakban adószedő, majd 1809-től 1809 és 1815 között számtartó volt. (Vö. Gróf Károlyi László: i. m. I. köt. 280. l.) Mártonról említést tesz Balassa Pál is, aki őt az orosházi jegyzők között tünteti fel. (Lásd: „Orosháza múltja — és jelenének rövid vázlatát a Százados ünnepi alkalomra 1844-ben Április 28-kán tudomásul közli...” Aradon, 1844. 22. l. és Veres: József: Orosháza. Történeti és Statisztikai adatok alapján ismerteti... Orosházán, 1886., 77. l. — Az előbbi szerző az 1806. évet, az utóbbi az 1774. évet jelöli meg.)
- 8 Az orosháziak 1760-ban kapták haszonbérbe a pusztát Harruckern Ferenc bárótól (Vö.: Karácsonyi: i. m. II. köt. 248. l.)

- 9 Helyesen: gróf Unwerth Emanuel, aki Békés megyei birtokait báró Rudnyánszky Erzsébettel kötött házassága révén szerezte.
- 10 Összehasonlítással: az orosháziai 1804-ben a földvári pusztáért holdanként 35 krajcárt fizettek. Vö.: Veres, i. m. 122. l.
- 11 Gyoparas vagy Gyopáros tó. Orosházának ezen kívül még két tava ismert már akkor: a Kisszik és a Kerekítő.
- 12 Magában a faluban és környékén található számos kútról már Petik Ambrus is megemlékezik Békés megyéről, 1784-ben készített leírásában. Orosházának „Semmi legkisebb folyó vize nincs, sem rétje, mivel a pusztaságnak legmagasabb részén helyeztetett, hanem csak kutakból, melyek nagy számmal vannak, mind a Helységben, mind a Mezőkben...” (Lásd: Petik Ambrus: Békés megye leírása 1784. Sajtó alá rendezte Dankó Imre. Gyula, 1861. Erkel Ferenc Múzeum, 43. l.)
- 13 Veres J. adatai szerint a házak száma a következő évben nem nőtt, hanem csökkent: 1818-ban 1006 ház állt Orosházán (Lásd: i. m. 31. l.) 1844-re is alig több mint 100 új ház épült (Vö.: Balassa, i. m. 15. l. = 1137 házról beszél).
- 14 Petik Ambrus 1784. évi leírásában mindössze két „valamire való épület”-ről tesz említést: a templomról és a „Nagyságos Vármegye a Helységen kívül Gyula-felől épített Kvártélyháza”-ról. (Vö.: Petik, i. m. 44. l.) Az alább felsorolandó sok épület Orosháza 18. századvégi—19. század eleji rohamos fejlődéséről tesz tanúbizonyságot.
- 15 A templomról és építéséről lásd részletesen: Balassa, i. m. 4—12. l., Veres, i. m. 129—133. l., Karácsonyi, i. m. II. köt. 250. l. és Orosháza története, 253. l.
- 16 Az Orosházán élt orvosok munkáját és kötelezettségeit az 1790-ben megkötött szerződés részletesen meghatározta. Ennek szövegét lásd: Veres, i. m. 78—79. l. 1800—1814 között Pap Mihály felcser, 1814-től pedig Képegy György látta el az orvosi-gyógyítási teendőket (Vö.: Balassa, i. m. 21. l.)
- 17 Összehasonlítással: Orosháza lakóinak száma 1818-ban 8567 (Vö.: Veres, i. m. 31. l.), 1819-ben viszont csak 8336 fő (Vö.: Magda Pál: Magyar országnak és a Határ Örző Katonáság Vidékinek legújabb Statisztikai és Geográfiai Leírása. Pesten, 1819., 488. l.) Ennek ellentmond Haan L. adata, mely szerint a lélekszám 8680 fő volt (Haan, i. m. 260. l.). 1827-re a népességszám a faluban 9581-re nőtt (Vö.: Karácsonyi, i. m. II. köt., 251. l.), 1844-re pedig közel 10 ezer személy élt itt (9899 lélek: Vö.: Balassa, i. m. 15. l.)
- 18 Összehasonlítással az orosháziai vallás szerinti megoszlása Veres szerint 1827-ben a következő volt:
- római katolikus: 136 fő
  - görögkeleti: 161
  - evangélikus: 9282
  - zsidó: 2 (Lásd: Veres, i. m. 32. l.)
- 19 Skolka András 1809-ben települt át Új-Verbászra, ahol lelkesítő állást kínáltak számára, amit ő azonnal el is fogadott. Itt élt és dolgozott 1816-ban bekövetkezett haláláig.
- 20 Összehasonlítással: 1844-ben 1150 növendék járt iskolába egy reál, két fiú- és két leányiskolában; 5 tanító oktatta őket (Vö.: Balassa, i. m. 16. l.)
- 21 Helyesen: Wallerand Vaillant (1623—1677) flamand festő és rézmetsző.
- 22 Helyesen: Reichardt, Johann Friedrich (1752—1814): német zeneszerző. Előbb Nagy Frigyes porosz király karnagya volt, majd külföldön (Itália, London, Párizs) működött. Visszatérve Németországba II. Frigyes Vilmos karnagya lett. 1784-ben egy röpirata miatt elbocsátották állásából, de III. Frigyes Vilmos visszahívta Berlinbe (1787). A napóleoni háborúk idején Napoleon öccse, Jeromos kasseli karnaggyá nevezte ki. Sok német és olasz dalművet és egy francia daljátékot írt. Goethe elismerően szólt róla és életművéről. A német költőóriás verseit Reichardt meg is zenésítette (pl. Goethe's lyrische Gedichte cím alatt).
- 23 A vármegyei esküdt már az 1770—1780-as évektől kezdve itt lakott Orosházán. Utal erre már Petik Ambrus is: „K. mitsoda Tiszt lakik ezen Faluhelységben? F. Á. T. N. Várgyének egyik Eskütyte, kinek Lakása vagyon a kvártély házban.” (Petik: i. m. 44. l.)
- 24 Orosháza első bírása a betelepítés után, 1744-től 1749-ig egy bizonyos Szalai János volt. (Vö.: Balassa, i. m. 22. l. és Veres, i. m. 73. l.)

- 25 Erről részletesen lásd: Balassa, 4—12. l., Veres, i. m. 20—23., Haan, i. m. 259—261. l., Karácsonyi: i. m. II. köt., 248—249. l. és Orosháza története: 241—246. l.
- 26 Helyesen: Zomba.
- 27 Levita (lat.: pap, segédpap), másképpen előkönyörgő, leányegyházi tanító. Oktatói munkásságán kívül a vasárnapi istentiszteleteket is elvégezhetette, de a szentségeket nem szolgálhatta ki.
- 28 Licentius: tanítási engedéllyel rendelkező személy.
- 29 Helyesen: Dénes Sándor.
- 30 Skolkával ellentétben Veres (i. m. 47. l.), Haan (i. m. 261. l.), Karácsonyi (i. m. II. köt. 249. l.) valamint ezek nyomán az *Orosháza története* (253. l.) az 1795. esztendő jelölik meg a súlyos természeti csapás éveként. Itt azonban egyértelműen Skolkának van igaza. Bizonyítják ezt többek között az egykorú híradások is, amelyek különböző újságokban láttak napvilágot. Pl. a Magyar Hírmondó a következőkről tudósította 1784. július 1-jén, a Gyuláról kapott értesülések alapján olvasóit: „Felette nagy szárazság jár nállunk [ti. Gyulán és környékén], úgy hogy a' marha döglük. Sem legelő, sem széna, sem élet nem lesz; és a' drágaság el-annyira nevededik, hogy már az árpa két, a' búza pedig 4 forinton is el-kél.” (Magyar Hírmondó, Hatodik Szakas, 1794. — Gyuláról: jún. 21—15. l.) Ugyanez egy debreceni jelentésre hivatkozva 1794. július 18-án a következőket közölte: „... mert sokan a' szántó vető emberek közül, el vetett magjokat is alig remélhetik ... nem is aratás ... hanem tsak kaszállás léssen. (94—95. l.) Az aszály Erdély nyugati részein is felmérhetetlen károkat okozott (Vö. Magyar Hírmondó, 1794. aug. 1. 158. l., 1794. aug 19. 247—248. l.)
- 31 Az újabb kutatások szerint a templom felépítését megörökítő felirat — Skolka állításával ellentétben — a templom keleti ajtaja felett olvasható. Skolka valószínűleg nem láthatta személyesen a szöveget és a magyar szövegben hibásan kézhez kapott feliratot közölte. Ez lehet talán az oka az itt szereplő szövegváltozatnak.
- 32 Az orosházi evangélikus egyház lelkészeiről és a néptanítókról lásd bővebben: Veres, i. m. 144—148. l. és Balassa, i. m. 20—21. l.
- 33 Horváth Andrásról bővebben: Balassa, i. m. 2—14. l., Veres, i. m. 129—133. l., Haan, i. m. 259. l. és Orosháza története, 243. l.
- 34 Consenior: az alesperes címe
- 35 Senior: a magyar protestáns egyházban az esperes szó latin megfelelője.
- 36 Benzur József (1728—1784): történetíró. 1755-ben a késmárki evangélikus líceum rektora, 1760-tól pedig a pozsonyi evangélikus líceum igazgatója volt. 1771-ben visszatér Késmárkra. II. József 1784-ben kinevezte őt a bécsi cs. és kir. könyvtárnoki állásba, de a kinevezést tartalmazó levél átvételekor szélütés érte és meghalt. Több jogtörténeti művet tett közzé német és latin nyelven.
- 37 *Praeceptor*: A tanszemélyzet bármelyik tagjának közös elnevezése, később az osztott elemi iskolákban oktatók címe: *segédtanító, leánytanító*.
- 38 Kristóffy György (1767—1831) népiskolai tanító. 1785-től a szarvasi népiskolák főtanítója volt, egyúttal az evangélikus közösség ének- és orgonista állását is betöltötte.
- 39 Poszpisch — helyesen = *Poszpis János*. (1805—1811) között volt evangélikus felekezeti népiskolai tanító Szarvason. Lásd: Maday: i. m. 81. l.
- 40 Samuel Ludwig: német pedagógus és nevelő. Nagyhatású munkássága a *Der Bürgerfreund* (teljes címe: *Ein Lesebuch für Kinder in Bürgerschulen*) 1787-ben jelent meg Berlinben. Mint olvasókönyvet, mely több kiadást is megért, még a 19. század első felében is használták a német népiskolákban.
- 41 Boczkó Dániel (1751—1809) ág. evangélikus superintendens. 1786-tól 1803-ig működött Szarvason. Lásd róla bővebben: *Benka Gyula*: A Békési Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyházmegye tulajdonát képező s a általa fenntartott Szarvasi Főgimnázium története. 1802—1895. Gyoma, 1895., 8—9. l. és *Maday Pál*: Szarvas története. Szarvas, 1862. 84. l. (különösen Skolka és Boczkó kapcsolatáról).
- 42 Christian Gotthilf Salzmann (1744—1811) német pedagógus és filantropista. Pályája kezdetén evangélikus lelkész volt Erfurtban, majd 1781-ben a dessau Philanthropiumban tanított vallástörténetet. 1784-ben a Gotha közelében lévő Schnepfenthalban filantrópiai nevelőintézetet hozott létre. Intézetébe, ahol a kor híres pedagógusai tanítottak, nemcsak Németországból, de Angliából, Svájcból, sőt Skandináviából is jöttek növendékek. Irodalmi munkássága nagy

hatást gyakorolt a korabeli magyar nevelési irodalomra. Műveit már a 18. sz. végén és a 19. század első felében jórészt lefordították magyar nyelvre.

- 43 Friedrich Eberhard Rochow (1734–1805) német pedagógus, 1805-ben birtokán népiskolákat alapított a parasztság nevelése és-tanítása céljából. Iskoláiban kiváló képességű tanítók alkottak, a tankönyveket, tanterveket számukra maga Rochow írta. Megreformálta a tanítási módszereket, felvilágosult szellemű, az önálló gyakorlati gondolkodásra nevelést szorgalmazta. Sokat tett a pedagógusképzés javításáért, a szegények megsegítése érdekében, a népjóléért. Művei közül a leghíresebb a *Kinderfreund* (teljes címe: *Der Kinderfreund. Ein Lesebuch zum Gebrauch in Landschulen*) c. több kiadásban napvilágot látott olvasókönyve, melyet 1766-ban abból a célból jelentetett meg, hogy az ábécé és a biblia közötti hiányt pótolja. Mint az első világi olvasókönyvet hazájában egészen a múlt század közepéig használták. Skolka a mű címét helytelenül többes számban adja meg.
- 44 Lásd a „Die bösen Bauern” (A gonosz parasztok) c. mesét (Frankfurt, 1783. Erster Theil. 40—41. l.) Ebben egy *Bösendorf* (s nem *Bösdorf*, ahogyan azt Skolka említi) nevű helységről van szó, amelynek lakói igen rossz hírnévnek örvendtek: a falujukkal határos pusztákból, ahol szántóföldjeik érintkeztek azokkal, évente lehasítottak a maguk számára egy darabot. Állataikat ráhajtották más vetéseire, a tilosban legettették őket. Becsapták a tőlük gabonát vagy takarmányt vásárló kereskedőket, fát loptak más erdejétől stb., mégis mindig szegények voltak. — Hogy az orosháziak megtiltották az ABC-s könyv használatát, annak talán nemcsak az volt az egyedüli oka, hogy a mesében szereplő *Bösendorf*-ot „Rosszházának”, a kiejtésükben Orosházának fordították, hanem a mese tartalmi vonatkozásait találhatták sérelmesnek, sőt felháborítóknak, magukra vonatkoztatva esetleg a bösendorfi parasztok viselkedését és életmódját.
- 45 A latin mondat fordítása: Milyen, micsoda, miféle is a paraszti bölcsesség?
- 46 Itt említjük meg az olvasó tájékoztatására, hogy a közlemény megjelenését röviddel megelőzi Skolka András Mezőberényről készült 1813. évi részletes monográfiája magyar fordításának kiadása („Fekete könyvek” kultúrtörténeti sorozat, Békéscsaba, 1988). Soós István ott alapos bevezető tanulmányban tekintette át Skolka életútját és sokoldalú munkásságát. (Szerk.)

Andreas Skolka: Topographische Beschreibung von Orosháza von 1815

von: ISTVÁN SOÓS

András Skolka, Lehrer der Praktischen Wirtschaftsschule des Samuel Tessedik in Szarvas, war der erste Direktor des 1802 gegründeten Gymnasiums von Mezőberény, von 1809 deutscher evangelischer Priester in Új-Verbász, ein in seiner Zeit hochgebildeter Pädagoge mit Forscherverne. Seine Studien absolvierte er an deutschen Universitäten.

1802 begann er planmäßig zu arbeiten, um auf der Grundlage eigener Angabensammlungen und der Tatsachendokumentationen anderer ein eine detaillierte Beschreibung Ungarns publizierendes Werk zustande zu bringen. Seinen Vorstellungen nach hätten über alle Gegenden des Landes, über alle charakteristischen Siedlungen nach einheitlichen Gesichtspunkten Beschreibungen des gesellschaftlichen, wirtschaftlichen, kirchlichen, ethnischen, Bildungs- und Naturlebens entstehen sollen, die in jedem Falle auch die geschichtlichen Hintergründe bzw. Umstände gründlich beleuchten sollten. Er selbst verfertigte über mehrere Siedlungen im Komitat Békés und Csanád — unter Einbeziehung der dort lebenden Intelligenz — diese vorgeschlagenen Beschreibungen. Zu diesen gehört auch die Beschreibung von Orosháza, welche in der 5—8. Nummer des Jahres 1815 der Zeitschrift Hesperus, die in Prag unter der Redaktion von Christian Carl André in deutscher Sprache erschien, veröffentlicht wurde. Diese Beschreibung wurde von Andreas Skolka nach der Datensammlung bzw. Aufarbeitung in ungarischer Sprache, welche Samuel Skolka, evangelischer Lehrer in Orosháza, verfertigte, angefertigt. In dieser weist er mehrmals auf die 1814 in der Zeitschrift Hesperus publizierte, seine bedeutendste Arbeit hin, die eine bedeutende, umfangreiche Beschreibung von monografischer Ganzheit über Mezőberény war.

István Soós übersetzte das Orosháza vorstellende Werk von Andreas Skolka ins ungarische, und versah dieses mit einer Einleitung, sowie erklärenden, ergänzenden Anmerkungen. Das damals nahezu achttausend Einwohner zählende Orosháza war eine charakteristische Siedlung des südlichen Teils des ungarischen Tiefebene.

Adatok Gyula város művelődéstörténetéhez és történeti néprajzához (1801—1850)

Kósa László

Az alább közreadott szemelvényekkel két célt szándékozom szolgálni: 1. Gyarapítani Gyula város története egy korszakára vonatkozó adatokat; 2. Felhívni a figyelmet egy napjainkban kevéssé használt forrásbázis, az egyházközségi levéltárak anyagának sokrétűségére.

Mintaként leginkább Implom József Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. k. (Békéscsaba, 1971) című munkája állt előttem. Anyagom jóval nagyobb gyűjtésből készült válogatás, melyet tematikai kerekésre való törekvés nélkül, csupán bizonyos időrendi sorrendre ügyelve közlök és a legszükségesebb magyarázatokkal kísérek. Publikációm túlnyomólag a gyulai református egyház levéltárára, elsősorban a presbiteri jegyzőkönyvekre és az anyakönyvekre támaszkodik. Más helyről származó szövegeim is valamilyen kapcsolatban állnak vele. A történeti vonatkozások széles körére kiterjeszhető művelődéstörténet szót találtam a legalkalmasabbnak sokszínű anyagom keretbefoglalására. Gyula több fontos korabeli eseményét érintettem, valójában azonban a kutatások során a későfeudális kori mezővárosi társadalom egyik jellegzetes csoportja közösségi életének megnyilvánulásai érdekeltek. Ezt a csoportot mindenek előtt az azonos valláshoz tartozás fűzte össze, ami a korban többé-kevésbé azonos kultúrát, elsősorban hagyományvilágot és mentalitást jelentett. Semmiképpen nem kívánok abba a hibába esni, amit Scherer Ferenc nagy értékű várostörténeti munkája nem tudott mindig elkerülni, a felekezeti egyoldalúságba. Ezért bár az egyháztörténet szorosan kapcsolódik a művelődéstörténethez, és forrásbázisom a tárgykörből természetesen értékes, gyakran a helyi jelentőségen túlmutató adalékokat tartalmaz, ezúttal csak közvetett módon érintem az egyház történetét. Kutatásaim során jelentékeny iskolatörténeti anyag is előkerült. Ennek közléséről ez alkalommal szintén le kell mondanom, mert terjedelme önálló publikációt igényel.

Közleményem egyik időhatárát a nevezetes tűzvész adta, melyben a gyulai egyház korábbi irattára elpusztult, a másik voltaképpen a szabadságharc vége, de egy érdekes hiedelemadat kedvéért ezt egy évvel túlléptem. A szövegeket a lehetséges betűhívsséggel közlöm. Módosításaim jelentéktelenek, pl. a német „s”-t magyarra írtam át. A szöveg megszakítását [. . .]-lel, a közbevetett magyarázatokat (/)-lel jelölöm.

A hivatkozások rövidítésének feloldása:

Jkv. I. = Presbiteri jegyzőkönyv I. k. 1801—1841. A gyulai református egyház levéltára

Jkv. II. = Presbiteri jegyzőkönyv II. k. 1841—1860. A gyulai református egyház levéltára

KeHá. I. = Kereszteltek anyakönyve 1801—1852. Házasultak anyakönyve 1801—1827 I. k. A gyulai református egyház levéltára

Ecsedy, időjárás feljegyzések = Ecsedy Gábor időjárás feljegyzései 1834—1852. Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára R. 363. (kézirat)

Ecsedy, sokféle = Ecsedy Gábor: Sokféle. Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára R. 364. (kézirat)

Scherer = Scherer Ferenc: Gyula város története I-II. k. Gyula, 1938.

Implom = Implom József: Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. k. Békéscsaba, 1917.

Először idézőjelben közlöm az eredeti szöveget, a végén megadom a leelőhelyet, utána következnek magyarázataim és megjegyzéseim.

1. Az 1801. évi tűzvész

„Anno 1801. Gyula Városának, és az ebben lévő Három Ekklesiának örökre emlékezetes és gyászos nap lehet az 1801-ik esztendőnek 9-ik Júliusa. Ezen a napon történt az, hogy edj szörnyű égés által ennek a Városnak főbb és tehetősebb része 3-4 óra alatt hamuba esett és semmivé lett. A felszámolás szerint 600 s egynéhány telek minden rajtok lévő épületekkel együtt semmivé lettek, a kár közel egy Milliő rhforintra becsültetett. Amely becsübe a 3 Templomok és Tornokok a bennük volt Harangokkal és más Templombeli készülékekkel nem tudódtak. Támadt a tűz nyári napnyugotra a Német Városon edj Razumotzky nevű Pintér Házánál, akit az uraság ki is vert, mivel már harmadszor támadt nála tűz, a Kőrös szélén abban az utzában, amely a Kápolnával által ellenben bal kézre vagyon. Vólt az idő estvéli negyedfél óraker; amidőn a Reform. Predikátor a déllyesti Cultust (istentiszteletet) végezvén, alig lépett a Templom ajtajából kettőt, amidőn edj Bakter sebes futással közelit a Templom felé, hogy veressük félre a Harangot, mert tűz van a N. (Német) Városon. A mellyet hallván a Predikátor mindjárt is a Harangokat félre verette. Azután későre cselekedték ugyanezt a Catholikusok és Oláhok Tornyaiban. Szerencsétlenségére Városunknak a közelebbi 3-4 napok rettenetes meleg volt. Fényes napos idő nem vólt, hanem mindt valamely porköd borította el az eget és szinte főtt az ember az aerben, ha kiment a Házból és alig találtak helyünket akár kinn, akár benn. A tűz támadásakor Szél nem vólt, de amint a tűz terjedt, a Szél is azon proportioból mind inkább nevedett. Eleinte úgy tetszett, hogy a Kápolna felé tart a Szél, és reménylettük, hogy legalább annál a térségnél, amely ott van a tűz megszakad, de csakhamar megfordult, azután és téli napkeletnek tartott egyenesen, és valami azon directioban vólt, mindfelé széllyel szórta s hordta a tüzet, úgy hogy 5-6 s többfelé is egyszerre tűz gerjedett. A Tornokokból való jeladásra elég nép gyűlt a tűz oltására, és alig lehetett egymástól fénni: de mihelyt a szél feltámadása és a tűz széllyel szórása lett (olvashatatlan) visszatért, és csaknem ember nélkül maradtak a tűzben lévő udvarok. Ugyan ezen a napon a Nemes Vármegyének is Törvénszéke lévén, mind benn vóltak a Városban a Vármegyei Tiszt Urak, akik is mind biztatásokkal, mind fenyegetésekkel eléggé ösztönözték a népet, mitévők legyenek, de ennek sem lett semmi foganatja. Széllyel kellett az Uraknak is oszlan, sokaknak magoknak a Szállásaikon megégett a Hintójok. Csudálatos fatalitás! Ennek az esztendőnek, hogy olyan szorossan munkába vette a Ns Vármegye a tűz ellen való óltalmakat, Kapitány víz tartásokat s egyebeket,

hogy még soha se úgy annak előtte. Sőt nyomtatásba is kiadta az Intentiókat minden Communitásoknak s Ekklesiáknak ennek a N. Vármegyének igen érdemes és tudós Fő Nótáriussa Tek. Domokos Lőrincz Ur, de ennek az oktatásnak sem lehetett ezuttal semmi foganatja, mert ki bírhatna a rettenetes méretekben fel háborodott Elementumokkal az emberek közül? Közelítvén a tűz a Templomokhoz minek előtte valamelyik meggyuladott volna, már akkor a kapu hídig kiterjedett, és szinte elzárta a kimenetelt a Városból, úgy hogy a Prédikátor Feleségét és gyermekeit maga előtt kiküldvén a Városból már azok a hídon ki nem mehettek, hanem fellyül a hídon egy udvaron bémenvén csónakon tevődtek által a Körösön. Maga pedig a Prédikátor benn szorulván, amíg a tűz rá nem jött Parókiájára, azt cselekedte két három emberrel, hogy ha valami módon lehetett volna, legalább a Templomot igekezett volna megtartani. Azonban meggyul a Catholikus Templom s Torony, meggyulnak az azon innen lévő 4-5 házak, meggyul a Vármegye Háza, és valamelyikről egy fatális üszög a mi Templomunk napkeleti része felől mintedj ölnyire a girintzhez a sindel alá csapódik, ott füstölög, emésztődik, a szél által gerjesztődik, és már a Várban járt a tűz és már az Oláhok Temploma égett, mégsem vehetett lángot az üszög magának. A Vármegye udvarán volt egy vízi puska, amellyel eléggé iparkodtunk az üszög megoltásán, de hasztalan volt, a lövés addig fel nem ment. A Templom padlásáról is igyekeztünk a tűznek elejét venni, de magossan lévén az üszög azonban sem rud, sem lajtorja a padláson nem lévén, semmire sem lehetett menni. Így tehát a tűz itt is erőt vett, és Templom tetejéről a Toronyba is bémenvén, azt is megemésztette. Látván a Prédikátor, hogy a Templomot megtartani lehetetlen volna, és hogy már az ő Parókiájára is a tűz elérkezett, a Körös szélire vonta magát, és ott igen nagy szenvedéssel állotta ki, amíg a tűz ereje elment, semmit sem tudván azonban Feleségének és gyermekeinek sorsáról, és azok sem órola, hanem estvéli 7-8 óra tájban bémjött a Felesége, és akkor panaszkodott egymásnak szörnyű környülállásaikat. A Prédikátor semmi egyebet ki nem vitt a házából, hanem a Felesége az ő ágybelijét Szekérre rakatta, és két szolgálójával azt még jókor maga előtt a Majorba kivonatta, egyéb mobilíák pedig mind a helyeken benn maradtak és ott égtek. Oda égett a Ptor (prédikátor) bibliotékája is, és azzal edjütt az Ekklesia ládája, amelyben volt mintedj 50 rhtig való pénz, voltak még sok esztendőről való számadások is az Ekklesia költségeiről és más Ekklesiát illető levelek. Meg égtek a Prédikátor Museumában (papi dolgozószoba) még az Ekklesia állapotjáról való Protokollum, és 1736 esztendőől fogva való Matricula is. [. .] a Matricula írását [. .] 1792-dik esztendőnek Április 16-dik napjától fogva Juhász István mint ezen Ekklesiának rendes Prédikátora kezéhez vette, és vitte mind addig a siralmas napig, amely mind az ő munkáját, mind a Boldog emlékezetű Ante cessoraijét (elődeiét) semmivé tette, a mely volt 1801-dik Julii; és ettől a naptól kezdődik már mint új Epochától ennek az Ekklesiának mind Protokolluma, mind pedig Keresztelésekről és Halottakról való Lajstroma.

Hirtelen keresztül futván a tűz a Városon, a Lakosok többnyire kifutottak a Városból, a kik leginkább fehér személyek voltak, férfiak lévén a mezőn Buza takarására, és alig mutatta valaki magát benn mind addig, valámig az épületek nagyjai le nem égtek s emésztődtek, mert a rettenetes füst, láng a sebes szélől hurcoltatván majd a Szemét is kisütötte az embernek. Addig tartott a tűz mindenfelé, amíg csak volt minek égni: mivel a Kut ágasok, ostorok, vedrek, dézsák, s más vízmerítő eszközök mindenfelé össze égvén, nehéz volt csak merítő edényre is kapni. A Templomunk, Tornyunk is így égett, emésztődött másnap reggelig is, amidőn úgy kiégett belőlük, mind kívül mind belől, ami csak fából volt, hogy nem egyebe maradt Tornyunknak és Templomunknak a pusztá falainál. Így jutott siralmas pusztulásra az a csak nem régiben készült Temploma ennek az Ekklesiának, a melynek építéséhez kezdett 1790-ben Octóberben; minden tekintetben

végezte pedig a Toronnyal edjűt 1795-ben és Őszi Vásárkor, a mely September elején esik ugyan azon Esztendőben, örömmel felszenteltette, és így mintedj 5 és fél esztendőig örülhetett ezen Ekklesia azon költséges munkájának." [. .]

Lelöhely: Jkv. 3—7. o.

Juhász István lelkész, aki a református templom építését befejezte, majd az újjáépítést is vezette, valószínűleg 1801. szeptember végén vetette papírra élményeit. A nagy tűzvész lefolyása a követő vizsgálatok iratainak köszönhetően meglehetősen ismert (Scherer, I. 381—384. o.; Implom, 279—282. o.), Juhász leírása mégis tanulságos, mert szubjektív benyomások alapján jól tükrözi a fejtelenséget és fejvesztettséget, ami a baj idején uralkodott a városban. A megyei gyűlés végül Gedron csizmadiamester házától kiindult tüzesetet vett jegyzőkönyvbe, de a pontos ok sosem derült ki, mint Juhász híradásából láthatjuk, ő a szomszédos pintér bűnösségéről tudott. A prédikátor családja a mai Magyarváros helyén levő majorokba (szálláskertek?) menekült, ezeket utóbb épp a tüzet követő városrendezés szüntette meg. A kihagyott részek Juhász elődeiről és az egyház építési költségeiről szólnak.

2. „Városi Eskütt Hitelezése Formulája (esküje)

Én N. N. választódván a Városbeli Esküttségre, esküszöm az élő Istenre, a ki A.(tya) F.(iu) és Sz.(ent) Lélek, hogy én ezen hivatalomban hűséggel és jó lelkiismerettel forgolódom.

A felsőbbséghez minden némű állapotban tisztelettel és engedelmességgel viselem magam.

A Közjónak előmozdítását mindenkor eleibe tészem, mind a magam, mind a más akárki magános hasznának és javának.

Az ítélet tételben nem nézek senkinek sem személyére, sem Hitére, sem Atyafiságára, hanem a Törvényes igazságra.

A mely dologban a Birámtól a Tanácstól vagy más főbb tisztviselőktől ki küldetem, abban serényen eljárók, és a dologról hűséges jelentést tészek.

A Lakosok között a csendességnek és békességnek állandó fenntartására mindent elkövetek.

A gonoszságban járókról, mihelyt hírt hallok, mindjárt a Törvényes Tisztviselőknak a dolgot bé jelentem, és őket semmiképpen el nem titkolom v. hallgatom.

A mi a Tanácsban foly, és a minek kimondása a Tanács valamelyik Tagjának v. általjában az egész Tanácsnak kárára és hátra maradására szolgálna, aról a Közrendű emberek előtt mindenkor hallgatok.

Az esztendő végéig az eskütti Hivatalomból semmi szín és tekintet alatt ki nem állok. Mind ezeket a mennyire az emberi erőtlenség engedi tellyes tehetségem szerint tellyesíteni igyekszem:

Isten engem úgy segítjen.”

Lelöhely: Jkv. I. végén számozatlan oldalon.

Az 1740-es évek elejétől a földesúr Magyar-Gyulán csak római katolikus vallású bírókat jelölt és az esküdtek sem lehettek más vallásúak. A türelmi rendelet kiadása után a gyulai katolikusok arra hivatkoztak, hogy az 1735. évi

parasztfelkelésben való részvétel miatt történt a megkülönböztetés, nem a vallás okán és továbbra is fenn akarták tartani előjogukat. Az ellentétek 1784-ben összetűzéshez vezettek, melynek során a reformátusok és a görögkeletiek (románok) hat katolikus esküdt kihagyásával három-három személyt választottak. Az uradalom azonban nem hagyta jóvá az eljárást és csak 1790 után a katolikus esküdtek kihalásával fokozatosan alakult ki a hat-három-három arányszám, mely évtizedekig érvényben volt (Scherer I. 345—348). Az évi tisztújítás hagyományosan november elsején zajlott, a következő vasárnapi istentisztelet keretében kellett az illető lelkészeknek az új tisztségviselőket „meghiteleztetni”, azaz felesketni. Ezért került valószínűleg még 1801-ben a jegyzőkönyvbe a formula.

3. A pozsonyi béke és a nemesi felkelés

(1806) „Febr. 9-ére parancsoltatott a felsőbbbségtől, hogy Békességnek szerencsés helyreállításért legyenek a Mindenhatónak háladások. Mi is teljesítettük ezen parancsotatot és jelen voltak Cultuszon Mélt. Gróf Ifjú Venkheim Ferentz Ó Nagysága Földes Urunk az Udvari Mesterével és papjával Tiszt. Frey Ferentz Urral és Adminisztrátora Tiszt. Carbon Ferentz Kapitánnyal.

A lovas Insurrectió még fenn állván, kevés parádét csinálhattak a rettenetes sár miatt. Ez a tél majd példa nélkül való esőzéssel folyván még mindig ez ideig is.

10. Febr. A Lovas Insurrectió eloszlott végekpen.”

Lelőhely: Jkv. . 43. o.

A pozsonyi békét Napóleon 1805. dec. 25-én kötötte I. Ferenczel. A katolikus földesúr részvétele református istentiszteleten, különösen udvari papja kíséretében, ritka esemény lehetett. Valószínűleg a vallási türelmet tanúsító földesúr kezdeményezésére történt. Wenckheim Ferenc alkalmanként építési kedvezményekkel támogatta a református egyházat (templom, iskola).

4. Régi ritkaságok gyűjtése

„Itten Békés megyében is Tartsa és Szarvas körül, olly nagy állatnak a Tetemeit halászták ki 1760—1798 körül két ízben, a melynek a feje nagyobb volt 2 akós Hordónál és amelly fő az állat más tetemeivel együtt soká a Grófi Istáló ajtaja felett tartatott itten Gyulán, de a gondatlanság elpusztította. Most is van ennek az állatnak egy záp foga, és Egy hát gerintz ize Ttes Hóldmézesi Kornély Ambrus Urnál, a fog maga Három fontot nyom, a gerintz iz 2-öt. A mi földünkön is volt hát valaha illyen *Behema*.”

Lelőhely: Ecsedy, Sokféle, 117. o.

A későközépkor és a reneszánsz óta ismeretes Európában a történeti ritkaságok tudatos gyűjtése. Adatunk feltehetőleg a Békés megyei muzeális gyűjtés első fennmaradt írásos nyoma. Ecsedy Gábor (1782—1852) Gyulán volt református lelkész 1817-től haláláig. Ő írta meg először Gyula város történetét, ami megjelent a Tudományos Gyűjtemény 1832-i évfolyamában. Történeti érdeklődésű ember lévén számos eseményről feljegyzéseket készített. Közleményünk szöve-

geinek jelentős hányada az ő tollából származik. *Sokféle* címmel saját művekből, kimásolt újságcikkekből, irodalmi alkotásokból, háztartási receptekből és kuriózus hírekből álló kéziratot kompilációt hagyott hátra az 1822—1840-es évekből. Kornély Ambrus Békés megyei táblabíró, Ecsedy barátja, szintén történeti érdeklődésű személy. Ecsedyt, majd távoli rokonát, Mogyoróssy Jánost történeti tanulmányokra buzdította. Mindketten használták könyvtárát és kéziratgyűjteményét. A közreadott feljegyzés 1823 körülről származik. Az őslénymaradványok (talán mamut ?) neve, a Behema, bibliai eredetű.

5. Harangöntés

(1803) „A veszedelem (tűzvész) előtt két harangja volt az Ekklesiának. A nagyobbikba adott volt 200 rft ennek az Ekklesiának Néhai Betsületes Tagja Szabó Ferenc Ökelleme, a kisebbiket pedig maga készítette az Ekklesia. Nem tudjuk micsoda által a tűzben megmaradt nagyobbik harangunk, a midőn a kisebbik szerteszéjjel futott és olvadt, valamint a Catholikusoké és Oláhoké is, valamennyi volt. Igen jól járt az egész város ezzel az edj Haranggal, mert ezzel lett a jeladás majd edj esztendeig a Városban, mind Délre, mind estvére. Már a nagyját felkészítettén az Ekklesia a maga épületeinek, aról gondolkozott ebben az esztendőben, hogy a megmaradt harang mellé még edj kisebbet öntessen, mint volt a tűz előtt is, a mely végre Kollektát (gyűjtést) hirdettünk a nép közt, hogy a kinek Czinje, Reze v. más Metalluma volna, adná be az Ekklesiának, a mely Hirdetésre meglehetősen tsomó értzek kerültek bé, amellyeket egybe tévén az elolvadt Harangnak hulladékaival, a kisebbik Harang készült belőle, a melyet Gyorokon (Arad m.) öntött edj oda való Oláh betsületes Harangöntő Mester, és maga ide haza hozta. A mely munka helybe hagyódván fizetett néki az Ekklesia az ujonnan öntött daraboknak fontjáért 12 xrt (krajcárt); amit pedig a mester adott hozzá annak fontjáért 1 rft. Edj summában fizetődött ezen 1 kisebb Harangunkért a Harangöntőnek 72 rft.

Amidőn e már meg-készült, és azon vólnánk, hogy a két harangnak állandó lábakat készíttetnénk, s felhuzhatnánk a szokott helyekre, valami fátum által ide vetődtek némely Erdélyi Harangöntő Mesterek, akiknek igen jó Bizonyosság Levelaik voltak Hadházzról, Beregszászról és máshunnét is az öntéshez való tudományokról. Ezek itt is nálunk, s a több Ekklesiáknál is kínálkozván a magok szolgálatjával, a midőn az Ekklesia efélet nem is reménylett volna, felindította az Isten Ekklesiánknak két Betsületes Lakosit, ugy mint Sánta Ferenc és Bordin György Uramékat, akik arra ajánlották magukat, hogy ketten egybe vetett vagy együvé tett erővel edj harmadik s a más kettőt Nagysággal meghaladó Harangot fognak ezen Majszterekkel itt szemünk előtt készíttetni. A mely eljárást az is becsesítette, hogy magukra vállalták még azt is, hogy a Haranghoz való Matériáért magok elmennek a mesterekkel Debrecenbe, azt onnét meghozzák, és a Mestereket is mind addig a magok Házánál szálláson és kosztan tartják, valámig a munka fel nem készül, a melybe 3 Hétnél szaporább idő is telt.

Ezen Betsületes Lakosoknak Buzgóságok és Kegességek tehát edj harmadik Harangja is készült az Ekklesiának, a mely az 1. és 1. (leg) nagyobb, a melyre rá is öntődtek az Érdemes Ekklesiának Tagjaiknak a neveik, örök emlékezetre. Csakugyan a koronáját is, annak vasalását, festését mind a magok költségének tétették, a mely is kettőjüknek került 642 rftba. [...] Ezuttal el is végződött, hogy mivel Sánta Ferentz és Bordin György ő Klmek igen nagy hasznot tettek az Ekklesiának, az első Harang készíttetésével,

tehát Óklmek Halottjainak, akik tudniillik egyenes az ő Kegyelmeik ágán jönnek le, és az Óklmek nevét hordozzák, mindenkor ingyen és minden fizetés nélkül legyen harangozás.”

Lelőhely: Jkv. I. 24—25. o.

A népi kis- és vándoripar történetére vonatkozó adatok mellett ez a szemelvény szép példáját nyújtja a mezővárosi közösség összetartásának és áldozatkészségének. A harangöntetőknek és családjuknak járó ingyenes harangozás régi kegyúri szokás sajátos paraszti változata. Különbösen ekkor és később is pontosan írásba foglalták a harangozás módját, idejét és díját. A szóban forgó harangok közül jelenleg csak a legrégebb, a tűzvészt átélte van meg, melyet német felirata szerint 1785-ben Budán öntöttek. Jelenleg a város legrégebbi harangja. 1849. május 25-én a presbitérium felajánlotta ágyúöntésre, de elszállítására már nem került sor (Jkv. II. 260. o.). Az első világháború idején vitték el hasonló célra a legnagyobb harangot. Az öntési adatokra 1959-ben hívtam fel Patay Pál figyelmét, aki *Régi harangok* (Bp., 1977) c. könyvében a 29., 36. és 37. oldalakon hivatkozik rájuk.

6. Orgonaépítési szerződés

„Alább írtak egy részről a Gyulai Rfta (reformáta) Sz. (Szent) Ekkla (eklézia), másrészt Szatmár Németi Lakosok s orgona tsinálók e mai napon egymás közt edgyességre léptünk.

1. Hogy mi Orgona Tsinálók a Gyulai Refta Ekkla részére készítünk egy Orgonát az ide ./. adnecnált (csatolt) rajzolat szerént 9 Mutatiora (változtára) a leg jobb móddal és leg szebb tsinossággal a mint tsak mai időben szokták az Orgonákat készíteni, úgy hogy az Orgona állásához vagy nagyságához képest mind proportiója (aránya) mind tsinossága mind jósága és tartóssága az ahhoz értők által helyesnek minden hiba nélkül valónak találtasson.

2. Ezen Orgona készítését a leg később terminusra el kezdjük első Octóberben, és szintén leg később terminusra el készítjük tökéletesen az 1822-ik Esztb Pünkösöd innepére az az Maius 26ára.

3. Kötelezzük magunkat mi orgonakészítők azon felül hogy tökéletesen el készítjük az Orgonát, hogy ha 3 Esztendeig a nekünk tulajdonítható hiba vagy fogyatkozás történne vagy esne az Orgonában, azt minden új fizetés nélkül tökéletesen helyre hozzuk, vagy magunk költségén helyre hozatni köteleztetünk.

4. A fent írt módon el készítődven tökéletesen az Orgona, átallyába fog fizetni a Gyulai Rfta Ekkla 1050 az az Egy ezer ötven vftokat (váltóforintokat), 8 köből kenyérnek való búzát, 4 öl Tüzi fát, Kvártélyt és 3 Fuvart Váradig vagy Aradig, és későbbben eshető fent említett reparatio végett is ugyan annyi messziségre egy fuvart, mely ha több ízben kívántatna, azt a magok költségén tartoznak meg tenni.

5. A fizetést pedig a szerént fogják az Orgona készítők az Orgona Cassából ki venni, a mint a munkában elő mennek, mindenkor az illető munkáért eshető fizetésnek 1/4 része hátra maradván, a pénzben pedig azon napon, melyen a munkához hozzá kezdenek 150 Vftokat fogr fel venni.

6. Valamelyik rész a fel tett conditiókban (feltételekben) hátra maradna a másik résznek valóságos kárára és meg sértésére, akkor a hibás rész minden költségeket tartozik meg téríteni.

Melyeknek nagyobb erősségére adjuk két egyenlő párban ezen Kötelező Levelünket. M. (Magyar) Gyulán Sept. 2án 1821.

Etsedy Gábor msk (maga saját kezével)

prdktor

Szász György Curator, és

az egész előljáróság

Tót Péter

Notar/ius/”

Gály Pál

Gály Vintze

Orgona Építő

F/érfi/ak

Lelőhely: Gyulai ref. egyház levéltára, limbus.

1821-ben a református templom hajóját megnagyobbították, ekkor javasolta Tóth Péter egyházi jegyző, hogy vásároljanak bele orgonát is, ami addig nem volt, sőt a költségek előteremtését kölcsönök formájában magára vállalta. Az egyezségen található a végelszámolás is, mi szerint 1822. június 22-én az utolsó részletet is megkapták a mesterek. 1848. dec. 7-én hoztak határozatot az orgona hat héten át tartó javítására a Gyulára munkát keresni érkezett Pap Gábor temesvári orgonaépítővel (Jkv. II. 247. o.). Az orgona az 1920-as évekig működött, akkor épült a jelenleg is meglévő 17 manuális hangszer. Sajnos, az eredeti tervrajza nem található.

7. Német nyelv tanulása a Szepességben

(1844) „October 5-én indultam Késmárkra ahova Német nyelv kedvéért vittem a fiamat Albertet, ki ekkor 17k éves volt. Debrecenbe végezvén a poesist Késmárkon adtam veteranus Reticicába (korabeli iskolai osztályok)” [. .] [. . .] okt. 3kán végezvén dolgot Kosztot fogadván Albertnek a leányok Tanítója Engel Josef úrnál hónaponként 8 pengő ftért — ágyneműt is ebbe adnak, a mosásért külön fizetünk —. Ki fizettem a Kosztot jövő 1845k májussának 13áig 56 pengő forintba. Hagytam apró költségre 10 pengőt Perceptor (számvevő) Höns Urnak, ki naponkint egy órát ad 3 hónapra 9 bankó for. Oskolapénzt 5 pengő. Béirat. 2 pengő, ismét 1 pengő. Vissza indultam Késmárkról okt. 14-én délben, beérkeztem Gyulára okt. 23kán délelőtt.”

Lelőhely: Ecsely, időjárás feljegyzések, 65. levél.

Az Alföld északi és középső részéről a 20. század elejéig szokás volt „német szóra” a szepességi városok valamelyikébe adni a középiskolás diákokat. Adatunk különlegessége az, hogy még Gyuláról is odaviszi a prédikátor a fiát, nem a közeli Bácságba, vagy a hasonló távolságra eső erdélyi szász városok valamelyikébe. Az, hogy helyben, Német-Gyulán is találna nyelvtanárt, föl se merült. Igaz, a gyulai németeknek nem volt felső iskolájuk. (Vö. Kósa László: Gyermekcsere és nyelvtanulás. Honismeret 1981. 1. sz. 18—21.)

8. Lakodalom tartásának időpontja

(1809) „2a Dec Az Ekklai Elöl Járó Urak tekintetébe vévén, hogy az Adventi napokban és a Bőjtben esni szokott lakodalmazások meg nem eshetnek úgy, hogy azoknak a kik a Vallásnak némelly ágazataiban tőlünk különbözők, botránkozásokra ne legyenek. Gondolóra vévén az is, hogy ezeket a napokat ugyan mi is valami részben innepeljük. Ennél fogva közmegegedzéssel határozottatott, hogy ezekenn a napokban esketések, hogy annál fogva lakodalmazások se lehessenek, ne légyenek.” *Lelőhely: Jkv. I. 66. o.*

A római katolikusok és a görögkeletiek számára az advent a hivatalos egyházi előírás szerint ebben a korban bőjti időszak volt, melyben mulatságot nem tarthattak. Adatunk a több vallású városi társadalom türelmes hajlandóságának példája, ugyanakkor azt is igazolja, hogy az egyháznak milyen nagy hatása volt a népszokások alakulására. Az 1960-as évek elején szóban érdeklődtem az akkor 70-80 éves gyulaiaktól, vajon a reformátusok körében megvolt-e ez a gyakorlat. Egyértelmű válaszként kiderült, hogy még a két világháború között is ritkán tartottak adventben lakodalmat, legfeljebb ha a mennyasszony terhesége, esetleg más siettető körülmény megkívánta, de nagyobb mulatságot akkor sem rendeztek. A korabeli anyakönyvek dokumentálják az esküvők évenkénti ciklikussággal ismétlődését, a legtöbb házasságot január-februárban, illetőleg október-novemberben kötötték, tavaszi és nyári hónapokban elvétve akadt.

9. Móringlevelek

„1801. 25. Nov. Város (városunkbeli) a Kerteken a Csabai Gát mellett lakó özvegy Bujdosó András vette város. néh. Csiszár János özvegyét Darózi Erzsébetet.

NB. Házassági egybe kelések előtt olyan ígéretet tett Özvegy Bujdosó András ezen ujj Feleségének, hogy mivel ő sok erőtlenségekkel küszködő ember és különös sülybeli nyavalyája is légyen, amelly ottan alól folyásba indul rajta, és undokságot okozó módon elkeveri belső ruháját: ha tehát említett Darózi Erzsébet tudvänn ilyen környül állását, meg nem utálja őtet és körülötte feleségi hűséggel forgolódik, azt ajánlja neki, hogy halomása történvén, minden néven nevezendő jószágából pénzből annyi részt végyen ezen említett uj felesége, mint akár mellyik édes gyermeke. A melly ajánlását, mint házassági kötést ide az Eklésia Protokollumába bé kívánta a Prédikátor által iratni.”

Lelőhely: KeHá I. 2. o.

„1807. Junius 3a A Kerteken Lakó Özvegy Öreg Kertész János vette Parti János Házánál lakó Néhai Tekenős Pap István Özvegyét Kováts Susannát.

Ezen Házasság előtt olyan ajánlást tett a férj a feleségnek, hogyha halomása történne előbb, mint a feleségnek, tehát a hátramaradandó vagyonából mindenkor tartozzanak a successorok (utódok) az elmaradó özvegynek 50 rft, kiadni. Ezt kívánta bé iratni maga az Öreg Kertész János a Prédikátor által.

Tanui ezen házasságnak és egyességnek Oskolánk Rektora Szász György és a város mostani gazdája Kertész Ferentz.”

Lelőhely: Ke.Há. I. 23. o.

A móríngolás jogi népszokása a gyulai reformátusok körében elevenen élt, bár nem volt túl gyakori. 1801 és 1871 között mintegy százhusz mórínglevél található a református egyház levéltárában. 1853-ig közvetlenül a házasságkötés anyakönyvi záradékaként jegyezték föl, azután az anyakönyvtől függetlenül móríngkönyvet nyitottak. Az első szemelvény a legrégibb a sorban, egyben típust is képvisel, testi nyomorúságban szenvedő idős ember valósággal „eltartási szerződést köt egy özvegyasszonnyal. A másik szöveg a legtípusosabbak közül való, két özvegy házasságakor készült és az egyenesági leszármazottak örökösödési igényével szemben biztosítja a második feleséget. A mórínglevelek tartalma olyan változatos, hogy a házassági szokásokkal együtt a jövőben önálló feldolgozásukat tervezem.

10. Örökbefogadás

„Gyulai lakos Kováts Józsefné egy 5 esztendőbe járó József nevű fiugyermekét általád Békési Lakos Bodats Jánosnak azzal a maga ajánlásával, hogyha a gyermekét úgy nevelik mint illik a Vallásra megtanítják és jó mesterségre tanítják vagy adják egy szóval mint szülei viselik gondját, többé gyermekét ha haszon vehető is leszz többé tollök el nem veszi vagy el nem tsalogatja l Maii 1809.

De már ennek vége van, mert a gyermek vissza küldődött. Bizonyitom Kuty Lajos gyulai prdkt.”

Lelőhely: KeHá. I. 85. o.

Korszakunkban még két örökbefogadási esetre bukkantam az iratokban (1819, 1848). Maga az eset, akár a móríngolás számontartása, az egyház „hiteleshelyi” működésének dokumentuma. A szöveg jellemző mozzanatai: a gyerekek a vallás dolgait és a mesterséget kell csupán taníttatás útján elsajátítania. Az örökbefogadásnál fontos tényező a gyerek hasznavehetősége, munkaképessége.

11. Szegényekről való gondoskodás

(1808. aug. 7.) „Ekklésiai Gyűlés tartódott (. . .) Az Ekklésiai Szegények állapotja megvizsgálódott. Méltóknak ítélődtek a közönséges alamisnára ezek: Vak *Cseke Erzsók*, Vak *Pálinkás János*, vak *Zalányiné*, *Nagy Mihályné*, *Özvegy Ökrösné*, *Özvegy Lúzné*, a többieknek nem tiltódott meg, hogy házonként kéregessenek, de a közönséges alamisnáról nem fognak részesedni.

A Tányérokra gyűlő (a templomban) alamisnából Hónaponként lészen osztály a Szegények között. Minden hólnapi alamisnából 17kr fog benn tartódni az olyan esetekre, hogy ha valami ügyetlen ember az Ekklésia segítségét megérdemli, vagy pedig itt talál meghalni, a mi már gyakran megtörtént, légyen miből eltakarítani”

Lelőhely: kv. I. 54. o.

A megye és város korszakunban többször szabályozta a koldulás rendjét, és általában azt tartotta jónak és helyesnek, ha minden település a maga szegényeit és koldusait látja el (Scherer, I. 361; Implom, 270—271, 292.).

12. Kivégzés

„1818ba December 30dikánn vétetett feje itenn Gyulánn született, de felserdülése óta szüntelen másutt, most közelebb 13 esztendő óta Dobozonn pástorkodott Dézsi Györgynek, a ki mintegy 28 esztendő ember volt. Ez a nyomorult azzal tette magát fő vételre méltóvá, hogy még 1817dik esztendőben Augusztus hónapba, a Szamadó Gazdáját, Nagy Ferentz nevű Ökör Csordást, akinek bojtára volt már régolta; agyon ütötte. Azzal meg nem elégedett, hanem annak utána mikor már élet nem volt benne, az agyvelejét is baltával széjjel verte. Sőt ezzel sem elégedvén meg, holt testét is a késével számos helyén öszve szurkálta, s azután egy ó kutba vonszolta, a kut rovásaival bé hányta. S a közel lévő sertések a szagra öszve futván néhány nap mulva találtatott meg a Kondásoktól a meg öletett holt test. Ezért Dézsi György a M. (méltóságos) Uraság tömlőzébe béhozott akkor mindjárt t.i. 1817be Augusztusba. A Méltóságos Uradalomtól halálra ítéltetett és a processusa még tavaly 1817be Októberbe a Felsőnek felküldetett, a ki is látván ezt az eltökélt és szándékos s kegyetlen gyilkosságot, a Sententiát hejben hagyta, és mind másoknak rettentésére, mint pedig gyilkosságának a világi trvek (törvények) szerént való meg büntetésére fő vételre ítélte, a melly rajta a fent irt napon reggeli 10 órakor kívül a városon a Ttes Vmegye Téglá égetője mellett végbe vitetett.

Ez a szerencsétlen azon 3 napok alatt míg a Siralom házba vólt sokat kényszerítődött vallása megváltoztatására, de mind az én, mind pedig Rector Tasy Mihály Ur biztatásaira az Isteni kegyelem őtet megerősítette, és Vallását meg tartvann úgy hólt meg mint Református ker. (keresztyén) és olly bátorságot mutatott, hogy maga erejénn hejre ült, s mind fogytig imádkozott, s utánam a miatyánkot mondta, és ezenn kérésénn szakasztatott el a feje *Jöjjön el a te országod*. Olly közel állottam mellette hogy a vére is a nyakába jobb felől való arteriából rám omlott, de az Isteni kegyelem szívemet úgy meg erősítette ezenn szomorú kötelességem teljesítése alkalmatosságával, hogy bennem semmi elváltozás nem esett. S éppen azért irtam le illy környül állásosann, hogy ha az én utánam következő Tiszteletes Successorimnak is illyen szomorú kötelességet véghez kell vinni, attól ne irtózzanak, és mindent elkövessenek, hogy HIVEIKET HITEKben megtartsák. Az az édes érzés lesz jutalmok, a melyet csak érezni lehet, de ki mondani nem, és az a bátorság, a melyet töllük az Isteni kegyelem meg nem tagad; tsak érette buzgón esedezzenek. — Azomba tsak ugyan jobb nem olvadást, hanem háta megett formán állani a feje vetendő bünösnek, mert így fetskendezéseit el lehet kerülni. Feljegyztettem December 31kénn 1818. Etsedi Gábor msk a Gyulai Reform. Szent. Ekkla prdora.”

Lelőhely: jkv. I. hátul számozatlan oldalakon a penitentiális jegyzőkönyv mellett.

A jegyzőkönyvekben még három helyen olvasható tudósítás nyilvános kivégzésről, melyen a lelkésznek jelen kellett lennie (1807, 1832, 1852). Visszatérő probléma, hogy a siralomházba került protestáns elítélteket a római katolikus lelkészek megkísérlik áttéríteni. Két leírás törekvésük sikeréről ad számot. A gyulai uradalom pallosjoga 1851-ig volt érvényben (Implom, 308, 314—316).

13. Az 1817. évi inség

(1) „821. 14a, 21a, 28a. Jan Publicáltattak (kihirdetettek). 31a Jan. Copuláltattak (összeeskötödték) Fekete Gyarmatra való mostann itten lakozó Özvegy Darvasi István, Gyantáról Bihar vármegyéből való Özvegy Deák Istvánnéval, Rátz Susánnával. Tanuk Szász Ferentz, Tövisháti János.

NB. Darvasinak a feleségét magam papoltam el Fekete Gyarmaton augusztus 18kán 1814be, azolta Darvasi itten Gyulán többnyire nállam lakott.— Rátz Susanna pedig 1817be az éhelhalás elől jött erre Gyantáról, három gyermekével és férjével, a férje a Görbedi Erdőnn megholt az éhségben és ott elásódott a földbe — a mint sok itten megfordult Gyantai Emberek bizonyították. Nálam lakott az asszony 13 esztendeig tsaknem és innen ment férjhez, a 3 Gyermeke közül is itten kettő megholt, és tsak Sára nevű leánya van életben mintegy 12 esztendő”

Lelőhelye: Kehá, I. 58. o.

Az 1815–17-es vizes időjárású esztendők rossz termése Erdélyben és a szomszédos vidékeken éhínséget okozott, melynek számos halálos áldozata volt. A hegyvidéki román községekből csapatosan jöttek éhező románok Békés megyébe (Implom, 193–194), de úgy látszik, a közeli magyar községekben sem volt sokkal kedvezőbb a helyzet.

14. az 1831. évi kolerajárvány

„1831. Augusztus első napján mutatta itten Gyulán magát a Napkeleti Cholerának nevezetett dögletes nyavaja, hanem augusztus 6dikán lett ennek áldozatjává a Németvárosonn egy Asztalosnak 8k esztendő fia, azolta többen halálozván meg benne, az oskolák a Felsőbb rendelések szerint bezárkódtak, vagy inkább a Gyermekeknek feljárása eltiltódott. A mi oskolánk szíjjel botsátódott augusztus 2-kán. A Rom. Catholikusok a Ttes Vmege többszöri parancsolatjára 8a Augusti szüntették meg. Mindinkább inkább terjedvén ez a dögletes nyavaja nehogy egészen erőt végyen, tehát a felsőbb rendelések értelméhez képest, az egészség dolgára kirendelt Kiküldöttség, az 1831. augusztus 16kán tartott Üléséből ki adott rendeltetése szerint, a Templomokat is bészártni rendelte, egyszersmind a Halottak temetését is a szerint parancsolta véghez vitetni, a mint ez a Ttes Vmegyének az 1831k Esztendő Július 29kén tartott kis Gyülésének 1205k számja, és ugyanazon Esztendő Augusztus 13kán költ protokollumának 1339k számja alatt a felsőbb rendelésekhez alkalmaztatva foglaltatott. Megvagnak ezek az Ekklesia Archivumábann.

Ezekhez képest tehát augusztus 17kén a reggeli isteni tisztelet véghez menvén, elolvastam a jelen lévők előtt azon parancsolatokat, szivekre kötöttem hallgatóimnak, az ezeknek, a magok javára való kész engedelmességet, meg hagytam, hogy bár minden reggel a rendess óránn meg fog a harang huzódni, m.a. a Templomba nem szabad jönni, hanem kiki a maga házánnál végezze akkor áhitatosságát hálát adván az Ur Istennek vele addig közlött jótéteményéért, kérvén továbbra is, mind magára, mind hozzá tartozóira, mind más felebarátaira kegyelmét, és különösen esedezván a tsapásnak elfordításáért.

A halottaknak való harangozás is megszüntetődött és a rendelés szerint a kiket az Ur Isten a pestis által szóllít ki, azok az arra rendelt Temetők által a ki jelelt pestises Temetőbe temetődnek, a kik pedig természetes halállal hálnak meg, azokat a hozzátartozóik a rendes Temetőkbe minden harang, pap, kántor nélkül csendesesen eltemetik. Eléjek adódván ezek Hallgatóimnak, ellévén már előre ezekre készítve, engedelmeskedve elfogadták. A nyavajának természetéről, ennek hamari orvoslásáról, és ennek az első szempillantásokban szükséges orvoslása módjáról is tettem hamari említést, szivekre kötvén a vigyázást ajánlottam mind őket, mind magamat a Mindenhatónak gondviselésébe, meg igérvén, hogy mihejt a nyavaja meg szünik, azonnal a Templom meg nyitása-

ra mind a három haranggal jel és hir adódik, így könnyes szemekkel váltunk el egymástól, nem tudvann lehetünk-e többször együtt a közönséges isteni tiszteleten. Beírtam, és ha Isten meg tart tovább is fogom fojtatni. Gyulánn 1831. augusztus 17kén. Etsedy Gábor reft prtktor.

A Templom meg nyitódott September hónap 4kén, nem azért mintha már a nyavaja tökéletesen meg szünt volna, hanem azért mert a nép zugott, és kívánta hogy Isteni tisztelet tartassék; bár igen kevesenn jelentek meg, és lármások közül valamint itt, ugy másutt is legkevesebben. Tartott itt a cholérának ekvátja(?) September közepéig, a mikor már ritkábban öldöklött. September végével már meg szüntnek lehet mondani bár még október első hetében is mutogatta két s három személjen magát. Itt Gyulán egy nap a halottaknak leg felsőbb száma ment 35re, Harmintz ötre. Ezután kevesedett. Így volt ez másutt is, két s három hét alatt érte el a leg főbb pontját mindenütt, azután alább jött. Nem volt talánn egyetlen egy ember is a ki a Cholera ideje alatt magábann kedvetlen változást és gyengeséget ne érzett volna. Magam is aug. 19kén délelőtt 11 órakor a leg sorgossabb munkám között tölle meg lepettem, tsak egy pillanat alatt. Kezem lábam minden erejét egyszerre elvesztette. Szédelegtem, és a belső részeim olyanná lettek mind a jég. Egyszerre ágyba mentem, bé takaródtam, forró vízzel töltött butykosokkal — mellyek mindenkor készen vóltak, körül rakatvann felmelegültem és olly izzadásba jöttem, hogy két óra alatt négyszer kellett ruhát változtatni. Azután aug. 24kén hánytatót vettem és sok epe kiment töllem. Olly gyenge voltam, mint a ki a leg huzamosabb betegségből kél fel, és a belső részeim egész október elejéig fel nem tudtak soha melegülni. Therézia leányomat is September 30kán este 9 órakor lepte meg az ágyba, méjj sóhajtásai után meg hült egyszerre, kezei lábai görcsöktől kezdődtek háborgatódni. Dörzsöltük Kámforros etzettel és pálinkával, azután butykosokkal ötet is körül raktuk, és fel melegedett, a baj meg szünt. Csasz doktor ur is rendelvén akkor mindjárt orvosságot a patikából, de a melyből csak három kanálra volt szükség. Mi légyen a nyavajának természetete, gyógyítása módja, az az ide ragasztott nyomtatásból kitetszik, melly az Ekklesiáknak a Fő Tiszt. Superta (superintendentia = püspökség) útján küldődött, már itten meg szünnénn akkor a nyavaja. Adja a Jó Isten, hogy soha ne légyen rá szüksége senkinek, és őrizze meg a késő a késő maradékot is attól az aggodástól, a melynek ilyen állapotban ki lenne téve, valamint mi ki voltunk, mikor egyebet, ha kinéztünk nem láttunk a sok Koporsónál — mellynek ára egynek 16 fra is felment — halottaknál, a sok síró, kesergő özvegyeknél és árváknál, a sok a Halál árnyékában járó aggodóknál. [. . .]

Lelőhely: Jkv. I., 217—219.

A kolerajárvány Békés megyei és gyulai lefolyásának mozzanatai viszonylag jól ismertek más forrásokból is (Scherer. I, 439—443). Ecsedy leírásának az ad értéket és érdekességet, ami a tűzvész krónikájának is, a személyes átélés élményének rögzítése. Tükrözi a járváynak való teljes kiszolgáltatottságot és a vele járó rémületet. A szöveg egy részében pestisnek mondja, annyira nem ismerte ő sem, hogy a megnevezést is elvétette. A püspökség által terjesztett nyomtatvány, mely a betegség tüneteit írja le, ma is megvan a leírás mellé bekötve a jegyzőkönyvben.

15. Gyulavári újratelepülése

„Helvéth Vallástételt követő Gyula Vári Ekklesia eredete s állapota melyet össze írni kezdett 1826dik esztendőben Tar János az Ekklesiának akkori *Prédikátora, ebbenn a Könyvbenn mely készült Dandé Mihály kurátorságában.*

Gyula Váribban a régi öregek előadása szerint Oláhok laktak, de mikor ülték meg nem tudatik. Az Oláhok közzé ugy kiszivárgottak idővel a Tisza hátról az elsőbbi Magyarok nevezetesen ezen Irás idejében élt 84 Esztendő Pap Mihály nevű Öregnek és az Arató Familiának ősei Kis Arból, a Nagy Nevenn lévőké a Szilágyból, a Csukásoké a N. kunságból v. Kabáról a Dandé Familia törsoke Ér Semjénből a Nagy György Familiája Erdélyből, de mikor, nem tudatik.

Egynehány idővel annyira szaporodtak, hogy Prédikátorjok is lett. I. először Mándoki István, a 2dik a Fási elpusztult Ekklesia Prédikátora Szathmári Jósef, amikor már az Ekklesia 70 Házból állt Mintegy 100 esztendeje Andrassy Sigmund idejében. Szinte ebben az időben impopulálódott (népesedett be) Kétegyháza és Gy. Varsánd, Várinak akkori Tettes (tekintetes) Földes Ura ennek következtésében megkínálta a Magyarokat, hogy szálljanak Két egyházára, de arra magokat nem ajánlották, az Oláhok szállítottak tehát oda, és akkor lett tiszta Rfta Ekklesia a Vári Ekklesia s apródonként szaporodván, mikor a jelenvalók írótak, volt benne Ház 330. Házass reform. pár 372 1/2 lélek 1778.

Amennyire az emlékezet feltud menni az első földes Ura Várinak egy Löwenburg nevű N. Váradí Commendáns (parancsnok) volt. Ez meg halván, lett a Fels. Királyi Kamara Jószága, kiadott pedig árendába Zsambokreti, Talkai nevű Posta Mesternek, azonban ez előtt Békésen Almásy neven volt Szolga Biro Ur Öseinek (más írással folytatódik). Aztán Czibakháza mellett valami Katonák felzendülése törtévé, kik tisztjeiket is megölték, ezen zendülésnek letsendesítésére Modenai Uradalom Prefektusa Andrassy Sigmund Ur rendelődött ki felsőbb parantsolatból, ki azon fontos dologban a Felsőbbségnek teszése szerént eljárván jutalmul nyerte Várit, Kétegyházát, Sarkadot, Siklón pedig lakott. A fia Andrassy György birván azután ki Kétegyházán lakott, ennek fia nem lévén, hanem tsak 2 leánya, feleségénél Palotsai Emerentziánál maradt a birtok, míg a Leánya férjhez nem megy. Ki is Árendába adta ezt Lukáts v. Nyikos Gergely nevű Örménynek és az birta 22 esztendeig. Akkor a Leány férjhez menvén Gróf Dessóffyhez, a jóság a Kamara kezébe vissza esett. Melyből ismét Lukáts Gergely át vette vagy 2 esztendőre. Akkor pedig elnyerte a fels. Királytól Zsadányi és Török Szent Miklósi Gróf *Almássy Ignátz Ur [. . .] s most is birja 1829ben” [. . .]*

Leőhely: Gy. Vári Helység Matrikulája 1825. 1.o. Gyulavári Ref. Egyház irattára.

A Gyulával összevont Gyulavári történetét nem kívánjuk a városéval egybeolvasztani. A településtörténeti adatsornak gyulai vonatkozású szövegekkel való együttközlése azért indokolt, mert valószínű, hogy a város református népessége a gyulaváriéhoz hasonló irányokból, esetleg azonos helységekből töltődött föl (v. ö. Scherer, I. 273). Mándoki István Gyulán is lelkészkedett az 1720-as években (Scherer, I. 325), ami a lakosság szorosabb kapcsolatára is utalhat. Figyelemre méltó a népi emlékezet mélysége, mely családi hagyományként tartotta fenn az újratelepülés mozzanatait. Karácsonyi János az 1716-ban az elpusztult középkori község helyén megtelepülő első hét magyar családot érsemjéni eredetűnek tudja (Békés vármegye története, Gyula, 1896. II. k. 164. o) Az Ember Győző által kiadott 1725. évi összeírásban több Nagy, valamint

a *Csukás* és *Dandé* családneveket találjuk. (Az újratelepülő Békés megye első összeírásai 1715—1730. Békéscsaba, 1977. 141.) A románok később szivárogtak be a községbe, majd 1724-ben Löwenburg ajánlatára költöztek Kétegyházára. A birtoklástörténet — bár szintén az emlékezetre hivatkozik — bizonyosan az uradalom iratanyagából származik, ugyanis nyomtatott forrásmű akkor még nem állt az érdeklődők rendelkezésére. A közölt szövegrészt 1963-ban jegyeztem ki a megjelölt helyről. Sajnos, 1974-ben, amikor ismét kerestem, már nem találtam, mert időközben eltűnt. A cím által ígért leírás különben alig terjedelmesebb az általam közölnél, a továbbiakban csupán az Almássy-családról szól.

16. *Hiedelmek és praktikák*

(1820. május 12) [. . .] „Kertész Jánosnak és feleségének Dávid Máriának dolga meg vizsgáltatott, ugyanis holmi haszontalan pletykaságokként Kertész feleségét elhajtotta, p.o. (példának okáért) Hogy ötöt egy Oláh asszonnyal meg akarta rontani. Mind Kertész, mind felesége meg intődtek arra, hogy békességgel haza menjenek [. . .] és mindenik igérvén a maga hejes és illendő viseletét, békességgel haza mentek. Olly intés mellett, hogy ha többször idekerülnek, a ki hibásnak találtaik a külső törvényszék elébe adódik.”

Lelőhely: Jkv. I. 132. o.

„Ifju Fábíán János [. . .] a férj azt vallotta, hogy nője kevés napokkal ezelőtt, délbe őneki tésztás ételt főzött ebédre, s midőn már az csaknem megfőtt, hirtelen be ment a szobába, s fel nyitván ládáját ott valamit keresett, minthogy azonban már régtől óta vizzálykodásban élünk, hozzája közelítettem, akarván tudni, mit keres, s észre vettem, hogy valamit a kebelébe dugott, erővel akartam tőle elvenni, de sikoltozva kiszaladt, s midőn kiment az eresz alatt felakasztva lévő mellényem zsebébe lökött egy mindenféle piszkokból készült egyveleget, melyet én meglátva étetőnek hívén, az étékből nem ettem, sótt e tényért 3szor nyakon ütöttem, s azóta nem eszek ételéből, félvén a megétetéstől. Ezen egyveleget nóm később elsikkasztván midőn kértem, hogy mutatná elő, vádolván lelki ismerete, megijedvén s engem elhagyott, haza Váriba menvén. Erre Szabó Zsuzsanna (a feleség) azt felelte mi szerint: azt elismeri, hogy ő azon étető forma egyveleget férje mellény zsebébe lökte sótt azt vallotta, hogy ő néki azt egy Vári asszony adta azért, hogy Urának főzné meg, s véle étetné meg, bizonyos lévén így, hogy férje többé más nem szeret, hanem ő hozzá hajlik. [. . .] Ezen különös panaszokból, melyhez a nő részéről még az is járult, hogy férje igen sokat szokott kóborogni, egész éjszakákat eltölteni másutt, [. . .] mit a férj nem is tagadhatott ebbeli ténnyé mindenki előtt világos lévén. Erre nézve mind a férjet Fábíán Jánost, mind nőjét Szabó Zsuzsannát keményen megdorgáltuk, Házastári köteleességeiknek pontos teljesítésére intettük, hogy lakjanak együtt, a férj ne barangoljon, nőjét szeresse Isten parancsolatja s letett esküje szerint, a nő viszont férjét becsülje meg, ne szájaskodjék és afféle babonáskodással, étető sásténával hadjon fel; tudtokra adatván végre, hogy ha még egyszer ilyen házassági vizzánykodásból adódó bajok lesz, az egyház s annak képviselői ezen mostani tényt is beszámítván őket a polgári törvényszékbe állítandja megítélés végett. Kelt Gyulán 1850. november 24-n [. . .]”

Lelőhely: Jkv. I. 270—271. o.

„Hájogot Szemrül lehasítani bizonyos szernek állítja a köznép a fekete tyúknak zuzzaról lehasított vastag bőrt, melyet lehúzván s meg mosván meg kell szárítani, és igen finom porrá vagy liszté törve sűrű szitán által eresztve ebből a hájogos szemre hinteni s bé fogva tartani a szemet.”

Lelőhely: Ecsedy, Sokféle 227. o.

A néprajzi szakirodalomból ismert, hogy szinte minden vidéken, ahol magyarok és románok egymás mellett vagy vegyesen laktak, a reformátusok nem ritkán fordultak ráolvasásért, babonás cselekményekért a románokhoz. Ennek oka nyilvánvalóan az volt, hogy saját vallásukat „alkalmatlannak” tartották babonás praktikák támogatásáért, vagy a saját hiedelmeik „eredménytelenségét” az erősebbnek hitt románokéval próbálták pótolni. A második szöveg a néprajz által szerelmi varázslásnak nevezett hiedelemcselekményről tudósít, sajnos az *élető* leírását nem tartalmazza. Mindkét adat egyházi erkölcsbíraskodás jegyzőkönyvéből való. Korszakunkban a református egyház presbitériumának feladata volt a vallási közösség házassági viszálykodásaiban az esetleges válást megelőző békéltetés és a házasságon kívüli nemi élet szankcionálása. Ez a gyakorlat 1850 után országszerte megszűnt, a második szöveg az utolsó gyulai esetek egyikének rögzítése. Végül a harmadik adatot Ecsedy Gábor 1834-ben egy gyulavári asszonytól jegyezte le, és mint írja, sikerrel alkalmazta. (V. ö. még: Kósa László: Erkölcsi kihágások és büntetések Gyulán a XIX. század első felében. *Békési Élet*, 1979. 118—125.)

17. Pál-napi vásár 1843 januárjában

„A gyulai Pál napi vásárra jött kereskedők és másoknak sokba került a városrai bejövétel. Az ugy nevezett Várad felőlli utbann és benn a városban eső ugy nevezett Formintz mellett, melly az Uraságnak Szénás és Tsikó teletető kerített kertje, fel akadtak, és tsak néhány ölnyi távolságra való vontatásért 25 vfrtot vagy ezüstben 10 forintot kellett nekik fizetniek. A marha, ló beledültek a Sárba, és a nyakukra kötött kötelekkel vontatták onnan ki. A teheneknek tsak a fejek, fülök látszottak ki a sárból, a hajtók s gyalogosoknak a tizmájokat le húzta a Sár lábokról. Mezitláb, csizmájokat megfogva ballagtak tovább. Ily sanyaru és istenátkozta telet nem ért a legvénebb ember is. A sok takarmány, fűtő mellett a jószág éhezik, a kementze fázik, mert nem lehet hozni a tanyákról, aki hoz is csak lóháton, kötelekbe szorítva rak valamit, ha a lova el nem dül. Tsak a posta jár keservesen. Ha ez nem volna, úgy a szomszéd helyrül sem tudnánk semmit.”

Lelőhely: Ecsedy időjárási feljegyzések, 54. levél.

Ecsedy Gábor 1834-től haláláig naponta feljegyezte, milyen volt Gyulán az időjárás. Műszerei azonban nem voltak, így csupán saját benyomásaira támaszkodott. Az egyhangú leírás sorai közé olykor családi, politikai vagy egyéb különös eseményekről szóló rövid híradásokat is beiktatott. A gyulai vásárok múltjára lásd: Dankó Imre: A gyulai vásárok (Gyula, 1963).

18. A forradalom és szabadságharc eseményei

(1848. márc. 20.) „Be volt (a nép) az egész megyebeli községből nagy részbe rendelve ide Gyulára a Reformot tzelző és az ország Gyülestről a Consilium által leküldött 12 pontok meg hallgatására, és azok megmagyarázására, a közvélekedésének kitanulására. A Gyülés reggeli tíz órára határozottatott, a megye háza udvarára temérdek nép begyült. Örült a régen óhajtott rabságból kiszabadulásának, rendesen viselte magát, ígerte a rend fenntartását, arra felesküdtött.”

Lelőhely: Ecsedy, időjárás feljegyzések, 84—85. levél.

„Egyetlen fiam Albert, 21ik éves a haza felszollítására az önkéntesek közzé 3 évre beállott Katonának. 1848. jun. 21kén itten Gyulán. Kapott elő pénzt 15 pengő frtot. Szegeden ismét kap 5 pengőt így 20 frt. El ment többekkel együtt Szegedre a gyűlő hejre Jun. 24kén 1848. Vitt 1 nyári felöltöt, 1 lajbit, 1 nadrágot, 4 pár fejr ruhát, 4 sebbe valót, 3 nyakravalót, 4 kaptzát, 1 Törülközöt, egy más kodoformát (?) foltnak, 1 pár csizmát, 1 kalapot, bitskát, penecilust, varro és gombostöket, kék és fejr cérnát. — Az Isten légyen kedves fiam oltalmad, segedelmed. Adja a jó Isten hogy elő meneteledben még én és anyád örvendezhessünk. N.B. a meje meg romlása miatt elbocsátatott és okt 2kán hazajött.”

Lelőhely: Ecsedy, időjárás feljegyzések, 87. levél.

(1849) „Januárius 14kén jöttek mintegy négyszázan a Sándor lovagok Gyulára elfáradva és innen indultak Debreczen felé, a hová a Diéta, miután Vindischgrätz Pestet elfoglalta lejött. Ezen lovagok többnyire nyereg és csákó nélkül jöttek sietve csupasz fanyerget hoztak. Azokat itten a Szijjártók, lakatosok felszerelték, úgy hogy ma már minden legénynek kész nyerge van. A zöld csákóknak is nagy részét itt mulatások alatt készítették a Szabók. Indultak 10 óra után egy fertájjal Sarkadra. A Seregeknek erős és hatalmas ura legyen örjük és fejedelmek.”

Lelőhely: Ecsedy, időjárás feljegyzések, 92. levél.

(1849. február 17.) „Itten Gyulán valami 200 néhány Cseh pattantus legények, kiket ide szekereken szállítottak, és itten az Uraság ló oskolájában, azon ezer mása löporból, melyet gojokkal és kilenc ágyuval hoztak Szeged Aradról ide, töltéseket készítettek. Ma febr. 17kén ezen cseh és német legények Várad felé indítottak a német városi szállásokról, és a megye udvarházánál megkérdeztettek, ha akarnak-é a nemzet mellé állani? De csak tizen állottak. A többtől kardjok elvétellett, és bár a tovább szállítási szekerek készen voltak számukra, de megérdemlett átkodások következésében nemzeti öröktől kísértettek, s gyalog kellvén menniek — tsak a pogyászoknak adtak kocsikat. — A sok gyilkos elfogott ráczok s horvátok is, s szerbek százanként hozatnak ide, s itten táplálják, kiknek pedig pusztítások és gyilkolásokért nem kenyér, hanem akasztófa vagy még nagyobb büntetés kellene.”

Lelőhely: Ecsedy, időjárás feljegyzések, 93. levél.

(1849. február) „28. darab idő óta naponkint az ágyuk körül gyakorlott Tüzérek, délután három ágyuval az Uraság laka mellett úgy nevezett paripa ligetbe töltéssel próbát tettek, és löttek talán kilencszer, de tsak fél töltéssel. Március 1-e esső Sár. Ekkor indultak a tüzérek három- ágyuval és hét társzekérrel, melyek itten a parochia előtt állottak, Sarkad felé, reggel 10 óra előtt.”

Lelőhely: Ecsedy, időjárás feljegyzések, 94. levél.

„A haza függetlenségének szabadságának örvendetes innepe és az osztrák ház örökös kitiltásának ünnepéjes kimondása itten Gyulán a minden ünneven berendelt Előljáróknak, papoknak számos csoportozott népnek ápr 29känn tartatott. Elébb 9 óraker minden felekezet a maga templomába ment az innephez alkalmazott tanítást, és a szabadság alkalmára intő buzdítást meghallgatni. Én szónokoltam Es X 27 v.(Ézsaiás könyve: 10 rész 27. vers: „És lesz ama napon: eltávozik az ő terhe válladról és igája nyakadról”) 10 óraker első alispány, Szombathelyi Antal ur a Templomunk előtti nagy s előre ki tisztított téren az innep tzeljät pontosan előadta a sokaságnak intvén a szabadság oltalmazására. Felolvastatott a kormánynak ezen innepet illető irata is. — A Károlyi huszárokból 250 legény is más gyalog katonasággal jelen volt és esküjüket a haza oltalmára letették, hogy halálíg a szabadság mellett vívni fognak. — Délben a megye házánál a Tiszt Urak, papok, külsőségek meg vendégeltettek. A köznép részére egy ökör egészen megsütöttet, sok bor kiosztatott, valamint a köz vitézek is meg vendégeltettek. Éstve a város ki vólt világosítva. Az egész nép örült meg nyert Szabadságának. A külső hejeken május 6känn tartatik az inneplés.”

Lelőhely: Ecsedy, időjárásí feljegyzések, 96. levél.

(1849) „Aug. 11känn estve 6 óra körül jött néhány száz Kozák lovas muszka Doboz felől ide Gyulára és olly lepve hogy elébb itt vólt, mint a hire. Éppen halottat temettek a temetőbe és tsak akkor látták, mikor már ott vóltak. A városon kívül a lágërba szállottak, szénát, abrakot, eleséget kértek. — A Tanyám közel esvén szénával ugyan gazdálkodtak és abrakot is kértek a Tanyásomtól. 12, 13, 14, 15 rekkenő meleg.”

Lelőhely: Ecsedy, időjárásí feljegyzések, 99. levél.

(1849. augusztus 16.) „Hadainknak hires fővezére, kitől a haza sokat várt, és aki mindég Győzedelmes volt, mi okon, mi okon nem? a keze alatt lévő hadsereget, minden fegyver és minden munitioval az orosz lovasságnak fel adta aug. 10kén Világos körül. — A Tiszteket a Strázsamesteríg a muszka megtartotta, a Strázsamestertől fogva minden közlegényt haza botsátott, de fegyver nélkül. — Ez nagy veszteség sokat szenvedett hazánkra nézve. — Azonban más részről vigasztalhatja magát a haza, hogy vagynak még mellette álló hűséges vezérei, és vitézlő fíjai. Ilyen Klapka tábornok és komáromi várparancsnok, ki számos ellenséget aug. 3känn Komárom körül öszve verte, a tsata téren 3000 ellenség halva maradt. Többen a Dunába fultak (olvashatatlan) fővezérjeik és adjutánsa is a Dunába ugrattak, számos ezüst, arany pénzt, sok fegyvert, sok marhát, nagy Gőzöst a vontatott rakott hajókkal elfoglalt — az ellenséget Bécs felé, 50 ezer felkölt honfíjak segedelmével úzi. Pozsonyt bevette, rá hatszázezer pengő for. adót vetett, az ottan levő diétát szétkergette, Károli Lajost elfogta, ki ellenséghez állot. Ezeket egy futárja hozta hírvl.”

Lelőhely: Ecsedy, időjárásí feljegyzések, 99. levél.

„Görgey Táborából való mintegy tízezer fogoj érkezett ide Világos Arad felől, tisztikkel, kik hasonlólul fogjok vóltak, és a kardot is aug. 23känn lerakatták velek, azon fogás alatt, nehogy az ide az ő és többi fogjok kísérésére jött ment katonákkal össze ne vesszenek. — A fogoj tiszték közül beszállásolt hozzám aug. 21känn egy Devetseri nevű kapitány 5 lovával, hintójával, egy hadnagyával feleségével, két cselédjével vacsorával, ebéddel, borral elláttatta magát, ágy neművel. — A felesége egész nap mosott, másnap vasalt, temérdek fámat feltüzelte, és semmit sem fizetett. — Ennél komiszabb szállóm nem volt. A fogjokkal, kik a városon kívül lágërba szorítottak jött kíséretül 3 zászló ajj gyalog muszka és lovas. A fogjokat a 3 zászló ajj kíserte ki a városon keresztül ott adta

által kívül a német vasasoknak. Azután visszajött és lagerba szállott. Temérdek kenyeret, bort, pálinkát elvesztegettek, szénát, abrakot. A fogjok a szőlőket elpusztították, a lovasok a szénát, szalmát.”

Lelőhely: Ecsedy, időjárási feljegyzések, 100. levél.

Az 1848/1849-es Békés megyei események, melyek zöme Gyulához kapcsolódott, Oláh György könyvének köszönhetően viszonylag részletesen ismertek (Békés vármegye 1848—1849-ben I—II. Gyula, 1889, 1892). Oláh még sok közvetlen szereplővel és szemtanúval beszélhetett, a hozzá képest meglehetősen tartózkodó álláspontot képviselő Scherer is jórészt rá vagy az általa használt forrásokra támaszkodott. Ecsedy följegyzéseit, mint a korábbiak nagy részét is, a személyes hang és a nagy események apró kísérőjelenségeinek rögzítése teszi érdekessé. Külön figyelmet érdemel a hangulat változása. Milyen hírekhez jutott hozzá és mikor egy, a megyei tisztkarral kapcsolatban álló (tisztetbéli táblabíró volt) idős honorácior. Néhány kisebb, kevésbé ismert mozzanat leírása is értékes.

Angaben zum Alltagsleben der Stadt Gyula (1801—1850)

von: LÁSZLÓ KÓSA

Aus den Protokollen des Presbyteriums, die im Archiv der Reformierten Kirche in Gyula bewahrt werden, aus den in den Matrikeln eingeschriebenen Geschichten, weiterhin aus den in der Großen Bibliothek des Reformierten Kollegiums von Debrecen aufbewahrten Aufzeichnungen des Gyulaer reformierten Geistlichen Gábor Ecsedy reicht diese Bekanntmachung eine sich auf 18 Themen oder Themenkreise beziehende Auswahlsammlung dar. Den ausgewählten und textgetreu mitgeteilten Quellenauszügen schließen sich die die weiteren Zusammenhänge mit der Stadtgeschichte, dem Volksleben beleuchtenden Erklärungen, Kommentare an. Ziel des Autors ist es, die Aufmerksamkeit auf die Vielseitigkeit der im Besitz der Kirchgemeinden auffindbaren historischen Quellen aufzurufen.

Wichtigere Themenkreise der mitgeteilten Ausschnitte sind: Beschreibung der Feuersbrunst von Gyula im Jahre 1801, die Schwurformel der Geschworenen der Stadt, Glockengießen, Orgelbau, Lernen der deutschen Sprache in Zips-Oberungarn Hochzeit, Mitgift, Adoption, die große Hungersnot von 1817, die Choleraepedemie von 1831, die Neuansiedlung der Gemeinde Gyulavári, Aberglauben, Messemarkt von 1843 in Gyula, die Gyulaer Ereignisse der Revolution und der Unabhängigkeitskrieg von 1848—1849.

Kunágota kertésztelep paraszti társadalma 1844—1871

BENCSIK JÁNOS

Nem túlzó (hisszük) az az állításunk, hogy napjainkban korjelenség, hogy sorra születnek egy-egy település történetét, néprajzát, földrajzát stb. bemutató *monográfiák*.¹ Örvendetes ez; kell és szükséges is az effajta társadalmi törekvés, hisz egyre pontosabb képet akarunk megrajzolni, következésképpen megismerni és megismertetni *szülőföldünk* történetéről, népe sorsának alakulásáról avagy dédapáink mindennapos tevékenységéről. Eközben a teljességre törekvés miatt a kiadók (avagy a szerkesztők) egységbe akarják fogni az *őskortól napjainkig* terjedő roppant időt, az adott lakóhely teljes *helyismereti* anyagát.² De vajon milyen mélységig ismerjük az egymást váltó korokat, e korok embere sorsának alakulását, küzdelmeit? Többször elnagyolt, sematikus fejezetek születtek, mert a témákat csak érintőlegesen feldolgozó szerzők kezét nemcsak a szakismeret hiánya béklyózhhatja, hanem a rendelkezésükre álló idő, a költségek szűkös kerete, s nemegyszer a forrásanyag szegényes volta is.

I. Kunágota és a kunágotaiak a telepítést követő évtizedekben

E tanulmányban *Kunágota* (1850-ig Csanád megyei,³ majd Békés megye, Kovácsházi járás) *nagyközség* paraszti közösségének történetét, történetének jól körülhatárolható szakaszát vizsgáljuk, illetve azt, hogyan állott gazdasági, társadalmi és közigazgatási tekintetben egységgé, hogyan formálódott Kunágota *feles-kertész* közössége a telepítést követő évtizedekben. Szándékunk, emléket állítani azoknak a parasztcsaládoknak, akik nemcsak Kunágotán, hanem szerte az Alföldön a múlt században új otthon alapítására vállalkoztak.⁴ Akik az adott korban hihetetlenül merészek lévén, sokat áldoztak azért, hogy megüljék az Alföld kies, de néptelen tájait; elhagyták tágabb értelmű családjukat, a megszokott otthont, szülőföldjüket, s idejöttek, hogy megszállják, benépesítsék az egykori Békés—Csanád—Csongrád vármegye térségeit.⁵ Virágzó növényi kultúrákat teremtettek, melyek közül most a dohány-kertészetet emeljük ki, azt hangsúlyozzuk. Több, általánosságban mozgó megállapításon kívül mindössze néhány településről (*Apáca*,⁶ *Pitvaros*,⁷ *Ambrózfalva*,⁸ *Újkígyós*,⁹ *Mezőkovácsháza*¹⁰), tudunk többet e vonatkozásban. Arról azonban kevés az ismeretünk, hogy az egyes kertésztelepeket bérlő parasztcsaládok honnan költöztek, miként rendezkedtek be új otthonaikban, milyen szerkezetű *faluközösséget* hoztak létre. Viszonylag, a legtöbbet a termelésről,¹¹ illetve a dohánykertészek társadalmi küzdelmeiről tudunk.¹²

Kunágota (típusként is kezelhető településünk) már e század első évtizedeiben a történészek, a szociológusok érdeklődésének körébe került.¹³ A századforduló táján keletkezett leírások még felületesen, ezért egységesnek kezelték a telepítvényes falvakat (köztük Kunágót), pedig szinte mindenik külön-külön történelmi-társadalmi, gazdasági képletet alkotott. Nézzük, hogyan szerepeltek e korai leírásokban Kunágót! „A legutóbbi időben az állam óriási birtokain több új község keletkezett, melyek szabályos, czélszerű és csinos külsejüknél fogva feltűnőek. Ilyennek például *Dombiratos, Tóth- és Magyar-Bánhegyes, Pitvaros, Alberti, Ambrózfalva, Kunágota, Királyhegyes* és *Kövegy*.”¹⁴ E század végi általánosítás és a külsőségeket hangsúlyozó leírás után pontosabbnak tűnik a Csanád megyei monográfia megfelelő fejezete: „A mai Kunágót 1843-ban Göcz nevű kincstári tiszt telepítette, akiről kezdetben Göcz-telepnek is neveztek. A község első lakosai Arad, Heves, Gömör és Nógrád vármegyékből költöztek új lakóhelyükre.”¹⁵ *Szedes Pál* így fogalmazott: „A mai Kunágota kincstári telepes község, amelyet 1843 év tavaszán Geöcz, kincstári tiszt telepített jószerében felvidéki magyarokból . . . a legutolsó nagyarányú és befejezett magyar telepítés volt, amely nem a telepes vagyoni helyzetére támaszkodott, hanem annak becsületességére és szorgalmára.”¹⁶ *Seres József* is e csapáson haladt: „A kincstár e pusztát 1843 és 1875 körül népesítette be telepesekkel, s ettől kezdve . . .”¹⁷ Semmivel sem gondosabb az emberöltővel később írt *Maday-féle* megyei monográfia Kunágota történetét bemutató fejezete: „1843-ban nagy változás történt Kunágótán, mert ekkor egy Göcz nevű kincstári tiszt vette bérbe a pusztát, aki Göcztelep néven ide jobbágyokat telepített. Ezek a jobbágyok Arad, Heves, Gömör és Nógrád megyékből kerültek ide, mint szerződéses árendás jobbágyok és lassan kezdték feltörni a határ földjét. Rájuk várt a környék mocsarainak lecsapolása is. Ez a telepítés lett a mai Kunágota alapja.”¹⁸ Az *újkori* Kunágótáról már itt meg kell jegyeznünk, hogy nem a középkori, hasonnevezetű helységet folytató település; attól földrajzilag is elkülöníthető, de erre utal a népesség többszáz éves hiánya, s az, hogy Kunágota évszázadokon át *puszta* volt.¹⁹ Újkori története azzal vette kezdetét, hogy a Magyar Királyi Kamara (mint földesuraság) által a Körös—Maros síkságon szervezett *kertészetek* között az utolsó hullámban (Kövegyvel, Albertivel, Ambróczival, Királyhegyessel és Nagymajláth-tal) telepítette.²⁰ Ekkorra nemcsak határozott céllal (az állami dohánymonopólium gazdasági háttérének biztosítása) kezdeményezte (többek között) Kunágota telepítését,²¹ hanem szakemberei kimunkálták a *legcélravezetőbb* gazdasági (üzemszervezési) formát is, amely részint kiválóan szolgálta az *uradalom* (kamara) célkitűzését, részint pedig maximálisan segítette a telepesek paraszti gazdálkodásának kibontakozását. Mintegy feltétele volt a kamara ezen akciójának, hogy *gazdaságilag erős, bizonyos tőkével rendelkező zsellérek*²² jelentkezését fogadják el.

A kamara *Göcz-telepet* (Kunágota) *szessziós* (jobbágyteleknek megfelelő kisparaszti üzemek) *kertészségként* hozta létre.²³ 130 *dohánykertész telket* (ahol egy telek 20,6 kisholdat tett ki, a belső fundust, s a külső tartozékait ideszámítva) hasított ki a tekintélyes kunágotai pusztából.²⁴ A *Kovács házi-ér* (fossilis Maros-meder) partján kimért falut 130 kertésztelek, *kertész házhely* és 2 *kézmű-*

ves mester házhelye alkotta. Egy-egy házhely (belsőség) területe 1 kishold (1100 nöl), amelyen nemcsak a lakóház és a hozzája csatlakozó *gazdasági udvar* kapott helyet, hanem a telek végében gyümölcs- és zöldségkertészetre szolgáló terület is maradt.²⁵ Emellett meghatározott településrészt hagytak szabadon a *község-háza*, az *iskola*, a római katolikus *templom*, továbbá a helyi *piac* számára. Ezek alkották a falu későbbi magját. A kertészek maguk így írták le a faluhely birtokbavételét: „... valóságos tiszta gyepré szállván építési munkánkkal elfoglalva, annak sem tehetünk e máiglan az illő elégtételt... továbbá is Dohány munkának köteleztetésével is allig bírók, sok foglalatosságaink miatt mais tökéletlennek tapasztaltuk az körülállásunkat... (amiért) a megyei munkák (alól)... 4 vagy 5 évre mentséget alázatosan (kérjük).”²⁶ A battonyai főszolgabíróóság jelentésében ezt olvashatjuk: „... a kerületben csupán egy újonnan alakult kertész telepítvény van, a kunágotai, ezek pedig még lakházaikat sem készítették el egészen...”²⁷ Természetesen a *telepet* megülő *dohánykertészek*nek évekre volt szükségük ahhoz, hogy kellőképpen berendezkedhessenek leendő otthonukként kimért „puszta-osztályon”; hogy ott lakóházakat, istállókat, ólakat és a dohánytermesztéshez megkívánt *pajtákat* megépíthessék.

A *kertésztelekeket* (numerusok)²⁸ művelésre árendálók az uradalomtól egy-egy házhelyen tervezett és szükségelt építkezéshez 200 Rft-ot kaptak, kölcsönképpen, 5 évi törlesztésre. Részint e „külső” gazdasági segítségnyújtással, részint a kedvező bérleményt vállaló kertészek törekvéseivel magyarázható, hogy az 1848 nyarán készített *adósnévsorban* és *vagyoni összeírásban* már a következő állapotot rögzíthették a kamara megbízottai:²⁹

Az összes geöcz-telepi numerusok száma	130
ebből szerződéses bérletben volt	129
a kertészgazdák száma	108 fő
kik közül	
egy numerust bérelt	90 fő
két numerust bérelt	16 fő
három numerust bérelt	1 fő
négy numerust bérelt	1 fő
Az összes házhelyek száma	132
ebből kertészgazdák bérletében volt	130
a kertészgazdák lakóházainak száma	121
a kertészek dohánypajtáinak száma	101

A fenti táblázatból kiolvasható, hogy a telepítést követő negyedik esztendő (1848) nyarán a numerusokhoz tartozó belső telkeken, a *házhelyek* többségén már állottak a lakóházak; mindössze 9 esetben nem volt lakóház. Említésre méltó, hogy Göcztelepen sem ekkor, sem később nem írtak össze *földházat* (veremlakás).³⁰ A paraszti építmények azonban sem az építőanyag minőségében, sem az épület nagyságát illetően nem voltak egyenlőek. Erre az (1852-es) *összeírás*, értékeket is rögzítő adataiból következtethetünk, amikor ugyanis csupán az ingatlanon beépített *építőanyag* jöhetett számba értéként.³¹ Eszerint a telepen:

egy ház értéke: 60 vft, 100 vft;

egy ház és istálló együttes értéke: 125, 225, 280, 300, 330 és 400 vft között ingadozott;

egy ház, istálló és pajta együttes értéke: 200, 240, 300, 400 650 vft között ingadozott.

Az első *fahutérkép* tehát úgy rekonstruálható, hogy a két utca (észak—déli, kelet—nyugati irányban) egymást derékszögben metszette, s ezekre fűződtek fel a házhelyek, illetve a lakóházak. A metszéspont négy sarkára került a községháza, az iskola, a templom, illetve itt kapott helyet a piactér. A belterületen kanyargott végig a *Kovács házi-ér*, amely összegyűjtötte és elvezette a csapadékokot és a belvizet. Jellemző, hogy ennek az érnek ma sincs neve a kunágotaiak körében.³² 1850 körül az eredeti (1844-es) házszámozást átrendezték, s kialakult 1852-re a numerusok számozásával egyező „házi szám” rendszer, amelynek alapja a területet igazgató *pécskai tisztartóság* által kezelt, az árendások állapotát rögzítő birtok-kataszter lehetett. Ekkorra (1852) azonban a házhelyek (lakóházak) száma gyarapodott, s miután a községháza az *1-es számot* kapta, összesen 142 számozott *porta*, *házhely* sorakozott a településen. Tehát 12 házhellyel több, mint az árendált numerusok száma. Mint írtuk, az 1-es számot a község háza kapta, további 2 *porta* pedig *kismestereké* volt, a fennmaradó 9-en az első években betelepült *zsellérek* (háztalan zsellérek) osztozkodtak. Ezek mellett további házhelyek lettek „fölsleges”-sé a településen, melyek ugyan 2-3-4 numerusos gazdák bérleményéhez kapcsolódtak, de azokban a kertész-családok nem laktak. Már 1848-ban 28 ilyen „fölsleges” beltelek jöhetett számításba, ahol a kertészgazda épített lakóházat, melyet aztán zselléreknek, ún. *lakóknak* adott ki használatra. Ezáltal bizonyos albérleti viszony alakult ki a numerusos gazdák és a „fölsleges” házhelyeiken magukat *meghúzó* háztalan zsellérek (lakók) között.

A kamara azzal, hogy *szessziós kertészei* számára 20,6 kisholdas *telket* (szántó, legelő, házhely) biztosított, egy gazdaságilag erős és teherbíró, kisbérleti alapon szervezett telep létrehozására törekedett. Ezt a célt szolgálta az is, hogy a telep építkezéseihez pénzzel segítette őket, illetve vetőmagot kölcsönzött az induláshoz.³³ A kertészgazdák által bérelt *numerust* 15 kishold szántóföld, 4 kishold legelő, 1 kishold házhely és 654 nöl szénatermő rét alkotta. A kamara kertészei számára a *háromnyomásos, vetésforgós határhasználatot* látta a legcélravezetőbbnek, eszerint a *harmadik nyomás* már nem maradt *ugaron*, hanem dohány kerülhetett bele.³⁴ Gazdaságukban a kamara határozta meg a dohányültetvény területét, éspedig évi 5 kisholdban. A telek fentmaradó 15,6 kishold évenkénti és holdankénti bérlete 2 és fél *rénes* ft volt. Ehhez társult az 5 hold dohányültetvény *fele dohánytermése*, továbbá a kamara a fentmaradó 50% dohányra elővételi jogot biztosított magának. Ahhoz, hogy megfelelően megítélhessük a kunágotai telep létrehozásakor meghirdetett (és biztosított) bérleti feltételeket, össze kell hasonlítanunk azt a környező Csanád megyei dohánykertészségekben dívott (pl. 1842-es) bérleti feltételekkel.³⁵

Makó:	12 vft (holdanként és évenként)
Földeák:	12 vft (holdanként és évenként)
Lelei puszta:	8 vft (holdanként és évenként)
Dulovits-Dombegyháza:	6 vft (holdanként és évenként)
Regent-Dombegyháza:	6 vft 30 kjr (holdanként és évenként)
Geler-Dombegyháza:	11 vft (holdanként és évenként)
Domiratos:	8 vft 20 kjr (holdanként és évenként)
Tornya:	8 vft (holdanként és évenként)
Kisiratos:	8 vft 22 kjr (holdanként és évenként)
Kevermes:	7 vft (és szolgálatok) évenként
Marcibáni-Dombegyháza:	7 vft 30 kjr (holdanként és évenként)
Bánhidi-Dombegyháza:	14 vft (holdanként és évenként)

(Megjegyzendő, hogy a felsorolt kertészségek kisbérelői sorra feleskertészek voltak, tehát a fele dohánytermés a tulajdonost vagy a főhaszonbérletőt illette.)

Úgy ítélni, hogy a fenti kertészségek bérleti feltételei jóval terhesebbek, mint a kunágotai telepések számára meghatározott szerződések. Érthető tehát, hogy a 20 éves szerződést kínáló kamara gyorsan benépesítette (többek között) a kunágotai puszta részét. A szerződést 1843. július 30-án írták alá azok, akik a telepítvény bérletére jelentkeztek *Pécskán*, a kamarai tiszttartóságon; s 1845. augusztus 28-án ismertették velük a „hely színén” is a haszonbérleti szerződésben foglaltakat. E telep tehát két évig szerveződött, ennek ellenére sem talált minden numerus „gazdára”, illetve nagy a valószínűsége annak, hogy nem mindenik jelentkezőt fogadott a kamara, helyettük inkább azt a megoldást választotta, hogy egy-egy kertészgazdának két-három numerust is általengedett. Szerződésük 1863. október 31-én (20 év múlva) járt le, ekkor újabb, kedvezőtlenebb feltételek mellett 6 évre meghosszabbították a bérlemény haszonvételének jogát, holdanként és évenként 5 ft 50 kjr haszonbér mellett vállalták a szerződést.^{35/a} A kunágotaiak bérleményüket 1873-ig, a *telepítvényes falvak* „felszabadítását” kimondó törvény megszületéséig megtartották. A szóban forgó törvény értelmében „Kunágotán 130-an 14 holdnyi, 77-en másfél holdnyi birtokot” váltottak meg.³⁶ *Gyimesinél* olvashatjuk (továbbá), hogy „a telepítvényesek megnövekedett terhekkel állottak szemben, s ezek meghaladták gazdaságuk teherbírását”. A folyamatról *Seres József* szemléletes képet rajzolt: „... a váltásösszeg ... (évi 246 ft) több mint kétszerese volt az eddigi 112 forint haszonbérnek ... a tönkrement gazdák egyrésze nem tudta fizetni a magasabb évi bért és földjét potom áron eladta ... a vevők nevétségesen kis összeget, sőt néha csak egy pár sonkát, csirkét stb. fizettek.”³⁷ Ez azonban már elvezet bennünket a századfordulóhoz, amely nem lehet e tanulmány vizsgálódásának tárgya. Mi a címben is megjelölt témát, a *kunágotai feles-kertészség* paraszti társadalmának szerveződését, alakulását, a kertészgazdák társadalmi csoportjának sorsát, e „vezetőréteg” demográfiai adatait tanulmányozzuk, illetve e kérdéskör vizsgálatára vállalkozhattunk. Forrásként a megfelelő anyakönyveket, a község adófőkönyveit, továbbá azt a 6/1848., 1850., 1852., 1868., 1869., 1871.) *árverési összeírás*³⁸ használhattuk, amelyekben egy-egy alkalommal a telep gazdáit valamilyen szempont alapján rögzítették a kamara megbízottai. Eddig

nem találtuk meg az *alapítók névsorát*, amiért is rekonstrukcióval dolgoztunk, s csupán megközelítő pontossággal állíthatjuk, hogy kik voltak azok a parasztok, akik Kunágótán 1844-ben hozzáálltak a gazdálkodáshoz. Az anyakönyvekből³⁹ megállapítható, hogy az első születések 1844 februárjától, az első halálozások 1844 tavaszától, az első helybeli házasságkötések 1844 őszétől történtek, legalábbis ezeket anyakönyvezték Battonya, Nagykövácsháza rk. egyházaiban.

Előjáróban arról is szólnunk kell, hogy a *telepes falvakkal*, azok paraszti társadalmával foglalkozó történészek egyetértenek abban, hogy e telepek kertészei (kertészgazdái), a tényleges bérlők, e telepek paraszti közösségeinek azon rétegét alkotják, amely gazdasági erejénél fogva képes arra, hogy a bérlemény kötöttségeit magára vállalja; Kunágota esetében is képes arra, hogy a *numruson* a mindennapos életre, s a termelésre berendezkedjék. E kertészeket a későfeudális társadalomban (és később is) *házas zsellérek*ként kezelték, ez jogi meghatározásuk is; mellettük azonban (Kunágótán is) csaknem a telepítés kezdetén jelentek a *házatlan zsellérek*, akik nem vállaltak numerust, akik nem állottak szerződéses viszonyban a kamarával. Ennek megfelelően *kertészgazdákra* és *házatlan zsellérekre* (egyszerűen zsellérek) tagolódott Kunágota parasztsága is már az 1840-es években. Már az első családok között felbukkantak a zsellérek, akik ott éltek Kunágótán a kertészcsaládokkal együtt.

A kunágotai kertészségbe folyamatosan betelepülő parasztcsaládok kétarcúságot mutatnak; éspedig a kertészgazdák zömükben állandó (mondhatjuk törzsökös) teleplakókká lettek, s mindössze néhány adatot ismerünk ki-, illetve beköltözésükkel kapcsolatban; velük szemben a zsellérek, vagy *lakók* tekintélyes hányada folyamatosan mozgásban volt. Olyan esetekről is tudunk, amikor egy-egy család 2-3 évre azért költözött ki a faluból, mert másutt vállalt szolgáltatást, vagy éppen részes kertészséget stb. Az állandóan alakuló, változó paraszti közösségről mégis több pontos adatunk van.

Táblázat Kunágota paraszt családjainak jogi állapotáról:

évek	1846	1850	1852	1860	1865	1871
Kertésztelkek száma	130	130	130	130	130	130
ebből armalista kezén	2	—	—	—	—	—
ebből zsellérek kezén	128	124	117	?	?	124
alzellérek száma	7	?	?	102	?	25 +
házas kézművesek száma	?	2	2	2	?	?
házatlan kézművesek száma	?	?	?	11	?	?
kereskedők száma	?	?	?	4	?	?
összes népesség száma		1093				

(Megjegyzés: + csak az 1871-es összeírásban szereplő adós alzellérek számításba.)

Eközben Kunágota telepítvény megalakításától 20 esztendő telt el, amely 2 évtized a kertészség társadalmát jelentősen átalakította. A dohánykertészségek zselléresedését (mint a népesség elszegényedésének világos, mérhető kísérőjelen-

ségét) a kutatók behatóan vizsgálták. Lássuk ezzel kapcsolatban *Oltvai Ferenc* véleményét: „Az úrbéres helységekben jelentékenyebb a zselléresedési folyamat, mint a kertészségekben a házatlan zsellérek számának emelkedése. Mindez a piacra való termelés, elsősorban az állattenyésztés adta lehetőségek folytán alakult. Míg a telepesközségekben a kamara az egy-egy telepesháztartásra jutó földterület nagyságát meghatározta és az új házak építését is tiltotta, ezzel gátat szabott a differenciálódásnak.”⁴⁰ Másutt ugyanő így fogalmaz: „A telepes községek belső helyzetét a zsellérek és a lakók viszonya lényegesen befolyásolta. Kitűnik, hogy a kertészség telkein nem elhanyagolható számban a zsellér együtt lakik lakójával. A lakó sorsa ezzel még bizonytalanabbá vált.”⁴¹ Kunágotán is hasonló folyamattal állunk szemben. A túlnépesedett kertészházhelyekről csak 1865-ben költözködhettek ki a lakók, mert részükre csak ekkor hasítottak ki 35 két-kisholdas és 35 egy-kisholdas (összesen 70) házhelyet.⁴² A község vezetőtestülete ennek ellenére 2 év múlva arra kényszerült, hogy az így házhelyhez juttatott zsellérek helyzetét napirendre tűzze. Ekkor megállapították, hogy „a nyert háztelküket már eladták, vagy az új háztelek utáni haszonbér, s egyéb terhek, s az építkezés (terhének) viselésére képtelenek; többen más községbe több évre elköltözködtek . . . s nemcsak ezektől, hanem olyan zsellérektől is (vissza kellene venni a háztelket), kik ha bár a községben kevesebb vagy több ideig laknak, és a nyert új ház utáni telek minden terhek, építkezések viselésére képesek, *de nem vők vagy a községi szaporulatából származtak . . .*”⁴³

A község vezetőtestülete (a gyakorlatnak megfelelően a vezetők a kertészgazdák közül kerültek ki) bizonyára okkal, de érdekből hozta meg a fenti döntést, illetve már ilyen megfontolások alapján tettek javaslatot a kamarának arra, hogy az alszellérek „telepítése”-kor csupán a jogfolytonossággal rendelkező zsellércsaládokat vegye figyelembe. Kitűnik e döntésükből az is, hogy a telepet belső ellentétek feszítették, amely elsősorban a házas zsellér állapotú *felesbérlok* és az alszellér állapotú *lakók* (akik napszámosok, béresek, alkalmi bér munkások) között tapasztalható. A kertészek csoportja is differenciálódott, méghozzá az első évektől; közöttük az egy numerust bérlok mellett a *két numerosos*, a *három numerosos*, sőt elvétve a *négy numerosos* gazdák egyaránt előfordultak.

Táblázat a kertészgazdák numerosok szerinti tagoltságára:

évek	1848	1850	1852	1868	1871
összes kertész fő közülük	108	107	105	85	90
egy numerust bérel	90	87	89	59	53
ennek %-a	83,3	81,3	84,6	69,4	58,8
két numerust bérel	16	15	10	26	31
három numerust bérel	1	1	2	—	2
négy numerust bérel	1	2	—	—	—

(Megjegyzés: 1871-ben még 3 fél numerust, 1 kertész pedig másfél numerust bérelt.)

Itt utalhatunk arra is, hogy a kertészek *saját* igazságához az is hozzátartozott, hogy mivel a falu lakóit egyetemes kezességre szorította a kamara által megszövegezett szerződésük, ez komoly terhet jelenthetett esetenként, minél fogva minden ilyen következmény alól előre ki akartak bujni. Így nem „vállalhattak” kezességet az 1865-ös zsellérházhelyek miatti kötelezettségekért sem.

Kunágótán (és hasonló kertészségekben) a parasztság *elszegényedése* 1844—1871 között kétoldalú gazdasági-társadalmi folyamatként fogható fel. *Egyik oldalán* azokat a kertészgazdákat találjuk, akik valamilyen oknál fogva (olykor egyszerűen haláleset) kiszorultak a bérleményből, s az így „gazdátlan” lett kertészeltek más numerosos gazdák kezébe csúsztak át. Ez egyértelműen utal az elszegényedésre, illetve gazdagodásra. A folyamat *másik oldalát* a zsellérek számbeli növekedése jellemzi, amely csaknem mindig beköltözés következménye volt, növelvén ezáltal a faluban a munkaerő fölösleget. A (kertészkedő) zsellérek munkaerejére a telepen nagy szükség volt az intenzív növénykultúra (a dohány) meghonosítása, továbbá vetésterületének növekedése miatt.⁴⁴ De soraikból kerültek ki a béresek, szolgák, cselédek, pásztorok is.

Kunágota telepítvényes családjai elszegényedésének gazdasági oka a kamara feles dohánytermesztési rendszerében rejtett. Számukra nagyon kemény feltételnek bizonyult az évenkénti 5 hold dohányültetvény művelése, illetve annak elhanyagolása, netán megtagadása (amely úgy látjuk tiltakozásuk egyik formája is lehetett⁴⁵) esetén a kiróható 50 ezüst forint bírság. Lassan eladósodnak a kunágotai kertészek, s a gyarapodó, s kamatozó adósságuk természetesen a bérleményüket (numerus, lakóházaikkal egyetemben) terheli. A kezdeti nagy keresletnek vége, a numerosok egy része bérleményen kívül került, ezzel magyarázható az is, hogy az 1860-as években gyakran változnak az egy-két évre bérletet vállalók.⁴⁶

A numerosokra nehezedő terhek ellenére is a kertészgazdák makacsul ragaszkodtak egy-egy numerus bérleti jogához, s hacsak lehetett, nem mondtak le arról. Csakis ezzel magyarázható, hogy 1851-ben a Herke család kezén lévő 5 numerus igen magas áron „kelt el” az árverésen, s mindegyikére helybeli személy tartott igényt.⁴⁷ Ezért özvegyi jogon is évtizedekig megtartották a bérletet.⁴⁸

A továbbiakban a telepítvény (Kunágota) létrejöttében és kiépülésében döntő fontosságú, kulcsszerepet kapott 130 numerus bérlőivel, a *kertészgazdák* társadalmi csoportjával foglalkozunk behatóan.

II. Adattár Kunágota telepesközség társadalmának vizsgálatához

A rendelkezésünkre álló adatok felhasználásával *két táblázatot* állítottunk össze. Az *első* kimunkálása közben az újonnan (1844-ben) szervezett telepesközség *paraszti társadalmára* voltunk különös tekintettel, az alapító szerződésben is rögzített 130 telekre telepített *kertészcsaládokat* vizsgáltuk. Mely családok lehettek az „alapítók”? Az egyes családok miként rendezkedtek be új otthonukban, miként vették birtokba a 130 numerust? Ehhez a betelepülést követő évtizednyi időt (1844—45—46—47—48—49—50—51—52) vizsgáltuk

meg, s tüntettük fel a családok fel-felbukkanó adatait. Így egy szemléletes táblázatot állíthattunk össze, amelyből kiolvasható, hogy pl. *Bajiránszki Pál* már 1845-ben bizonyosan a faluban élt, továbbá, hogy mindhárom *vagyoni összeírásban* (1848, 1850, 1852) adott tétellel szerepelt. Azt is figyelembe vettük, hogy a három vagyoni összeírás (amelyből feltehetően egyetlen kertészgazda sem hiányzik) névanyag tekintetében igen fontos fogódzóul szolgál.

A táblázat névanyagát (családfőket) alfabetikus sorrendben szerepeltetjük, így 133 személy került a táblázatunkba. De az után is kutattunk, hogy vajon az egyes kertészgazdák hol és mikor *születtek*, mikor haltak meg, házastársaik adatait is figyelembe vettük, mert a mozgásban lévő parasztcsaládok útvonalára (érdekes kiegészítő) adatokat nyerhettünk. Végezetül az utolsó adatsorba az a helység került, ahonnan a család átköltözött (?) Kunágotára. S még valamit, záró adatok gyanánt, minden családfő esetében szerepeltettük a *numerus* (ház-hely) számot is, mintegy fogódzóul a következő táblázathoz.

Táblázatok a kunágotai feleskertészek megtelepedéséről, születésük helyéről:

sor- szám	kertész neve	születési helye	éve	előforduló adatai								
				1844	1845	1846	1847	1848	1849	1850	1851	1852
1.	Bajiránszki (Babcsán) Pál	Pálfalu	1821	+	+		+	+		+		+
2.	Balázs Ferenc MD	Apátfalva	1816		+		+	+		+		+
3.	Balázs Ferenc	Marcibáni-Dombegyháza	1820		+		+			+		+
4.	Balázs János öreg	Apátfalva	1775					+		+		+
5.	Balázs János ifjú	Marcibáni-Dombegyháza	1831				+	+	+	+		+
6.	Balázs Mátyás	Marcibáni-Dombegyháza	1819				+	+		+	+	+
7.	Báló János				+	+	+	+		+		
8.	Balogh József	Kevermes	1829		+		+	+				
9.	Bakó Gergely	Kevermes	1817	+	+		+	+	+	+		+
10.	Bellovai László	Kisiratos	1814		+			+		+	+	+
11.	Bellovai Pál	Óföldrak	1824		+	+		+		+	+	+
12.	Berényi József						+	+		+		+
13.	Berta András	Karancs	1822				+	+	+	+		+
14.	Berta István	Karancsalja	1819					+		+	+	+
15.	Bodor Gábor	Nagyiratos	1816							+		+
16.	Borbély József	Makó	1793					+		+		+
17.	Borsos Mihály	Mindszent	1816		+			+		+		+
18.	Cifra József						+	+	+	+		
19.	Csatlós Pál	Csany	1810			+	+	+	+	+		+
20.	Csányi Ádám	Kevermes	1817				+	+				
21.	Csordás Mihály	Tápiógyörgye	1799					+		+		+
22.	Darabos András	Battonya	1826		+		+			+		
23.	Darabos Jakab	Komlós	1790					+				
24.	Deák Jakab	Tornya	1818		+			+	+	+	+	+
25.	Deák Márton	Tornya	1821	+			+	+	+	+		+
26.	Dozsik István	Harkáts	1795					+		+		+
27.	Ficsór Mihály							+		+		+
28.	Földi Ferenc							+		+		+

sor- szám	kertész neve	születési helye	éve	előforduló adatai								
				1844	1845	1846	1847	1848	1849	1850	1851	1852
29.	Frank János	Báctopolya	1816		+		+	+	+	+	+	+
30.	Gábor András	Algyő	1796					+		+		+
31.	Gábor János	Bodony (Heves m.)	1819				+	+	+	+		+
32.	Gáspár András	Bodony	1770						+			+
33.	Hajcsár Pál	Battonya	1820	+			+	+		+		+
34.	Hajdara János	Róna (Nógrád m.)	1811		+			+		+		+
35.	Hangyási János							+		+		
36.	Hanyecz István					+		+		+		
37.	Hanyecz József							+				
38.	Hanyecz Pál	Pécska	1826		+			+	+	+		+
39.	Hanyi (Andrási) István	Kömlő	1811		+		+	+		+	+	+
40.	Hegedűs János	Karancs	1800					+		+		+
41.	Herke István	? Szeged						+		+		
42.	Herke János	ua.						+		+		
43.	Horváth Ferenc											+
44.	Horváth Imre	Tardos (Komárom)	1800 ?		+			+		+		+
45.	Horváth János M.	Tápiógyörgye	1806				+	+	+	+		?
46.	Horváth János K.				+		+	+		+		+
47.	Imre Mátyás	Apátfalva	1816			+		+		+		+
48.	Imre Pál							+		+		
49.	Jenák József		1819		+		+	+		+	+	+
50.	Kapás Pál	Újkécske	1793					+		+		+
51.	Kaszás Mihály		1807	+				+		+	+	+
52.	Katona Márton							+		+		+
53.	Kerekes József			+			+	+		+		+
54.	Kisferenc Mihály							+		+		+
55.	Kisházi János	Földeák	1819									+
56.	Kis Mihály öreg	Jánoshídja	1800				+	+		+		+
57.	Kis Mihály (Székudvar)	Kömlő	1785					+		+		+
58.	Kis Mihály (Imre)			+				+				

sor- szám	kertész neve	születési helye	éve	előforduló adatai									
				1844	1845	1846	1847	1848	1849	1850	1851	1852	
59.	Konti Mihály							+					+
60.	Kis Pál							+		+			+
61.	Kotróczó Gergely	Nádújfalu	1780					+		+			+
62.	Kotroczó József	Nádújfalu	1807					+		+			+
63.	Kovács István							+		+	+		+
64.	Kovács Mihály öreg	Szegvár	1804					+		+			+
65.	Kovács Sándor				+			+		+			+
66.	Kovács Sándor ifjú	Vásárhely	1831							+			+
67.	Krista Antal	Palota	1800			+				+			+
68.	Krista György	Palota (Csanád m.)	1818						+	+			+
69.	Kun Tamás				+			+		+			+
70.	Kunszabó Lőrinc				+			+	+	+			+
71.	Lux Ferenc							+		+			
72.	Mag Ferenc	Hidegkút	1816					+	+				
73.	Marsi István	Kömlő (Heves m.)	1775		+			+		+			+
74.	Marsi János	Kömlő	1806							+			+
75.	Marsi Mihály							+	+	+			+
76.	Mártha János	Abzon	1796					+		+			+
77.	Mede István	Egyházasbást	1810					+	+	+			+
78.	Medve Mátyás	Kurtics	1789					+		+			+
79.	Megyeri János öreg	Mindszent (Csongrád)	1795					+		+			+
80.	Megyesi János	Bánhidi-Dombegyháza	1825	+				+		+			+
81.	Mezei István	Marcibáni-Dombegyháza	1820				+	+	+	+			+
82.	Moller István	Battonya	1821					+		+			+
83.	Murvai Mihály	Apátfalva	1809					+		+			+
84.	Nagy István Zsóri	Kovácssháza (Csanád)	1823		+		+	+	+	+			+
85.	Nagy József MD.					+		+		+			+
86.	Nagy József	Kunszentmárton	1776					+		+			+
87.	Nagy József							+					
88.	Novák András	Kevermes	1829					+		+			+

sor- szám	kertész neve	születési helye	éve	előforduló adatai								
				1844	1845	1846	1847	1848	1849	1850	1851	1852
119.	Tóth József	Apácza	1831	?				+		+		+
120.	Tóth Mihály	Beodva	1810					+		+		+
121.	Töröcsik Ádám	Székudvar	1816				+	+		+		+
122.	Töröcsik János öreg	Kömlő	1790		+			+		+		+
123.	Varga Ferenc											+
124.	Varga István B.	Marcibáni-Dombegyháza	1828						+	+		+
125.	Varga József							+				+
126.	Varga Mátyás	Marcibáni-Dombegyháza	1831						+	+		+
127.	Vaszkó István	Endrőd	1794					+		+		+
128.	Vámos Mátyás	Nádújfalu	1787					+		+		+
129.	Vincze István	Kevermes	1825			+		+		+		+
130.	Vincze János nemes ^{48/a}	Tarnalelesz	1812	+		+		+		+		+
131.	Virág Antal	Makó	1802			+		+		+		+
132.	Tót István	Nógrád	1825									+
133.	Nagy István											+

Összes művelt numerusok száma: 129 130 129
 kimutatható *alapító* telepés (?) 108 fő

Megjegyzés: Az 1848, 1850 és 1852-es adatok a vagyoni összeírásból valók.

Táblázatok a kunágotai feleskertészek családi és társadalmi kapcsolatainak ismeretéhez:

sor- szám	a kertész felesége	születésének		házasságkötésük éve, helye	a kertész		Nume- rus száma
	-neve	helye	éve		honnan költözött Kunágotára?	halála	
1.	Vámos Rózál I.	Tornya	1825	1825, Kevermes	Marcibáni-Dombegyháza	1886	71.
2.	Tapasztó Katalin II. Imre (Sz.) Katalin		Szentpál	1819			1837, Marcibáni- Dombegyháza
3.	Géczi Katalin	Módos	1821	1848, Kunágota	Marcibáni-Dombegyháza	1865	121.
4.	Bus Rozál	Torda	1802				83.
5.	Morvai Teréz	Marcibáni- Dombegyháza	1820	1837, Marcibáni- Dombegyháza	Marcibáni-Dombegyháza	1865	84.
6.	Czene (Kovács) Ágnes						107.
7.	Tapasztó Katalin	Tornya	1825	?	Dombegyháza	1867	86.
8.	Ujj Ágnes						103.
9.	Csordás Erzsébet	Battonya	1823	1840, Battonya	Bánhidi-Dombegyháza	1854	48.
10.	Szász (Czuk) Borbála		1821	1838, Bánhidi- Dombegyháza			99.
11.	Lollák Rozália I.	Nagyvarjas	1821		Bánhidi-Dombegyháza	1870	33.
12.	Harmat Erzsébet II.	Kevermes	1824				19.
13.	Tóth Anna	Kevermes	1823	1841, Kevermes	Kevermes	1866	132.
14.	Péter Katalin		Ujfalu	1821			1838, Kevermes
15.	Kocsis Katalin	Mezőkovács- háza	1820		Bánhidi-Dombegyháza		131.
16.	Pataki Rozál						35.
17.	Bódi Anna	Makó	1793	1838, Marcibáni- Dombegyháza	Bánkut	1873	35.
17.	Balázs Anna	Marcibáni- Dombegyháza	1822				Marcibáni-Dombegyháza

sor- szám	a kertész felesége	születések		házasságkötésük éve, helye	a kertész		Nume- rus száma
	neve	helye	éve		honnan költözött Kunágotára?	halála	
18.	Belkó Veron						87.
19.	Szűcs Ilona I.	Kevermes	1816		Borosjenő?		
20.	Téresi (Berta) Ilona II.	Árokszállás	1831	1860. Kunágota	feleség Battonyáról		116.
21.	Kovács Anna	Kevermes	1821	1837, Kevermes	Kevermes		120.
22.	Dudás Borbála	Tápiógyörgye	1801	? Tgyörgye	Kovácsháza	1860	13.
23.	Torma Ágnes	Kisiratos	1828	1845, Kunágota			122.
24.	Szabó Erzsébet				Battonyáról?	1855	122.
25.	Juhász Erzsébet I.	Bánhidi- Dombegyháza	1821	1840, Bánhidi- Dombegyháza	Bánhidi-Dombegyháza	1864	64.
26.	Tóth Rozál II.	Kisiratos	1837				
27.	Kovács Rozál	Ujfalu	1823	1841, Kevermes	Kevermes		63.
28.	Bozó Erzsébet					1854	30.
29.	Szalai Anna				Szemplak		75.
30.	Rideg Katalin						36.
31.	Bellovai Anna		1820	1838, Bánhidi- Dombegyháza	Bánhidi-Dombegyháza	1882	32.
32.	Imre Rozál	Apátfalva	1810		Marcibáni-Dombegyháza	1879	89.
33.	Pintér Krisztina I.	Nemti	1831	1849, Kunágota	Heves m ?	1892	15.
34.	Verseki Nagy Katalin II.	Gyula	1806	1859, Kunágota			
35.	Fejes Katalin					1857	97.
36.	Piros Veron	Palota	1821		Bánhidi-Dombegyháza	1871	119.
37.	Szalai Teréz	Nádujfalu	1816		Nagyiratos	1864	56.
38.	Kiss Anna						58.
39.	Kapitán Rozália				Marcibáni-Dombegyháza		79.
40.	Káli Rozália				Pécska		85.
41.	Gémes Ágnes	Marcibáni- Dombegyháza	1826	1845, Kunágota			85.
42.	Marunák Katalin	Kovácsháza	1815	1845, Kovácsháza		1896	133.
43.	Hajdara Mária	Róna	1803		Nagyiratos	1884	18.

sor- szám	a kertész felesége	születésének		házasságkötésük éve, helye	a kertész		Nume- rus száma
	neve	helye	éve		honnan költözött Kunágotára?	halála	
41.	Kovács Rozália	Szeged			Szeged?		123.
42.	Kis Teréz						53.
43.							
44.	Hegy Rozál I. Borsos Mária II. Tóth Mária III.	Verpelét	1802	1849, Kunágota	Battonya	1856	42.
45.	Kispál Anna		1812	1851, Kunágota		1883	6.
46.	Bán Katalin (Puskás)	Kevermes	1812		Kevermes		100.
47.	Barna Erzsébet I. Szűcs Klára (Katalin) II.	Csősztelek I.	1820				
	Balázs Anna III.	Kevermes	1831				
48.	Torobai Mária	Apátfalva	1817		Marcibáni-Dombegyháza	1870	111.
49.	Vincze Rozália	Tarnalelesz	1820	1837, Marcibáni- Dombegyháza	Marcibáni-Dombegyháza		?
					Marcibáni-Dombegyháza, Battonya		112.
50.	Mészáros Mária I. Turi Rozália II.	Csongrád	1800	Kiskecskemény?	Battonya, Kovácsháza Nemti?	1873	41.
51.	Horvát Judit					1882	12.
52.							90.
53.	Faragó (Boka) Ilona	Palota	1800	Apátfalva?	Kevermes		43.
54.	Urbán Magdolna						Kécske
55.	Binecz Katalin Soós Veron				Bánkút	1874	102.
56.	Venczel Rozál	Boconád	1803			1867	26.
57.	Matsi Veron	Marcibáni- Dombegyháza	1827	1845, Kunágota	Székudvar	1870	130.
58.	Kátai Magdolna						23.
59.							
60.							73.
61.	Bencze Rozál	Kenderes	1789			1870	2.

sor- szám	a kertész felesége	születésének		házasságkötésük éve, helye	a kertész		Nume- rus száma
	neve	helye	éve		honnan költözött Kunágotára?	halála	
62.	Kovács Teréz	Lelesz	1791	1840, Kevermes	Kevermes	1870	81.
63.	Nyári Erzsébet	Nagyiratos	1824				113.
64.	Tóth Borbála	Szegvár	1812		Battonya	1864	104.
65.	Hé Katalin				Kisiratos		49.
66.	Csatlós Julianna			1850, Kunágota			50.
67.	Zsája Katalin						23.
68.	Hegedűs Anna				Marcibáni-Dombegyháza 1849	1863	120.
69.	Lakatos Katalin				Dumiratos		31.
70.	Gazdag Julianna	Kevermes	1812		Kevermes		8.
71.							14.
72.	Barkos Katalin		1822	1838, Kevermes	Kevermes	1850	34.
73.	Nagy Klára					1858	16.
74.	Bartók Rozál				Bánkút, 1842		7.
75.	Hegy Borbála						96.
76.	Birkás Anna				Battonya	1853	47.
77.	Bozó Mária I.						
	Földi Julianna II.			1849, Kunágota	Egyházasbást, Kevermes	1862	45.
78.	Barmos Borbála				Almásiratos	1859	27.
79.	Mezei Anna	Mindszent	1798			1866	51.
80.	Nagy Rozália I.	Marcibáni- Dombegyháza	1826	1844, Kunágota			
	Soós Teréz II.						57.
81.	Katona Anna	Battonya	1821	1839, Battonya	Marcibáni-Dombegyháza		74.
82.	Lakatos Rozália II.	Kevermes	1826	1849 Kevermes	Battonya	1900	77.
83.	Bartal Erzsébet				Marcibáni-Dombegyháza	1873	117.
84.	Pintér Veron	Battonya	1824	1842, Battonya	Battonya	1873	40.
85.	Csejke Teréz						108.
86.	Kocsis Erzsébet	Kunszent- márton	1786		Kunszentmárton	1858	46.

sor- szám	a kertész felesége	születésének		házasságkötésük éve, helye	a kertész		Nume- rus száma
	neve	helye	éve		honnan költözött Kunágotára?	halála	
87.							131.
88.	Szarvas Katalin	Mezőkovács- háza	1833		Battonya ?		20.
89.	Bakó Éva	Kevermes	1801		Kevermes		20.
90.	Oláh Erzsébet					1850	7.
91.	Rideg Anna I. Horvát Ágnes II.			1851, Kunágota	Földvár	1862	55.
92.	Brutyó Anna	Makó	1816		Kevermes	1855	95.
93.	Bittó Anna	Földeák	1802		Kevermes	1863	94.
94.	Buruzs Rozál	Kevermes	1824	1844, Kevermes	Kevermes		69.
95.	Varga Anna	Kevermes	1819	1836, Kevermes	Kevermes		10.
96.	Granasi Anna				Kevermes	1852	?
97.	György (Nagy) Anna	Szihalom	1805		Kovácsháza		97.
98.	Oláh Veronika					1856	17.
99.	Kovács Teréz	Battonya		1846, Battonya			68.
100.	Barát Rozál	Marcibáni- Dombegyháza	1825	Battonya 1843	Marcibáni-Dombegyháza		98.
101.	Német Borbála I. Tóth Anna II.	Kovácsháza	1795	Battonya 1842	Battonya	1851	65.
102.	Sebestyén Julianna I. Somodi Julianna II.	Majlátfalva	1832				66.
103.	Vetro Terézia	Grosz-telep	1814	Kunágota 1849		1860	28
104.	Boldizsár Anna I. Juhász Mária II.	Pécska	1812				80.
105.	Kotroczó Apollónia	Nádújfalu	1825	Kevermes 1852 Kevermes 1843	Kevermes Kevermes		135.
106.	Nyári Erzsébet				Martinglo-Dombegyháza		113.
107.	Baranyi Anna					1849?	113.
108.	Brezovai (Tóth) Veron	Battonya	1823				60.
109.	Korpa Veron						96.

sor- szám	a kertész felesége	születésének		házasságkötésük éve, helye	a kertész		Nume- rus száma
	neve	helye	éve		honnan költözött Kunágotára?	halála	
110.	Katona Anna						96.
111.	Vámos Julianna	Nádújfalu	1800		Nádújfalu?!	1868	44. 72.
112.	Baranyai Anna	Majlát	1820	Kunágota 1850	Varjas	1855	113.
113.	Réti Rozália				Bánkút	1864	118.
114.	Bakos Katalin	Almásiratos	1822	Kunágota 1850			34.
115.	Murvai Rozália	Apátfalva	1819	1838, Marcibáni- Dombegyháza	Marcibáni-Dombegyháza	1873	78.
116.	Vámos Rozália	Kevermes	1826	1845 Kunágota			29.
117.	Bogdán Rozália	Nagyiratos	1821	1839 Bánhidi- Dombegyháza	Bánhidi-Dombegyháza		59.
118.	Varga Katalin				Kisiratos, Újkigyós		87.
119.	Kovács Katalin			1851 Kunágota			25.
120.	Fekete Veron					1873	114.
121.	Bartók (Takács) Katalin	Kurtics	1824				34.
	Jenák Rozália II.	Kikinda	1816				67.
122.	Csorba Anna II.	Gyula	1815	1845 Kunágota	Székudvar	1867	73. 76.
123.							76.
124.	Nagy Anna	Dombegyháza	1831	1847? Kunágota			76.
125.							76.
126.	Pápai Julianna	Kevermes	1831	1849 Kunágota			88.
127.	Árva Katalin	Endrőd	1799		Battonya	1882	52.
128.	Bodor Borbála	Nádújfalu	1788			1867	92.
129.	Czank Erzsébet	Marcibáni- Dombegyháza	1826	1844 Marcibáni- Dombegyháza	Kevermes		102.
130.	Balázs Anna	Apátfalva	1816	1835 Marcibáni- Dombegyháza	Marcibáni-Dombegyháza	1858	106.
131.	Turai Veron				Makó, Kevermes	1855	110.
132.	Kapitán Rozália		1820	1851 Kunágota			21.
133.							?

A második (II.) táblázat összeállítása közben arra voltunk különös tekintettel, hogy az egyes *házhelyeket* (1-től 142-ig) miként ülték meg a *kertészcsaládok*, tehát végül is a falu (és a telepi bérlemény) rendjébe hogyan illeszkedtek bele a *kisparaszti háztartások*. Éppen ezért e táblázat összeállításának elvét a *falu-szerkezetet* is bemutató 142 *házsám* adja meg, továbbá az egyes házhelyeket adott időszakba ténylegesen *bérlő családők* alkotják.

E táblázatban a következő évszámokat (adatsorokat) szerepeltettük: 1848, 1850, 1852, a három vagyoni összeírás, majd pedig a községi adókönyvekből az 1856/57-es, az 1859/60-as és az 1862/63-as adókiutetésben szereplő adózók névsorai. Az 1863-as zárás azért tűnt célravezetőnek, mert 1865-ben (mint írtuk is) *zsellértelkeket* osztottak a faluban, számszerint 70-et, amelyek esetleg bonyodalmat okozhattak volna. Az utolsó vagyoni összeírásunk — mint említettük — 1871-ben történt, amiért is táblázatunkban egy-egy családők adatainak rögzítésekor kitekintettünk, s arra is kerestük a választ, hogy mikor és milyen okból hagyta el a bérlő a numerust. Tehát arra is magyarázatot kerestünk, hogy ha gazdát cseréltek a házhelyek, akkor az milyen okból következett be, illetve az új bérlő (aki többször friss beköltöző volt) milyen jogcímen kapott egy-egy numeruson *lakhatást*.⁴⁹ Az 1848—1862 közötti másfél évtized adatait összevetve, már kirajzolódik előttünk az, hogy az egyes házhelyek (numerusok) bérlői állandók avagy változóak voltak-e. A táblázat utolsó adatai mindenütt az előző (I.) táblázatból kölcsönzött sorszámok, amelyek a családok alfabetikus sorára utalnak vissza, s ezek számunkra megkönnyíthetik az eligazodást.

Táblázat a község lakóháza(i) s a kapcsolt numerusok) bérleti jogának, illetve a kertészcsaládoknak egymáshoz való viszonyáról, e viszony változásáról (1848—1871):

ház- szám	kertészgazda (a bérlő) neve	bérleti jog érvényesülésének éve							joga miért szűnt meg?	utódjának jogcíme	sorszám
		1848	1850	1852	1856	1859	1862	—			
1.	a községháza										
2.	Kotroczó Gergely	van	van	van	van	van	van	1870 +	meghal		61-es
3.	ua. (Kotroczó István)	van	van	van	van	van	van		átadja		—
4.	Kun Tamás (31-eshez)	van	van	van				(Miklós József)	elment	bérlet	69-es
5.	Oszvár Ferenc	van			(Marsi János)				elment	bérlet	90-es
6.	M. Horváth János	van	van	van	van	van	van				45-ös
7.	Oszvár Ferenc	van			(Marsi János)				elment	bérlet	90-es
8.	Kunszabó Lőrinc	van	van	van	van	van	van				70-es
9.	Kis Mihály öreg	van	van	van	van	van	van	1867 +	meghal		56-os
10.	Páger Mátyás	van	van	van	van	van	van				95-ös
11.	Herke János	van	van		(Páger Mátyás)				adósság	vétel	42-es
12.	Kaszás Mihály	van	van	van	van	van	van				51-es
13.	Csordás Mihály	van	van	van	van	van	van	(Csordás János)	meghal	fia	21-es
14.	Lux Ferenc	van			(Tóth József 25-ös)				elment	bérlet	71-es
15.	Gábor János	van	van	van		(Gábor Márton)			leadta	? testvér	31-es
16.	Marsi István időse	van	van	van	van	(Megyeri Mihály)			meghalt	bérlet	73-as
17.	Pintér Mátyás	van	van	van		(Kaszás Imre)				bérlet	98-as
18.	Hegedűs János	van	van	van	van	van	van				40-es
19.	Berényi József(né)	van	van	van	van	— József)			meghal	fia	12-es
20.	Novák András	van	van	van	van	van	van				88-as
21.	Lux Ferenc	van	van						elment		71-es
22.	Berta István	van	van	van	van	van	van				14-es
23.					(Korpa Ferenc)					bérlet	
24.	Tóth Mátyás bognár-mester	—	—	—	—	—	—				
25.	Tóth József	van	van	van	van	van	van				119-es
26.	Kis Mihály öreg (9-hez)	van	van	van	van	van	?		leadta		56-os

ház- szám	kertészgazda (a bérlő) neve	bérlési jog érvényesülésének éve							joga miért szűnt meg?	utódjának jogcíme	sorszám
		1848	1850	1852	1856	1859	1862	—			
27.	Médve Mátyás	van	van	van	van	1859 +	(— Pál)		meghal		78-as
28.	Pósa Pál	van	van		(Sárközi Ignác)				elment	bérlés	103-as
29.	Telek János	van	van	van	(Horváth József)				leadta	bérlés	116-os
30.	Dozsik István	van	van	van	(ifjú Vincze József)				elment	bérlés	26-os
31.	Kun Tamás	van	van	van	van	(Tóth János)			elment	bérlés	69-es
32.	Frank János	van	van	van	van	van	van				29-es
33.	Bellovai Pál	van	van	van	van	van	van				11-es
34.	Mag Ferenc	van		(Szeles Mihály)	van	van	(nősül)		meghal	nősül	72-es
35.	Borbély József	van	van	van	van	van	van				16-os
36.	Földi Ferenc	van	van	van	van	van	van				28-as
37.	Törőcsik Ádám	van	van	van	van	van	van	(1868+)			121-es
38.	Kisferenc Mihály öreg	van	van	van	van	van	van	(1867+)			54-es
39.	Csomor Antal kovács mester	—	—	—	—	—	—				
40.	Nagy István (Zsóri)	van	van	van	van						84-es
41.	Kapás Pál	van	van	van	van	van	van	van			50-es
42.	Horváth Imre	van	van	van	van	(Horváth Ignác)	1856+		meghal	fia	44-es
43.	Kerekes József	van	van	van	van	van	van		elmegy	bérlés	53-as
44.	Simon Albert	van	van	van	(Vincze István)				elmegy	bérlés	110-es
45.	Mede István	van	van	van	van	van	van	(Mede Péter)	meghal	fia	77-es
46.	Nagy József B.	van	van	van	van	van	(1858+)				86-os
47.	Mártha János(né)	van	van	van	(-né)	1853+	van		meghal		76-os
48.	Bakó Gergely(-né)	van	van	van	(-né)	1854+	van		meghal		9-es
49.	Kovács Sándor öreg	van	van	van	van	van	van	(50-es is)			65-ös
50.	ua. (lakóházas telek)	van	van	van	van	van	van	itt él a	családja		
51.	Megyeri János öreg	van	van	van	van	van	van	(1866+)	meghal		79-es
52.	Vaszkó István	van	van	van	van	van	van				127-es

ház- szám	kertész-gazda (a bérlő) neve	bérlési jog érvényesülésének éve							joga miért szűnt meg?	utódjának jogcíme	sorszám	
		1848	1850	1852	1856	1859	1862	—				
53.	Herke János	van	van	?	(Vaszko István)				adós	bérlés	42-es	
54.	Herke János	van	van		(Nagy István, stb.)				adós	bérlés	42-es	
55.	Óz Gáspár(-né)	van	van	van	van	1862 +			meghal	özvegy	91-es	
56.	Hajdara János öreg	van	van	van	van	van	(1864 +)		meghal	fia	34-es	
57.	Megyesi János	van	van	van	van	van	?				80-as	
58.	Hangyási János	van	van		(Bellovai Pál)			van	(33-hoz)	elmege	bérlés	35-ös
59.	Tóth András	van	van	van	van	van	van				117-es	
60.	Rigó Mihály	van	van	van	van	van	van				106-os	
61.	Kis János				van	van	van					
62.	zsellérek				ettől							
63.	Deák Márton	van	van	van	(Luptovics György)				eladja	bérlés	25-ös	
64.	Deák Jakab	van	van	van	van	van	van	(1864 +)	meghal		24-es	
65.	Imre Pál	van	van		(Piros Ferencné ö.)				elmege	bérlés	101-es	
66.	Piros Ferenc öreg	van	van		(Piros György)		1851 +		meghal	?	102-es	
67.	Töröcsik János	van	van	van	van	(Piros György)			zsellér	bérlés	122-es	
68.	Töröcsik Ádám (37-hez)	van	van	van	(Piros Ágoston)				eladja	bérlés	121-es	
69.	Páger István	van	van	van	(Páger János)		1855 +		meghal	testvér	94-es	
70.	Páger Ferenc (94-hez)	van	van	van	van	(Páger Pál)			leadja			
71.	Bajiránszki (Babcsán) Pál	van	van	van	van	van	van				1-es	
72.	Szabó Imre öreg	van	van	van	van	van	van	(1868 +)			111-es	
73.	Kis Pál (91-es is)	van	van	van	(Soós Ferenc)				elmege	bérlés	60-as	
74.	Mezei István	van	van		(Varga Ferenc . . .)			90-hez	elmege	bérlés	81-es	
75.	Ficsor Mihály	van	van	van	van	(Töröcsik Ádám		37-hez)	elmege	bérlés	27-es	
76.	Varga József (88 is)	van		(Varga István B.)			van		?	bérlés	125-ös	
77.	Moller István	van	van	van	van	van	van				82-es	
78.	Takács Gergely	van	van	van	van	van	van				115-ös	
79.	Hanyecz István	van	van	?	?	(Miklós József)			?	bérlés	36-os	
80.	Recski József	van	van	van	(Nagy János öreg)				?	bérlés	104-es	
81.	Kotroczó József	van	van	van	van	van	(cserél 82-re)				62-es	
82.	Páger Mátyás (10 csere)	van	van	van	?	?	Kotroczó József		81-ről	csere	95-ös	

ház- szám	kertészgazda (a bérlő) neve	bérleti jog érvényesülésének éve							joga miért szűnt meg?	utódjának jogcíme	sorszám
		1848	1850	1852	1856	1859	1862	—			
83.	Balázs János öreg	van	van	van	van	van	van	(1865+)	meghal		4-es
84.	Balázs János ifjú	van	van	van	van	van	van				
85.	Hanyecz József	van	(Hanyecz Pál) van		van					fia?	37-es
86.	Báló János	van	van	(Babcsán Pál) 84-hez				elmegy, leadja		bérlet	7-es
87.	Czifra József	van	van	(Tóth János 1859+)			115-höz	elmegy		bérlet	18-as
88.	Varga József (76-hoz)	van	(Varga Mátyás)		van	van		?		bérlet	125-ös
89.	Gábor András	van	van	van	van	van	van				30-as
90.	Katona Márton	van	van	van	ifjú Nagy István)			elmegy		bérlet	52-es
91.	Kis Pál (73-hoz)	van	van	van	Vincze József öreg)			elmegy		bérlet	60-as
92.	Vámos Mátyás (93 is)	van	van	van	van	van	van	(1867+)			128-as
93.	Vámos Mátyás (92-höz)	van	van	van	van	van	van				
94.	Páger Ferenc (70-es is)	van	van	van	van	(1863+ — János)			meghal		93-as
95.	Páger István	van	van	van	(1855 + Páger Pál)				meghal	bérlet	92-es
96.	Marsi Mihály	van	van	(Silló Mihály)			van		elmegy	bérlet	75-ös
97.	Pataki József	van	van	(98-hoz)					elmegy	bérlet	97-es
98.	Piros Ferenc ifjú (97-es is)	van	van	van	van	van	van				100-as
99.	Bellovai László	van	van	van	van	van	van				10-es
100.	K. Horváth János	van	van	van	van	(csere 101-es)				zsellérek élnek itt	46-os
101.	?				(100-as)						
102.	Vincze István (44-es is)	van	van	van	(Kisházi János)				?	bérlet	129-es
103.	Balogh József	van		(58-hoz) 132-höz Berta András)					zsellérek élnek itt		8-as
104.	Kovács Mihály öreg	van	van	van	van	van	van	(+ 1864)			64-es
105.	Páger Mátyás (10-en lakik)	van	van	van	van	van	van			zsellérek élnek itt	95-ös
106.	Vincze János (129 is)	van	van	van	van	(1858+ — József)			meghal	bérlet	130-as
107.	Balázs Mátyás (128 is)	van	van	van	van	van	van				6-os
108.	Nagy József Md. (127 is)	van	van	van	van	van	van				85-ös
109.	Balázs Ferenc Md (126 is)	van	van	van	van	van	van				2-es
110.	Virág Antal (125 is)	van	van	van	(+ 1855)		Varga István		meghal	bérlet	131-es

ház- szám	kertész-gazda (a bérlő) neve	bérletijog érvényesülésének éve							joga miért szűnt meg?	utódjának jogcíme	sorszám	
		1848	1850	1852	1856	1859	1862	—				
111.	Imre Mátyás	van	van	van	van	van	van				47-es	
112.	Jenák József (122 is)	van	van	van	van	van	van				49-es	
113.	Rigó Mihály II.	van	(+ 1849) Szalai Mihály, Kovács István)						meghal	bérlet		107-es
114.	Tóth Mihály	van	van	van	van	van	van				120-as	
115.	Borsos Mihály	van	van	van	van	van	van				17-es	
116.	Csatlós Pál	van	van	van	van	van	van (+ 1864)		meghal	fia	19-es	
117.	Morvai Mihály	van	van	van	(Lőrincz Pál)				leadja	bérlet	83-as	
118.	Szántó Ferenc	van	van	van	(115-höz)		Morvai Boldizsár		leadja	bérlet	113-as	
119.	Hajcsár Pál	van	van	van	van	van	van				33-as	
120.	Csányi Ádám	van	(Krista György)			van	van		elmege	bérlet	20-as	
121.	B. Balázs Ferenc	van	van	van	van	van	van				3-as	
122.	Darabos Jakab	van	van	van	(112-höz)		+ 1855		meghal	bérlet	23-as	
123.	Morvai Mihály (117-hez)	van	van	(Soós János)		— Antal)			leadja	bérlet	83-as	
124.	Csatlós Pál (116-hoz)	van	van	van	van	van	van					
125.	Virág Antal (110-hez)	van	van	van	(+ 1855)		(Virág István)					
126.	Md. Balázs Ferenc (109-hez)	van	van	van	van	van	van					
127.	Nagy József Md. (108-hoz)	van	van	van	van	van	van					
128.	Balázs Mátyás (107-hez)	van	van	van	van	van	van					
129.	Vincze János (106-hoz)	van	van	van	van	(+ 1858) ifjú Vincze József)						
130.	Kiss Mihály székudvai	van	van	van	van	van	van				57-es	
131.	Nagy József	van	(Bodor Gábor)			van	van				87-es	
132.	Berta András	van	van	van	van	van	van (+ 1866)				13-as	
133.	Hanyi István	van	van	van	van	van	van				39-es	
134.		zsellérek laknak itt										
135.	Recski Pál	van	van	van	van	van	van				105-ös	
136.		Maczkó János								bérlet		

ház- szám	kertészgazda (a bérlő) neve	bérleti jog érvényesülésének éve						joga miért szűnt meg?	utódjának jogcíme	sorszám
		1848	1850	1852	1856	1859	1862			
137.										
138.										
139.										
140.										
141.										
142.										

zsellérek is laknak itt
zsellérek is laknak itt
zsellérek is laknak itt
zsellérek is laknak itt
zsellérek is laknak itt
zsellérek is laknak itt

III. Összefoglalás, tanulságok, következtetések

A paraszti lakásviszonyok, berendezkedés a kertészségben

Kunágota, a lakóházak együttese, maga a *település*, amint arról már szólottunk, tulajdonképpen egyszerű szerkezetből, egyetlen *keresztutcából* állott, s a 142 *házhely* (majd lakóházak is) e kereszt alakban egymást metsző 2 utca mentén, továbbá a település szélén körbefutóan helyezkedtek el. Jellemző lehet, hogy a parasztházak zöme ajtajával keletre nyílt. Tehát a mérnöki tervezéskor is figyelembe vették ezt a paraszti építkezési szokást.⁵⁰

A most következő táblázatban 142 házhely (fundus) tulajdonosának (illetve paraszti bérlőjének), a *kertészgazdáknak*, továbbá a faluban nagy számban élő *háztalan zselléreknek* egymástól függő helyzetét, portánkénti elhelyezkedésüket vizsgáljuk. Feldolgozott adataink az 1856/57-es, az 1859/60-as és az 1862/63-as *községi adófükönyvekből* származnak. Az évszámok nagyon jellemzőek, különösen az 1862-es, mert ekkor járt le a telepések 20 évre szóló szerződése. Ekkorra már két évtizedes volt a kunágotai kertészség. Az így áttekintett közel egy évtizedes anyag megbízható és jól általánosítható képet nyújt arról, hogy Kunágota parasztsága milyen lakásviszonyok között élt, milyenek voltak leg-
alapvetőbb életkörülményeik.⁵¹ Következésképpen milyen családszerkezeti, háztartás-szerkezeti, üzemszervezeti keretek között szerveződött és működött e paraszti közösség. Ennek számbavételéhez át kell tekintenünk a kérdéses három összeírás legfontosabb adatait.

A legfontosabb népesedési adatok 1856 és 1862 között:

évek	1856	1859	1862
kertészgazda, családfő	103	101	99
alzsellér állapotú családfő (személy)	94	122	99
kertészgazda saját lakása (porta)	103	101	99
fölös kertészlakás (porta), melyben csak zsellércsaládok (személy) élnek	31	29	29
mesterember lakása (porta)	2	2	2
községi porta (község háza)	1	1	1
összes porták száma	142	142	142

Az idézett adófükönyvekre az a jellemző, hogy adataik megbízhatóak és pontosak. Hiszen ezek a lajstromok az egykorú adózási szempontok alapján készültek, amelyek az adókiivetés módjában (úgy tűnik) megőrizték a korábbi *dikális adózás* jellegét, ugyanakkor a bérleti viszonyra is utalás történik. Ezekben a lajstromokban nagy pontossággal tüntették fel az adott funduson élő kertészgazdát, a háztalan zsellért, amely családok az adott portákon több esetben *lakói* minőségben tartózkodtak,⁵² ezért e háztalan zsellérek élhettek egy háztartásban is a kertész családjával, de élhettek attól különváltan is. Nagy

valószínűséggel állíthatjuk, hogy akik *töredécsaládot* alkottak, vagy házastársak nélkül (nőtlen szolgálók, hajadon szolgálók, özvegyek, nyomorultak) éltek egy-egy kertészgazda portáján, azok gyakran a gazda háztartásához kapcsolódtak. Mivel a szóban forgó főkönyvekben pontosan jegyezték az adózó családfőket, egyedüli személyeket (is), nemigen fordulhatott elő, hogy valaki kimaradt volna, vagy más alkalommal, kétszeresen írták volna össze. Olykor a tartozásokat is feljegyezték, ebből következtethetünk arra, hogy az előző években kik éltek a faluban, akik esetleg időközben el is költöztek Kunágotáról.

A főkönyvi adatok alapján a következő portatípusokat különböztethetjük meg Kunágota kertészségben:

a) *Tiszta típusként* jellemezhető az a helyzet, amikor a lakóházat a numerosos kertész lakja (bérlő), családjával; olykor idősebb, de már adózó gyermekével, netán öregebb családtagjaival, özvegy anyjával.

b) Ugyancsak *tiszta típusként* kezelhetjük a kertészgazdák (130 házhely) által bérelt porták fölötti 12 portát, ahol természetesen kivételt képez a községháza, továbbá a 2 mesterember lakása (a 24-es, 39-es házak). Az így fentmaradó 9 telek számos zsellércsalád számára biztosított otthont. Ezek kamarai bérletek voltak. Esetenként e portákon 2, 3, 4, sőt 5—6 adózó zsellércsalád (vagy magán személy) is élt.

c) *Vegyes típusú* az a lakásforma, amikor egyszerre 2 vagy 3 numerust bérlő kertészek kezén lévő, *főösleges telkek* állandósult lakhelyei a „házatlan zsellereknek”. A kertész családja e portákon nem vagy elvéve lakott, néha elfordult, hogy portát (illetve lakóházat) cserélt. Ez is nyomonkövethető az adóösszeírásokból.

d) *Vegyes típusként* kezelhetjük továbbá azokat az eseteket, amikor egy-egy telken a kertészgazda családjával élt, s mellettük található egy-egy zsellér (esetleg családos ember). E tényből azonban még nem következik automatikusan (mint írtuk is), hogy a zsellércsalád egy háztartásban élt volna a kertész-gazdával.⁵³

Mintegy magyarázatul, hozzá kell még fűznünk, hogy a kertészgazdák csoportja, *társadalmi rétege* kifelé, a falu társadalma felől nézve, többé-kevésbé egységes volt;⁵⁴ a zsellérek azonban korántsem alkottak ilyen egységes társadalmi réteget. Már e kategória megítélése közben beleütközünk a feudalizmusból öröklött szemléletbe, amely az egész kertészség történetében a jobbágyfelszabadítást (1848/49) túlélő anakronizmus. A zsellérek (vagy pontosabban háztatlan zsellérek) között található a kertészgazdaságok, paraszti kisüzemek szolgálói, továbbá a zsidó kishaszonbérlők, a boltos, a kocsmáros, illetve a kézműves mesterek, mesterlegények.⁵⁵

**Kunágota paraszti közösségének belső (lakóhely szerinti)
szervezettsége; lakásviszonyok, család**

házszám	évek			házszám	évek			házszám	évek		
	1856	1859	1862		1856	1860	1862		1856	1859	1862
1.	—	—	—	50.	□	□	□	99.	□	□	□
2.	□	□	□	51.	□	□	□	100.	□	X4	X3
3.	□	□	□	52.	□	□	□	101.	⊞	□	□
4.	□	□	□	53.	X2	X3	X	102.	□	□	□
5.	□	X3	X4	54.	⊞	⊞	⊞	103.	+	+	+
6.	□	□	□	55.	□	□	□	104.	□	□	□
7.	X3	□	□	56.	□	□	⊞	105.	X1	X2	X1
8.	□	□	□	57.	□	X1	X3	106.	□	□	□
9.	X2	X2	X1	58.	X3	X4	X3	107.	□	□	□
10.	□	□	□	59.	⊞	⊞	□	108.	□	□	□
11.	+	+	+	60.	□	□	⊞	109.	□	□	□
12.	□	□	⊞	61.	⊞	⊞	□	110.	□	□	□
13.	□	⊞	⊞	62.	+	+	+	111.	□	□	□
14.	□	X2	X2	63.	⊞	⊞	□	112.	□	□	□
15.	□	□	□	64.	□	⊞	□	113.	⊞	⊞	X4
16.	X2	□	□	65.	□	□	□	114.	□	□	□
17.	□	⊞	□	66.	□	□	□	115.	□	□	□
18.	□	□	□	67.	□	X1	□	116.	□	□	□
19.	□	□	⊞	68.	□	□	□	117.	□	X2	X2
20.	□	□	⊞	69.	□	⊞	□	118.	X5	⊞	⊞
21.	□	□	⊞	70.	X1	⊞	□	119.	□	□	□
22.	□	□	□	71.	X3	□	□	120.	□	□	□
23.	□	□	⊞	72.	□	□	□	121.	□	X3	⊞
24.	+	+	+	73.	⊞	□	□	122.	X3	X3	X3
25.	□	□	□	74.	X2	X2	X2	123.	□	□	□
26.	□	□	X1	75.	□	X3	X3	124.	X5	X4	X2
27.	⊞	⊞	⊞	76.	□	□	□	125.	X1	X4	□
28.	□	⊞	□	77.	□	□	□	126.	X1	X1	⊞
29.	□	□	□	78.	⊞	□	⊞	127.	X3	X3	X2
30.	X4	□	□	79.	X3	□	⊞	128.	X3	X2	X
31.	□	□	□	80.	⊞	□	□	129.	X5	X6	X4
32.	□	□	□	81.	□	□	X2	130.	□	□	□
33.	□	□	□	82.	X1	X2	□	131.	□	□	□
34.	□	□	□	83.	□	□	□	132.	□	□	□
35.	□	□	□	84.	□	□	□	133.	□	□	□
36.	□	⊞	□	85.	□	⊞	⊞	134.	X1	X4	X3
37.	□	⊞	□	86.	□	X1	X3	135.	⊞	□	□
38.	⊞	□	⊞	87.	⊞	X	X2	136.	□	□	□
39.	+	+	+	88.	□	□	□	137.	+	+	+
40.	□	□	□	89.	□	□	□	138.	+	+	+
41.	□	□	□	90.	□	□	⊞	139.	+	+	+
42.	□	□	⊞	91.	□	□	□	140.	+	+	+
43.	□	□	□	92.	□	⊞	□	141.	+	+	+
44.	X2	X2	X3	93.	X1	X2	X2	142.	+	+	+
45.	□	□	□	94.	□	□	X3				
46.	⊞	X1	X2	95.	X2	X1	X				
47.	⊞	□	⊞	96.	□	□	□				
48.	□	⊞	□	97.	X2	X3	X2				
49.	⊞	⊞	X1	98.	□	□	□				

Jelmagyarázat a táblázathoz:

□ kertészgazda bérleményében lévő, saját családja által lakott porta;

▣ a fentiek szerint lakott telken még zsellér (és családja) is él, lakik (*lakó*);

X kertészgazda numerusához tartozó *főlöszleges* beltelek, melyet csupán zsellércsalád(ok) lakja; a számokkal az adózók személyét jelöltük;

+ kamarai bérlemény, zsellérek, mesterek lakják, ezek a házsámok: 11., 24., 39., 62., 103., 137—142-ig.

A kertészek társadalmi rétegében bekövetkezett változások, ezek jellemzése

A kincstár számára a kertésztelep 100%-os kihasználtsága, következőképpen a teljes jövedelmezőség biztosítása végett nyilvánvalóan a *feleskerteszi*, a *telepesi státuszt* vállaló egyén volt a lényeges, őt tekintették a haszonhúzás biztosítékának; *záloga* pedig a kertészgazda (és családja) minden ingósága. A házatlan zsellérek csupán közvetett szerepet kaphattak a kamara terveiben. Ebből a tényből is következik, hogy egy-egy *numerust*, ha az valamilyen okon gazdátlanra (bérleményen kívülre) vált, újabb *vállalkozó*, *felesbérő* használatába engedte át. Arra nézve, hogy az újabb „vállalkozók” milyen alapon juthattak a numerus-bérlethez, lehetnek kertészgazdákká, hogy ugyanis meg kellett-e fizetniük az adott numerust terhelő (gyakran ez lehetett a tényleges jogi helyzet) kamarával szembeni tartozásokat, vagy sem, nem tudunk pontos választ adni. A kamara az első esetekben megfizettette az új igénylővel a telekre táblázott tartozások összegét, többek között *Herke István* és *Herke János* elleni árverezéskor is ez történt. Mindamellett a kertészek társadalmi csoportja kisebb-nagyobb eltérésektől eltekintve, folyamatosan feltöltődött. Természetesen nemcsak merőben „új” kertészek, hanem az *egy-*, *két-* sőt a *háromnumerusos* gazdák is vállalkoztak egy-egy gazdátlanra lett numerus bérletére. Azt is tudjuk, hogy a numerusok bizonyos töredéke nem mindig tartozott az alpbérleményükhöz, vagyis *mindig akadt* gazdátlan numerus Kunágotán. Arra vonatkozóan eléggé pontos adataink vannak, hogy miként, mely okok folytán cserélt gazdát egy-egy numerus. A továbbiakban e változást kísérjük nyomon. Arra keresünk választ, hogy egy-egy kertésztelek miért gazdátlanodott el, avagy az új telepes miként juthatott e gazdátlan numerus bérletéhez. Meg kell jegyeznünk, hogy adataink esetlegesebbek, mint az előbbieket voltak. További kutatásra okunk és módunk is eléggé nyilvánvaló. Arra is utalnunk kell, hogy a kertészek személycseréje következtében, továbbá a 2—3 numerusos bérő-állapot miatt a házhelyek (lakóházak) és a külső bérleti állomány (a numerus művelt hányada) egymástól eltávolodott, elszakadt. Ez a kutatásban további nehézséget jelenthet.

Táblázat azokról a kunágotai kertészekről, akik 1848 és 1862 között numerusuk bérletét megszüntették; ennek oka, kikövetkeztetett időpontja:

Sor- szám	alap- névsor- ban sor- száma	kertész neve	az elhagyás		numerus száma	ki ülte meg a numerust?
			oka	ideje		
1.	7.	Báló János	meghalt	1849?	(86)	Bajiránszki Pál
2.	12.	Berényi József	meghalt	1849	(19)	özvegye, majd fia
3.	20.	Csányi Ádám	elment	1850	(120)	Kriszta György
4.	26.	Dozsik István	meghalt	1854	(30)	ifjú Vincze József
5.	18.	Czifra József	elment	1850?	(87)	Tóth János
6.	25.	Deák Márton	zsellér lesz	1856	(63)	Luptovics György
7.	27.	Ficsór Mihály	elment	1852	(75)	Töröcsik Ádám
8.	35.	Hangyási János	elment	1848	(58)	Bellovai János
9.	36.	Hanyecz István	elment	1850	(79)	ifjú Miklós József
10.	42.	Herke István	adóssá lett	1851	(69)	Páger István (Vincze J.)
11.	43.	Herke János	adóssá lett	1851	(11—12, 53—54)	Marsi János, Páger
12.	44.	Horváth Imre	meghalt	1856	(42)	M. Nagy István (Horváth Ignác fia)
13.	48.	Imre Pál	elment	1848	(66)	Piros Ferenc (György)
14.	52.	Katona Márton	elment	1850	(90)	ifjú Nagy István
15.	81.	Mezei István	meghalt?		(74)	Varga Ferenc
16.	69.	Kun Tamás	?	1856	(4, 31)	Tóth János, Miklós József
17.	60.	Kis Pál	?	1852	(73)	Soós János
18.	71.	Lux Ferenc	elment	1848	(14, 21)	Tóth Lőrinc
19.	72.	Mag Ferenc	meghalt	1850	(34)	Szles Mihály
20.	73.	idős Marsi István	zsellér	+ 1858	(16)	Megyeri János
21.	83.	Morvai Mihály	zsellér	1850	(117)	Lőrincz Pál
22.	75.	Marsi Mihály	elment	1850	(96)	Silló Mihály
23.	87.	Nagy József	elment	1848	(131)	Bodor Gábor
24.	96.	Pápai János	meghalt	1852	(?)	?
25.	97.	Pataki József	meghalt?	1850	(97)	ifjú Piros Ferenc
26.	90.	Oszvár Ferenc	meghalt?	1850	(5, 7)	Marsi János
27.	98.	Pintér Mátyás	meghalt	1856	(17)	Kaszás Imre
28.	103.	Pósa Pál	zsellér	+ 1856	(28)	Sárközi Ignác
29.	107.	Rigó II. Mihály	meghalt	1850	(113)	Szalai Mihály (Kovács István)
30.	110.	Simon Albert	elment?	1848	(44)	Kisházi János
31.	113.	Szántó Ferenc	zsellér	+ 1864	(118)	Borsos Mihály
32.	116.	Telek János	?	1852	(29)	Horváth József
33.	125.	Varga József	?	1850	(88)	Varga Mátyás
34.	129.	Vincze István	meghalt	?1850	(102)	Kisházi János
35.	130.	Vincze János	meghalt	1858	(106)	ifjú Vincze József

Táblázat a Kunágótára később (1850—60-as években) betelepült numerust bérlő kertészekről:

sor- szám	numerus száma	a kertész			feleségének		első adatunk bérletéről
		neve	kora	születésének helye	neve	kora	
1.	4.	öreg Miklós József	1802—80	Mátraballa	Balog Erzsébet	1810—	1856
2.	13.	Csordás János	1838—	Tápiógyörgye	Miskulczik Rozál	1841—1872	1862 (fiú)
3.	17.	Kaszás Imre	1824—1861	Nemtyi	Bodnár Anna	1831—	1856 (fiú)
4.	17.	Verik Tamás	1818—		I. Fülöp Rozál		
					II. Bodnár Annát veszi nőül (1862)		1862 (férj)
5.	21.	Tóth Lőrinc			Marsi Teréz		1856
6.	23.	Korpa Ferenc	1803—1875	Csany	Nagy Erzsébet	1815—1873	1856
7.	27.	Medve Pál	1821—74	Sikula	Rideg Anna		1859 (fiú?)
8.	28.	Sárközi Ignác	1833—	Kurtics	Borbély Anna	1835—	1857
9.	30.	Borsos János	1818—		Judik Erzsébet	1820—1866	1857
10.	42.	Horváth Ignác	1827—	Battonya	Vass Rozál	1831—	1857 (fiú)
					Balog Katalin	1824—66	
11.	63.	Luptovits György	1821—1861	Nagyiratos	Vig Katalin		1857
12.	65.	Olasz András	1832—96	Dombegyháza	Majorovics Rozál	1834—	1859
					Det Anna	1845—77	
13.	68.	Piros Ágoston	1828—1905	Battonya	Kovács Teréz	1836—1905	1856 (fiú)
14.	70.	Páger Pál	1837—	Kevermes	Bodor Rozália	1837—1865	
					Zsigmondfi Magdolna	1843—	1859
15.	73.	Soós Ferenc			Pete Anna	1817—1873	1856
16.	83.	Balázs István	1831—	Marcibáni- Dombegyháza	Piros Borbála	1832—	1862 (fiú)
17.	69.	Páger János	1826—	Kevermes	Buruzs Rozália	1828—1859	1856
18.	106.	ifjú Vincze József					1859 (fiú)
19.	117.	Lőrincz Pál			Kanász Klára	1826—1856	1856?
20.	118.	Morvai Boldizsár	1820—96	Dombegyháza	Nagy Mária		1859 (fiú)
21.	121.	Tóth Pál			Csáki Zsuzsánna	1834—76	1862
22.	123.	Soós János ifjú	1824—71	Földeák	Pap Rozália		1856
23.	125.	Virág István	1839—	Makó	Buvári Julianna	1842—	1862 (fiú)
24.	126.	Nagy Mátyás			Krista Terézia		1862
25.	136.	Maczkó János	1811—1864	Tar (Pest m.)	Gránási Anna	1811—1869	1856

Az újonnan (1850/60-as években) betelepültek előző lakhelye:

sor- szám	kertész neve	előző lakhelye	éve
1.	öreg Miklós József	Bánkút	1843
2.	Csordás János (apjával)	Kovácsháza	1848
3.	Kaszás Imre (apjával)	Nemti	1844
4.	Verik Tamás	Dumiratos	1862
5.	Tóth Lőrinc		
6.	Korpa Ferenc	Almásiratos	1840
		Kisiratos	1844
7.	Medve Pál	Almásiratos	
8.	Sárközi Ignác		
9.	Borsos János	Marcibáni-Dombegyháza	1856
10.	Horváth Ignác (apjával)	Battonya	
		Kevermes	
11.	Luptovits György	Almás	1854
12.	Olasz András		
13.	Piros Ágoston (apjával)	Battonya	
14.	Páger Pál (apjával)	Kevermes	
15.	Soós Ferenc	Kígyós	1828
16.	Balázs István (apjával)	Marcibáni-Dombegyháza	
17.	Páger János	Kevermes	1844
18.	ifjú Vincze József (apával)	Marcibáni-Dombegyháza	
19.	Lőrincz Pál		
20.	Morvai Boldizsár (apjával)	Marcibáni-Dombegyháza	
21.	Tóth Pál		
22.	Soós János ifjú		
23.	Virág István (apjával)	Kevermes	
24.	Nagy Mátyás		
25.	Maczkó János	Battonya	1850

Táblázatainkból kiderül, hogy 1848 és 1862 között 35 kertészgazda hagyta el numerusát. Az eseteket vizsgálva az alábbi kategóriákat különböztetjük meg:

a) a kertész elhalt	13 esetben (37,1%)
b) elment Kunágotáról	11 esetben (31,4%)
c) leadta bérletét, zsellér lett	5 esetben (14,2%)
d) eladósodott	2 esetben
e) eddig ismeretlen okból vált meg	4 esetben

Ugyanakkor Kunágotán nagyjából ezekben az években 25 kertészgazdát jegyeztek fel az egykorú források, kiknek jelentős százaléka (9 fő) bizonyosan családtagként került a faluba is, meg a bérlemény jogához is. Néhányan kertészgazda özvegyét vették feleségül,⁵⁶ míg mások teljesen idegenként tűntek fel Kunágotán. Különösen jelentős a Bánkútról áttelepültek aránya, ezek a bánkúti

kertészség felosztása miatt⁵⁷ váltak hajléktalanná, s húzódtak be a csaknem szomszédos Kunágotára.

Figyelemre méltó gazdasági jelenség, hogy a telepítést követő 20 esztendőben a termelőeszköz (bérlemény) koncentrációja az uralkodó tendencia Kunágotán. Ezzel párhuzamosan szűkül a kertészgazdák társadalmi bázisa, az elszegényedés pedig mind erőteljesebb méretű folyamattá terebélyesedik. E folyamat érzékeltesére táblázatban mutatjuk be a legfontosabb adatsorokat. Előljáróban meg kell jegyeznünk azt, hogy a névazonosítás lehetőségével élve megállapíthattuk, hogy ugyancsak az első két évtizedben a numerusokról 81 esetben derült ki, hogy a kertészgazda, vagy családja; özvegye, majd fia nem engedte ki a bérleményt a család kezéből. A 81 numerus a telepes község bérleményének 62,3%-át teszi ki, amely egyértelműen visszautal arra, hogy a falu kertész rétege kevésbé cserélődött, s ha személyükben nem is, de családjogi szempontból több mint a fele állandó volt Kunágotára bérlő, feleskertészeinek.

Táblázat a termelőeszköz (bérlemény) koncentrációjának bemutatására (1848—1862)

Évek	1848	1850	1852	1856	1859	1862
A kimért numerusok száma (19,59 kishold) ⁺	130	130	130	130	130	130
A telepet bérlő feleskertészek száma	108	107	105	103	101	99
Az egy kertészre eső bérlemény értéke numerusban kifejezve	1,20	1,21	1,23	1,26	1,28	1,31
Ennek mértéke (ha csak a külsőséget — szántó, legelő, rét — vizsgáljuk) kisholdban ⁺⁺	23,5	23,7	24,1	24,7	25	25,6
A kertészek szűkülő társadalmi bázisa; a tényleges bérlők aránya (%) a telepítvényhez viszonyítottan	83,07	82,3	80,76	79,23	77,69	76,15

(Megjegyzés: ⁺ a numerus területi értékébe nem számoltuk bele a házhely 1 kisholdját.
⁺⁺ a számítás alapjául a már említett 19,59 kisholdas „numerus” szolgált.)

Kunágotára telepítése, a betelepülő családok származása

A recens néprajzi anyagban ritkán bukkanunk a betelepülésre, a kertészség megszállására vonatkozó hagyományanyagra. E hagyomány egy része az *előnevekben*, mint *Bekai Nagy*, *Kevermesi Horváth*, örökölt meg. Akadnak persze olyan családok is, melyek jobban ragaszkodtak a család származására vonatkozó hagyományokhoz.⁵⁸ Balázs György 1955-ben halt meg, ekkor 91 éves volt, tőle hallották unokái, hogy „a Balázs család Erdélyből jött. Meg a Gábor család is, *Bodonyból* (?). A felesége Kotroczó lány volt, azok is Erdélyből jöttek”.

Pócsik István adatközlőm (80 éves) „úgy tudja, hogy az üköregapja a Nyírségből jött, előbb Mezőtúrra, onnan pedig Református-Kovácsházára, s úgy lettek kunágotaiak, amikor Kunágotát alapították. *Pácás* béres volt a nagyapám, vagyis munkafelvigyázó, nem *ustoros* béres. Három fia volt, meg hat lánya, a lányok, „elvesztek”. Az egyik fia Arad mellett élt, a 73-as órházban, vasutas volt. A másik Gyulavarsándon. Mindkettőt meglátogattam.” Lényeges a Bodor család hagyománya, amely arról szól, hogy ők a Felvidékről kerültek Csanádba. A török elől menekültek a Felvidékre az ősök, s mikor visszatelepültek az Alföldre, csupán szülőföldjükre jöttek vissza. E hagyományokból a Felvidék (Bodony esetében is) és a Nyírség ténye bizonyos. Erre vonatkozóan a települők születési adatai igen hasznos útmutatásul szolgálnak.

A férfiak (családfők) születési helyei:

Csanád megye: Apátfalva (4), Battonya (7), Földeák (5), Kevermes (8), Makó (4), Marcibáni—Dombegyháza (6), Tornya (2); Csanádpalota (4), Bánhidi-Dombegyháza (1), Kovácsháza (1), Csanádapáca (1);

Arad megye: Borosjenő (1), Kurtics (1), Magyarpécska (1), Nagyiratos (1), Székudvar (1);

Csongrád megye: Algyő (1), Csany(telek) (1), Hódmezővásárhely (1), Mindszent (3), Szegvár (1);

Békés megye: Endrőd (1), Komlós (1);

Bács-Bodrog megye: Bácsstopolya (1);

Bihar megye: Kisújfalu (1);

Torontál megye: Beodra (1), Torda (1);

Temes megye: Csákova (1);

Jász-Nagykun-Szolnok megye: Jánoshida (1), Kunszentmárton (1);

Heves megye: Bodony (2), Apc ? (1), Kisköre (1), Kömlő (7), Nádújfalu (4), Tarnalelesz (1);

Pest-Pilis-Solt megye: Irsa? (1), Tápiógyörgye (2), Törtel (1), Újkécske (1);

Nógrád megye: Hidegkút (1), Karancs? (2), Nemti (1), Nógrád (1), Zagyvaróna (1), Karancsalja (1);

Gömör és Kishont megye: Harkács (1), Egyházasházt (1);

Komárom megye: Tardos (1);

Liptó megye: Pálfalu (1);

(Megjegyzés: a földrajzi nevek után zárójelben a személyek számát szerepeltetjük.)

A névanyagot feldolgozó táblázatban szereplő 133 férfi közül 42 személy születési helye ma még ismeretlen. Ennek megfelelően 91 esetben (68,4%) ismert a származás pontos helye.

Ha most ugyan ezen névanyagot aszerint vizsgáljuk meg, hogy adott kertész-családok (kertészgazda) mely településről, netán Kunágotához hasonló kertészségből települtek át, jöttek a faluba, akkor egészen más képet kapunk.

Csanád megye: Battonya (9), Bánhidi-Dombegyháza (7), Domiratos (1), Kevermes (19), Kisiratos (2), Kovácsháza (3), Marcibáni-Dombegyháza (18);

Arad megye: Almásiratos (1), Bánkút (4), Borosjenő (1), Gyulavarsánd (1), Magyarpécska (1), Nagyiratos (2), Szemlak (1), Székudvar (2), Varjas (1);

Békés megye: Földvár (1), Újkígyós (1);
Heves megye: Bodony (1), Nádújlak (1);
Csongrád megye: Szeged (1—2);
Pest-Pilis-Solt megye: Újkécske (1);
Nógrád megye: Nemti (1);
Jász-Nagykun-Szolnok megye: Kunszentmárton (1);

Adatainkat összevetve megállapíthatjuk, hogy a tanulmányozott 133 kertész családfőből 81 személy esetében ismerjük azt a helységet, ahonnan beköltöztek telepünkre, Kunágotára. Ez az arány 60,9%-os. Az ismert 81 esetnek döntő többsége (76) a környező megyékhez, elsősorban is Csanád és Arad megyékhez kapcsolódik. Az egyik levonható tanulságunk az, hogy a kertészgazdák jelentős százaléka nem közvetlenül szülőfalujából érkezett Kunágotára. Azt is megállapíthatjuk, hogy több esetben már a *második* kertész generációhoz tartoznak a Kunágotára települt feleskertészek. Ők már Kevermesen, Marcibáni-Dombegyházán és másutt születtek. Ennélfogva számukra a bérlő, részesgazdálkodó életforma ismert, talán elfogadott is volt. Ezért aztán nem lehetett ismeretlen az a feladat, amelyre Kunágotára megülésekor vállalkoztak; sőt tapasztalataik alapján össze is hasonlíthatták a kamara 1843-as telepítő ajánlatát a magángazdaságok hasonló gyakorlatával! Pontosan ez vonzotta a kevermesi, a domegyházi kertészeket az új telepre!

A kertészgazdák (a családapák) születési adatai alapján nagyjából két korcsoport különíthető el, határolható körül:

a) Az idősebbek alkotják az első csoportot, azok akik 1815—20 előtt születtek, akik nem a környező települések szülöttei. Ők ahhoz a generációhoz tartoztak, amely a Békés-csanádi síkságra még Heves, Nógrád, Gömör, Bars stb. megyékből, e megyék falvaiból jöttek, akik többnyire családosok voltak, de lehettek gyermekek is, amikor e tájra érkeztek. Ezek közé sorolhatjuk:

Balázs Jánost (1775), idős Marsi Istvánt (1775),
Kotroczó Gergelyt (1780), Dózsik Mártont (1795),
Hegedűs Jánost (1800), Csordás Mihályt (1799) és
Kapás Pált (1793).

Akadtt azonban közöttük olyan idős személy, aki már nem gazdálkodott, de együtt élt családjával, pl. Bellovai József (1769—1852).

b) A második csoport az 1815—20-as évek után született férfiakból áll, nagyjából azokból, akik Kunágotára telepítéskor (1844) fiatal, egy-két gyermekes családapák lehettek. Ezek zöme már az Alföldön született, s kertészbérleményen nőttek fel, házasságot is olyan lánnyal kötöttek, akik hasonlóan e kertészségek neveltjei voltak. Ezek közül a legjelesebbeket említjük:

Páger Mátyás (1813), Zsóri Nagy István (1823),
Bellovai Pál (1824) és Telek János (1824). A sort tetszés szerint gyarapíthatnánk.

c) A telepítés éveiben 30—40 éves családokról azért kell említést tennünk, mert ezek között található a legmozgékonyabb egyedeket. Közülük is ki kell

emelnünk Imre (Szekeres) Mátyást, aki 1816-ban *Apátfalván* született, első gyermekei *Magyarcsernyán*, a későbbiek *Marcibáni-Dombegyházán*, illetve *Kunágotán* születtek. Három felesége volt, az első *csőszteleki*, a második *kevermesi*, a harmadik *apátfalvi* illetőségű volt.

Ha a kertészfeleségek születési adatait a férjek már elemzett adataihoz hasonlóan feldolgozzuk, akkor az eddig kapott származási táblázatunk tovább színesedik, módosul. Alább az alapnévsorban szereplő kertészgazdák feleségeinek születési helyeit mutatjuk be:

Csanád megye: Apátfalva (4), Battonya (5), Bánhidi-Dombegyháza (1), Csanádpalota (2), Földeák (1), Kevermes (11), Kisiratos (2), Kovácsháza (4), Marcibáni-Dombegyháza (8), Makó (2), Tornya (2); Majlát (1);
Csongrád megye: Csongrád (1), Mindszent (1), Szeged (1), Szegvár (1);
Békés megye: Gyula (2), Endrőd (1), Kígyós (1);
Arad megye: Almásiratos (1), Kurtics (1), Magyarpécska (2), Nagyvarjas (3), Szentpál (1);
Heves megye: Boconád (1), Nádújfalu (4), Tarnalelesz (2), Verpelét (1);
Nógrád megye: Nemti (1), Zagyvaróna (1);
Bars megye: Módos (1);
Jász-Nagykun-Szolnok megye: Árokszállás (1), Kenderes (1), Kunszentmárton (1);
Pest-Pilis-Solt megye: Tápiógyörgye (1);
Borsod megye: Szihalom (1);
Torontál megye: Csősztelek (1), Torda (1), Újfalu (3);
Temes megye: Majlátfalva (1).

E kimutatásában 74 személy adatait tudtuk feldolgozni, amiért is az adatok a 133 kertész-család 55,6%-át érintik. Ebből a több mint 50%-os tömegeből a legszámottevőbb, mondhatjuk, hogy döntő többség Csanád megyei (41 fő). Az természetes, hogy az egyes házaspárok házasságkötésének helyét rendkívül nehezen állapíthatjuk meg, csupán a környező települések (mint pl. Battonya, Kevermes) és a helybeli (kunágotai) esetek ismertek.

Egyebek mellett az is tanulságos lehet számunkra, amit a családi, avagy a rokonsági kötelékekről megtudhattunk. Ezek felhasználásával deríthetünk fényt arra is, hogy Kunágotá benépesítése milyen „szervezeti keretek” között ment végbe, vagyis az egyes kertészcsaládok egyedül, mintegy a korábbi közösségből kiszakadt sejtként vállalkoztak arra, hogy egy új telepítvényt megüljenek vagy pedig valamilyen csoportok érkeztek. Amely vállalkozás a korabeli fogalmak szerint is, nemcsak kecsegtető (ígéretes) gazdasági lehetőségeket kínált, hanem bizonyosan a családok tudták azt is, hogy milyen gondot jelent, milyen töredelmes lesz az új otthon „szerzése”. Mintegy bevezetésként már is megjegyezhetjük, hogy gyakran összefogtak a családok, akiket valamilyen rokoni (vagy egyéb) szálak fűztek egymáshoz, s ekként határozták el magukat Kunágotá „felépítésére”.

— Nemegyszer nős, esetleg külön háztartásban élő fiával költözött az apa Kunágotára; így érkeztek *Piros Ferenc* és fiai, *Ferenc* és *Ágoston* Battonyáról.

— *Telek János* (az állapítható meg) 1845-ben Battonyáról nősült be Kunágotára, s vette feleségül *Vámos Mátyás* lányát (Rozália); aki (Vámos) sógorságban volt *Szabó Imrével*, s bizonyára együtt jöttek Nádújfaluból Kevermesre az 1810-es években.

— *Törőcsik János* ugyancsak fiával együtt vállalt kertészséget az új telepítvényen; fia, *Törőcsik Adám* Székudvaron született (1816), de az apa kömlői illetőségű.

— *Takács Gergely* (felesége Morvai Rozália) és ifjú *Balázs János* (Morvai Terézia) *Morvai Mihállyal rokon*, s együtt hagyták oda Marcibáni—Dombegyháza kertészséget.

— *Balázs Ferenc* (Md) pedig *Imre Mátyás* sógora volt; ehhez hasonlóan sógorságban voltak *Bakó Gergely* és *Novák István* is.

— *Bellovai László* és *Bellovai Pál* testvérek, lánytestvérüket pedig *Frank János* (Bellovai Anna) vette feleségül. Mindhárman Bánhidi-Dombegyházról települtek át Kunágotára.

— *Deák Jakab* és *Deák Márton* testvérek voltak, s noha nem egy kertészségben éltek, mégis egyszerre költöztek be Kunágotára, amikor e lehetőségről értesülhettek.

— Nagyiratosról is két sógor, *Hajdara János* (felesége Szalai Terézia) és *Hegedűs János* (felesége Hajdara Mária) jött az új kertész telepítvényre.

Az egyszerű eszközökkel felderíthető családi kapcsolatokon túl bizonyára voltak még az egymáshoz tartozás tudatát megőrző, netán erősítő rokoni, esetleg régebbi baráti szálak is. Ebből az derül ki, hogy a Kunágotára települők zöme nem egyedül vállalkozott a feleskertészségre, hanem kisebb-nagyobb rokonsági, (esetleg még ható) nagycsaládi közösségekben.

A kérdéskört lezárandó, bemutatjuk az 1848-ban összeírt kertész *családfők életkor* szerinti megoszlását feldolgozó táblázatunkat, utána írtuk az 1852-es névsorban feltűnt új egyedeket is.

Táblázat a kertészcsaládfők életkorának bemutatására

Korosztályok	1848	1852
20 évtől 30 évig	1 + 16	9
31 évtől 40 évig	21	3
41 évtől 50 évig	14	2
51 évtől 60 évig	13	2
61 évtől 70 évig	3	—
70 év fölöttiek	2	—
80 év fölötti	1	—
	73 fő	16 fő

A házatlan zsellérek társadalmi rétegének jellemzése

A rendelkezésünkre álló forrásokból esetlegesen előbukkanó adatok alapján a *házatlan zsellérek* társadalmi rétege igen elnagyoltan jellemezhető. Azt meg sem

kísérhetjük, hogy ebből a szórt adatokból rekonstruáljuk a csoport egészét, amint azt tettük a kertészgazdák esetében. Ennek ellenére arra törekszünk, hogy jelen tanulmányunk nyújtotta keretek között is némi rátekintést biztosítsunk a zsellérek e rétegére. Ez a réteg sem az *egyedek* eredetét, sem társadalmi-gazdasági kötődését illetően nem egységes, még kevésbé a telepen belül elfoglalt helyük, gazdasági (a kisparaszti üzemszervezeten belül avagy azon kívül) helyzetük, háztartás-szerkezeti (saját háztartás, egyedülálló) forma vonatkozásában.

Eredetüket illetően két háztalan zsellér csoportot különböztethetünk meg. Az *első kategória* tagjait vérségi kötelékek kapcsolják a feles kertészekhez. Lehetnek idős, özvegy szülők, bérletre még nem ülő fiú gyermekek, beházasodott vők, elárvult unokák, magános nagybácsik, nagynénik. A *második kategóriát* azok alkotják, akik ilyen vérségi kapcsolattal nem rendelkeztek, ellenkezőleg közvetlen környezetükben (Kunágotán) „idegen”-nek számítottak. Ez a különállás azonban nem végleges, megváltozhatatlan tény volt, mert az özvegy kertészek benősülhettek egy-egy zsellér családba, de effajta „vegyes” házasságról a fiatalok körében is tudunk. Noha általában a házasságok is rétegenként kötődtek: vagyis kertészfiatal kertészcsaládba házasodott, mesterlegény mesterember lányát vette feleségül. Feltűnően kevés az idegen helységről való benősülés, illetve a kiházasodás (bár az utóbbi nehezen kutatható terület).

A kertészségen belül, a termelésben betöltött szerepük alapján az alábbi háztalan zsellér csoportokat különböztethetjük meg:

a) Egyedülálló férfi vagy nő,⁵⁹ aki egy-egy feleskertész bérese, kocsisa, szolgálja vagy szolgálója lehetett.⁶⁰ Munkaviszonya a kertészgazda kisparaszti üzében folyamatos volt, szent Mihály naptól (szeptember 29.) szent Mihály napig állott el szolgálatra. Személye úgy is kapcsolódott a kertészháztartáshoz, hogy e család gondoskodott ellátásáról, alkalmasint együtt is étkezett a családdal.

b) A családos zsellér már külön háztartási egységet alkotott még akkor is, ha a gazda házhelyén, esetleg azzal egy házban lakott, ahol az egyik (rendszerint szegényesebb, igénytelenebb) helyiségben kapott helyet. Ezt a típust nevezhették *lakónak* is. A kertész háztartásához aligha kötődhettek ezek az idegenek.

c) A kertészségben (Kunágotán) élő háztalan zsellérek között azonban olyan családok is találhatóak, akik nemcsak kétkezük munkájából éltek, hanem *részesművelést* vállaltak; *részibe* kapáltak, arattak, nyomtattak.⁶¹ Ha helyben ilyen munkaalkalom nem akadt, akkor a településen kívül található őket.⁶² A betelepülést követő két évtizedben ők is csupán kertészbérleményen lakhattak. Lakók voltak, akik (esetenként) más családokkal együtt éltek egy-egy házban. Az ilyen *egymásmellett* élő „zsellérek” legismertebb típusaként emlegetik a „közöskonyhán” élő cselédséget. A dohánykertészethez tapadt egy helynévként is ismert elnevezés, a *Hatrongyos*; talán onnan ered, hogy hat család élt egyetlen nagyobb épületben, közöskonyhán.⁶² Ha Kunágotán ilyen *hatos* konyha nem is, de *kettes* vagy *négyes* előfordulhatott.

d) Külön kezelendő a *napszamosok* csoportja,⁶³ akik a mezőgazdasági (különösen a dohánykertészeten) idénymunkákon keresték kenyerüket. Ők vállalták az *alkalmimunkákat* is, mint a kéziszállítás, házimunkák stb.

Táblázat 20 leggyakrabban előforduló, s jobbra állandóbb zsellércsalád adatainak feldolgozásával

Sor-szám	családfő neve	születési helye, életkora	feleség neve	születési helye, életkora	honnan jött, hol lakott előbb?
1.	Bódi Ferenc	Tajti 1794—1864	Básti Judit		Kovácsháza, 1845
2.	Boruzs András	Kevermes 1827—73	Surányi Lucza	Nagyiratos, 1830	Hk. Kunágota, 1846
3.	Buvári József (fia) — József	Szekszárd 1789—64	Benák Ilona Kiss Julianna		Csanádpalota, 1840 Uo.
4.	Csusz János	Bodony 1813—1863	Mikoltai Judit	Bodon, 1809—68	Bodony, 1846
5.	Farkas József	Bodon, 1800—1871	Fehér Anna	Bodon,	
6.	Farkas György		Nagy Erzsébet		Bodony, 1836
7.	Farkas József	Bodon, 1828—1902	Palásti Erzsébet	Tsztmárton, 1832	Kunágota, 1849
8.	Farkas Enok	Bodon 1834—1905	Maczkó-Rozália	Battonya, 1837—904	Kunágota, 1854
9.	Farkas István	Bodon, 1799—1859	Csomós Katalin		Bodony, 1829
10.	Forgó Pál	Mátraballa 1781—1859	Sipos Anna	1799—1847	Balla, 1841
11.	Gedai András	Szántó 1812—1863	Tricsik Márta	Zsidovecz	
12.	Hajcsár János	Mdegyháza, 1835—	II. Korpa Julianna		Kunágota, 1858
13.	Harján János	— 1852	Turi Erzsébet	Csongrád, 1802	Kovácsháza, 1842 ⁶⁴
14.	Lóczy András Kál	1821—1859	Albert Anna		Bánkút, 1852-ig ⁶⁵
15.	Versegi Nagy István	Kigyós 1811—1861	Boros Mária		Kigyós
16.	Pászti Mihály		Boruzs Márta	Mátraverebély, 1820—77	Kevermes, 1842
17.	Ruzsa Ferenc	Földeák 1809	Sinkó Klára	Újfalu 1808—64	
18.	Sank László (apa) — János	Hajnácskő, 1829— Hajnácskő, 1781— 1856			
19.	Sőreg József		Csomor Anna		Mezőhegyes, 1851
20.	Szántó Donát (apa) — János	Kisköre, 1825—90	Fonad Erzsébet Sűrű Erzsébet	Mátraballa, 1831	Kunágota, 1850 Kisköre, 1831 Kevermes, 1844
21.	Szécsi Ambrus	Tarnaszentmiklós, 1828—1881	Tóth Rozália	Tarnaszentmiklós 1834—1866	
22.	Szücs Illés	Kiszombor 1838—	Kun Veronika	Pécska, 1839—	Kevermes

Megjegyzés: Névváltozásra példa a 10-es adat: Tricsik vagy Szonder Márta (később így változott: Szonder = Sándor, születési helye Zsidonszki (Sáros m.), Zsidovecz (Galícia)).

E táblázatban mindösze 20 házatlan zsellér család adatait dolgoztuk fel. Kiválasztásuk szempontja az lehetett, hogy jellemző, a kertészekkel össze sem téveszthető családneveket vegyünk figyelembe; továbbá azokat, akik gyakrabban fordulnak elő az egykorú forrásainkban, illetve tanulmányozásuk valamilyen oknál fogva tanulságos, hasznos lehet. Természetesen, csupán a mezőgazdaságban foglalkoztatottakat vizsgáljuk, mert a kézművesek elemzése egészen más kérdéseket vethet fel. Lássunk néhány nevet: *Csuz Ferenc*, *Farkas Enok*, *Szécsi Ambrus* vagy *Szántó Donát* annyira jellemző nevekként ítéltetők, hogy bizonyos szempontú bemutatásukra még visszatérünk. Táblázatunkban két családra figyelünk. Az egyik lehet a *Farkas*; első adataikra az 1840-es évek vége felé bukkanunk. Valószínűen a jobbágyfelszabadítás után sodródtak *Bodonyból* (Heves m.) *Kunágotára*. Két idősebb férfi testvér kisebb-nagyobb gyermekekkel érkezhettek, kik közül többen itt kötnek házasságot. A másik a *Szántó család*; ők *Kisköréről* (Heves m.) származtak el, közöttük is több felnőttre bukkanunk. Az is természetes, hogy e zsellértáblázatunk adatszegényebb, mint a kertészeket bemutató táblázataink voltak. Ennek oka egyszerűen abban keresendő, hogy a házatlan zsellérek nevével többnyire az *anyakönyvekben* találkozhatunk. A kamara különböző céllal létrejött összeírásaiban alig fordulnak elő. Munkájukra elsősorban a kisparaszti (kertész) üzemekben, avagy a *Kunágotát* környező majorokban volt szükség, azért a kincstár szakemberei kevés figyelmet szenteltek rájuk. Tömeges jelenlétüket első alkalommal 1865-ben veszik számításba, amikor a *zsellérházhelyekre* akarják e családokat telepíteni. E családon (olykor csupán magános személyek) származását is igyekeztünk számbavenni. Talán a legjellemzőbb korszak az 1849—1859 közötti évtized, s akkor is a házasságkötési adataik alapján ítélve. A szóban forgó évtizedben a *Kunágotán* kötött (s a *battonyai rk.* egyháznál *anyakönyvezett*) házassági bejegyzéseket vettük figyelembe, mert ekkor már eléggé pontosak a házasulandók személyi adatai. 1848 januárja és 1859 januárja között 124 házasságot kötöttek, ebből az általunk kiírt adatok száma az *összesen* 248 személyből 124 egyedre vonatkozik.

A továbbiakban helységenként és név szerint mutatjuk be a *kunágotai zsellérek* a már említett szempontok alapján.

Csanád megye: Apáca (Tóth 1), ⁺ *Apátfalva* (Kótzai 2, Kerekes 2.), *Battonya* (Fuzik 2, Szabó 2, Telek 2, Kovács 1, Fülöp 2, Simeon 1, Vincze 1, Maczkó 2, Kovács 2, Márta 2, Murányi 2, Megyeri 1), *Földeák* (Sándor 2), *Keve-mes* (Bakos 2), *Kisiratos* (Fekete 1, Tóth 2), *Nagykovácsháza* (Nagy 1, Pataki 2, Harján 1), *Kunágotá* (Petrovits 2), *Lévés* (Kovács 1), *Magyarpécska* (Gál 1, Kapitány 1), *Marcibányi-Dombegyháza* (Bordás 1, Varga 2, Imre 1, Tóth 1, Nagy 1, Katona 1), *Makó* (Juhász 2), *Nyéki-Dombegyháza* (Sütő 2).

Arad megye: Borosjenő (Vaszkó 2), *Nagyiratos* (Rigó 1, Rigó 2), *Nagyvarjas* (Katona 1), *Sikula* (Varga 2), *Simánd* (Krista 2), *Szederrát* (Kovács 1), *Székudvar* (Hanyi 2, Német 2).

Temes megye: Gáj (Gyenes 1), *Kisszentmiklós* (Nagy 1), *Majlátfalva* (Kis 1, Baranya 2).

Torontál megye: *Csősztelek* (Kucsora 2), *Kiszombor* (Szücs 1), *Módos* (Géczi 1), *Obeda?* (Kapitány 2), *Újfalú* (Marti 1, Rózsa 2, Ruzsa 1).

Bács-Bodrog megye: *Bács* (Morovits 1), *Bánomfalú* (Soós 2).

Csongrád megye: *Hódmezővásárhely* (Kovács 1), *Szeged* (Vutsi 1, Herke 2), *Szentes* (Vonyatzki 2), *Tápé* (Nyári 1).

Békés megye: *Bánkút* (Csik 1), *Endrőd* (Vaszkó 2).

Pest-Solt megye: *Alpár* (Pásztor 1), *Kunszentmárton* (Nagy 1), *Tápiószentmárton* (Palásti 2), *Újszász* (Szabó 2), *Uri* (Szabó 1), *Kiskécske* (Kécske), (Hangyási 1, Kalázs 1, Kunc 2).

Heves megye: *Adács* (Mede 1, Földi 2), *Bodony* (Farkas 1, Kerekes 2, Pintér 2, Farkas 2, Farkas 1, Balog 1), *Csány* (Iván 1, Szakál 1), *Dormánd* (Bicsky 1, Bicska 1), *Erdőhegy* (Binetz 2, Péter 1, Füzesabony (Hidvégi 2), *Kisköre* (Szántó 1, Szántó 1, Szántó 2), *Mátraballa*: (Oláh 1, Albert 1, Alberti 2, Forgó 1, Dudás 2, Kerekes 2), *Nádújfalu* (Szabó 2, Földi 1), *Tarnaszentmiklós* (Tóth 2), *Tiszanána* (Kiss 1), *Verpelét* (Petriny 1).

Borsod megye: *Mezőkövesd* (Kovács 1, Kovács 1), *Négyes* (Csörgő 2), *Szihalom* (Póczos 2, Bódi 1, Kis 1), *Tard* (Lévai 2).

Jász-Nagykun-Szolnok. megye: *Árokszállás* (Kiss 2), (Kenderes Tóth 2), *Kisújszállás* (Borots 2).

Nógrád megye: *Kisterenye* (Molnár 1, Bálló 2), *Nemti* (Kaszás 2, Pintér 1), *Nógrád* (Juhász 1, Tóth 1).

Gömör és Kishont megye: *Ajnácskő* (Szabó 1, Sank 1), *Barac* (Csák 2, Csáki 2), *Sőreg* (Szabó 1).

Hont megye: *Bél* (Malik 1), *Majlát* (Kiss 2).

Bihar megye: *Derecske* (Szilvássy 2).

Megjegyzések: + a zárójeles nevek mögött az 1-es férfire, a 2-es nőire utalás; természetesen a helységnevek azonosítása egy-két esetben bizonytalan; Ponyvahát helység (Csatlós 2) ezért kimaradt.) Nem lehetett kikerülni néhány esetben a kertész családneveket, itt a helység vagy más adat döntött.

A *háztalan zsellé*reket származásuk szerint bemutató táblázatunkat tetszés szerint gyarapíthatnánk. Azonban már is bizonyosak lehetünk néhány rájuk jellemző tényben:

a) Már Kunágota alapítása előtti évtizedekben mozgásba lendült zsellércsaládok leszármazottai költözködnek tovább a (Csanád, Arad, Torontál és Temes megye) tájon.

b) A történeti Magyarország olyan megyéi, mint Gömör, Hont, Nógrád érdekelték elsősorban e paraszti vándorlásban, ahol már a XVIII. században világos jelei mutatkoztak a parasztság túlnépesedésének, továbbá Heves és Pest megyéket érinti e vándormozgalom, mint az Alföld délibb tájaira irányuló költözködés átmenő területeit.

c) Kunágota esetében e folyamatot vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy a kertészségbe költözött háztalan zsellérek között sem a Felső-Tisza vidéke, sem Erdély nem szerepel, és alig jöhet számításba az Észak—Kelet; Borsod, Zemplén megye.

A házas zsellérek társadalmi rétege, különösen is annak bizonyos csoportjai rendkívül mozgékonyak, amely megfigyelés mind Kunágotára, mind a környező településekre egyaránt érvényes. Úgy ítélnék meg, hogy e *szegénysorsú, nagyszámú* zsellérség már (miután elszakadt a termelőeszköztől, a termőföldtől) elszakadt a lakóhelytől, az otthontól (szülőföld) is, rendkívül labilis fogalom (ezzel együtt érzéssé) vált a szülőföld számára. A máról holnapra „tengődés” volt egyetlen életcéljuk, s ha a szükség úgy hozta, akkor évről évre új helyre (itt település is lehetett) költöztek, hogy *szolgálatot* (munkaalkalom) kapjanak.

A most következő táblázattal az a célunk, hogy a Kunágotán belül bemutassuk egy-egy ilyen személy (család) mozgását.

Táblázat a kunágotai házatlan zsellérek házhely (porta) szerinti településen belüli mozgásának bemutatására (1855—1865)

1	26	51	76	101	126	
2	27	52	77	102	127	— . . . —
3	28	53	78 +	103 + —	128	
4	29	54 +	79	104	129 +	
5 —	30	55	80 + —	105 + —	130	
6	31	56	81	106	131	
7	32	57	82	107	132	
8	33	58 —	83	108	133	
9 —	34	59 — :	84	109	134 . . . + —	
10	35	60	85	110	135	
11 + —	36	61	86	111	136	
12	37	62	87	112	137 — :	
13 — . . —	38 — :	63	88	113 +	138 — . . —	
14	39	64	89	114	139	
15	40	65	90 . . .	115	140 — . . . —	
16	41	66	91	116	141	
17	42	67	92	117 — . . —	142	
18	43	68	93	118	—	
19	44	69	94	119		
20 — . . —	45	70	95	120		
21	46 — . . —	71	96	121		
22	47	72	97 — . . —	122		
23	48	73	98	123		
24	49	74 . . .	99	124		
25	50	75	100	125		

(A számok a házhelyeket jelölik, a nevek után levő évszámok értelemszerűen a rendelkezésünkre álló adatokra vonatkoznak.)

A táblázaton feltüntetett házatlan zsellérek neve, előfordulás évei:

Alattyáni Pál, 1856, 1857, 1862, 1865 (jel: ————)

Buvari József, 1856, 1857, 1859, 1862, —64 —:—:—

Farkas Enok, 1850, 1856, 1857 .....
 Major Pál, 1856, 1857, 1859, 1862, 1865 —. —. —.
 Pászti Mihály, 1856, 1857, 1859, 1862 .. —. —..
 Szántó Dónát, 1854, 1856, 1862, 1865, + + + + + + + +
 Szécsi Ambrus, 1854, 1855, 1856, 1857, 1859, 1862, 1864 + - + -

A kézművesek és kereskedők csoportja Kunágotán

A kertészség alapokmánya, a telepések és a kamara között létrejött szerződésben mindössze 2 mesteremberről esik szó, és pedíg egy kovácsról (Csomor Antal) és egy bognárról (Tóth Mátyás). Ezek kaptak egy-egy kishold házhelyet, és szinte a település évétől szerepelnek a különböző forrásokban. A földesúri hatóság nyilván csak az ő munkájukat tartotta elengedhetetlennek, fontosnak a kertészközösség tevékenysége (itt úgy is fogalmazhatnánk, hogy a paraszti termelés) szempontjából. Ettől függetlenül, szinte már a telepítést követő évtizedek végétől egymás után jelennek meg a parasztság részére dolgozó kézművesek, mesteremberek. Ezeket alább egy összefoglalásban bemutatjuk, hogy képet alkothassunk a paraszti igényekre is utaló kézművességről, illetve annak természetéről.

Ripler Lajos szabó (1849 évben)	Beschiczki Gáspár ács (1851)
Szűcs Imre kovács (1855)	Dobra Pál takács (1855)
Darabos Jakab szűcs (1855)	Kiss József „Tuzok” takács (1858)
Hettelbeck ? köteles (1858)	Fejzl Ádám köteles legény (1858)
Kovács József kötelesinas (1858)	Bagaméri Károly ács (1858)
Szabó József takács (1870)	Kovács József takács (1859)
Reiner József takács (1870)	Krista István csizmadia (1870)

Adatainkból az derül ki, hogy Kunágota telepítésének első időszakában feltűnnek a kertészségben a *kereskedők* és a *kocsmárosok* (vendéglős) is. Több alkalommal kiderül az róluk, hogy szegedi, makói zsidócsaládok ezek, akik két-három évi bérlemény után kiköltöznek a faluból, s helyüket új bérlők foglalják el. Név szerint is ismerünk néhányat közülük:

Langfeldser Joachim (1857),	Lövy Sámuel kereskedő (1857)
Koch Sámuel vendéglős (1867),	Stern Fülöp mészáros (1867)
Ignác Pál kereskedő (1867).	

A *cigányokról* keveset tudunk. Úgy látjuk, hogy egyetlen család, a *Balogok* már az 1850-es évek elején feltűntek a telepen. Feleségeik neve után (Padi, Bartyi, Zámbo, Kovács), továbbá foglalkozásaik alapján ítélve (sármunkások, muzsikások) magyar cigányok jelenlétére következtethetünk. Anyakönyvezésük ténye is erre utal. A vándor életmódot folytató olácigányok családi adatai aligha kerülhettek be a korabeli anyakönyvekbe.

Jegyzetek

- 1 Csupán utalásszerűen hivatkozom Gyoma (1977), Mezőberény (1973), Vésztő (1973), Sarkad (én.), Szeghalom (1980) monográfiáira.
- 2 Varga Gáborné: Békés megye helyismereti irodalma, 1945—78, Békéscsaba, 1979.
- 3 „Kunágota nagyközség, Csanád vm., Kovácsházi járás, ház 688., lakói 5858.” *Helységnévtár* 1907., Bp. 1907. 585.
- 4 Ha van e hazában szobra a milliós tömegeket érintő *kivándorlásnak*, úgy megérdemelné a hasonlóul milliós bevándorló is, hogy emléküket így is megörökítsék, akik az Alföld e tájait nagy áldozatok árán művelésre fogták. Lenne szobor tehát a *betelepülőknek*, s éppen Kunágotán.
- 5 Számos munka közül csupán *Szabó Ferenc*: Békés megye gazdasági és társadalmi fejlődésének főbb vonásai a XVIII. század elejétől napjainkig. (in. Békés megye gazdasági földrajza) Békéscsaba, 1974. 116., vagy *Ember Győző*: Az újratelepülő Békés megye első összeírásai, 1715—1730. Békéscsaba, 1977. műveit emelem ki.
- 6 Miklya Jenő: *Csanádapáca. Csanádapáca 1962.*
- 7 *Oltvai Ferenc*: Pítvaros telepítése és küzdelme az úrbéresítésért 1816—1849. (in. Orosháza, 1965. Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve).
- 8 *Bernula Mihály*: Ambrózfalva gazdasági és politikai fejlődése 1844—1969. Szeged—Hódmezővásárhely, 1969.
- 9 *Oltvai Ferenc*: Mezőkovácsháza község telepítése és fejlődése 1814—1849. (in. Emlékkönyv Mezőkovácsháza alapításának 150. évfordulójára), 1964.
- 10 Jubileumi emlékkönyv Újkígyós község megalapításának 150. évfordulójára, Újkígyós 1965.
- 11 Vö. Takács Lajos: *Dohánytermesztés Magyarországon. Bp. 1964.*
- 12 *Lásd Pítvaros és Mezőkovácsháza történetével foglalkozó, már idézett tanulmányokat is.*
- 13 *Féja Géza*: Viharsarok. Bp. é. n. 93.
- 14 *Osztrák—Magyar Monarchia* írásban és képben, VII. k. 476.
- 15 *Szeder Pál*: Kunágota község agrárpolitikája. Homok 1933. 5.
- 16 *Seres József*: *Kunágota község társadalomrajza, Bp. 1937. 6.*
- 17 *Maday Pál*: Békés megye története. Békéscsaba, 1960. 275.
- 18 *Fényes Elek*: Magyarország geographiai szótára. Pest 1851. II. 280.
- 19 *Oltvai Ferenc*: A Csanád megyei telepes községek társadalma és igazgatása a XIX. század első felében. (in. Tanulmányok Csongrád megye történetéből XIX. század, Szeged, 1978.) 95.
- 20 Uo. 81.
- 21 *Gyimesi Sándor*: A telepítvényes falvak „felszabadulása”. (in. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1814) Bp. 1965. 154.
- 22 *Takács Lajos* im. 144.
- 23 *Szeder Pál* im. 35.
- 24 Uo. 10.
- 25 Csongrád Megyei Levéltár (CSML) Csanád megyei nemesi közgyűlés jkv. iratai, 1934/1846. sz.
- 26 Uo. 1365/1844.
- 27 *Miklya Jenő* im. 22. vö.
- 28 Békés Megyei Levéltár (BML) Battonyai főszolgabíróóság iratok, járásbíróági peres iratok, 1189/1851.
- 29 Vö. *Bodor József*: A 100 esztendőös kevermesí r. k. plébánia és templom története, 1935. 5. (Kevermes népi etimológiája).
- 30 BML Battonyai főszolg. ir. járásbír. peres ir. 1018/1852.
- 31 A lakosság nem kontinuos voltára nézvést fontos e tény!

- 32 Lásd BML 1018/1852-es iratköteggben. Utal e tényre *Oltvai Ferenc* is 1978-as im. 99.
 33 *Gaál László*: A magyar növénytermesztés múltja. Bp. 1978. 478.
 34 CSL Csanád megyei nemesi közgyűlés jkv. ir. 1523/1843., 1524/1843.

Hasonlítsuk össze a kertészgazdák által bérelt „numerus”-nyi szántóterületet a Csanád megyei jobbágytelkek nagyságával:

szántóföld holdakban				rét kaszás		
I.	II.	III.	IV.	jó	közép	rossz osztály
36	38	—	—	20	20	20

Az összehasonlításból kiderül, hogy a több „numerus”-t bérlő kertész azonos, vagy jobb gazdasági helyzetben lehetett, mint az egésztelkes jobbágy.

- 35/a A kamarai bérelt 220%-os emelkedése messze fölülmúlta az 1858-as (100:105-ös arányon nyugvó) pénzreformból következő névértékváltozást.
- 36 Gyimesi Sándor im. 202.
- 37 *Seres József* im. 8.
- 38 BL Kunágota község kapitalizmus kori iratai.
- 39 A kunágotákat elsősorban Battonyán anyakönyvezték, de előfordul bejegyzésük Mezőkovácsháza rk., és az almáskamarási rk. egyházak anyakönyveiben is.
- 40 *Oltvai Ferenc* im. 1978. 79.
- 41 Uo. 100.
- 42 BML Kunágota jkv. 1852—67. 10/1867. sz.
- 43 Uo. 49/1867. sz.
- 44 Lásd a dohány vetésterületének növekedését. *Miklya Jenő* im. 25.
- 45 *Körmendi János*: Adatok a Csanád megyei dohánykertész községek történetéhez 1848/49-ben. Békési Élet 1973/2.
- 46 Lásd a Luptovics, a Lőrincz, s más bérlőket.
- 47 BML Battonyai főszolgabírószág ir. polgári peres iratok, 1189/1851. Vincze János 2 numerust vásárolt úgy, hogy 1054 ft tartozáson túl 250 ft-ot fizet.
- 48 Lásd Berényi Józsefné, Bakó Gergelyné, Mártha Jánosné bérleményét!
- 48/a V. ö. *Soós Imre*: Heves megye községei 1867-ig. Eger, 1975. Tarnalesz, 463—466.
- 49 Az első évtizedben előfordult a numerus elárverezése is. Ilyen eset fordult elő Herke Istvánnal és Herke Jánossal is. Numerusaikat Vincze János, Marsi János, Páger Mátyás és Nagy István vásárolta meg. BML Battonyai főszolg. polgári peres iratok, 1189/1851.
- 50 A lakóházak között igen nagy különbségek lehettek. Egyik forrásunkban ilyen építményről esik szó: „Egy tengeri szárral fedett, vert falból építve lévő házikó, és egy ugyan azon fedelű és falú istállócska...” BML Battonyai főszolg. polgári peres iratok 1860. 3148/1860.
- 51 *Tóth János*: Népi építészetiünk hagyományai. Bp. 1961. 10.
- 52 A viseletre vonatkozóan is vannak (közvetett) adataink: „Kapás Imre battonyai születésű, 21 éves, nős, gyermektelen, napszámos, kunágotai lakos... öltözete csizma, kalap, báránybőr kozsok...” és „Kovácsik Andrásné, Judik Rozália, 30 éves anyási születés, rk., férjes, 3 gyermekes, földvári pusztán lakik... öltözete... csizma, tarka rózsaszínű ruha, prêmes női kacabaj...” és „Papp Julianna 30 éves, battonyai hajadon... női hosszú ruha, nagy kendő...” BML uo. büntetőperes iratok, 791/1858.
- 53 Sank László hajnácskői születés, kunágotai lakos, rk. 26 éves, bérelt házban lakik. BML uo. 703/1855.
- 54 Vö. *Oltvai Ferenc*, im. 1978. adatait,
- 55 „... a község telepítése után 10 évvel Kunágotára költözött Kisházi János utazási igazolványából... Bánkut községből utazik feleségével és öt gyermekével. Magával hozott 10 köből búzát, 4 köből árpat, 2 véka tengerit: élelemben. Házibútora 2 ágy, egy láda, egy asztal és konyhafelszerelésekből állott. Gazdasági eszközök: egy kocsi, egy eke. Marhákban három fias tehén, egy meddő tehén, egy három éves tinó, egy üsző, és három ló. Készpénzvagyon: 40 váltó forint ezüstben...” *Szedér Pál*, im. 12.

- 56 Dobra Pál pécskai születésű, kunágotai lakos, 56 éves, rk., nő, 2 gyermekes takács mester . . . BML uo. büntetőperes iratok, 1855. 871/1855. Tóth Andrásné, 34 éves, aranyhegyi születésű, kunágotai lakos, dohánykertész, nála lakik Dobra Takács mester . . .” Uo. 998/1857.
- 57 „Ezekhez járult még átmenetileg Bánkut, amelyet József nádor vásárolt meg a királyi kamarától, majd bérbe adta a szegedi származású Wodianer Sámuel nagykereskedőnek, aki itt szintén dohánykertészfalut alapított (1843). Ez a település a mostoha körülmények folytán egy évtized múlva feloszlott. *Bálint Sándor*: A békési magyarság szegedi csoportjai. In: Szántó Kovács János Múzeum évkönyve, 1961—62. Orosháza, 1963. 117.
- 58 Adatközlőim *Bodor György*, +1981, *Pócsik István* 80 éves, *Miklósné, Nagy Mária* 62 éves, *Balázs Antal* sz. 1925. kunágotai lakosok.
- 59 „Kiss Róza, Kapás Andrásné, 21 éves, gyerekes, 4 évvel ezelőtt kunágotai lakos, Vincze Jánosnál Farkas Enokkal 1 egész évig együtt szolgált . . .” „. . . Farkas Enok, Heves megye, Bodonyi születésű, 8 év olta kunágotai lakos, rk. nőtlen, 20 éves, szolgálatból élő . . . vallja, hogy . . . Páger Mátyás, mint volt gazdám, engem elcsapott . . . BML uo. bünyügi iratok, 42/1854. 1854.
- 60 „Tanu Tulkovits Anna 45 éves R Cth Heves vármegyében Kápolnán született, kunágotai lakos . . . előadja . . . A Tanu reggelhez ült f. hó 11-én éppen (a többi házi néppel egyetemben), a vádlott Murvay Mihály a kocsmából részegen hazajött . . . Tanu Simon Erzsi 28 éves férjezett, Heves megyei Aldebrői születés, Kunágotai lakos . . .” BML uo. 1852. 1127/1852.
- 61 Kriszta Antal „palotai születésű, 5 év olta kunágotai lakos, rk. 53 éves, nő, földműves, 1 numerusa van, 5 év olta Kovács Ferenc pusztáján feles . . . Kun János battonyai lakos, Kriszta Antal részese . . . Barta István battonyai lakos 1852-ben volt Kriszta részese . . .” BML uo. 1853. 176/1853.
- 62 „Nyomatatáskor, az Arad megye Harkályi pusztán kunágotai lakosok Szánthó Pál és fiai, társaikkal együtt részes nyomtatóim voltak, 11 köből tiszta búzát elloptak . . . Olasz Mihály cimborá volt a nyomtatásban, s úgy állapotok meg, hogy 12-én nyomtatják, az ispán csak 13-án adta, s ők elhozták a nekik járó 12-edet.” BML uo. 1856. 597/1856.
- 63 Kocsis István . . . bodonyi születésű, kunágotai lakos 36 éves . . . napszám, 4 gyermekes . . . ; Széles Mihály 55 éves, rk. györgyei születésű, kunágotai lakos, napszám, élőködik, vagyontalan, nő, 4 gyermeke van, szélmalomba Lőkösházára ment örölni . . . ; BL Uo. 1855. 799/1855. Uo. 1856. 479/1856.; Ruzsa Ferenc 45 éves rk., nő 2 gyerekes, földéak születésű, kunágotai lakos, zsellér, 2 rossz lova van, írni-olvasni nem tud, napszám, él . . .” Uo. 1854. 451/1854.
- 64 A Harján család Oltvai Ferenc tanulmányában is szerepelt, 1820-tól folyamatosan. Mezőkovácsházáról telepedtek át Kunágotára. *Oltvai Ferenc*: Mezőkovácsháza község telepítése és fejlődése, 1814—1849. In: Emlékkönyv Mezőkovácsháza alapításának 150. évfordulójára. Mko-vácsháza, 1864. 88. „Özveggy Harján Jánosné Turi Örsébet . . . kunágotai lakos, özveggy 3 gyermek anyja, semmi vagyona, napszám, él, lányát Rozáliát fél évre pesztrának adta a dohányfelügyelőhöz . . .” BML uo. 1855. 948/1855.
- 65 Lóczi András, Heves megye Káli születésű, 9 év olta Bánkut és 2 év olta Kunágotai lakos, 33 éves, rk. nő, gyermekes, jelenleg pásztorságból él . . . a helység csikósa . . .” BML uo. 1854. 99/1854. Lakásuk a 141-es házhelyen van, ez és a 142-es pásztorház!
- 66 Csomor Antal Heves megyei ballai születésű, 37 éves, rk. 3 gyermeke van, kovács mester, háza van, numerusa van . . .” Uo. 1855. 1135/1855.
- 67 Lövy Sámuel izraelita kereskedő . . . makói; Koch Sámuel . . . izraelita, szegedi a felesége, ő . . . Zaharon született. BML uo. 1858. 582 és 515/1858.
- 62/a *Hatrongyos* földrajzi névként előfordult Sövényháza és Hódmezővásárhely határában. Szendrey Ákos: Csongrád megyei helynevek, in: Népünk és Nyelvünk, 1929. I. 234, 233., *Hatrongyos* (Hat-Rongyos) egy 1781—82-es összeírásban: *Takács L.*: Dohánytermesztés . . . , 53. A *Tiszá-csege* határában lévő Nagymajor urasági tanyán is volt egy *Hatrongyos* nevű majorrész, ott azonban (mint mondják) hat kisméretű „kukás” házat jelöltek e névvel.

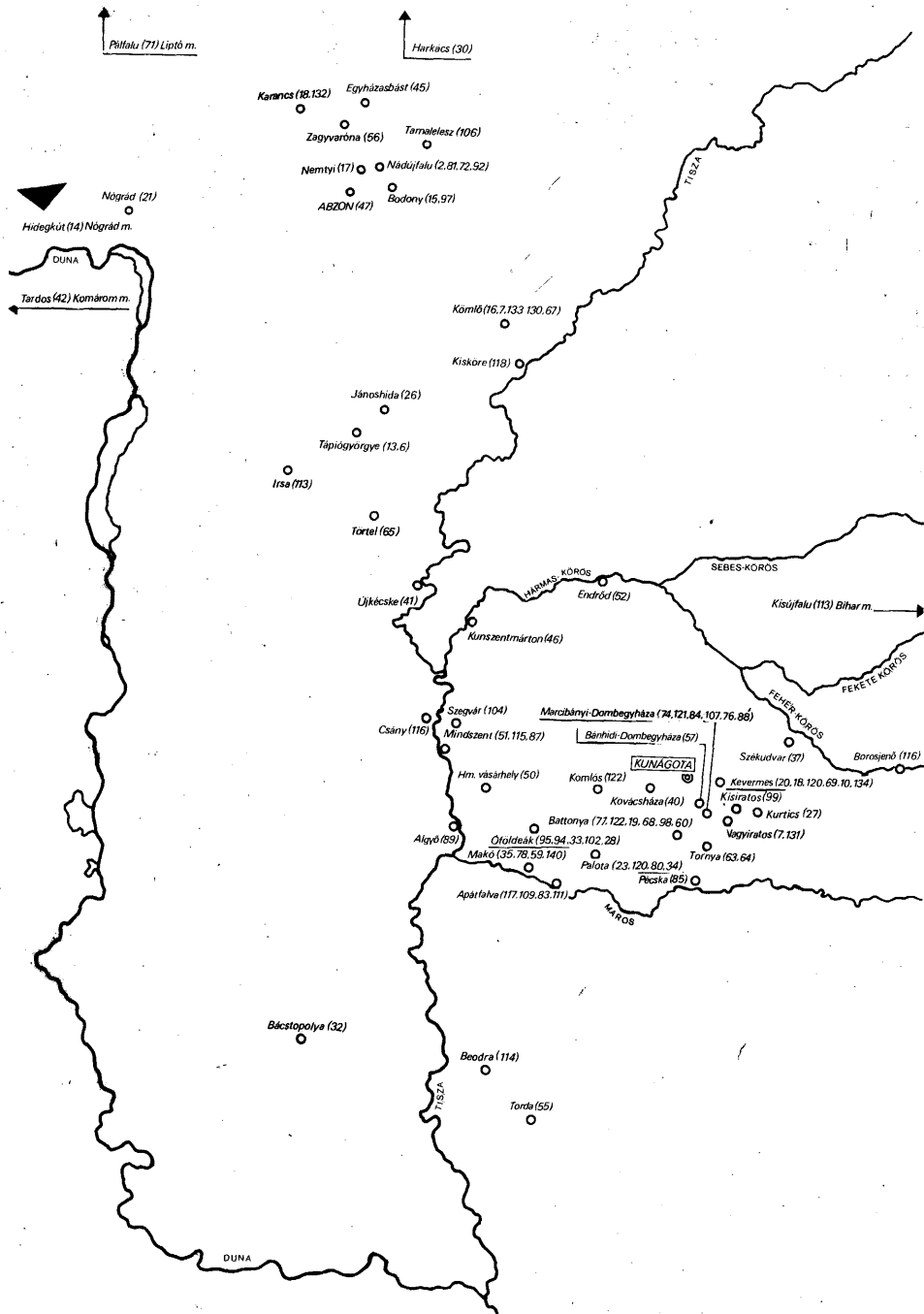
Die bäuerliche Gesellschaft der Gärtnersiedlung von Kunágota (1844—1871)

von: JÁNOS BENCSIK

Die Tabak-Gärtner Siedlung von Kunágota, bis 1950 zum Komitat Csanád, heute zum Komitat Békés gehörend, (ursprünglicher Name war Goezt-Siedlung) entstand in den Jahren 1844—1845. In das Besitztum der Kammer wurden Gärtner angesiedelt, um auch durch die aus dem Tabakanbau stammenden Einnahmen die Einnahmen der Staatskasse zu erhöhen. Die 135 Familien, die im Siedlungsjahr nach Kunágota kamen, hatten sich teils aus den Komitaten des Oberlandes auf den Weg gemacht. Zu dieser Zeit wurde das unter den Türken entvölkerte, zerstörte Zentralgebiet — so Csanád und Békés — von Siedlern überströmt. Die in Bewegung gesetzten Bauernmassen wurden noch lange Zeit hindurch nicht seßhaft, und sobald sich dazu eine Gelegenheit bot, machten sie sich erneut auf den Weg. Kunágota (und gleichzeitig auch andere Gärtnersiedlungen) wurde unmittelbar vor der Revolution von 1848 besiedelt. Die Familien, die hier ihr Unternehmen aufgriffen, waren nicht selten aus einem zweiten oder dritten Dorf oder Siedlung in diese erneut aufgeteilte Siedlung gekommen. Sie waren in kleineren Gruppen (oft im Familienverband) nach Kunágota gekommen, um als Tabakgärtner das Besitztum der Staatskasse zu bearbeiten.

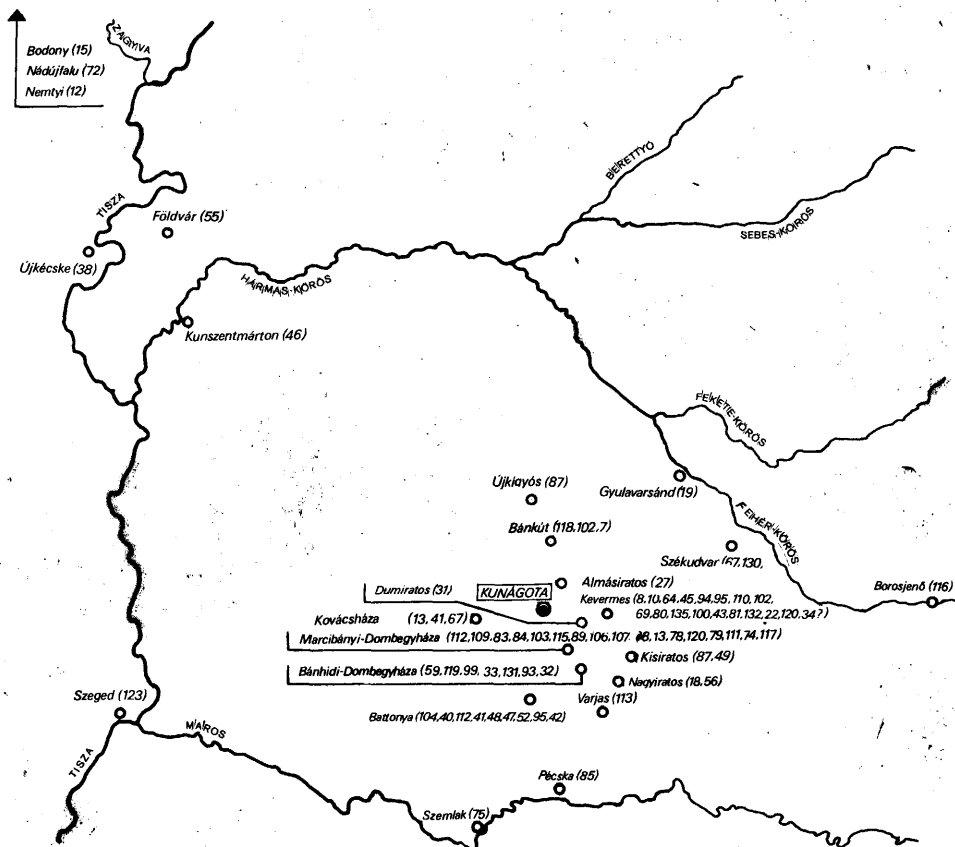
Die Siedler wurden alle unabhängig von ihrer vorherigen Stellung zu Pächtern, und produzierten in Miethöfen.

Auf sie dehnten sich die Leibeigenenbefreiungs-Gesetze nicht aus.

AZ ALFÖLD ÉS PEREMTERÜLETE

A kunágotai kertészgazdák születési helyei (zárójelben az adott kertészgazda házhelyének száma).

KÖRÖS—TISZA—MAROS SZÖGE
 A kunágotai kertészgazdák betelepülését bemutató térkép, bejelölve azon helységeket, ahonnan Kunágotára költöztek (zárójelben az adott kertészgazda házhelyének száma).

A Lieb és a Reök-Röck család története

(Munkácsy Mihály családjának történetéhez)

I. közlemény

CZEGLÉDI IMRE

Munkácsy származásáról, családi kapcsolatairól keveset tud a művészettörténet. A családkutatás nem is elsőrendű művészettörténeti feladat, de az életmű feltárására nem nélkülözheti a családtörténeti kutatásokat. Munkácsy életében a rokoni kapcsolatok a szülők halála után jelentős szerepet töltek be, meghatározták magyarországi tartózkodásának színtereit, ezért is tartjuk fontosnak családjának ismeretét.

Édesapja, Lieb Mihály életét munkácsi sóhivatali működésétől tartjuk számon, s annyit tudunk még, hogy Sóvárrott született. A Lieb család eredetének tisztázására 1903-ban tettek kísérletet, amikor a bártfai városházán talált XVIII. századi kéziratos krónika alapján összeállították a család valószínű származását. Munkácsy édesapját azonban feltételezéssel tudták összekötni a kódexben szereplő Liebekkel.

Anyai (Reök) ágon családtörténeti kutatást nem végeztek, pedig épp ez a család töltött be fontos szerepet Munkácsy életében neveltetésétől haláláig. Ugyanígy gyakran előkerül a pesti Röck család is, elsősorban a fiatal Munkácsyról szóló irodalomban.

Tanulmányomban e családok történetét kívánom bemutatni. A levéltári és könyvészeti források mellett felhasználtam a Lieb és a Reök—Röck család ma élő tagjainak visszaemlékezéseit is. Így sem lesz teljes a kép. Adatok hiányában nem egyszer kell nyitva hagynunk megoldatlan kérdéseket, de a megrajzolt kép hozzájárul Munkácsy családjának megismeréséhez, a kortárs rokonság és Munkácsy kapcsolatának megértéséhez. Az első közlés a Lieb család történetére vonatkozik. A Reök—Röck család története sorozatunk későbbi számában jelenik meg.

I. A LIEB CSALÁD

A Lieb-kódex

A bevezetésben említett, 278 oldalból álló bártfai kódexben Lieb János Antal Ferenc bártfai sőtárnok jegyezte le családjá fontosabb eseményeit a XVII. században élt nagyapjától az 1770-ben született unokájáig.¹ (I. tábla)

Eszerint a családra vonatkozó legkorábbi adat Lieb János Károly Ferenc kinevezése 1639-ben a bajor választó titkárává. Ez az elsőként említett Lieb

1684-ben halt meg. Ferenc József nevű fiáról annyit tudunk, hogy mindkét fia a művészeti pályát választotta: szobrász, illetve ötvös volt Potsdamban, illetve Bécsben. János Károly Ferenc másik fia, János György Antal 1670. szeptember 3-án Schöfflingenben született, 1706-ban nősült, Schwäbisch Gröningenben a főbíró lányát, Möszgang Barbarát vette el. 1715-ben Bécsbe költözött, 1723-ban Prágába, végül 1733-ban ismét Bécsbe. 1737-ben spanyolországi zarándokútján halt meg.

János György Antalnak két fiúgyermek maradt: a fiatalabb, Miklós Farkas Dagobert 1736-ban a Koháry-ezredbe vétette fel magát, 1756-ban huszárhadnagyként Szentpétervárott találjuk, 1761-ben Moszkvában huszárkapitány, s 1764-ben Oroszországban hunyt el.

János Ferenc Antal, a Lieb-kódex írója, a magyarországi Lieb család alapítója 1708-ban a pfalzi Launingben született. 1731-ben a bécsi kamara a Sáros megyei Sóvárra helyezte sóhivatali írnoknak, ez a Liebek első megjelenése Sóvárott. 1741-ben nősült, felesége egy sóvári sótiszt leánya. 1748-ban Bártfára került. Három fiuk született, de csak az elsőszülött, Benedek József Ferenc maradt életben. Felesége 1750-ben meghalt. János Ferenc Antal még abban az évben újra megnősült: Bereczky János bártfai főbíró leányát vette el. Ebből a házasságból öt leány született, de csak három maradt életben. A lányok a Bártfán állomásozó katonatisztekhez mentek férjhez, s elköltöztek Bártfáról. János Ferenc Antal 1781-ben ment nyugdíjba, s 1785. december 12-én halt meg Bártfán.

Fia, Benedek József Ferenc 1744-ben már Sóvárott született. Gimnáziumot járt, s festőművész lett. 1769-ben Bliha Mária Annával kötött házasságot, s 1770. október 24-én született György János József nevű fiuk, az utolsó, akinek nevét bejegyezték a kódexbe. Még 14 évig vezette feljegyzéseit János Ferenc Antal, de nem akadt olyan születési esemény a családban, amelyet a Lieb család történetére fontosnak tartott feljegyezni. S ezt feltétlenül figyelembe kell vennünk további fejtegetésünkben.

A kódex feljegyzései 1784-ben szakadtak meg. Időben tehát nem érik el Munkácsy édesapjának, Lieb Mihálynak eddig feltételezett 1802-ei születését. Mivel Lieb Mihály születési bejegyzését nem találták, anyakönyvek alapján nem lehetett megállapítani Lieb Mihály szüleit sem. Másrészt azonban mivel Lieb Mihály is ugyanúgy sótisztviselő volt, mint a kódexíró János Ferenc Antal, a foglalkozás azonossága mögött rokoni kapcsolatokat sejtettek, feltételezték, hogy Lieb Mihály a kódexben feljegyzett utolsó Liebnek gyermeke lehet:

„Ha volt is több fia — a festő Benedek József Ferencnek (C. I.) — minden valószínűség szerint György János József, a Bliha Annától 1770-ben született fiú volt Lieb Leó Mihály apja, aki mint dédapja s valószínűleg apja is kincstári sótiszt volt, s akinek keresztlevele alapján, amelyet felkutatnunk nem sikerült, Munkácsy Mihály családfáját még teljesebbé tehetnők.” A tanulmány írója tehát azt is feltételezte, hogy György János József is kincstári sótisztviselő volt, mint nagyapja.

Ez volt a Lieb-kódex elemzésének végső konklúziója.

A Lieb-kódexnek azonban van még egy, a család történetére vonatkozó fontos bejegyzése. Eszerint a krónikáiról nagybátyja, Ebenhecht György Ferenc

1756. október 18-án Berlinben úgy végrendekezett, hogy jelentős vagyonát egy alapítványra hagyja, amelynek kamataiból a család azon férfi tagjai részesülhetnek, akik a művészi pályára lépnek. A hagyatékozó hamarosan meg is halt, s a végrendeletről a berlini Lieb értesítette a bártfai Lieb Antalt. Egyben kérte, kutassa fel azokat, akik a végrendeletben érdekeltek. Lieb Antal össze is írta a számbajöhető Liebeket: a potsdami és berlini Liebek mellett azonban csak önmagát, fiát (Józsefet), valamint testvérét (az Oroszországban élő Miklóst), és annak két ismeretlen nevű gyermekét jegyzi fel. Összesen 10 személyt. A Lieb-kódex alapján hét férfinak ismerjük a foglalkozását, s közülük három a művészpályát választotta. Nem lenne érdektelen tehát Munkácsy művészhetségét visszaszármaztatni a kódexbeli Liebekhez.

Fél évszázaddal a Lieb-kódex előkerülése után Miskolcon vélték feltalálni Munkácsy őseit.² 1777—1778-ban a Czikó utcában lakott Lieb Ferenc "képíró", aki 1778-ban házát átadta vejének, az ugyancsak képíró Fabriczius Jakab Ignácnak. Marjalaki szerint Lieb Ferenc lehetett Munkácsy nagyapja. Erre a közvetlen leszármazásra a névazonosság mellett egyetlen „bizonyíték” alapján lehetett következtetni: a vélt nagyapa és Munkácsy azonos foglalkozása, a festőtehetség öröklődése alapján. A feltételezést kétségessé teszi, hogy Lieb Ferencnek 1777-ben férjezett leánya volt, így a leány legkésőbb az 1760-as évek elején születhetett, a feltételezett másik gyermek, Lieb Mihály viszont az 1800-as évek elején. A két gyermek közötti mintegy negyven év különbség miatt nem valószínű, hogy testvérek lettek volna.

Anyakönyvek hiányában nyilvánvaló volt, hogy a Magyar Kamarai Levéltár sóhivatali iratai között kell megpróbálkozni a Lieb családra vonatkozó adatok gyűjtésével.

A XIX. század elején az iratok valóban több Lieb nevet említenek.³ Elsősorban egy Lieb Ignác nevű személy neve fordul elő gyakrabban, majd 1815-ben megjelenik Lieb Mihály neve is, aki — mint később kiderül — azonos Munkácsy édesapjával. A mutató szerint Lieb Mihályt a sóvári ellenőr fiát 1815. március 11-től gyakornokká nevezték ki. Ez azt is jelenti, ha be tudjuk bizonyítani, hogy Lieb Mihály azonos Munkácsy édesapjával, és sikerül azonosítani a sóvári ellenőr nevét, Munkácsy apai nagyapját találtuk meg, s jelentős lépést tettünk Munkácsy családjának apai ági tisztázásához. Egy későbbi iratban Lieb Ignác leírta eddigi tevékenységét, s eszerint 1810-től 1817-ig főfelügyelőségi ellenőr Sóvárott. Lieb Ignác tehát Lieb Mihály apja, azaz Munkácsy nagyapja?! Az iratokból azt is megtudjuk, hogy 1825-ben 61 éves volt, azaz 1764-ben született.

Ilyen adatok birtokában érdemesnek látszott a kutatást Csehszlovákiában az eperjesi levéltárban folytatni, hogy az anyakönyvek alapján tisztázzuk Lieb Ignác származását.

A kutatás eredménye több Lieb nevű személynek, a Lieb család több ágának felfedezése lett.

A sóvári Liebek

Sóvár

Sóvár ma Eperjessel egybeépült, annak egyik peremkerülete⁴. A Liebek idejében még néhány kilométerre feküdt a patinás várostól, s tulajdonképpen három településből állt: Németsóvár, Tótsóvár és Sóbánya. Ma már csak a három templomtorony emlékeztet az egykori különállásra. Eperjesről az egyetlen utcából állt Németsóvár szélét érintve juthattak Tótsóvárra, ennek túlsó végét egy patak választja el az egykori Sóbányától, amelynek főtere körül épültek ki a sóbánya központi épületei, s ma is a XVIII—XIX. századi állapotukat őrzik.

Sóbánya délkeleti szögletében egy dombtetőn áll a középkori akna, amelyet azonban 1752-ben víz öntött el. Valakinek eszébe jutott, hogy a „bányászatot” úgy is lehet folytatni, hogy a felhúzott sósvízből elpárologtatják a vizet, s ettől kezdve a tömény sósvízből sófőzéssel nyerik a sót, s ez a módszer különlegességnek számít a közép-európai sóbányászatban. A főzéshez 1759-ben mintegy 10 000 hold erdőt vásárolt az állam, így alakult ki a sóvári bányauradalom három egysége: a sóbánya, a sófőző huta és az erdőgazdaság.

A domb tetején a mi szárazhalmainkhoz hasonló sátoztető építmény van, az alatta lévő sóbányából hatalmas börtömlőkben itt húzták fel lóval vontatott kerengő segítségével a sóslevet. Ezt a domboldalba épített hatalmas fapajtában lévő sósvíztartályokban tárolták, innen engedték a pajta alatti sófőzőbe, s végül a főtt só a község közepén lévő sópajtákba került. 1800—1819 között évente mintegy 100 000—130 000 font főtt sót termeltek itt. A sófőzőt a XIX. század elején, tehát épp Lieb Ignác és Mihály idejében építették át tirolai mintára modern sófőzővé.⁵ A sófőzéshez a közeli erdőkből termelték ki a fát, ennek szállítására 1819—1821 között 18 km hosszú faúsztatót készítettek az erdőgazdaságtól a sófőzőig. A munkálatokat Joseph Lechner kassai mérnök vezette.

A sóvári bányászat jelentőségét bizonyítja, hogy 1798-ban a sóhivatalt kiemelték a többi sóhivatal közül, főbányahivatallá szervezték át.

A bányauradalom tisztviselői minden vasárnap misehallgatás után hetitanácsot tartottak, amelyen köteles volt megjelenni minden hivatalvezető, fölviigyzó, bányamester és hutamester.

A hivatalnokok lakásai a falu főterén álltak.

Itt éltek tehát Munkácsy ősei a XVIII. század végén, a XIX. század elején.

A nagypapa és környezete

Lieb Ignác születési adatait a kutatások során nem sikerült felderíteni, mert az eperjesi levéltárból a sóvári és eperjesi születési anyakönyvek 1799-ig hiányoznak, Bártfán pedig 1754-től az 1770-es évekig ilyen nevű gyermek nem született. Összevetve azonban a kódexből ismert Liebeket, a következőket állapíthatjuk meg: Lieb Ignác nem lehet a Bártfán élő Lieb János Ferenc Antal gyermeke, mert akkor ezt feljegyezte volna a kódexben. Ugyancsak kizárt, hogy Benedek

József Ferenc fia volna, aki 1764-ben — Lieb Ignác születésekor — húszéves volt, de házasságot csak 1769-ben kötött, s 1770-ben született első gyermekét már említik is a kódexben. Nem ismerjük viszont az Oroszországban élő Miklós gyermekeinek nevét. Miklós 1764-ben legalább ötvenéves lehetett, így gyermekei is felnőttkorban jártak. Nem lehetetlen, hogy a gyermekek Magyarországon éltek, s leszármazottaik is voltak.

A meglévő anyakönyvek alapján azonban az állapítható meg, hogy a kódex feljegyzései nem tartalmazzák hiánytalanul a Liebek adatait. Így pl. nem jegyezték fel azt a Lieb Ferencet, akinek Wagner Annával kötött házasságából 1755-ben György nevű fia született Bártfán.⁶ Ferenc tehát az 1720-as években, esetleg a harmincas évek elején születhetett. (1. tábla)

Ha Lieb Ferenc létezését és fia születését nem tartotta méltónak feljegyezni a kódexíró, ebből az következik, hogy vagy a kódex adatai hiányosak, vagy a kódexíró családjától idegen, másik Lieb család is élt a környéken, sőt Bártfán is. Ebben az esetben Munkácsy családja nem feltétlenül azonos a kódexben szereplő Lieb családdal.

Lieb Ignác születési adatainak hiányában a bártfai és sóvári Liebek közötti családi kapcsolatot nem bizonyíthatjuk, de nem is tagadhatjuk.

Ha nem is tudjuk felderíteni Lieb Ignác származását, életútját végigkövethetjük. (2. tábla)

1764-ben születhetett. Iskolái egy részét Lőcsén végezte. 1785. október 1-jén, 21 évesen került a régi sóbányához mint szerződéses sókivonó. Három év múlva, 1788 májusától a szomolnoki főfelügyelői hivatal alkalmazta mint bemérlegelő írnokot, s még abban az évben véglegesítették.⁷ 1793. október 22-én kötött házasságot.⁸ Felesége Kasztner Anna, Kasztner Mihály sóvári ellenőr leánya. (Kasztner Anna volt tehát Munkácsy nagyanyja. Így az a változat, hogy Munkácsy nagyanyja Bánó lány volt, nem bizonyítható.) Lieb Ignác a bejegyzés szerint házassága idején Sóbányán a szüleinél lakott (apud parantes). Aligha tévedünk, ha ebből azt következtethetjük, hogy szülei is — Munkácsy dédszülei — a sóbánya alkalmazottai voltak. Anyakönyvek hiányában nem ismerjük, született-e gyermekük 1799-ig. Az első ismert gyermek, Mihály — Munkácsy édesapja — 1800. május 15-én született.⁹ (Tehát nem Leó Mihály, amint emlegetik. A Leó név halálakor sem szerepel a miskolci anyakönyvben.) Ugyancsak Sóbányán született második gyermekük, Mária, majd 1803-ban Imre István.

Munkácsynak tehát apai ágon nagynénje és nagybátyja is volt, akiket azonban sohasem emlegetnek.

Lieb Ignácot 1803. április 7-én bányasegédnek (Hüttenadjunkt) nevezték ki 300 Ft-os fizetéssel. 1809. március 3-án mázsamesterré léptették elő, fizetése 350 Ft, majd 1810-ben főfelügyelőségi ellenőr lesz, s ezt a tisztséget hét éven át betöltötte. Fizetése 500 Ft. 1817. május 8-ától 1825 júliusáig sóbeszedő volt évi 600 Ft fizetéssel (1809-től ellátott hivatalai a sópénztárhoz tartoztak).

Lieb Ignác 1825. augusztus 10-én a M. Királyi Udvari Kamarához írt folyamodványában a sóvári főfelügyelőségi hivatalban megüresedett sóbányagondnoki állásra (Salzhutten Verwalters Stelle) pályázott. A sóvári főfelügyelőségen rangban negyedik állás lehetett ez. A felügyelőség élén az inspektor állt (ebben

az esztendőben Franz Rotter, az általam is használt tanulmány szerzője), majd a sófőfelügyelőségi gondnok (Salzoberamts Verwalter) és helyettese (Gegenhandler) után következett a sóbányagondnoki állás.¹⁰ Ebben a folyamodványban írja le eddigi működését, valamint hivatkozik arra, hogy az állás biztosítaná felesége és még nem önálló két gyermeke nyugalmas életét. (Mihály ekkor már nős, így a két nem önálló gyermek: Mária és Imre.)

Az előírás szerint minden állásra három jelöltet kellett felterjeszteni. A bányagondnoki állásra az első jelölt Lieb Ignác volt, akinek ugyan a legmagasabb iskolai végzettsége csak az V., latin osztály, amelyet Lőcsén végzett, de jártas volt az építészetben és a többi, a sóbányászatban és a sófeltárásban szükséges ismeretben, s egyben ő volt a rangidős is. A második jelölt, az akkor 49 éves Stefan Jordan (Lieb Mihály Sóvárrott született két gyermekének keresztpapja) filozófiai és jogi végzettséggel s magas szakmai képzettséggel rendelkezett, s a harmadik jelölt is filozófiai végzettséget tudott felmutatni. A felsorolásból fogalmat alkothatunk az akkori sőtisztviselők iskolai végzettségére. Ilyen képzettséggel rendelkezhetett Munkácsy édesapja is.

A bányagondnoki állást valószínűleg nem nyerte el, ugyanis 1827-ben negyvenéves szolgálataért jutalmat kapott Lieb Ignác¹¹, de mint sóbeszedő szerepel (salis perceptor), s még abban az évben nyugdíjas sóvári perceptorként emlegetik.¹² 1844-ben Munkácsy születésének évében értesülünk az akkor már nyolcvanéves Lieb Ignác nyugdíjas sóvári sóbeszedő haláláról¹³, iratanyaga azonban hiányzik, s halotti bejegyzését sem találjuk a sóvári anyakönyvekben. Sóvárrott az 1820-as években négy Lieb is szerepel az alkalmazottak között. Lieb Ignác mellett 1815-től fia, Lieb Mihály, majd 1828-ban említik kisebbik fiát, Lieb Imrét, aki mint már alkalmazásban lévő fogalmazó gyakornok (25 éves) a megüresedő főfelügyelőségi írnoki állásért folyamodik.

Lieb Ignác és két gyermeke mellett 1815-ben említik az iratok *Lieb Jánost*, aki mint kőfaragó (lapicida) a sóvári uradalomban mindenféle kőfaragói munkát szokott végezni.¹⁴ Ez a sóvári Lieb János már 1799-ben feleségével, Filler Judittal együtt keresztszülöként szerepel Sóbányán.¹⁵ 1825-ben sófőző mesterré nevezték ki. Mint nyugdíjas 1841. november 26-án 75 éves korában halt meg, így 1766-ban születhetett. Felesége tíz évvel élte túl: 1851. december 8-án halt meg 86 éves korában, így születése 1765-re tehető.

Lieb János kilétét nem sikerült teljesen megfejteni. A bártfai kódexben említett Lieb György János József 1870-ben született, a sóvári Lieb János 1866 körül. Ez a négy év különbség nem zárja ki a két név azonosságát, ilyen elírás az anyakönyvekben gyakori eset. Megtörténhetett tehát, hogy a bártfai Lieb György János, akit Munkácsy nagyapjának véltek, Sóbányára került a bánya alkalmazottjaként, s ebben az esetben ő a láncszem a bártfai Liebek és Munkácsy apai ága között. De ez egyelőre csak feltételezés.

A másik lehetőség: Lieb Ignác 1764 körül születhetett, János 1766 körül. A két közeli születésű évből azt is gyaníthatjuk, hogy testvérek lehettek, egy előttünk ismeretlen Liebnek gyermekei. Tehát a sóvári sóbányánál alkalmazott negyedik Lieb is Lieb Ignác közeli rokona, esetleg testvére lehetett. Ezt a feltételezést bizonyítja, hogy Lieb János gyermekének, Lieb Józsefnek 1830.

január 1-jén Rotermundt Margittal történt házasságakor az egyik tanú Gabriel Filler (tehát János feleségének, Filler Juditnak rokona), a másik pedig Lieb Ignác (feltehetően Lieb János rokona). A két tanú tehát a férj és feleség egy-egy hozzátartozója volt. János leánya, Erzsébet, Gabányi Mátyás sóbányai lakos felesége lesz, 1872-ben fog meghalni, így megéri Munkácsy első festői sikereit.

Ugyancsak Sóbányán találunk az 1800-as években egy *Lieb Máriát*,¹⁶ férje Adamovits András. 1835. szeptember 9-én János nevű gyermekük születik. Mária ekkor már túl van a negyven éven, 1850. április 9-én halt meg Sóbányán 60 éves korában. Mária tehát 1790 körül születhetett. Szülei azonban ismeretlenek. (Lieb Ignác csak 1793-ban házasodott. János házasságkötésének ideje ismeretlen, 1790-ben 24 éves lehetett.)

A Lieb család történetének áttekintése után megállapíthatjuk, hogy Sóvárrott a XIX. század első felében több Lieb család is létezett, rokoni kapcsolatuk anyakönyvek hiányában nem bizonyítható, de szinte bizonyosra vehető, bár néha csak távoli rokonságról lehet szó. A bártfai Liebekkel való kapcsolatuk is feltételezhető. Erre mutat a bártfai Liebek egy-egy sóvári szereplése az anyakönyvekben, és a két család sóhivatali tisztségviselése is. A foglalkozás választásában — a hivatalba való bejutásban — a rokoni kapcsolat közrejátszott. Ugyanakkor az azonos foglalkozás elvándorlásra is készítette a családot, mert a bártfai sóhivatal kis létszáma nem adott megfelelő teret az előrehaladásra. A sóvári főfelügyelőség tisztviselői karában már több lehetőség volt az előmenetelre, egyszerre több családtagot is el tudott látni munkával anélkül, hogy egymást akadályozták volna az előmenetelben. Ezért tudott megtelepedni Sóvárrott a család több ága is, s élhetett egymás mellett évtizedeken át.

Mielőtt Lieb Mihálynak, Munkácsy édesapjának életútját tárgyalnánk, mutassuk be a két fiatalabb testvérenek, Máriának és Imrének életútját.

Lieb Mária,¹⁷ Munkácsy nagynénje, 1830 körül férjhez ment „aszódi és tótgyörki” Tóth Ferenc földbirtokoshoz. Egyik lányuk, Valéria (1832—1906), Noszticius Károly Sáros megyei földbirtokos felesége lesz. A család 100 holdas birtoka Eperjesen a Nagysáros felé eső részén volt, sokáig „Noszticius dolina” néven volt ismeretes. A városban három emeletes házat birtokolt a család. Az egyik, a Rákóczi-ház közvetlen szomszédságában 1846-ban Petőfinek adott szállást, Petőfi, Kerényi és Tompa eperjesi találkozásakor. Noszticius Károly fia, Ferenc Miskolcon lesz hites ügyvéd. Egykori palotájuk a megyeházával szemben áll, de birtokuk volt az Avas és Hejőcsaba közötti részen is. Valéria húga, Clotild, bertóthi Bertóthy Lőrinc nagyvitézi birtokos felesége lesz. A bertóthiak ősi felvidéki családnak számítottak, az Abák nemzetségéig vezették vissza származásukat. Fricsi kastélyuk Kelet-Szlovákia egyik legszebb kastélya. Munkácsy tehát unokanővére útján került rokonságba a Bertóthyakkal, így mintázhatta Árpád alakját a Honfoglalás festésekor egy Bertóthy nevű rokonáról.¹⁸

A hivatalnok Liebek így kerültek rokonságba Sáros megyei nemesi családokkal.

Lieb Ignác legkisebb gyermeke, *Imre* nevével először 1828-ban találkozunk, amikor mint sóvári fogalmazó gyakornok főfelügyelőségi írnoki állásért folyamodik.¹⁹

Később elkerült Sóvárról, az 1830—1840-es években a bánáti só- és harmincadhivataloknál volt állásban. A negyvenes évek elején orsovai harmincados, a harmincadhivatal vezetője, majd az évtized második felében bánáti helyettes felügyelőként szerepel az iratokban.²⁰

Lieb Mihály (3. tábla)

Ezek után kísérjük végig Munkácsy édesapjának életét. Említettük, hogy 1815. március 11-étől alkalmazták először, mint fizetés nélküli gyakornokot.²¹ Kinevezése nyers fordításban a következő: „Kinevezés Lieb Mihály részére. Nevezettnek a sóvári sófőhivatal javaslatára és édesapja hűséges szolgálatait az említett főhivatalnál figyelembe véve, a megkérelmezett fizetés nélküli gyakorlatát megengedték, és ezt azzal a kiegészítéssel tudatja vele, hogy szolgálati esküje letétele és a titkos egyesülések miatt előírt kötelezvény (Revers) kiállítása után minden szolgálataival tegye hasznossá magát, és a későbbi ajánlás céljából tegyen tanúságot a szükséges gyártási ismeretek megszerzéséről, valamint szolgáltatékességéről is nyújtson látható bizonyítékot, és nyerje el fölötteseinek meglegedését.” Bár ez a kamarai irat március 29-én keltezett, a kinevezéssel kapcsolatban a sóvári sóbányafőhivatal címére leküldött értesítésben március 11-ét jelölik mega gyakornoki kinevezés kezdetének, amelyet az „ottani sóhivatali ellenőr fiának, Lieb Mihálynak engedélyeztek”.

(Ennek a bejegyzésnek alapján kezdtem kutatni Lieb Mihály édesapját, s megtaláltam Lieb Ignác személyében.)

1820-ig maradt gyakornok, mint „Lechner építész segédje”, aki ebben az időben az említett erdőgazdaságtól egy 18 kilométeres faúszató építésén dolgozott, így valószínűleg Lieb Mihály is itt segédkezett. Fizetése évi 90 Ft, 3 öl fa és 75 font sójáradék, valamint ingyen szállás. 1821-ben már sótárórként szerepel,²² a legalacsonyabb beosztás volt ez a sóhivatalban.

Fiatalon, 1821. szeptember 4-én nősült.²³ Felesége, Jelinek Amália 1803-ban született Eperjesen.²⁴ Édesapja, Jelinek István eperjesi ügyvéd, anyja Fekete Eleonóra, Fekete András ügyvéd, Sáros megyei táblabíró leánya. Lieb Mihály tehát tehető és befolyásos Sáros megyei polgárcsaláddal került rokoni kapcsolatba.²⁵ Mindkét gyermekük, Cecília és Arnold, Sóbányán született, keresztszüleik Stephan Jordan sóvári tisztviselő és dna Anna Rotter (valószínűleg Franz Rotter felesége). Cecília később mint Villámné gyakran szerepel a Munkácsy-irodalomban. Arnoldról azonban soha nincs említés. A kamarai iratokban 1842-ben említik Lieb Arnold kadét nevét,²⁶ iratanyaga azonban hiányzik, s később nem találkozunk nevével. Valószínű tehát, hogy a katonai pályát választotta. Bizonyára ezzel a testvéri kapcsolattal magyarázható, hogy Villámné fiúgyermekét később Arnoldnak keresztelték.

1823. február 23-án Lieb Mihályt — „édesapja sok évi szolgálatait, valamint saját eddigi jó munkáját figyelembe véve” — a sóvári gondnoki hivatalnál hivatalírnokká léptették elő. Fizetése 144 Ft, 4 öl fa, 125 font sójáradék és ingyenes lakás.²⁷

Ezután négy évig nem hallunk róla. A hivatalnoki állás még nem olyan munkakör, amelyben önállóan intézkedne felettes szervek felé, így neve csak akkor tűnik fel ismét, amikor személyes kérését fogja felterjeszteni. Több gyermekük nem született, az anyakönyvek sem említik nevét.

Az évtized végén viszont mozgalmassá kezdett válni élete. Úgy látszik a bányagondnokságnál nem látott lehetőséget az előrehaladásra, mert vidéki sóhivatali állásokba próbál bejutni. 1827-ben, épp Lieb Ignác nyugdíjazásának évében, a szolnoki mázsamesteri állást pályázta meg²⁸ — sikertelenül — mert Sóváron maradt. A következő évben előléptetését kérte,²⁹ s végül 1829-ben nevezték ki mázsálónak Iglóra.³⁰ 14 év után otthagyja Sóvárt. Mi okozza ezt a nyugtalan keresést? Első pillanatra családi okokra gondolnánk. Több gyermeke nem született, ami abban az időben ritkaság, így azt feltételezhetnénk, hogy felesége halála vagy más ok befolyásolhatta távozási szándékát. 1828-ban azonban keresztszülőként együtt szerepelnek feleségével³¹, így ez a változat nem lehet igaz. A kétgyermekes családapa a magasabb beosztást kereshette, amikor szinte évenként adta be távozási vagy előléptetési kérelmét. Valóban. A következő évek vándorlásaiban mindig a sóhivatali állások következő fokozatait pályázza meg. A szokásos sóhivatalokban ugyanis a következő tisztségviselőket találjuk:

sóbeszedő vagy sópénztárnok (salis perceptor — Salzeinehmer)
ellenőr (contraagens — Kontrollor)
mázsamester-ellenőr (controllor ponderum magistrum — Kontrollierender Wagmeister)
mázsamester (ponderum magister — Wagmeister)
mázsáló (ponderator — Wäger)
sótárőr (vigil vagy obequitator — Hüter)

Már Szolnokra is mázsálónak akart menni, s most Iglón sikerült ezt a beosztást elnyerni. Hivatali esküjét azonban csak 1830-ban iktatják³². Két évet töltött Iglón. 1830-ban újból kérte előléptetését, s 1832-ben Szatmárra helyezték mázsamesternek³³. Még ugyanabban az évben le is mondott, de csak 1834. január 22-én nevezték ki mázsamester-ellenőrré Tárkányba³⁴. Öt év alatt két fokozattal lépett előre a ranglétrán. Fizetése már 350 Ft, 220 font sójáraadék és szabad szállás. A tisztség elvállalásakor nemcsak a szokásos esküt követelték meg tőle, hanem egyévi fizetésének megfelelő óvadék letételét is. Így volt ez a többi tisztségviselőnél is. Kinevezésekor egyben utasították, minél gyorsabban induljon újonnan nyert hivatalának elfoglalására Tárkányba, ahol az óvadék és eskü letétele után az eskü napjától utalványozták új beosztásával kapcsolatos fizetését. (Összehasonlításképp: a tárkányi sópénztárnok fizetése ugyanakkor 500 Ft, 250 font sójáraadék és szabad szállás.) 1835-ben ellenőrként (contraagens) szerepel.³⁵ Ebben az évben, október 19-én Eperjesen meghalt felesége, 32 éves korában.³⁶

1836-ban hol ellenőrnek, hol mázsamester-ellenőrnek írják, s ismét előléptetésért folyamodik. 1837-ben került először Munkácsra mint sóhivatali ellenőr.³⁷

Fizetése 400 Ft-ra emelkedett, sójáraadéka kevesebb: 175 font. Lieb Mihályt azonban már a következő évben Ungváron találjuk, ahová sópénztárnoknak nevezték ki.³⁸ Távozásában nyilvánvalóan közrejátszott, hogy ezzel a kinevezéssel — alig öt évvel Sóváról való távozása után — elérte a vidéki sóhivatalok vezetői állását, a sóbeszedői vagy sópénztárnoki beosztást. Egy beadványból azonban azt is megtudhatjuk, hogy Munkácson „természetbeni lakása” mindössze fekvőhely nagyságú kamra volt, amely azelőtt a sóeladási kimutatás vezetésére szolgált, így ez is hozzájárulhatott távozásához. Úgy látszik, az ungvári sóhivatal kisebb volt, mint a munkácsi, mert fizetése előlépése ellenére is 400 Ft maradt, csak a sójáraadék emelkedett 200 font sóra. Kinevezési okiratából azt is megtudjuk, hogy a sópénztárnoki állást helyettesként már hosszabb idő óta ellátta. 1838 novemberében tette le hivatali esküjét Ungváron, s vette kezébe a hivatal vezetését. Ungvári tartózkodása alatt fordulat állt be életében. Négy év özvegyiség után másodszor is megnősült. Felesége a mándoki Forgách grófok tisztartójának leánya, Reök Cecília.

Megismerkedésükre a Reökök szatmári és sóvári kapcsolatai adhattak alkalmat. Cecília fivére, Reök Pál az 1830-as évektől Nagykárolyban volt főmérnök. Lieb Mihály 1832—1834 között szatmári mázsáló volt, így természetes, hogy ismerhették egymást. Valószínűleg ez a kapcsolat vitte Reök Pált Sóvárra, s ott ismerhette meg későbbi feleségét. Reök ugyanis Sóvárra nősült, viszont ez a kapcsolat adott alkalmat Lieb Mihálynak Reök Cecília megismerésére is.

Cecília 1839-ben 27 éves volt. Házasságukat ebben az évben köthették, mert — bár anyakönyvek hiányában nem tudjuk bizonyítani — 1839-ben Lieb Mihály hitvesi reverzálisára vonatkozó iratot iktatnak a Kamara irattárában.³⁹ 1840-ben született első gyermekük, Emil, akinek tehát Ungvár a szülőhelye. Három évig maradnak Ungváron. 1841-ben távoznak, szeptember 1-jén 100 Ft fizetésemeléssel a munkácsi sóhivatal pénztárnokává nevezték ki, s megkapja a szokásos utasítást: utazzék mielőbb új állomáshelyére.⁴⁰

Alig költöztek vissza Munkácsra, 1842-ben máris távozási szándékáról értesülünk. Úgy látszik, Sóváron tisztviselői hely üresedett, mert megpályázza, folyamodványának azonban nem lesz eredménye,⁴¹ Munkácson maradnak. Ezután 1848-ig nem találkozunk olyan bejegyzéssel, amely távozási szándékára utal. Munkácsra kerülésével megszűnt az a vándorlás, amely 1829 óta 12 éven át tartott. Ezalatt öt város (Igló, Szatmár, Tárkány, Munkács, Ungvár) sóhivatalában dolgozott, de mindegyik változás tisztségében vagy anyagiakban előbbre vitte. Az örökös vándorlásban azonban nem lehetett valami nyugalmas élete.

Hét évig maradnak Munkácson. A 6500 lakosú város piacterén állt a sópénztárnok „egyemeletű, csinos ízléssel kőből készült lakóháza”, mellette a vele egyidőben, 1784-ben épült sókamara.⁴² Utóbbi a századfordulóra alaposan megkopott, mert így írja le a történetíró: „A sóraktár nagyon kezdetleges épület volt, kőlapon tölgyfagerendákból összetákolt pajta s nyugati oldalán ahhoz ragasztott szűk kandallós szoba, mely irodának használtatott”. (Talán ez a kis szoba volt Lieb Mihály szállása 1838-ban, amikor „fekvőhely nagyságú” szállására panaszkodott.) A sókamara telkének északi részén 1833-ban épültek „csinos és alkalmas kőházak” az ellenőr, a mázsamester és mázsáló számára.

A munkácsi sókamara személyzete 1845-ben a következőkből állt:⁴³

Pénztárnok: Lieb Mihály, Ung vármegye táblabírája

Ellenőr: Halavács Alajos, Sáros vármegye táblabírája

Mázsamester: Batta Mihály

Mázsáló: Thober Antal

Sótár-őr: Molnár János

Ezenkívül volt egy íródeák és ún. „határszéli kerülők”. Évenként 24—25 000 mázsa só került a munkácsi sókamarába a máramarosi bányákból, s innen szállították tovább az alsóverecke, ungvári és kisbereznai sókamrákba.

A sóellátás mellett a munkácsi sóhivatal, így a pénztárnok hivatali körébe és felügyelete alá a következő ügyek tartoztak még: „segedelmi (subsidiális), alapítványi (fundationális, fundus studiorum, Ludovicaea ttc.), türelmi (tolerantialis) pénzek, kamarai kincstári taksák, a Hadi és Kamarai özvegynyugpénzek (pensionalisták), mag nélkül meghóltak vagyoni (caducitas), a várbeli élelemre ügyelő hivatal csere (cambialis) költségei, korcsma, mézszárszék stb.”. A sókamara előtt 1785 óta fegyveres őr állott. Az őrseget előbb a várbeli katonaság adta, 1831-től a Benczur gyalogezred Munkácson elhelyezett osztálya.⁴⁴

A sóhivatalnokok a várostól független királyi tisztviselők voltak. Fizetésük és függetlenségük alapján előkelő helyet foglaltak el a városka társadalmában. Lieb Mihály fizetése 1841-ben a természetbeni szolgáltatásokon kívül 500 Ft volt, a város főbb tisztviselői közül pedig 1848-ban a főbíróé 120, a tisztí ügyészé 200, a jegyzőé 160, a rendőrkapitányé 80 Ft.⁴⁵ Lieb Mihály lakásáról így ír Szana Tamás: „Nem volt ház, mely uriasabban lett volna berendezve, mint Lieb Mihály sóházi perceptor első emeleti lakása — Munkácson, szemben a «Csillag» vendéglővel.”⁴⁶ Ugyanezt a polgári ízlést sejteti Karlovsky Ida visszaemlékezése: „Rendkívüli bámulattal töltött el az egyetlen olajfestmény, a melyet ebben az időben (gyermekkorában — Cz. I.) ismertem. A tűzokádó Vezuvot ábrázolta, a melyet nagy festőnk, Munkácsy Mihály szüleinek salonjában láttam, és a kis Miskával együtt bámultunk.”⁴⁷ A Lieb Mihályról és feleségéről készült portré is a család jólétét bizonyítja.^{47/a}

Lieb Mihály társadalmi rangját mutatja, hogy 1845-ben Ung megye táblabírájaként szerepel, s még ebben az évben Bereg megye is táblabírájának választotta.⁴⁸ Ez a titulus nem hivatalt jelentett már, inkább megtiszteltetést. Azokat az embereket tüntették ki vele, „kiknek érdemeik oly tündöklők, hogy a megye ösztönt érez kitüntetésükre alkalmat keresni”.

1841—1843 között születhez második gyermekük, Aurél, majd 1844. február 20-án a „sóperceptor lakás sarokszobájában” Mihály, végül 1846 november-decemberében egyetlen leánygyermekük, Gizella. Bár Gizellát a legkisebb gyermekként emlegetik az irodalomban, Munkácsy édesanyjának egy 1848 februárjában németül írt leveléből mást állapíthatunk meg. A levelet sógornőjéhez, Reök Lajosnéhoz írta Magyar-Bolyba.⁴⁹ „Sokmindennel meg kell küzdenem, kedves Júlia, mert szegény gyermekeim mindig betegesek, különösen a téli hónapokban: most már negyedik alkalommal az ősszel visszatért a láz, és egész télen át tart, bár most ez alkalommal a legfiatalabbat, Miskát megkímélte a láz,

de a két idősebbik, Emil és Aurél, tartósan szenved miatta, ami bár nem gátolja növekedésükben, de nagyon is akadályozza őket a tanulásban. Az én kis hétéves Emilem megírta első levelét most a drága édesapánk 88-ik születésnapjára, a tizenöt hónapos Gizellám, miután egy teljes éven át kétségekben hagyott, hogy él-e vagy hal, most olyan kövér mint a duda és szalad mint a nyúl.” Munkácsyné tehát Gizellát említi legkisebb gyermekének, s még nem szerepel Gyula, a család ötödik gyermeke, így ő 1848 februárja után születhetett.

Ebből a levélből az is kiolvasható, hogy a Lieb család az elért pozíció ellenére nem boldog Munkácson. Nemcsak a gyermekek betegsége miatt. Liebné arról panaszkodik, hogy ritkán láthatja testvéreit. Az anyagiak is gondot okoznak: „hosszabb utazásra még gondolni sem gondolhatok most, mert az sok pénzbe kerül, ami nekem nincs” -írja. Önmagáról így ír: „Általában visszavonult, házias életet élek, mivel túlságosan sok a dolgom ahhoz, hogy gyakran részt vehetnék szórakozásokon, és sokszor a megfelelő hangulatom is hiányzik szegény gyermekeim beteges állapota miatt.”

Valószínűleg az a távolság, amely elválasztotta a rokonoktól, okozza, hogy megpróbálnak elkerülni Munkácsról. Az idézett levélben találkozunk először távozási szándékukkal: „... egy... gyenge reményt táplálok, hogy talán megláthatlak benneteket, mert az én Miskám megpályázta a pesti ellenőri állást, de már ez a remény is vízbe fulladt, ahogy általában nem nevet ránk a szerencse.”

1848 őszén mégis lehetőség nyílt, hogy közelebb kerüljenek a rokonsághoz. A megüresedett miskolci sópénztárnoki állást pályázta meg Lieb Mihály. A jelöléseket október 20-án terjesztették fel,⁵⁰ december 6-án Lieb több heti szabadságot kért a kassai kerületi felügyelőségtől,⁵¹ s december 22-én már mint miskolci sótárnok szerepel.⁵² Nyilvánvaló, hogy decemberi szabadságra a költözés miatt volt szüksége, így ebben a hónapban kerülhettek Miskolcra.

Az eddigi állomáshelyek után Miskolc a „nagyvárost” jelentette a Lieb család számára: 17 000 lakos, erőteljes iparral és kereskedelemmel. Egyben közelebb jutottak a rokonsághoz is: a Felvidéken élő Liebekhez, s főképp a várostól 40—50 km-re a Bükk rengetegében, Cserépváron kasznároskodó Reök Antalhoz, Cecília fivéréhez.

A miskolci sóház épülete a zsolcai kapunál állt, az akkori város szélén. Mellette szántóföldek következtek, meg egy kis tér, ahol a környék gyerekei játszottak, köztük a Lieb gyerekek. Lakásukról Ilges közöl képet: földszintes polgárház, fűsan fásított, gondozott udvarral.⁵³ Munkácsy szerint a kert végén folyt egy kis patak, melyben Aurél tanácsára gyakran megfürödtek. Munkácsy arra is emlékezik, hogy éjjel-nappal őrszem sétált a házuk előtt. Való igaz: 1848. április 1-jével minden fontosabb hivatal elé őrszemet állítottak, így az állami pénzzel dolgozó sóhivatalra is őr vigyázott.⁵⁴

Anyagiilag jól élt a család. Lieb Mihály fizetése 600 Ft volt és a szokásos természetbeni juttatás.⁵⁵ A gyerekek mellett házitanitót tartottak, ezenkívül pesztonkát és szolgálégnyt említ Munkácsy az önéletrajzában. Ugyanő írja, hogy Miskolcon írtatták be először iskolába is.

Munkácsyék épp akkor kerültek Miskolcra, amikor a legnehezebb sors várt a város lakóira. 1848 végén haditerületté vált a vidék.⁵⁶ Görgey serege erre

vonult vissza a felvidéki hadjárat után, nagy kerülővel elvonva az ellenséget a Debrecenbe költöző kormánytól. A Galiciából bevonuló Schlick Miskolcon kívánta felütni főhadiszállását. A magyar kormány is nagy jelentőséget tulajdonított a városnak, innen irányították az észak-magyarországi hadműveleteket. 1849 elején a város többször gazdát cserélt: májusig kétszer került az osztrákok kezébe, akik arra kötelezték a megyei hivatalnokokat, hogy írásban esküdjenek fel az új császárnak, a fiatal Ferenc Józsefnek.

Mind Munkácsy, mind a családi hagyomány egyértelműen úgy említik, hogy a beözönlő orosz sereg elől menekült el a család Miskolcra Cserépvárra, Reök Antalhoz. Mivel Paskievich június közepén lépte át a határt és 30-án vonult be Miskolcra, a Lieb család 1849 júniusában kerülhetett Cserépvárra. Ugyanitt húzódott meg gyermekeivel Lieb Mihály testvére, Tóth Ferencné Lieb Mária is Eperjessről, s a szabadságharc végső óráiban ide menekült Reök István is.

Nem csoda, ha az átvonuló orosz sereg tisztje óvodának nézte az egyik szobában összegyűjtött Reök—Lieb—Tóth gyerekeket, s a kastélynak ezt a részét nem kutatták át, pedig épp a szekrényel elzárt szomszéd szobában voltak elrejtve a falból sebtében összegyűjtött fegyverek”.^N

Munkácsy szerint édesapja visszament Miskolcra, ott az ellenség elfogta és börtönbe zárta.

Nem ismerjük Lieb Mihály miskolci életét. A nagyon gyér levéltári adatok alapján annyit tudunk megállapítani, hogy május 11-én Miskolcon tartózkodott: a trónfosztás után ugyanis a haza oltárára meghirdetett gyűjtés ívén szerepel, s a legtöbbet adományozók között találjuk.⁵⁷

Valószínű, hogy az oroszok bevonulása után börtönbe került. Állásának elvesztését bizonyítja, hogy 1849 második felében, az osztrákok által felállított királyi biztosi hivatal idején már nem ő, hanem Begovcsevich Ignác a sóhivatal pénztárnoka. Vadnay szerint kiszabadulása után a gyűjtőpénztárnál kapott állást. A hadiesemények megszűnése után Liebné is visszatért gyermekeivel Miskolcra, de hamarosan — 1850. január 12-én — tüdőbajban meghalt.⁵⁸

A gyermekek nevelését egyelőre Lieb Mihály első házasságából született leánya, a fiatalon özvegyen maradt Villámné, Lieb Cecília vette át. Másfél év múlva azonban — 1851. szeptember 21-én — Lieb Mihály harmadszor is megnősült.⁵⁹ Egy megyei tisztviselő özvegyének leányát, a jóval fiatalabb Eötvös Erzsébetet vette el. A házasság azonban nem lett hosszú életű: fél év múlva 1852. május 14-én Lieb Mihály is meghalt.⁶⁰ Munkácsy szerint „a háborús fogsága alatt szerzett betegsége megtámadta egészségét” s az utolsó időkben már gyakran látta ágyban feküdni édesapját. Az anyakönyv szerint agyvérzés okozta halálát.

Az árván maradt gyermekeket s az örökséget a Reök rokonok osztották szét maguk között. Munkácsy az Emlékeimben leír néhány tárgyat, amely édesapja örökségéből Reök Istvánhoz került. A gyerekek sorsa elvált egymástól.

Ezek után tekintsük át Lieb Mihály gyermekeinek, Munkácsy testvéreinek életútját!

Munkácsy testvérei

a) *Cecília*

Lieb Mihály első házasságából született 1822. február 5-én Sóbányán. Tizenhárom éves volt, amikor édesanyja meghalt. Nem tudjuk, édesapjánál nevelkedett-e a következő években. Lieb Mihály panasza azonban, amelyben a „fekvőhely nagyságú” szállásának bővítését kéri Munkácson, arra enged következtetni, hogy a gyermekek — Cecília és Arnold — nem lehettek az apánál. Tizenöt éves, amikor édesapja újránősült. További életét Vadnay Károly cikkéből ismerjük:⁶¹ 1844-ben Munkácson férjhez ment Plitz János lipcsei származású főhadnagyhöz. Plitz azonban már Magyarországon, Székesfehérvárott született 1812-ben, polgárcsaládból.⁶² Az olmützi hadapródiskolában tanult, s 1827-től a 34. magyar tüzérezred hadapródja. A forradalom kitörésekor Lembergben volt ezredével főhadnagyi ranggal. Saját kérésére a vörössipkásokhoz került át. Nevét magyarosította (Plitz — Blitz — Villám), mint Villám Ferenc őrnagy 1848 októberétől az aradi várat ostromló magyar sereg 38. honvédszázalójának volt parancsnoka. Nagy szerepe volt az 1849. február 8-án Aradra betörő ellenség kiverésében. 1849-ben alezredessé és dandárparancsnokká, áprilisban ezredessé nevezte ki Bem. 1849. április 29-én a temesvári ütközetben Freidorfnál esett el.

Házasságukból két lány és egy fiúgyermek született.

Villámné 1850-ben, Munkácsy édesanyja halála után apjához költözött. 1850. február 12-én írja lebergi barátnőjéhez: „Jó atyám neje néhány héttel ezelőtt meghalván, a kistestvéreimről való gondoskodást átvettem, s a magam gyermekeivel együtt atyámnál lakunk.” Édesapja harmadik házasságakor elköltözött apjától.

1853 áprilisában feleségül ment Szathmáry Király Barna testórtiszthez. (A Villám gyermekek közül Olgát 1853. augusztus 1-jén Karacs Teréz miskolci leánynevelő intézetébe iratták be.) A hangácsi és boldvai földbirtokos Szathmáry Király család jelentős szerepet játszott a megyében.⁶³ A család több tagja tisztségviselő volt Borsodban, kúriájuk a legszebbek közé tartozott Miskolcon. Cecília férje, Barnabás, Szathmáry Király György alispánnak volt a fia.

Házasságukból Albert nevű gyermekük született. Lieb Cecília azonban 1859. december 26-án Miskolcon meghalt. Két kislányát a nagyszülők vették magukhoz Eperjesre. Gizella 13 éves korában meghalt, Olga pedig visszament nevelőapjához, majd kassai postamesternő lett, s 1873-ban a nagy kolera vitte el.

Villámné első házasságából 1845-ben született fiát, Arnoldot katonai nevelőintézetbe adták, s katonai pályára is lépett. Az 1880-as években mint őrnagy a szatmárnémeti zászlóalj parancsnoka.⁶⁴ Tüzérezredesként ment nyugdíjba, 47 éves korában. Katonaíró volt.⁶⁵

b) *Arnold*

Ugyancsak Lieb Mihály első házasságából született 1823. július 26-án Sóvárrott. Életéről csak annyit tudunk, hogy 1842-ben Lieb Arnold kadétot említik a

sóhivatali iratok⁶⁶ — tehát a katonai pályát választotta —, további sorsa azonban ismeretlen.

c) *Munkácsy (Lieb) Emil*

A testvérek közül az egyetlen, aki felvette a Munkácsy nevet. 1842. december 24-én született Ungváron. 9. évét betöltötte, amikor édesapját elvesztette. Öcsésével, Gyulával együtt Reök Antalhoz került Cserépvárra. Ha igaz az a családi hagyomány, hogy Reök Antal 1853 körül felmondta állását és Mezőkeresztesre költözött, akkor a két testvér is itt töltötte gyermekkorát.

Munkácsyon megkezdett iskoláit valamikor abbahagyta. Egyetlen fennmaradt emléket gyermekkorából maga mesélte el később a családnak. Nem szeretett tanulni, pékinasnak ment, mert ott jó meleg van. Úgy látszik, Miskolcra került vissza, mert az elbeszélés szerint egy ízben, amikor nagybátyja Miskolcra utazott, találkozott Emillel, aki nagy csomó peracet vitt az ölében. Amikor a közeledő nagybátyját meglátta, meglepetésében elejtette a pereceket, s elszaladt. Nem is tudtak vele beszélni. Szégyellte, hogy pékinas.^(N)

Ez az apró történet azonban azt gyaníttatja, hogy a Munkácsy önéletrajzában megrajzolt és sokat emlegetett inaséveket Emil is leírhatta volna, ha írói talentumok erre kényszerítik.⁶⁷

Mintegy 13 év telik el, míg végre hallunk Emilről. „Emil még mindig finác” — írja 1865-ben Reök István Munkácsynak.⁶⁸ Munkácsy tehát tudta, hogy fivéréből pénzügyőr lett, Emil azonban nemigen tarthatta a kapcsolatot a nagybácsikkal. Reök István 1870-ben így ír róla: „Emilről semmit sem tudok — Anti sem.” Eközben azonban Munkácsy ismert festővé vált, s Emil 1873-ban írja meg nevezetes levelét Munkácsynak. Hallotta, hogy öccse híres ember, de csak most tudta meg címét, s először ír levelet hozzá. Meghatóan emlékezik vissza édesapja halálára, a testvérek elválására, s maga írja, hogy nem ismeri testvéreit, akiket szeretne még egyszer kebelére szorítani.⁶⁹

Ettől kezdve gyakrabban hallunk róla. Úgy látszik, a család felemlíthette Emil szegénységét, mert Reök István így ír Munkácsynak 1873-ban: „Ami Emilt illeti, ő pénzügyőri szemlész, folyamodott előmenetelért . . . Anti szerint komolyodott és sorsával ki van békülve, felmegy tán 1000 Ft-ra. Szegény s így a segítség ráfér, de a végromlástóli beszéd reclame-nál nem egyéb.”⁷⁰ 1847-ben Emil kiküldetésben járt Pécsen, s meglátogatta Reök Lajost is, aki rögvést értesítette erről Reök Istvánt: „. . . nem győzte dicsérni, — (Reök Lajos — Cz. I.), hogy milyen módos, mily szakavatott munkájában, mily értelmes. Sietek ezt veled tudatni, mert tudom, örülni fogsz neki, mert örültem én is. Sorsával megvan elégedve, előléptetést remél.”⁷¹ — írja Reök Munkácsynak.

1875-ben valóban megjön az előléptetés: Bártfán lesz pénzügyi biztos, a igazgatóság területén tölt be biztosi állásokat. 1876-tól éveken át Lőcsén élt.⁷²

Mint édesapja, ő is Eperjesre nősült. Első felesége Greskovics Mária, egy eperjesi polgárcsalád leánya.⁷³ Házasságukból három gyermekük született: Mariska, Sándor és Emília.

Felesége meghalt.⁷⁴ 1887. szeptember 15-én Mezőkeresztesen házasodott újra. Nevelőapja, Reök Antal unokáját, a nála huszonkilenc évvel fiatalabb, 18 éves Hoffmann Júliát vette el. Gyermekai és második felesége közel azonos korúak lehettek.

1892-ben Miskolcon pénzügyi biztos, s így szerepel 1879-ben is. 1900 körül Nagybecskerekre helyezték át. Később Pestre kerültek.⁷⁵ Előbb a Fehérvári úton, majd az Alkotás u. 18. sz. alatt laktak. A pénzügyminisztériumból ment nyugdíjba. 1920. május 1-jén halt meg, pontosan húsz évvel Munkácsy halála után.

Felesége fél évszázaddal élte túl. Visszaköltözött Borsodba, jórészt Mezőkeresztesen élt. Százéves korában az újság és a televízió felfedezte Munkácsy Mezőkeresztesen élő sógornőjét: riport készült róla. A következő évben, 1970. április 16-án 101 éves korában halt meg.

Emil második házassága gyermektelen volt.

Munkácsy anyagilag is támogatta Emilt. Az 1860-as években Reök Antal és István éveken át kísérletezett, hogy Lieb Mihály sóhivatali kaucióját visszasze-
rezzék a gyermekeknek.⁷⁶ Amikor a kacióügy elindult, még Munkácsynak is nagy szüksége volt a pénzre, mire azonban sikerült megkapni, Munkácsy már befutott festő volt, s a maga részesedéséről lemondott Emil és Giza javára. Ugyanigy lemondott később a Giza után járó örökségről Emil javára.⁷⁷ Munkácsy számlakönyve 1879-től tartalmaz több bejegyzést Emilnek küldött pénze-
kről:⁷⁸ 1879-ben 2500 Ft, 1882-ben 3000 Ft, 1885-ben 1000 Ft (2030 francs), 1886: 300 francs, 1887: 2000 francs.

Emil gyermekei közül *Mariska* Pöltzel Dezső lócsei tanárhoz ment feleségül⁷⁹. Pöltzel korán meghalt, Mariska visszaköltözött apjához, s ott élt. *Emilia* férje Boros Soma ungvári pénzügyi tisztviselő lesz. *Sándor* műegyetemet végzett. Apja után ő is felvette a Munkácsy nevet. A Földművelésügyi Minisztériumba került, s élete végéig Pesten lakott a Fehérvári úton. Felesége Reök Antalnak másik unokája, a mezőkövesdi Schmitt család leánya. Így az a különös helyzet állt elő, hogy apa és fia két unokatestvért vett el. Munkácsy rokoni-baráti kapcsolatot tartott fenn Sándorral, aki párizsi tartózkodása idején Munkácsynál lakott. A családi hagyomány szerint Sándor nőülésekor Munkácsy volt a lánykérő, biztosítva az apóst, hogy jó házasság lesz, mert „Sándort ismerem”, sőt megígérte, hogy a lakásban „a falak sem maradnak csupaszk”.^N

d) *Aurél*

Munkácsy önéletrajza szerint Aurél üzte gyermekkorukban a legvadabb tréfákat. Egyetlen volt a gyermekek között, aki jó tanuló volt és középiskolát végzett. A gimnázium I. osztályát valószínűleg Miskolcon járta, mert az 1852/53-as tanévben, amikor Kaplonyba kerül nagybátyjához, Reök Pálhoz, már a nagykárolyi gimnázium II. osztályának tanulója. 1854/55-ben IV. osztályos.⁸⁰ Mivel a nagykárolyi gimnáziumot a szabadságharc után algimnáziummá fokozták le, a gimnázium felső osztályait a szatmárnémeti katolikus főgimnáziumba végezte. Az évkönyvek a tanulókat tanulmányi eredményeik sorrendjében közlik, így

megtudjuk, hogy az V. osztály 33 tanulója közül Lieb Aurél 14. volt, a VI. osztály 30 tanulójából a 10. A gimnázium hat osztályának elvégzése után a bölcsészet két osztályát végezte, de papi pályára készült. (A VII. osztály 27 tanulójából hat növendékpap volt.) Az 1857/58-i tanévben már nem szerepel a végzettek között. Év közben kimaradt, az évkönyvben ezt a megjegyzést olvashatjuk: „Meghalt: Lieb Aurél növ. pap.”⁸¹ Vadnay szerint Kaplonyban, így ott is temették el. A családi hagyomány szerint mint növendékpap sokat aludt a kövön, megfázott és tüdőbajban halt meg. Munkácsy azt írja, hogy a betegség csírája még gyermekkorába nyúlik vissza, amikor pajkosságból Aurélt a kútba ejtették, s tüdőgyulladást kapott.⁸²

e) *Mihály*

A későbbi Munkácsy Mihály. Négy évig élt szülővárosában, Munkácson, majd közel négy évig Miskolcon. Édesapja halála után — valószínűleg 1852 májusában — Békéscsabára került. Édesanyja legfiatalabb testvére, Reök István vette magához, aki valamivel előbb, a szabadságharc bukása után költözött le Pestről Csabára, ahol jó módban élő nővére, Steiner Jakabné lakott. Miska egyfolytában hat évet töltött Csabán — 1855—1858 között mint asztalosinas —, majd mint asztaloslegény Aradra került. 1860 őszén nagy betegen az akkor épp Gyulán lakó Reök bácsihoz tért vissza, s itt fedezte fel tehetségét Szamosy Elek. Bár Szamosy 1861 telén magával vitte Miskát, a Reök családdal való kapcsolat nem szakadt meg. A festőpályán induló Munkácsy nemegyszer töltött több hónapot Békéscsabán vagy nagybátyja gerendási tanyáján. 1874-ben kötött házassága után ritkulnak magyarországi látogatásai, nagybátyja 1876-ban bekövetkezett halála után a család Pestre költözött, s ezzel a békéscsabai látogatók szüntek meg. A Reök—Röck családdal azonban mindvégig fennmaradt a kapcsolat.^{82a}

f) *Gizella*

1846 őszén született Munkácson. Erre édesanyjának 1848 februárjában Reök Lajoshoz írt és idézett leveléből következtetünk. Az apa halála után Békéscsabára került. Az itteni Apponyi birtok uradalmi inspektorának felesége — nagy-nénje —, Steiner Jakabné vette magához. Itt jó módban élehetett, de Steinerné 1853-ban bekövetkezett halála után elkerült a családtól. Vadnay szerint néhány évig Reök Lajosnál él Pécsen. Aurél halála után a népes pécsi Reök családtól Reök Pálhoz került Kaplonyba⁸³. Életéről nagybátyja leveleiből értesülünk.

1865 pünkösdjén a Reök család Kaplonyba jött össze. Reök István itt látja viszont Gizát, „aki most már valamivel higgadtabbnak látszik” — írja Munkácsynak⁸⁴, de még öt év múlva is így ír róla: „Bár Giza is javára változott, remélem, az idővel ő is megéri egyszer”⁸⁵

Az 1870-es évekből egyre többször hallhatunk Gizáról. Egyrészt, mert a nevelőszülők öregedésével Munkácsynak számolnia kell arra, hogy Giza eltartása reá hárul, mert keresete nincs, s az őt eltartó nagybátyja már 60 éves múlt:

„... ha Gizának szerencséje késik, te leszesz csak képes és hivatott is őt el nem hagyni”.⁸⁶ Munkácsy felvethette húga valamilyen irányú képzését, kenyérkereső foglalkozás szerzését, mert Reök így válaszolt 1872 decemberében: „Gizára nézve fájdalom, jó szándékomat nem oszthatom, reá nézve a nevelés el van késve, különben annyit csak tud, a mennyi egyszerű háztartásnál kell, csak szerencséje akadna, de ezt kétlem, mint hóbortos lány lévén ismeretes — előbbi évekből, mert most már ő is sokat higgadt — ez nem volt jó ajánlás reá nézve. Hogy pedig annyira kiművelődjék, hogy például nevelőnőnek beváljék, erre nézve késő is, nincsenek is meg a feltételek. Aligha ő maga is rászánná magát nehéz tanulmányokra. A mit tehetsz érte az, hogy annak idejében, ha Paliék nem lesznek többé — magára ne hadd, mert azon néhány forintokból, mely számára le van téve, meg nem él.”⁸⁷

Másrészt újra meg újra felvetődött a két testvér találkozásának sürgetése. 1870 pünkösdjén ismét Kaplonyban tartották a családi összejövetelt. Munkácsy is haza készült, Reök hívta a pünkösdi találkozásra „hol valahára Gizát is megláthatnád” — írja.⁸⁸ Munkácsy hazajött 1870-ben, de nem utazott Kaplonyig. Reök meg is írja a család rosszallását: „Pali rossz néven veszi, hogy mellőzted Gizát, annyival inkább, mert szerinte nővéred utóvégre is rád marad, mert nincs lehetőség, hogy önállóvá legyen”.⁸⁹ Az 1873-i hazakészüléskor ismét felemlítik Giza meglátogatását, de Munkácsy hazajövele a kolera miatt elmaradt.

Giza, Emil és Munkácsy találkozása végül is Munkácsy 1874-i nászútja alkalmával valósult meg. Békéscsabán látogatták meg az itt tartózkodó Munkácsyt.⁹⁰

Épp idejében, az utolsó pillanatban. Néhány hónap múlva, 1875. március 5-én Giza tüdőbajban meghalt. Ezt nemcsak egy, a Munkácsy Mihály Múzeumban őrzött fénykép hátlapján történt feljegyzésből ismerjük. Reök István 1875. április 4-ei levelében is tudatja a szomorú hírt Munkácsyval: „átaljában a tél fatális volt. Elvitte szegény Gizát...”⁹¹

f) Gyula

A legfiatalabb a Lieb gyermekek között. 1848 februárja és 1850 januárja között születhetett, édesanyja idézett levele 1848 februárjából, ill. 1850 januárjában bekövetkezett halála között.

Emillel együtt Reök Antalhoz került Cserépvárra, majd Mezőkeresztesre. Úgy látszik, nagybátyja megpróbálta taníttatni, de nem sok sikerrel. Az egri katolikus gimnázium I. osztályának tanulói között találjuk az 1859/60-as tanévben. A 60 tanuló közül azonban az utolsó. A következő évben megismétli az I. osztályt, de mindössze annyit ér el, hogy a 77 tanulóból a 70. lesz.⁹² Többé nem találkozunk nevével az egri gimnázium évkönyvében: abbahagyta tanulmányait. Hazament Keresztesre, s két év múlva, 1863. szeptember 9-én vízkórságban halt meg. A halotti bejegyzés szerint 15 éves volt.⁹³

A „kecskeméti” Liebek⁹⁴ (4. tábla)

A békéscsabai Múzeum Munkácsy-gyűjteménye őriz egy képet, amelyben Munkácsy bátyjával és egy ismeretlen személlyel együtt szerepel. A kép hátulján a következő feljegyzés található: „Munkácsy családi kép. Rokoni szeretettel küldi a kecskeméti Lieb család. 1934. február 20.”⁹⁵

A Liebek alföldi megjelenése, másrészt ilyen késői jelentkezése keltette fel a figyelmet a család iránt. Levéltári és helyszíni kutatások alapján sikerült a családot megtalálni — ma már Kecskemét környékén. A három Lieb testvér — Tivadar, Mária és Emil — 1920 körül jöttek át Csehszlovákiából Magyarországra (mindhárman tanítók), s Tivadar Kecskeméten kapott tanítói állást. Később Pestre került, s a bombázások idején halt meg. Mária visszament Eperjesre atyja gondozására, Emil pedig kutatásom idején nyugalmazott tanító volt. Ő már a Munkácsy nevet viselte, természetesen hivatalos engedéllyel. Személyes közlése szerint dédapja, Lieb Imre gyertyaöntő, szappanfőző mester — eddig tudják a családot visszavezetni — Munkácsy második unokatestvére volt. Ennek tisztázására már nem volt lehetőség.

A Liebek sóvári továbbélése tehát való igazság, sőt Lieb Mihály Imre nevű öccsénél kell keresnünk a név hagyományozódását s a család származását.⁹⁸

Pesti Liebek⁹⁶

A Sáros megyei Liebek mellett a fővárosban is élt egy Lieb család. Legkorábbi adatunk 1832-ből való: ebben az évben született Óbudán Lieb Pál későbbi dunai vizimolnár.⁹⁷ A családban élt és hagyományozódott a Munkácsyval való rokoni kapcsolat, de bizonyítható adatokkal összekötni nem tudjuk a két családot. A családi hagyomány szerint a Lieb család kettészakadt: egyik ment Munkács felé, a másik, „amelyik inkább osztrák bajor volt”, Budán állapodott meg. Így alakult ki a Lieb család két ága. A budai Liebek vizimolnárok voltak. A családi hagyomány egy-egy apró részlete nagyon illik Munkácsy életrajzába, így a hagyománynak történeti értéke van. A család úgy tudja, hogy 1865-ben Munkácsy meglátogatta Lieb Pált óbudai vizimalmában „akkor még nem volt kész festő”. Való igaz. Egy másik emlék: Lieb Pál a 2—3 éves Flóriánnal együtt meglátogatta Munkácsyt a pesti kórházban. Munkácsyt 1866-ban kezelték a pesti klinikán, Lieb Pál 1863-ban született, így ez a hagyomány is valóságos emléket őriz.

Munkácsy tiszteletét elsősorban Lieb Flórián oltotta be a családba. Amikor a Krisztus Pilátus előtt című képét Magyarországon bemutatták, s Munkácsy maga is hazajött, a mintegy 19 éves Lieb Flórián meghívta Munkácsyt egy óbudai iparos összejövetelre, s boldog volt, hogy Munkácsy el is fogadta a meghívást.

Flórián 8—10 évig vándorolt mint mesterlegény Európában. Munkácsyval Bécsben is találkozott, majd felkereste Párizsban. Elragadtatással beszélt Munkácsy párizsi palotájáról. A nagyapa (Lieb Flórián) szerint Munkácsy két alkalommal is lerajzolta őt, de a rajzok nem maradtak fenn. A Sztrájk című képén azonban a háttérben jobb kezét felemelő munkás arca nagyon hasonlít Lieb Flóriánhoz. „Aranykezű Miska bácsi”-nak nevezte a híres rokont, s minden vágya az volt, hogy unokája is festő legyen: „Kis Munkácsy”-nak nevezte.

JEGYZETEK

- 1 A „Liebische Denckmalen so seith Anno 1639 Geschehen” című kézirat mai lelőhelye: Štátny Archív, Bardejov. Az eredeti kéziratról készült mikrofilmet a Magyar Nemzeti Galéria és a Munkácsy Mihály Múzeum őrzi. A kódex feldolgozásával készült családtörténet: Munkácsy Mihály őseiről = Művészet, 1903. 66—68. p. A kódex és ennek alapján a bártfai Lieb család leszármazásának első közlése: *Benczur Kata: A bártfai Lieb-család = Vasárnapi Újság, 1899. jan. 15. 40—42. p.*
- 2 *Marjalaki Kiss Lajos: Adatok Miskolc képzőművészeti múltjához = Borsodi Szemle, 1959. 4. sz. 56—58. p.*
- 3 OL. Magyar Kamarai Levéltár. E 91. Salinaria. (Továbbiakban: OL Salinaria) Mutatók, majd ennek megfelelő iratanyag.
- 4 Sóvár történetéhez forrásaink: *Tóth András: Sáros vármegye monográfiája. 1—3. köt. 1909—1912.; Rotter, Franz: Beschreibung der K. K. Salzsudwerke zu Sóvár im Saroser Komitee. = Jahrbücher, 1827, XI.; 75—86. p. és Kosztka Tivadar: Sóvár története = Századok, 1881. 59—61. p.*
- 5 1821-ben a Ferenc főző és nyolc tisztalak leégett, s a tűzvész 1839-ben megismétlődött. A családi hagyomány szerint amikor a „szabadságharc előtt” a sóhivatal leégett, az egyik Lieb egymaga mentette ki a hivatal páncélszekrényét a tűzből. Tettét emlékoszlopon örökítették meg, amely 1911-ben még látható volt Sóbányán. Egyben jogot nyertek arra, hogy bárki a Liebek leszármazottai közül valaha is rászorulna, segélyért folyamodhat a Kamarához. A család szerint özvegy-sége idején Villámné élt ezzel a lehetőséggel, személyesen jelent meg a császár előtt, de azt nem tudják, megkapta-e a kért segélyt. ^(N)
- 6 Štátny Archív, Presov. Bártfai keresztelési anyakönyv, 1755. ápr. 27.
- 7 OL Salinaria. 27301/1825. Lieb Ignác alkalmazásának további adatai innen valók.
- 8 Štátny Archív, Presov. Sóvári róm. kat. házassági anyakönyv.
- 9 Štátny Archív, Presov. Sóvári születési anyakönyv.
- 10 *Rotter, Franz: Versuch Historisch-topographisch-statistisch-technischer Nachrichten über die königliche Salinen zu Sóvár. Von K. K. Salinen-Verwalter in Sóvár. Kézirat. 323—324. p. (Bányászati Kutató Intézet Könyvtára.)*
- 11 OL Salinaria. 15574, 25322/1827.
- 12 Uo. 35481/1827.
- 13 OL Salinaria, 42767/1844.
- 14 OL Salinaria, 15407/1815.
- 15 Štátny Archív, Presov. Lieb János közölt anyakönyvi adatai a sóvári róm. kat. egyház megfelelő anyakönyveiben találhatók.
- 16 Uo.
- 17 Lieb Mária dédunokájának, a kutatás idején, 1978-ben 83 éves Nemespany Ivánnak közlése alapján. A Noszticius-ágból származott az azóta elhunyt Nemespany Iván, aki Mezőkeresztesen gondozója volt Munkácsy Emil 1970-ben elhunyt második feleségének. Fáradhatatlan kutatója a családnak, megőrzője, hagyományozója a Munkácsy családjára vonatkozó emlékeknek.
- 18 Szabad Művészet. 1952. 411. p.
- 19 OL Salinaria. 529, 23083/1828.
- 20 Uo. 42278/814, 3026, 43336/1847 stb.
- 21 Uo. 7375/1815.
- 22 Uo. 14063, 17436, 33513/1821.

- 23 Štátny Archiv, Presov. SÓVÁRI RÓM. KAT. EGYZHÁZ HÁZASSÁGI ANYAKÖNYVE.
- 24 Uo. Eperjesi ev. egyház kereszteleési anyakönyve.
- 25 Uo. SÓVÁRI RÓM. KAT. EGYZHÁZ KERESZTELESI ANYAKÖNYVE.
- 26 OL Salinaria, 8040, 17050, 19101/1842
- 27 Uo. 4396/1823
- 28 Uo. 7025/1827
- 29 Uo. 529, 23083/1828
- 30 Uo. 41310/1829
- 31 Štátny Archiv, Presov. SÓVÁRI RÓM. KAT. KERESZTELESI ANYAKÖNYV. 1828. dec. 6.
- 32 OL Salinaria. 3556/1830.
- 33 Uo. 14420/1832.
- 34 Uo. 4011/1834.
- 35 Uo. 36182/1835.
- 36 Štátny Archiv, Presov. Eperjesi ev. egyház halotti anyakönyvének betürendes mutatója.
- 37 OL Salinaria. 12234, 18897/1837.
- 38 Uo. 37144, 40871/1838.
- 39 Uo. 35709/1839.
- 40 Uo. 31689, 43447/1841.
- 41 Uo. 23803, 34381, 35971, 40818/1842.
- 42 Munkács leírásának forrása: *Balajthy József*: Munkács. Azaz: Munkács városának és várának topographiai, históriai és statistikai leírása. Debrecen, 1936; és *Lehoczky Tivadar*: Munkács város új monographiája. Bp. 1907. Munkácsy szülõháza a Piac u. 33. sz. ház volt.
- 43 Magyarország tiszti névtára 1845. 380. p.
- 44 *Balajthy*: i. m. 246-247.
- 45 *Lehoczky*: i. m. 99.
- 46 *Szana Tamás*: Munkácsy Mihály. Bp. 1900. 2. p.
- 47 OSZK. Quart. Hung. 3935. *Karlovsky Ida*: Feljegyzések.
- 47/a. A Munkácsy Mihály Múzeum újabb szerzeménye a művészettörténeti gyűjteményben.
- 48 OL Salinaria. 41365/1845.
- 49 A német nyelvű levelet közli *Ilges Walther*: Aus dem Nachlasse Munkácsy. Bielild—Lipscse, 1904. 11—12. p.
- 50 OL H szekció. 1848-i pénzügyminisztériumi iratok. H 24. Központi iktatókönyvek: 18293, 51537/1848.
- 51 Uo. 21577, 4148, 17126, 18293/1848.
- 52 Uo. 23261/1848, Lieb Mihály kinevezésének iratszama 18293/1848. (Uo. H 25. Pénzügyminisztériumi mutató), iratanyaga azonban hiányzik.
- 53 Ld. 49. jegyzet.
- 54 *Munkácsy Mihály*: Emlékeim és *Szendrey János*: Miskolc város monográfiája IV. köt. 65—66. p.
- 55 Mivel Lieb Mihály kauciója 600 Ft volt, s egy évi fizetést volt szokás kaucióba letenni, ennek alapján következtettünk Lieb fizetésére. (Képviselőházi napló 1885/87. IV. köt. 317. p.)
- 56 Miskolcra vonatkozó fő forrásunk: *Szendrey János*: Miskolc város monográfiája I—V. köt.
- 57 Borsod-Abauj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc város iratai 1848/49. máj. 11-i gyűjtőív.
- 58 Miskolc-mindszenti róm. kat. egyház anyakönyve
- 59 Ua.
- 60 Ua.
- 61 *Vadnay Károly*: Munkácsy apjáról és testvéreiről = Budapesti Hírlap, 1900. 139. sz. valamint: Munkácsy nővére = Budapesti Hírlap, 1900. 122. sz.
- 62 A Plitzre vonatkozó adatok *Bóna Gábor* hadtörténész szíves közlései.
- 63 *Szendrey János*: i. m.
- 64 A M. Kir. Honvédelmi Minisztérium és honvédség névkönyve 1866. 493. p.
- 65 *Presz Kálmánné*: Amit Munkácsy Mihályról kevesen tudnak = Uj Magyarság, 1943. márc. 14. Szinnyei XIV. 1222.
- 66 Ld. 26. jegyzet.

- 67 Emil második felesége, Hoffmann Júlia szerint Emil is asztalos volt, ő készítette az egri Lyceum ablakait.^(N)
- 68 Levelek Munkácsyhoz — Munkácsytól. Vál. és jegyz. ell.: Czeglédi Imre. Békéscsaba, 1975. 2. levél — Továbbiakban: Levelek.
- 68/a. Uo. 15. levél.
- 69 MNG 3056/1930 Munkácsy Emilnek Eperjesen, 1873. február 15-én kelt levele.
- 70 Levelek 37. levél.
- 71 Levelek Munkácsyhoz — Munkácsytól kézírata, 69. levél. Munkácsy Mihály Múzeum adattára 1394—1976.
- 72 Munkácsy Emil pénzügyi biztosságának forrásai a megfelelő névtárak.
- 73 *Nemespanny Iván* közlése.
- 74 Felesége halála valószínűleg 1879-ben következett be. Ekkor írja ugyanis Munkácsy a bátyjához, hogy fájdalmában együttérez Emillel. (Dr. Szabó Emilné, Munkácsy Sándor lányának tulajdonában lévő levél.)
- 75 Ez és a következő adatok forrása Nemespanny Iván közlései.
- 76 Levelek. A kaucióügy 1866—1871 között többször előkerül Munkácsy és Reök levelezésében. Az ügyben Reök az 1865-i országgyűléshez beadvánnyal is fordult. (Az 1865. dec. 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának jegyzőkönyve. Bp. 1866. 188. p. Képviselőházi Napló 1867. II. 19. és VI. 26-i ülés.)
- 77 Reök István levele Munkácsyhoz 1875. nov. 20 = Levelek 50.
- 78 Munkácsy számlakönyve. Munkácsy Mihály Múzeum. Történeti gyűjtemény 58. 26. 27.
- 79 Munkácsy Emil családjára forrásunk: *Nemespanny Iván* és dr. *Szabó Emilné* Munkácsy Emil unokájának közlései, valamint gyászjelentések.
- 80 A Nagykárolyi Kat. algymnasium évkönyve . . . évre. N. Károlyban.
- 81 A szatmári katolikus nagy-gymnasium nyilvántványa . . . évre. Szatmár.
- 82 Dr. *Szabó Emilné* közlése. *Vadnay* idézett cikke és *Munkácsy Mihály*: Emlékeim.
- 82/a. Munkácsynak Békéscsabához és a Reök családhoz fűződő kapcsolatáról bővebben: *Czeglédi Imre*: Munkácsy Békéscsabán. Békéscsaba, 1975. és *Czeglédi Imre*: Munkácsy Gyulán. Gyula, 1961.
- 83 *Vadnay* idézett cikke.
- 84 Levelek 2.
- 85 Uo. 15.
- 86 Uo. 14.
- 87 Uo. 32.
- 88 Uo. 13.
- 89 Uo. 17.
- 90 Békésmegyei Közlöny, 1874. okt. 11.
- 91 Munkácsy Mihály Múzeum Történeti gyűjteménye. Munkácsy relikviák és Levelek Munkácsytól — Munkácsyhoz kézírata. 1875. ápr. 4-i levél. Munkácsy Mihály Múzeum Történeti Adattára. 1394—1976. A családi hagyomány szerint Giza ekkor tanítóképzős növendék volt.
- 92 Egri kat. nagygyűlés 1859/60. évi programja; és Az egri kat. nagygyűlés tanuló ifjúsága helyzetsor szerint. 1860/61.
- 93 Keresztpüspöki róm. kat. egyház anyakönyveinek III., vegyes kötete. A halál oka: „hydrops pectoralis inopinata”.
- 94 A kecskeméti Lieb családra forrásaink: Bács-Kiskun Megyei Levéltár. Kecskeméti tanfelügyelőség. Külön kezelt iratok VI. 502/c: Kecskeméti községi népiskola . . . . . évi jelentése; valamint Munkácsy Emil ny. pedagógus közlése.
- 95 Munkácsy Mihály Múzeum történeti gyűjteménye: Munkácsy-relikviák. 58. 26. 5.
- 96 A családra vonatkozó adatok forrása: *Lieb Józseffestő*, Budapest, családi hagyománya édesanyjától és a szóbanforgó nagyapjától. Az anyakönyvi adatok 1832-től a család birtokában vannak.
- 97 Valószínűleg közeli rokona volt Lieb Pálnak a perbáli születésű Lieb Baltazár molnárlegény, aki 1832-ben vette el egy budai molnár lányát, Kitzreiter Erzsébetet. A perbáli születési bejegyzést azonban nem sikerült megtalálni.

98 Feltételezésemet most, a kézirat lezárása után sikerült igazolni, s kideríteni a „kecskeméti” és „sóvári” Liebek rokonságát. Az 1886-ban született *Lieb Tivadar* és az 1897-ben született *Lieb Emil* is még halála (1920) előtt felkeresték Munkácsy Emilt, Munkácsy bátyját, aki közjegyző előtt igazolta is a két testvér rokonságát Munkácsyval. Az igazolás szerint atyjuk, Lieb Imre II. „másodunokatestvére” volt Munkácsy Mihálynak. A Munkácsy név felvételére azonban közel négy évtized múlva kerülhetett csak sor, mert a kérelmet háromszor is elutasították azzal, hogy a név védett. Végül is csak 1945 után előbb Lieb Emil két gyermekének, Katalinnak és Lászlónak engedélyezték a Munkácsi (sic!) név felvételét (L-953-84/2) 1956.), majd a következő évben édesapjuk is megkapta (1102/1957). Lieb Tivadar már nem folyamodott a névváltozáshoz. A család — iratok alapján — vissza tudja vezetni a rokonságot: eszerint Munkácsi (Lieb) Emil atyja, Lieb Imre II. eperjesi igazgató-tanító volt. Apja, Lieb Imre I. eperjesi gyertyaöntő-szappanfőző mester. Kétségtelen, hogy Munkácsy nagybátyjának, az 1803-ban született Lieb Imre István. (2. táblázat) leszármazottai. A „másodunokatesvéri” meghatározás azonban azt jelenti, hogy Lieb Imre István és Lieb Imre I. között még egy generációnak kellett lenni, akit nem ismerünk. (Ehhez újabb csehszlovákiai kutatásra volna szükség.)

A tanulmányban Lieb Imrénél közölt bánati sóhivatalnokot csak név- és foglalkozásazonosság alapján „azonosítottam” a Lieb családdal, s nem anyakönyvek alapján, így a személy azonossága csak feltételezett.

Betűjeles rövidítések

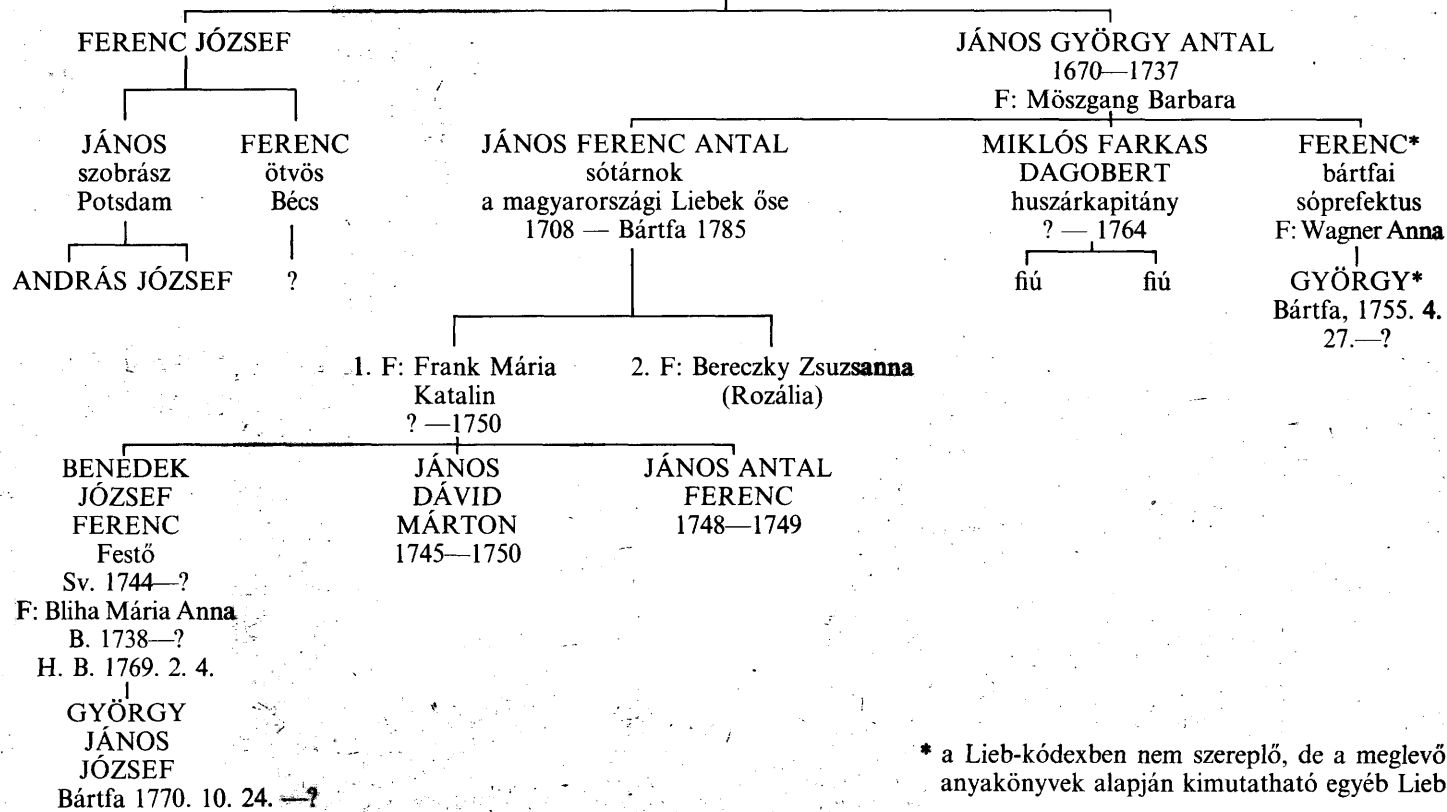
B	— Bártfa
F	— Felesége, férje
H	— Házassága
M	— Miskolc
Md	— Mándok
Mk	— Mezőkeresztes
N	— Nemespanny Iván közlése (ld. 2. tábla)
Sb	— Sóbánya
Sv	— Sóvár
U	— Ungvár
W	— Weinberger Gusztáv közlése (ld. 2. közlés: a Reök család)

1. tábla

A bártfai Liebek

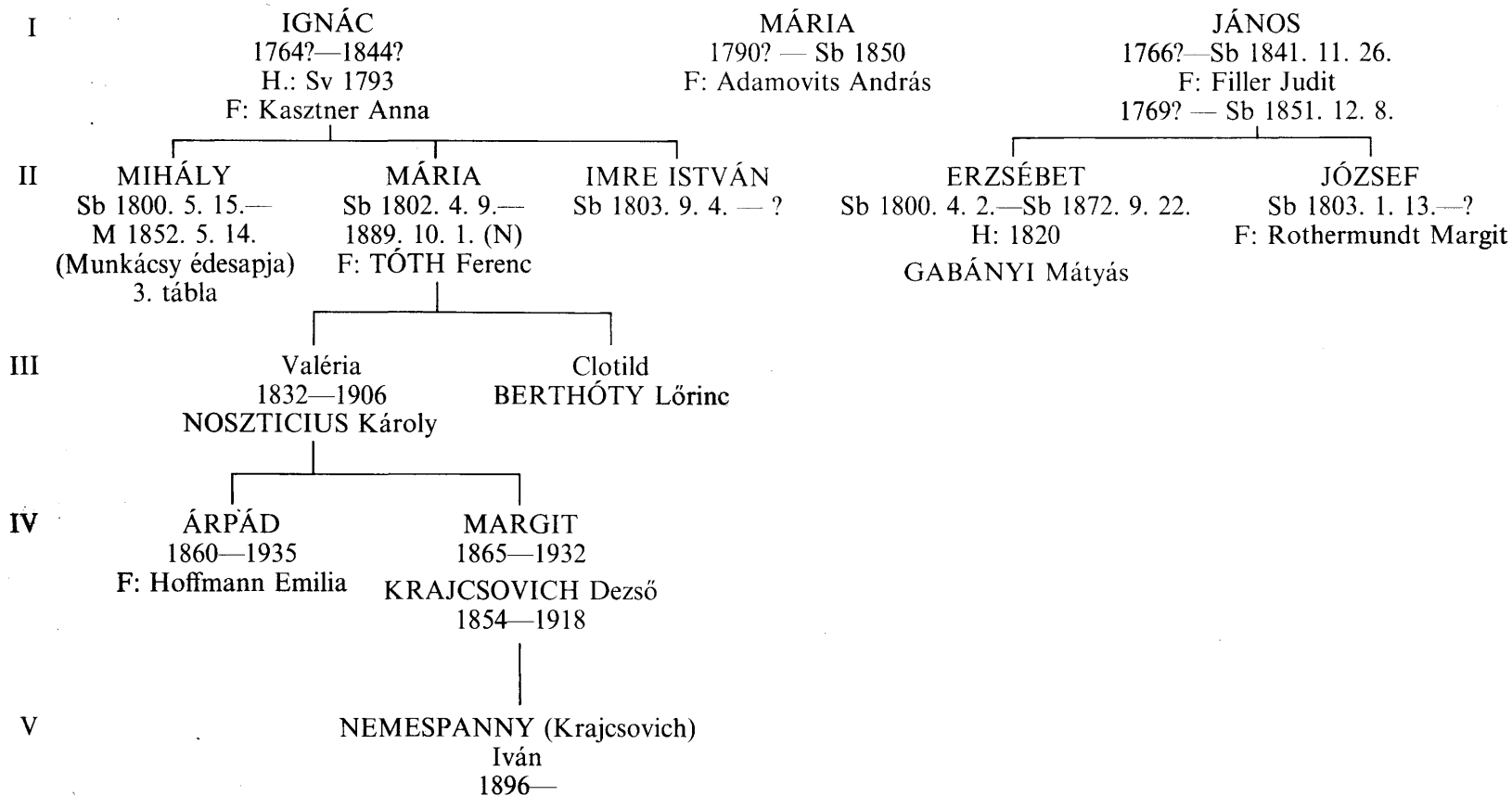
LIEB JÁNOS KÁROLY FERENC
a bajor választófejedelem titkára
? — 1684

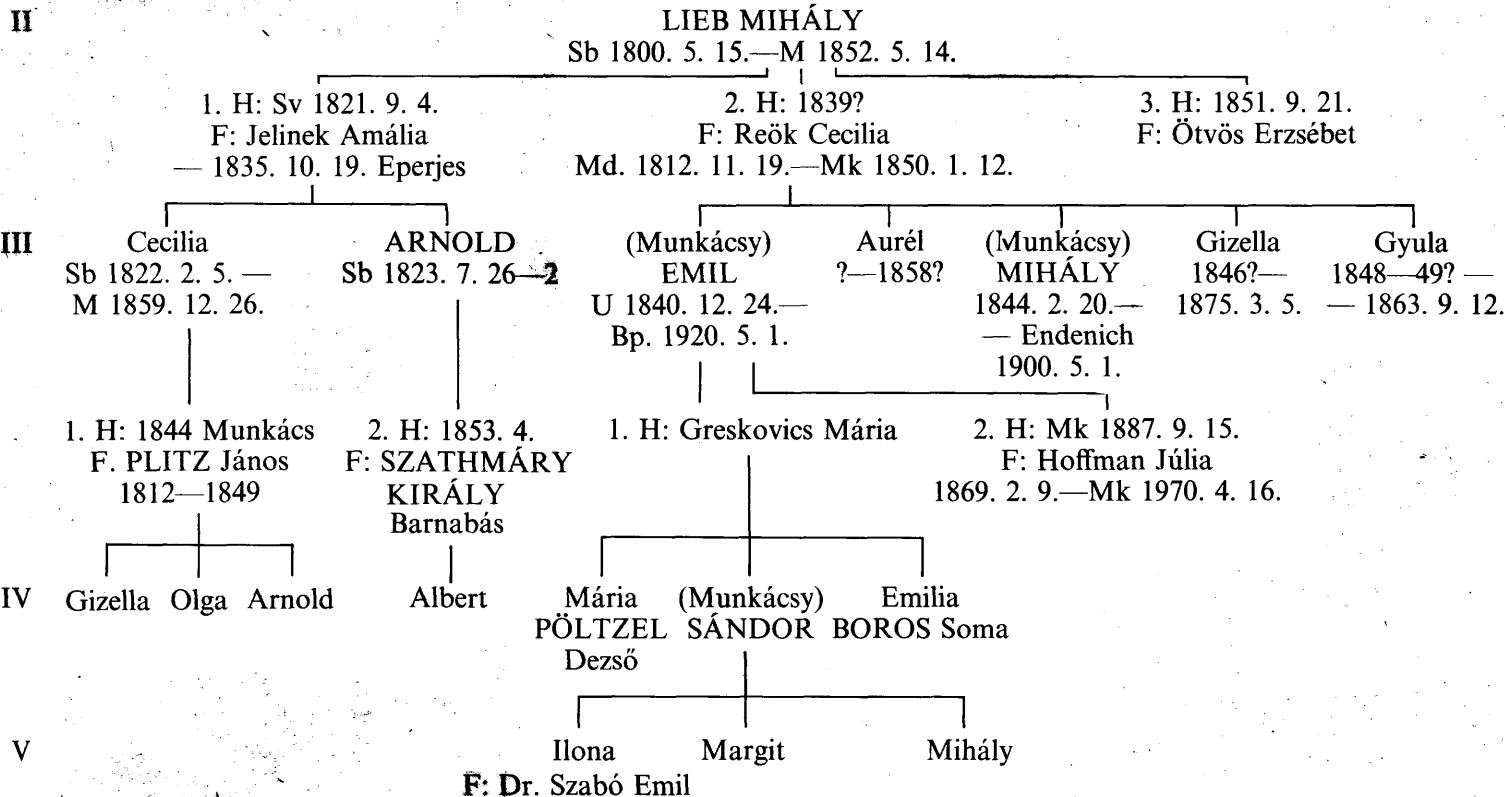
* a Lieb-kódexben nem szereplő, de a meglévő anyakönyvek alapján kimutatható egyéb Lieb

2. tábla

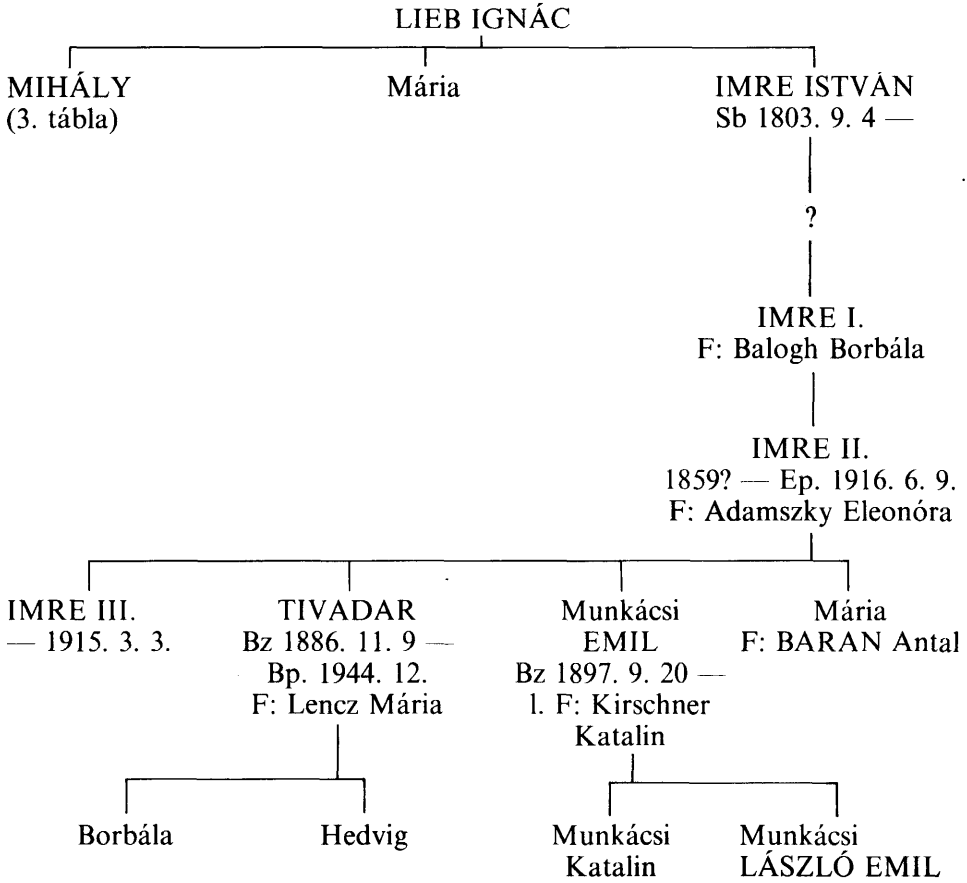
A sóvári Liebek

3. tábla

A „kecskeméti” Liebek

Bz = Berzevice (Sáros m)

Ep = Eperjes

Die Geschichte der Familie von Mihály Munkácsy

I. Die Familie Lieb

von: IMRE CZEGLÉDI

Mihály (Lieb) Munkácsy ist einer der bekanntesten und größten Erfolg erzielenden ungarischen Kunstmaler des 19. Jahrhunderts. Das früh verwaiste Kind wurde von seinen Verwadbten aufgezogen, später bestimmten dann Verwandtenbesuche seine wiederholten Besuche in der Heimat als weltberühmter Kunstmaler aus Paris. Gleichzeitig sind diese verwandtschaftlichen Verbindungen der Kunstgeschichte kaum bekannt.

Eine auf der Basis von einer Familie Lieb stammenden Aufzeichnungen von 1903 aus Bartfa angefertigte Tabelle ergab eine zusammenfassende Geschichte der Familie Lieb aus den Jahren zwischen 1639 und 1770. Letzte Schlußfolgerung daraus war, daß der 1770 zuletzt aufgeführte János György Lieb der Großvater Munkácsy's sein könnte. Da in dieser Familie noch mehrere Kunstmaler und Kunstschmiede vertreten sind, wäre es interessant gewesen, die genetische Vererbung des künstlerischen Talents bis zu Munkácsy auszuweisen.

Der Verfasser der Studie klärt bis 1785 rücklaufend den väterlichen Zweig der Familie Munkácsy's, kommt bis hin zum Beweis des Großvaters von Munkácsy, jedoch kann die Abstammung wegen Mangels an vorhandenen Matrikeln nicht weiter verfolgt werden, so konnte die Verbindung des Familienzweiges mit dem erwähnten János György Lieb nicht verwirklicht werden.

Der Autor stellt jedoch den Lebensweg des Großvaters von Munkácsy, Ignác Lieb, sowie seines Vaters, Mihály Lieb vor, deren Laufbahn als Beamte in Raum und Funktion gleichermaßen. So beschreibt er den Lebensweg, welchen der Vater von Munkácsy von der unbezahlten Stellung als Praktikant bis zur Stellung als leitender Angestellter der provinziellen Salzämter durchlief. So erforschte und skizzierte der Autor auch den Lebensweg der Geschwister von Munkácsy.

Im Verlaufe seiner Nachforschungen entdeckte der Autor zwei noch heute lebende, von ihm als „Kecskeméter Liebs“ und „Pester Liebs“ bennante Familien, welche Munkácsy als ihren Verwandten erkennen, und ein Familienmitglied konnte sogar den Namen Munkácsy annehmen.

Verdienst der Studie ist, daß diese den väterlichen Zweig der Abstammung von Munkácsy klärt, die bisherigen Mißverständnisse auflöst, und gleichzeitig den Lebensweg der unmittelbaren Familienmitglieder vorstellt.

Lieb Mihály, Munkácsy édesapja
Festmény. Munkácsy Mihály Múzeum

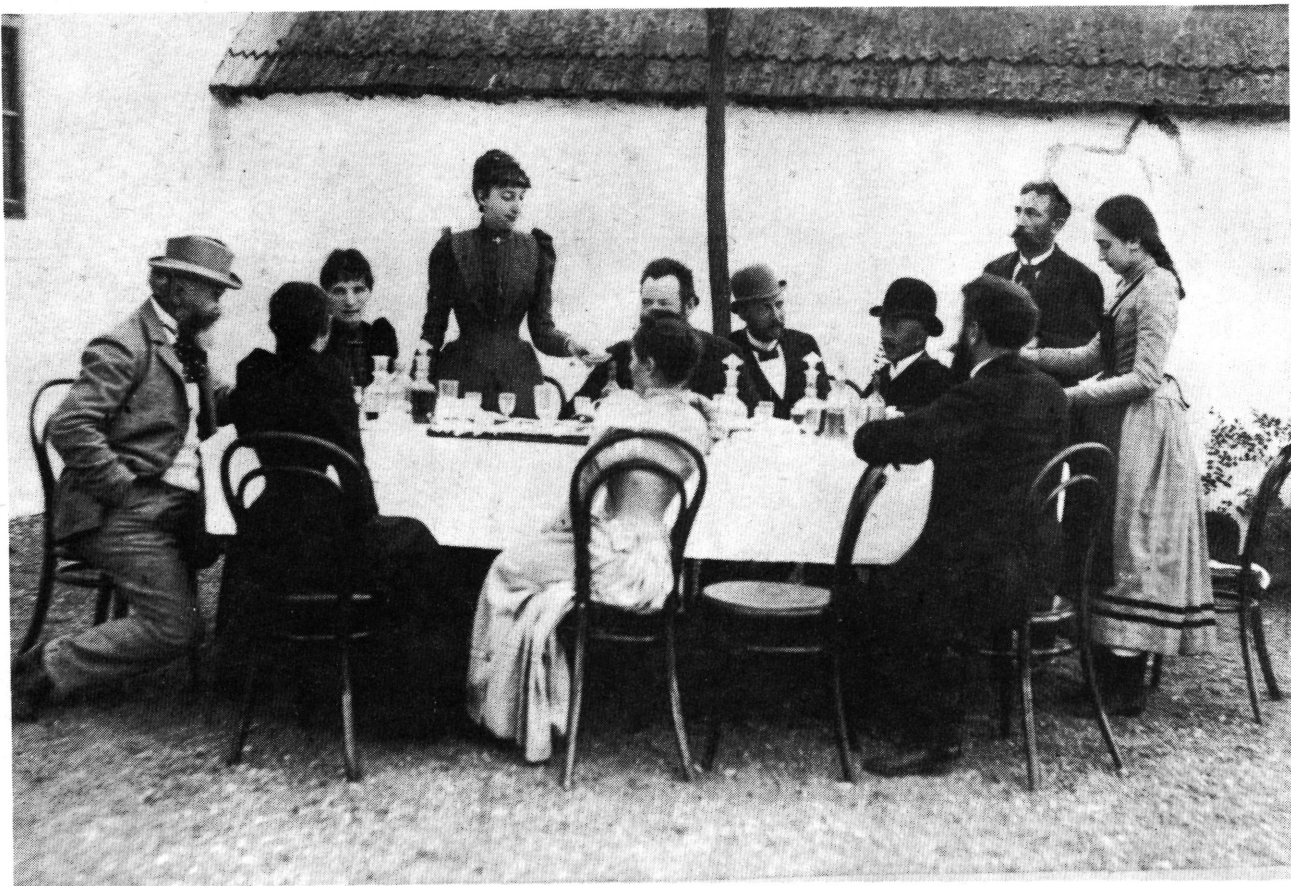

Munkácsy huga, Lieb Gizella
Eredeti fénykép. Munkácsy Mihály Múzeum

A két Munkácsy: Mihály és Emil
Eredeti fénykép. Munkácsy Mihály Múzeum

Rokonok közt Mezőkövesden.

Bal szélén Munkácsy Mihály, mellette háttal Munkácsy Emilné, jobb szélén Munkácsy Emil.
Eredeti fénykép. Munkácsy Mihály Múzeum

A békéscsabai szegényparasztság önkormányzati és érdekvédelmi küzdelmei 1860-1868 között

SZABÓ FERENC

A magyarországi parasztság szemléletét, társadalmi magatartását az 1848. évi jobbágyszabadítás előtt megközelítőleg egységessé formálta a feudális nagybirtokokkal való szembenállás, a különböző kötöttségektől történő megszabadulás kiolthatatlan vágya. A jobbágyrendszer megszüntetése után az érdekek különválása a volt jobbágyságon belül felerősödött. Ennek következményeként a parasztság töredékföldes vagy nincstelen rétegei a saját helyzetükből fakadó, önálló küzdelemre kényszerültek — természetesen sohasem függetlenül az agrárnépesség többi rétegének, csoportjának, a település vagy a régió sajátos helyzetének meghatározó tényezőitől, végső soron a tágabb gazdasági-társadalmi környezettől. A jobb életfeltételek elérésének útját kereső szegényparaszti és agrárproletár érdekvédelmi törekvések — mindig helyileg elszigetelt formában, ösztönös megjelenési keretben, konkrét egyszerű követelésekkel — Világos után először az 1860-as években rajzolódottak ki a legerősebben. A kiegyezés előtt a Habsburg-hatalom meggyengülése és válsága, az 1867-et követő esztendőekben pedig a negyvennyolcas forradalom eredményeihez ragaszkodó köztudat, a liberalizálódó közhangulat, továbbá az uralkodó osztályok új hatalmi rendjének kezdeti bizonytalanságai teremtettek lehetőséget a szegénység hol itt, hol ott felerősödő mozgalmához. Az egymástól független közös bérvetelések, aratási vagy kubikmunkán előfordult sztrájkok, a munkából való szökések, valamint a piaci csoportosulások, „csődületek”, választási izgalmak nem hozhattak tartós eredményeket. Bár letörésük vagy félresiklatásuk az állam helyi erőszakszervei, a lokális vezető rétegek számára megoldható feladatot jelentett, hiszen a paraszti szervezkedések mögött nem álltak együttes fellépésre tartósan összefogható tömegek, az érdekvédelmi küzdelmek egyik fontos, tradicionális lépcsőfokát testesítették meg.

Az államhatalom stabilizálódása, a hazai tőkés fejlődés tartós lendülete következtében a mezővárosi, falusi népmozgalmak 1872-től fogva visszaszorultak, általában széthullottak; jobb esetben a „mélyáramba kerültek”, azaz egy szűk kör vagy egy-egy ember ébrentartotta a hagyományukat, a céljaikat. Ez az ébrentartás nemegyszer töretlen konoksággal, a megváltozott időkhöz való alkalmazkodás nélkül történt. Ebben a változás a nyolcvanas évek dereka táján vált érzékelhetőbbé, a mezőgazdasági válság súlyosabbá válásával, a termelési szerkezet korszerűtlenségének nyilvánvaló bajaival. A mind gyakoribb munka- és keresethiány, a szociális feszültségek erősödése vezette el ekkor a földmunkásságot és a kisparasztságot is sajátos érdekeinek újabb felismeréséig, egyúttal a régebbi formákban megjelenő osztálytudatos fellépés, összefogás nyíltabb vállalásáig. A minőségi változás 1890 elejétől, erőteljesebben 1891 tavaszától

bontakozott ki, amikor az ipari munkásságnak a marxi szocializmust követő mozgalma kapcsolatot épített ki az agrárszegénységgel. Ez a kapcsolat a szocialista alapelvek magasabb szintre emelését és elfogadását foglalta magában, s ezzel segítette elő legjobban az osztálytudatos szervezést a mezővárosokban és a falvakban.

A szocialista mozgalom vidéki kereteibe kikerülhetetlenül beépítendő paraszti osztályküzdélmények tartalmi lényegét az urakkal és kiszolgálóikkal, általában a hatalommal szembeni, ősi plebejus indulatokban, ellenszenvben, másfelől az osztálytudat felismerésében és vállalásában jelölhetjük meg. Az ösztönösség jegyében lefolyt közös erőpróbák, szervezkedések, kérvényezések, igazságkeresések jól előkészítették a szocialista eszmék befogadását és a mozgalmi-szervezeti formák könnyebb megismerését. A mezővárosi társadalmi és termelési szervezetben nemzedékeken át megszokott keretek, érdekkifejezési és -elismertetési formák (a protestáns egyházakban, a települések vezetésében), másfelől az írni-olvasni tudás érdemi elterjedése ugyanabban az irányban formálták tájunk agrártársadalmának eszmei arculatát is.

Békéscsabának a hazai földmunkás- és parasztmozgalmakban betöltött kiemelkedő szerepének a történetkutatás komoly figyelmet szentelt eddig is.¹ A megjelent publikációk egyoldalúságára mutat, hogy az 1891. május 2—3-án első csúcspontjára jutott helyi szocialista mozgalom szerteágazó előzményei közül magyar nyelven eddig csak az agrárfejlődés és az agrártársadalom lényeges kérdései kaptak vizsgálatot,² a mozgalmi-tudati előzmények nem. A város dualizmus kori vagy korábbi évtizedeinek politikai életéről ma még csak személyes hangvételű emlékezéseket forgathatunk.³ Az 1860-as évek csabai szegény-paraszti mozgalmairól több országos összegzés és helytörténeti munka megemlékezik, lényegében az 1863. évi ínség keltette fellobbanások sorában,⁴ a mélyebben fekvő okok kibontása és a közel egy évtizedes folyamat feltárása azonban most történik meg. A város parasztságát megosztó ellentétekre utaló szerzők⁵ a behatóbb kutatáshoz már inspirációt adtak.

Ugyanez vonatkozik a tágabban vehető régió időben nagyjából egybeeső, tartalmi és szervezeti vonatkozásban is nem egy tekintetben hasonló vagy összehasonlításra érdemes mezővárosi és falusi mozgalmairól megjelent fontos dolgozatokra is.⁶ Az 1860—1870-es évek paraszti szervezkedéseinek — többnyire nagyon hézagosan dokumentált, sokféle ágon és keretben jelentkező mozgásokról lévén szó — feltárása és értékelése tipikusan a kitaró hangyamunkát követelő helytörténeti feladatok közé tartozik.

A küzdelmek gazdasági, társadalmi és politikai háttere

A Habsburg-neoabszolutizmus időszakának Békéscsabája az akkori Békés megye legnépesebb települése, legnagyobb mezővárosa volt, lényegileg teljesen szlovák anyanyelvű lakossággal. 1850-ben 23400 lakost vettek számba, ebből pontosan 90% (21022 fő) szlováknak vallotta magát.⁷ (1857-ben 77,4%-ot, 1880-ban 77,7%-ot jelentettek a szlovák anyanyelvűek.⁸) Az 1858-ban megnyi-

tott vasúti fővonal nyomán kibontakozó vonzás elsősorban nem a szlovák anyanyelvűeket hozta Csabára (lévén a zömük iparos, kereskedő, értelmiségi és alkalmazott). A város parasztsága, az itt tárgyalásra kerülő mozgalmak részesei, teljes egészében szlovákok voltak. A nyelvhasználatnak a mozgalmakban nem volt érdemi szerepe, a küzdelmeknek legfeljebb nagyon áttételesen következtethető ki halvány nemzetiségi jellege. Az érdekvédelmi összecsapásokban mindössze annyiban, hogy a polgárosultabb csabai vezető réteg jobban tudott magyarul (és németül), mint a szegényparasztsághoz tartozók.

Az 1860-as évek Csabájának kifejezett agrárjellegét, amely elsősorban a nagy kiterjedésű határban folyó gabonatermesztésre és a jelentős állattartásra támaszkodott, legjobban a nem „östermelő” foglalkozásuk szerény aránya bizonyítja: 1850-ben a Csabán összeírt 4852 családfő közül mindössze 483 volt iparúzó, kereskedő vagy értelmiségi.⁹ (10%) Az iparból élő népesség aránya még 1900-ban sem haladta meg a 15,5%-ot.¹⁰

A város életében a kiegyezés előtti évtizedekben is a megélhetés legelső feltételét jelentő föld körüli küzdelmek játszottak meghatározó szerepet. Alapjában véve minden a földkérdés, a földbirtoklás, a földhöz jutási lehetőségek függvénye volt, egyben a társadalmi érdekellentétek indító oka is. A jobbágyviszonyok felszámolása, a paraszti földtulajdon megerősítése terén Békéscsaba — többek között Nyíregyházához, Szarvashoz, Szenteshoz hasonlóan — sajátos utat járt meg. A reformkori törvények lehetőségeivel élve, 1845 végén a város tehető jobbágjai az ún. örökváltsági szerződés megkötésével — 802 ezer forintos váltsági összeg árán — felszabadították Csabát a jobbágykötöttségektől.¹¹ Ezzel lehetővé vált a föld szabad forgalma. 1846-ban kiosztották a közlegelő kétharmadát egyéni tulajdonba. A birtokviszonyok e lépésekkel kapitalista jellegűek lettek. A termelési szerkezetben tovább erősödött a gabonakonjunktúra.

Az igen előnyösnek látszó örökváltsági szerződés 1848-ban fordult a visszájára: A forradalom által kivívott jobbágyfelszabadítással paraszti használatba került földek utáni kártalanítást az állam vállalta magára általában. A Békéscsabán kötött örökváltsági szerződést a kormány magánjogi megegyezésnek minősítette, így a volt zsellérek és telkesjobbágyok Csabán továbbra is kötelesek voltak fizetni a magas váltsági részleteket. A forradalmi időkben a lakosság nemigen fizetett, a hátralékok felszaporodtak. Világos után a volt földesurak beperelték a várost, mint a szerződő felek egyikét, az adósságért. Az osztrák uralmi rendszer természetesen a nagybirtokosok mellé állt, s az örökváltsági hátralék megfizetését jogosnak tartotta. Békéscsaba parasztsága így — az igen magasra emelt osztrák adókon túl, jövedelmének nagyobb felét feláldozva — egészen 1872-ig fizette a tartozást.¹² Az örökváltság terhei, a körülöttük folyó több mint két évtizedes perlekedés Békéscsaba parasztságát állandó elégedetlenségben tartotta, a csabai nép nem bízott az ellenfeleit támogató hivatalokban sem. A könyörtelenül behajtott adósság¹³ kifizetésére képtelen, pár holdas volt zsellérek jó része már az ötvenes években eladta a földjét, amelyből amúgy sem tudott megélni. A legelő felosztása során a zsellérek gyakran a rossz minőségű, távol fekvő földeket kapták.¹⁴ A vagyonosabb parasztok és értelmiségiek a

helyzetet kihasználva már 1846-tól kezdve olcsón felvásárolták a kisebb parcelákat.¹⁵ Ennek a következménye volt a földáruk gyors emelkedése, amely a hatvanas évekre a forradalom előtti évtizedekhez képest a tizenötszörös arányt is elérte.¹⁶

Az örökváltsági szerződéssel vállalt terheket — birtoka arányában — Békéscsaba egész parasztsága viselte, a földesuraktól való függőség megszűnésének előnyeit viszont jóformán kizárólag a vagyonosodó volt telkesjobbágyok élvezték. Ez a réteg (a fél teleknél többet birtoklókat számíthatjuk hozzá) az 1850-es évek elején mintegy 250—280, az 1870-es évek derekán hozzávetőleg 300—320 családot jelentett. A városban élő középnemesekkel, honoráciorokkal, nagyobb kereskedőkkel együtt az örökváltság eredményeként teljesen a kezükbe került Békéscsaba vezetése. Azon a címen, hogy az örökváltsági hátralékért saját vagyonukkal felelnek, a volt zselléreknek alig engedtek beleszólást a város gazdasági ügyeibe, az örökváltsággal kapcsolatos, igen magas összegek kezelésébe,¹⁷ a földesuraknak járó részletek fizetésébe. A kisföldű és gyakran fizetéképtelen zselléreket az örökváltsági ügyeket szinte függetlenül intéző, a gazdagabb parasztságot képviselő testület szívesen fenyegette elárverezéssel.¹⁸ A fenyegetést be is váltották, igénybe véve a város ügyészenek közreműködését. A szűkebb jó módú réteg az örökváltsági szerződés alapján a váltság terheit viselő lakosok osztatlan közös tulajdonába került jogokat, jövedelmi forrásokat a maga javára használta ki. E jogok között az ún. kisebb királyi haszonvételek sorába tartozó italmérés, a város kezelésében lévő sörház és pálinkafőző (szeszgyár) bérlete, a malmok felállítása és bérlete volt a legfontosabb. Ezek a lehetőségek inkább a nem paraszti elemeket vonzották,¹⁹ s a jó módú gazdák érdektársaivá tették.²⁰ Egy gyorsan gazdagodó csoportot jelez az a tény is, hogy amikor 1862—63-ban felmerült egy önálló csabai takarékpénztár életre hívásának gondolata, rövid idő alatt hatvanezer forintot jegyeztek az alaptőkéből.²¹

Az osztrák önkényuralmi rendszer a mezővárosok és községek önkormányzatát megszüntette, a lakosság által választott előljáróságok, ill. tanácsok helyett *kinevezett* tisztségviselőkre épített. Általában a helyi vezető réteg valamelyik lojális tagját bízták meg a bírói feladatokkal. A közigazgatás és a politikai ellenőrzés tényleges vezetése Békéscsaba esetében is a császári megyefőnök utasításait pontosan végrehajtó csabai járási főszolgabíró kezében volt. Ő a város főjegyzője révén irányította a csabai igazgatást, különösen ügyelve a kirótt terhek teljesítésére és a Habsburgok iránti hűségre.

A már említett, vagyonos és vállalkozó helyi vezető csoport jól megértette egymást az osztrákokat képviselő közigazgatással. „Egymásrautaltságukat” már 1849 őszén felismerték. A város legfontosabb ügyét jelentő örökváltsággal kapcsolatos pörök súlyossága, a csabai lakosság többségét érintő volta miatt ugyanis a császári közigazgatás megalkuvásra kényeszerült. A Haynau-korszak és a Bach-rendszer egyaránt kénytelen volt a nagy lélekszámú város számára — elvileg csak az anyagi természetű ügyekben — jelentős arányú önkormányzatot engedélyezni. Ezt az „önkormányzatot” a módos parasztság, a helybeli kistőkés és értelmiségi csoport kapta meg, ill. képviselte — az egész lakosság nevében. 1851-ben a megyefőnök hozzájárult egy 24 tagú testület megalakításá-

hoz,²² mintegy az 1846-ban megalakított 200 tagú „örökváltsági testület” jogutódjaként, annak pótlására. 1856-ban 32 tagra egészítették ki a testületet a közlegelő végleges felosztása körüli viták rendezésére. Ez a szerv mindig összhangban volt a kinevezett előljárókkal, együttesen védelmezte a vagyonosabb parasztság érdekeit — a volt zsellérekkel szemben is, az államhatalommal szemben is.²³ A „politikai” ügyektől való „tartózkodás” egyedül az országos, a birodalmi politikára vonatkozott.

Mindez az örökváltsági szerződéssel teremtett, sajátos jogviszonyok talaján jöhetett létre Békéscsabán. Az örökváltsági testület és az előljáróság összefonódását a városi vagyon és jövedelem, valamint a váltság révén a lakosság közös tulajdonát jelentő jogok, bevételek, vagyonok áttekinthetetlen egybekapcsolódása követte. Az érdekképviselőből kizárt zsellérek — köztük a hatvanas évek mozgalmaiban vezető szerepet játszó Zsibrita János — más panaszokkal együtt ezt is eredménytelenül tették szóvá 1855-ben a megyefőnöknél.²⁴ A vezetést kisajátító békéscsabai csoport **tudatosan tartotta fenn az összefonódást**. Az 1850 előtti mezővárosi jogállásról lemondva, ragaszkodott a községi státuszhoz is. Amikor 1859 tavaszán a megyefőnök meg akarta valósítani Csabán az ún. rendezett tanácsot, azaz a városi igazgatást, az előljáróság mindent megtett a terv ellen.²⁵ Az ügy háttérében a szűk vezető klikk iránti gyanú húzódott meg: Már a császári megyefőnök is megsokallta az örökváltság végrehajtásának leple alatt folytatott üzemeket. 1859 áprilisában közölte az előljárósággal, hogy nem látja tisztán az örökváltsági pénztár állását.²⁶ A gyanúba vett vezető csoport, hogy a lakosság és a felsőbb hatóságok előtt tisztára mossa magát, elrendelte az örökváltsági számadás 1847-ig visszamenő összeállítását, kinyomtatását és terjesztését.²⁷ Ez meg is történt 1860 nyarán, de csak az 1847—1850 közötti évekre vonatkozólag.²⁸

Ugyancsak 1859 novemberében az előljáróság ülése amiatt tiltakozott, hogy a megyefőnök saját közegeivel vizsgálta meg az örökváltsági pénztár kezelését. Arra hivatkoztak, hogy az örökváltsági pénztárnak semmi köze a községi vagyonhoz, mert a „közbirtokú lakosság magántulajdonához tartozik”.²⁹ 1860 márciusában — a fentiekkel ellentétben — mégis kimondták, hogy a különválasztás és a külön kezelés szükséges.³⁰ A megyefőnök továbbra sem hagyta annyiban a dolgot: a közösen birtokolt vagyont és a jogokat a politikai község, azaz az egész lakosság tulajdonának tekintette.³¹ A vita lezárását az 1860. évi ún. októberi diploma kiadását követő események lehetetlenné tették. Az osztrák közigazgatás megyei szervei széthullottak, csak az adóhivatalok maradtak meg.

Az októberi diploma idejére a békéscsabai parasztság belső rétegződése az örökváltsági szerződés megkötéséhez képest jelentősen módosult. A szűk vezető csoportnak egyre nagyobb tömeg lett az ellenzéke a város ügyeiben is. 1847 őszén a zsellér és szolga családfők száma 1942 volt. 1849/50-ben 2307, 1859-ben pedig 2948 nincstelen vagy párhordas családfőt mutatott ki az adóösszeírás. 1863-ban, a súlyos alföldi aszály idején hat-nyolcezer keresőképes férfi volt a zsellérek között.³² A kétkezi munka után élők, töredékföldesek aránya lényegesen gyorsabban nőtt Békéscsabán az abszolutizmus korában, mint a város lakossága. Ez a tömeg a napi megélhetésért küzdött elsősorban. A megélhetés

legbiztosabbnak látszó alapja a föld volt. Az agrárproletárok és szegény parasz-
tok mozgalmi az önkormányzatban való megfelelő részvétel révén az őket
megillető föld megszerzését kívánták elérni.

A vázolt gazdasági és társadalmi viszonyokat átható feszültségek jelentik a
hatvanas évek békéscsabai népmozgalmainak, szegényparaszti törekvéseinek
mozgatórugóit, állandóan érvényesülő okait. A mozgalmak nyílt kibontakozá-
sához a Habsburgok önkényuralmának válságára, az elégedetlenség szélesebbé
válására volt szükség. Az 1860—61. évi politikai események, az 1863. évi aszály
csapásaival járó tömeges létbizonytalanság ilyen körülményeket teremtettek.

Az agrárszegénység mozgalmi az önkényuralom válsága idején (1860—1861)

Az 1860. október 20-án kiadott császári rendelettel megadott „alkotmányosság”
a megyék újjászervezését, Békés megyében a középnemesei vezetés visszaállítását
jelentette. Erre 1860. december 10-én került sor, a 48-as törvények alapján. Az
ideiglenes megyei bizottságba 52 tagot hívtak be Békéscsabáról, többnyire a
szerepvivő középnemeselek, papok, ügyvédek, tisztviselők, kereskedők közül.³³
A vagyonos parasztság nem kapott arányos képviselést, a zsellérek pedig
egyáltalán nem. A megyei vezetés egyik fő feladatát éppen a sorozatosan kirob-
bant földkövetelések, az erőszakkal lezárt úrbéri pörök újrafelvételét kívánó
mozgalmak visszaszorítása jelentette.³⁴

Békéscsabán már az októberi diploma kiadásának legelső hírére elbizonytala-
nodott az addigi előljáróság. Már október végén lemondott Nagy Antal bíró,
két esküdt és három más tisztségviselő.³⁵ November 17-én kimondta feloszlását
az örökválsági választmány, az ügyeket a megalakuló új képviselőtestületre
ruházta.³⁶ Mivel azonban a megyegyűlés kimondta, hogy a 48-as törvények
szellemében Békéscsabának (Szarvassal, Gyulával és Békéssel együtt) ún. rende-
zett tanácsú városként kell megalakítania az önkormányzatot,³⁷ a szűk körű
korábbi vezető csoport megijedt. Tudta, hogy a szabad választás lebonyolításá-
val elveszti addigi pozícióit, a zsellérek tömege ellene szavaz. Ennek a bizonytala-
lanságnak a következménye volt a csabai alkotmányos önkormányzat megal-
akításának nagy késése. A helyi hatalom körülhatárolt és korlátozott birtoklásá-
ról volt ugyan szó, de ez a hatalom jelentős érdekvédelemre adott lehetőséget.

1860 december végén az összehívott lakosok előtt szlovák és magyar nyelven
ismertették a városi és a községi jogállás közötti különbséget, majd szavazásra
került sor: A jelenlévő 1132 szavazójogosultból 296 tartotta helyesnek a rende-
zett tanácsú várossá alakulást. A döntést minden bizonnyal a magasabb városi
adótól való félelem diktálta. 1861. január 30-án az „alkotmányos” szolgabíró
közreműködésével a várost irányító csoport furfangos módon megalakított egy
130 tagú testületet. Ezzel kész tények elé akarta állítani az egybehívott népet.
A mesterkedés céljának felismerése indította el a szegényparaszti és földmun-
kások szervezett fellépését. Két nap alatt olyan erős ellenzéki légkört teremtet-
tek Csabán, hogy február 2-án a 130 tagból csak tizenötön mertek az eskütételre,
azaz a testületi tagság elfogadására vállalkozni. Ez a 15 személy és a megyei

bizottság tagjai a nép véleményét figyelmen kívül hagyva még ezután is célzatos előzetes jelöléssel akarták biztosítani a nekik tetsző bíró és előljárók megválasztását. Arra törekedtek, hogy a szegényparasztságnak ne legyen jelöltje, csak a vezető klikk jelöltjei közül válasszon. A manipuláció azonban nem sikerült, a tömeg akarata megghiúsította. 1861. február 3-án, a bíróválasztásra kitűzött napon, „a felettebb nagy számba megjelent nép közakarattal Zsibrita Jánost bíróul elválasztotta, egyszersmind azon akaratát nyilvánította, hogy a tanácsbeliek választását a régen divatozó szokásnál fogva egészben az elválasztott bíróra ruházza.” Az albíró Csicsely Mihály, a városgazda Drienyovszky Pál lett. Tizenkét esküdtet is választottak. Február 11-én, szintén a néptömeg közreműködésével és jelölése alapján, száz tagúra egészítették ki a csabai képviselőtestületet.³⁸

A békéscsabai nép határozott megmozdulása, amely jól összefogott szervezés eredménye lehetett, ezzel a lakosság nagyobb részét képviselő önkormányzatot hozott létre. Az 1848. évi törvények szerinti alkotmányosság szellemében tevékenykedő, hamarosan 87 taggal véglegesített testület³⁹ 1861 novemberéig működött. Résztint takarékosági okokból, másrészt pedig a hagyományokhoz való ragaszkodásból, a képviselőtestület nem fogadta el a megye eléggé széles jogkört biztosító igazgatási tervét.⁴⁰

Alig csitultak el a helyi önkormányzat megalakításának hullámai, a zselléretet képviselő képviselőtestület elrendelte az örökváltsági számadások részletes vizsgálatát. A revíziót értékelő bizottságban Zsibrita János is helyet kapott, de tagja volt Békéscsaba négy papja, köztük Haan Lajos is.⁴¹ Ezt a határozatot néhány nap múlva úgy módosították, hogy megyei bizottságot kértek a vizsgálathoz. A megyei küldöttek viszont eredmény nélkül vonultak el,⁴² nyilván nem mertek belebocsátkozni a helyi vezetésből kiszorított csabai csoport elleni vizsgálatba. A megye vezetőinek azt jelentették, hogy a nép között nagy a bizalmatlanság az örökváltsági pénzkezelés iránt, s a szegényebb sorsú lakosok tömegeesen követelik a befizetett tételek ellenőrzését. Javasolták egy valóban részletes számonkérés lebonyolítását és a lakosság megnyugtatására az eredmény ismeretetését. A nyár folyamán tartott aprólékos ellenőrzés állítólag mindent rendben talált.⁴³ A kedélyek azonban nem nyugodtak meg.

Az örökváltsági pénztár vizsgálata körüli huzavona alatt a megyei vezetés csendes támogatását élvező békéscsabai vagyonos és befolyásos csoport igyekezett visszaszerezni elvesztett pozícióit. Zsibrita János egyik legközvetlenebb hívét, Hrabovszky Mihályt izgatás címén letartóztatta és megfenyegette a megyei törvényszék, 1861 júniusában.⁴⁴ Augusztusban a megye Zsibrita ellen is vizsgálatot rendelt el.⁴⁵ Későbbi iratokból derül ki, hogy Zsibritát a csabai urak azzal vádolták, földosztást ígért a zselléreknek, ha bíróvá választják.⁴⁶ A megyei vizsgálatok mögött a kiszorított klikk feljelentéseit sejtjük. A vádként emlegetett „földosztás” nem más, mint a közlegelő igazságos felosztásának követelése, amelyre törvényes jogosultsága volt a zsellérségnek.

Az önkormányzat és az örökváltság körüli küzdelmek az osztályharc közvetlen formái voltak. 1861 nyarán Békéscsabán is olyan események következtek be, amelyek az osztrák rendszer visszaállításával kapcsolatosak, s a lakosság egészét

újabb terhek alá vetették. Az alkotmányos megyék, köztük Békés megye is, megtagadja a császárnak szóló adó befizetését, az állami adó behajtását. Aki adófizetésre vállalkozott, hazaárulónak minősítették.⁴⁷ Ferenc József parancsára 1861 júliusában Békéscsabán is megjelent az adóbehajtó katonaság.⁴⁸ A Zsibrita János bírósága alatti elöljáróság nem vállalta az adó beszedését, inkább formálisan lemondott, s egy ideiglenes bizottságra bízta Békéscsaba közigazgatását.⁴⁹ A város lakosságának adóhátraléka — miután az októberi diploma után senki sem fizetett — ekkor már több mint 73 ezer forint volt.⁵⁰ A császári hatalom újrászervezett rendjét és az adók behajtását augusztustól egy állandóan beszállásolt dzsidás szakasz biztosította Csabán.⁵¹

1861 november elején már mindenki előtt világos volt az „alkotmányos” megyei ellenállás csődje. November 14-én lemondott Békés megye tisztkara is. December derekán visszaállították a császári hatóságokat, egészen a járásokig. 1861 novemberében Békéscsaba képviselőtestülete még kiegészítette magát 200 tagra, s hangsúlyozta, a február 11-én a nép akaratából választott önkormányzat folytonosságát.⁵² Az abszolutizmus újraélesztése láttán — számítva a képviselőtestület betiltására — újra elővették az ötvenes években bevált kibúvót: a fontos ügyek vitelére 33 tagú „örökváltsági bizottságot” választottak. Ebből Zsibrita Jánost és társait már kihagyták.⁵³ Az új szolgabíró Zsibritát és híveit az 1861. november 14-i bíróválasztásnál sem jelölte, semmiféle tisztségre.⁵⁴ Az októberi diploma előtti vezető csoport ezzel ismét kiszorította a zsellérek képviselőit a helyi igazgatásból. Azok azonban — mint látni fogjuk — ebbe nem nyugodtak bele.

A november 14-én megválasztott, az abszolutizmus iránt lojális elöljáróság tizenegy nap múlva, az erőszakra hivatkozva, bár a katonai beszállásolás megszüntetése érdekében is, vállalta az elmaradt adók beszedését.⁵⁵

A szegénység vezetőinek üldözése 1862—1863-ban

1862. január 1-jén a csabai zsellérek egy csoportja kérvénnyel fordult a Budán székelő Helytartótanácsához, a jogtalanul leváltott Zsibrita János visszahelyezése érdekében. A beadvány megijesztette a november 14-én hivatalba lépett elöljáróságot. Mikor azután megyei utasítás érkezett az újoncállítás végrehajtására, az elöljáróság lemondott. Részben a népszerűtlen feladattól félt, főként azonban attól, hogy a Zsibrita-hívek által benyújtott panasz eredményeként leváltás lesz a sorsa.⁵⁶ Az Aradon megjelenő Alföld című lapból a helytartótanács is értesült a csabai elöljáróság lemondásáról. Miután attól félt, hogy a nehezen megszilárduló Habsburg-hatalom a hasonló esetek miatt ismét válságba kerülhet Magyarországon, az ügyben szigorú vizsgálatot rendelt el. A Békés megyei főispáni helytartó jelentése a Zsibrita visszahelyezését kívánó mozgalommal indokolta a csabai elöljárók lemondását. A szolgabíró egyébként sarokba szorította a visszavonulásra készülő elöljárókat: nem fogadta el a lemondásukat, sőt: a városban folyó „bujtogatások, viszálykodások és zavarok” miatt őket tette felelőssé a rend fenntartásáért és a rendeletek végrehajtásáért.⁵⁷

A megfélemlített előjárók — ugyanúgy, mint az adóbehajtásnál — az erőszakra hivatkozva vállalták az újoncok összeszedését, illetve a sorozás előkészítését.⁵⁸

A január 1-jén benyújtott tiltakozás ügyében január 22-én megindult megyei vizsgálatnak még márciusban sem volt eredménye. Március 12-én a csabai zsellérek emiatt újabb panaszt nyújtottak be Budára. Ebben már azt is kérték, hogy a Zsibrita ellen még az „alkotmányos” időszak végén megindított pört mielőbb fejezzék be a megyei törvényszék urai. A pör hivatali visszaéléssel és sikkasztással vádolta a volt bírót. Az ügyre vonatkozó iratokat nehezen akarták megtalálni, végül kitűzték az ítélelhozatal napját,⁵⁹ 1862. április 7-ére. A tényleges ítélet azonban csak 1862. október 3-án született meg, már nem csak Zsibrita ellen, hanem a mellette felszólaló zsellérek képviselője, Szikora János ellen is. Zsibritával szemben sem a földosztással kapcsolatos izgatást, sem pedig a sikkasztást vagy a hivatali hatalommal való visszaélést nem sikerült bizonyítani, így végül felmentették. Feltételezhető, hogy a zsellérek vezetőjének börtönbe zárásával várható népmozgalomtól tartottak a megye urai. Szikora kilenc havi börtönt kapott a Zsibrita érdekében indított kérvényezésért. Külön kiemelte az ítélet, hogy a panasztevők „a csabai összes intelligenciát . . . azzal vádolják, miszerint roppant vagyonaikat a város lakosságának csalások és cselszövények felhasználása melletti megkárosításával szerezték.”⁶⁰

Az ítéletet Zsibrita további üldözése, háborgatása követte. 1862 október végén Kis János megyei főispáni helytartó — Zsibrita és társai egyik legbefolyásosabb ellenfele az ő öccse, Kis Péter volt — külön utasította a csabai szolgabíró: ne jelölje Zsibritát az év végi bíróválasztásnál,⁶¹ mert Zsibrita továbbra is izgat a nép között. Tíz nap múlva egy Aradról érkezett levelet kobozott el a szolgabíró, mert azt Zsibritának, mint Csaba város törvényes bírójának címezték. A levél felbontására a főispáni helytartó adott utasítást. Annak tartalmából és az ügyben lefolytatott hosszas vizsgálat során keletkezett jelentésekből kiderült, hogy Zsibrita — a zsellérek kérésére, a saját becsülete visszaszerzése érdekében is — felkeresett egy aradi ügyvédet és tanácsát kérte, hogyan keresheti az igazát, hogyan juthat vissza a bírói székbe. Az ügyvéd (Oláh Gábor) a népjogok híve volt, javaslatai megijesztették a megyei és csabai urakat. „A bíróválasztás a népe, őtet abban senki sem akadályozhatja, sem nem korlátozhatja” — írta levelében. A néppel mindent tudatni kell, szlovákul is el kell magyarázni, hogy Zsibrita jelölése nélküli bíróválasztást ne fogadjanak el — tanácsolta. A csabai lakosság nagyobb része Zsibritát még mindig bírónak tekintette a szolgabíró jelentése szerint. Az eset nyomán a megyei főispáni helytartó ismét vizsgálatot rendelt el, eredmény nélkül. Azt akarta megtudni, kik a „megrögzött nyugtalankodók, békétlenkedők, a békés kedélyeket felizgatók”, hogy szigorúan eljárhasson ellenük. A Helytartótanácsához küldött felterjesztése szerint Zsibrita Jánost, akit legutóbb felmentett a törvényszék, keményen meg kell büntetni, mert ő a fő „népnyugtalanító”.⁶²

1863 január végén Zsibrita János Bécsben, az udvari kancelláriánál nyújtott be újabb panaszt. Kérte a bírói székbe való visszahelyezését, ügyének az osztrák törvények szerinti elintézését, továbbá az 1862. október 3-án hozott megyei ítélet erkölcsi megrovásának eltörlését.⁶³ A megyei álláspont alapján a kérelem

eredménytelen maradt. Az 1861 novemberében alakított városi vezető testület Zsibritát más módon is igyekezett megvédeni: A város érdekében a legelőfelosztás ügyében még az ő bírósága idején tett utazásainak költségeit nem fizette ki,⁶⁴ majd 1863. július 27-én az említett udvari beadvány miatt nyilvánosan megróttta.⁶⁵ Ekkor már ismét a teljes létszámú (200 főnyi) testület ülésezett Csabán, hiszen az örökváltsági ügyek bonyolultságára hivatkozva erre lehetőséget kapott.⁶⁶

Zsibritával egyidőben kereste a zsellérség és a maga igazát az 1861 júniusában törvényszék előtt megfenyegetett Hrabovszky Mihály is. Míg Zsibritáról közelebbit nem tudunk, róla elárulják az iratok, hogy 1863 elején 37 éves, négy gyermekes, negyedtelkes paraszt, voltaképpen a szegényparasztsághoz közel álló helyzetű volt.⁶⁷ Hrabovszky 1862 augusztus végén vagy szeptember első napjaiban Bécsben ill. Schönbrunnban audiencián járult Ferenc József elé. Elpanaszolta, hogy őt az alkotmányos korszak idején meghurcolta a megyei vezetés, mert adót fizetett a császárnak, megmaradt a császár hűségén. Kérte ártatlanságának kimondását.⁶⁸ Ferenc József 200 forint segélyben részesítette és a helytartótanács útján a megyét vizsgálatra utasította. Azt is kérte Hrabovszky, hogy kárpótlásul alkalmazzák őt Csaba városnál valamilyen tisztségre. A császár ezt elrendelte.⁶⁹

Kis János főispáni helytartó először feleslegesnek minősítette a panaszok vizsgálatát. Azt jelentette, hogy Hrabovszkyt 1861 elején izgatásért ítélte el az alkotmányos megye törvényszéke, mert „többek előtt nyilvánosan lázítólag beszélt, hogy az Országos gyűlésen lévő urak oda működnek, hogy a régi úrbéri világot visszahozzák.”⁷⁰ Az udvari kancellária utasítására a helytartótanács a megyefőnököt Hrabovszky kéréseinek teljesítésére kényszerítette, nem vette tekintetbe a megyei véleményt. Kis János ekkor jegyzőkönyvet vett fel arról, hogy a csabai nép milyen reményeket fűzött Hrabovszky bécsi útjához, s milyen hírek keringtek személyével kapcsolatban. Ezekben eléggé észrevehető a szegénység óhaja, s részben az is, hogy Hrabovszky egy kicsit kiszínezte, eltúlozta az udvari kihallgatáson történeteket. Azt beszélték róla, hogy olyan felhatalmazást kapott a császártól, amely alapján Csabán bárkit felakasztathat az urak és a nép árulói közül. Hrabovszky csak annyit mondott magáról, hogy a császári kihallgatás után megkérdezte őt „két generális úr”, akarja-e Békéscsabán „a legelső helyet elfoglalni”, azokat börtönbe juttatni, akik annak idején meghurcoltatták. Arra hivatkozva, hogy kinevezéstől függő hivatalt viselni nem kíván, „csak a nép által történendő választás útján” hajlandó erre, az esküdti helyet sem fogadta el. A kinevezés visszautasításakor arra is hivatkozott, hogy csak szlovákul tud írni-olvasni. A lázítás vádját nem ismerte el, sőt azt állította, hogy még ő figyelmeztette az elégedetleneket — említ egy Gyebrovszki nevű embert —, hogy ne terjesszenek rémhíreket, mert „1848-ban is sok és jobb embereket felakasztottak már”.⁷¹

Az udvari kancellária a néphangulatot tükröző jegyzőkönyvet azzal küldte vissza Kis Jánoshoz, hogy azt nem lenne okos dolog Ferenc József elé terjeszteni. Erre a főispáni helytartó egy semmitmondó jegyzőkönyvet küldött fel, amely szerint Hrabovszky nem kíván esküdt lenni.⁷² Ezt a császár tudomásul vette.

Az 1861-es megyei ítéletet 1863 februárjában törölte el Ferenc József, minden hátrány alól mentesítve Hrabovszkyt.⁷³

Hrabovszky kérvényezési akciója megijesztette a csabai vagyonos vezető klikket, de kellemetlen volt a megyei adminisztráció vezetői számára is. Hrabovszky jól kihasználta az osztrák rendszer visszaállítása körüli ellentéteket. Eredményei a csabai szegényparasztság előtt győzelemnek számítottak a szűk úri érdekszövetséggel szemben. Kis János egyik jelentése alapján egyértelműen bizonyítható, hogy Hrabovszky a félreszorított Zsibrita János népvézéri szerepét vitte tovább, s annak a „pártnak” — a zsellérek laza csoportosulásának — volt a szószólója, amely Zsibrita köré tömörült.⁷⁴

Az 1863. november 15-ei és 16-ai megmozdulások

Az 1863-as esztendő legelső napjai ismét a katonai adóbehajtás terheivel köszöntöttek Békéscsabára. Bár a városra kivetett 162 ezer forintból már csak közel 4200 forint volt befizetetlen, a császári adóhivatal már az előző év novemberében elkezdte a végrehajtást, lovas katonák beszállásolása útján. A minimális összegű adóhátralék nem a vagyonos lakosoké, hanem 1000-nél több házatlan zsellér földmunkás, cseléd, tanyás stb. adóssága volt. A katonákat a nagyobb házzal, istállóval rendelkező gazdákhöz szállásolták be, az adót viszont a szegényeken akarta behajtani az előjáróság.⁷⁵ Az ügy jelentős feszültséget keltett az érintett társadalmi rétegek között.

Az agrárproletárok és kis földű parasztok helyzete 1863 nyarán vált rendkívül nehézé. A rendkívüli aszály miatt semmi sem termett, eldöglöttek az állatok, s a legnagyobb dologidőben sem volt munkaalkalom, kereseti lehetőség. Aratás előtt öt-hatezer napszámos és elbocsátott cseléd állt élelem és munka nélkül Békéscsabán.⁷⁶ A megyében 44 996 munkára váró földmunkást íratott össze a főispáni helytartó,⁷⁷ július derekán. Egy hónap múlva Kis János már éhséglázadásoktól tartott és a karhatalom megerősítését kérte.⁷⁸ Hosszú huzavona után, csak 1863 novemberétől sikerült a csabai nincstelenek számára ínségmunkát biztosítani, igen alacsony bérrel. Több száz munkás a Tisza szabályozásához mehetett,⁷⁹ majd 3—400 ember az ún. alföldi vasút Békéscsaba és Csorvás közötti földmunkáinál kapott alkalmazást. Ez utóbbiak a hideg tél beállta után is, egészen 1864 január közepéig dolgoztak.⁸⁰ A nyomor és a hiányos táplálkozás jele, hogy 1864 februárjában már aggasztó méretekben elterjedt Békéscsabán a skorbut.⁸¹

Ezek a körülmények rendkívül feszült hangulatot teremtettek Békéscsabán, hiszen a lakosság egy részét az éhenhalás fenyegette. A város vezetői egyre nehezebben tudták megoldani az éhezők segélyezését, a kisparasztok számára kölcsön szerzését. Ezért döntött úgy Lázár Imre szolgabíró, hogy 1863. november 15-én lebonyolítja a csabai előjáróság újraválasztását. Ez amiatt is szükséges volt, mert az előző esztendőben a Zsibrita vezette zsellérektől félve nem engedélyezte a bíróválasztást. A Zsibrita-„párt” a bírói székbe Hrabovszky Mihályt jelölte, a szolgabíró azonban ezt nem akarta figyelembe venni. A for-

mális választással kijelölt bíró és albíró után, csak városgazdaként fogadta el Hrabovszkyt. Ekkor robbant ki a népharag a választást élénken figyelő tömegben, amely a jelentések szerint két-háromezer főből állt.

Az úri és szolgabírói manipulációkat a zsellérek jól szervezett megmozdulása próbálta megakadályozni. Ennek több mozzanata volt, valamennyi azt mutatja, hogy a tömeg akarata és elszántsága igen erős volt. Az események menetét a hivatalos jelentések alapján így lehet vázolni⁸²: Amikor a tömeg tudomására jutott, hogy nem Hrabovszkyt, hanem Such Józsefet tette meg bírónak a szolgabíró és a szűkebb kijelölt csoport, a zsellérek megakadályozták az új bíró és esküdtségi eskütételét: Nem engedték ki a városháza udvarából az értük küldött kocsikat. Azt kiáltozták, hogy csak Hrabovszkyt kívánják bírónak, senki mást. Kocziszky György a tanácsterembe is bement és követelte, hogy Hrabovszky legyen a bíró, mert a császár is úgy parancsolta. Belanka Ádám a tanácsteremben azt kiabálta: „Hrabovszky a bíró, különben Csabán azonnal háború lesz!” A szolgabíró távozásra szólította fel a lázongó tömeget, mire az részben feloszlott, részben két csoportra vált. Az egyik csoport megszállta a városháza udvarát, majd elvitte Hrabovszkyhoz a városháza kulcsait. A másik csoport a szolgabíró udvarában elvette a hajdú kardját (azt is Hrabovszkyhoz vitték), s megpróbálta rákényszeríteni a szolgabírót egy új választásra. Hasonló okból megkeresték Kis Pétert is. A szolgabírót a csendőrök megjelenése szabadította ki szorult helyzetéből. Mindjárt el is fogatta a csendőrökkel a megmozdulás öt szervezőjét: Kocziszky Györgyöt, Belanka Ádámot, Orectár Jánost, Máté Jantyk János és Liker Pált. Hrabovszkyt nem merte még letartóztatni.

A városháza elfoglalása után Hrabovszky bíróként viselte magát. A régi „cselédeket” (a nem tisztviselő alkalmazottakat) elküldte onnan és éjjeli őrköt állított a városházához. Szándéka volt a bírói szék elfoglalása — állapította meg a megyei főispáni helytartó. Valószínűleg az öt zsellér letartóztatása miatt, a következményektől félve, a városháza kulcsait és a hajdútól elvett kardot Hrabovszky még november 15-én visszaküldte egy gyerekkel.

A mozgalom másnap reggel is tömeges fellépéssel folytatódott. Hét-nyolcszáz főnyi zsellér körülvette az előző nap letartóztatottakat őrző csendőrséget, s arra akarta kényszeríteni a parancsnokot, hogy bocsássa szabadon az elfogottakat. Különben erőszakkal szabadítják ki őket. A csendőrök parancsnoka nem engedett a nyomásnak, az öt szegényembert azonban feltűnés nélkül átvitette Gyulára, a megye börtönébe.

Ettől kezdve a nyílt lázadástól, az elnyomó rendszer fegyvereitől visszarettenő, legbátrabb vezetőinek jó részétől megfosztott tömeg megfélemlítését szolgáló hivatalos vizsgálat és bosszúállás lépcsőfokait kísérhetjük csak végig. A megyei főispáni helytartó már november 16-án bizottságot küldött Békéscsabára, hogy „a lázongás elnyomására minden célszerűnek látszó intézkedéseket tegyen” s ha kell, katonai erőt kérjen. (Két század katonát tartott szükségesnek Kis János.) A megyei vizsgálóbizottság arra próbálta kényszeríteni Hrabovszkyt, hogy ő „nyugtassa meg” a zselléreket; egyúttal őt tették felelőssé az esetleges további mozgalmakért. Hrabovszkyt ezt nem vállalta. A nép csendesebbé válását látva, november 20-án Hrabovszkyt is letartóztatták és Gyulára kísér-

ték. Vele együtt került a megye börtönébe Nagy István és Kováts Mihály is, a szolgabíróval szembeni erőszak vádjával. A megyei urak első szándéka az volt, hogy a csabai lázadók perét a legsürgősebben le kell tárgyalni, mert a nép csak így hiszi el a valóságot: azt, hogy Hrabovszky nem áll a császár védelme alatt. November 24-én azonban már a kedélyek megnyugtatót látta jobbnak Kis János, mentegette a megmozdulás résztvevőit. Az elfogottak 1863 december elején a nagyváradi katonai törvényszék elé kerültek, izgatás vádjával. Több mint négy hónapos huzavona után, 1864. április 22-én Ferenc József kegyelmi határozata az eljárást végül is megszüntette.⁸³

A császári döntés mögött magasabb politikai érdekek húzódtak meg. A felsőbb szervek már novemberben is elzárkóztak a katonaság kirendelésétől.⁸⁴ Az 1863. december 1-jei orosházi éhségmegmozdulás⁸⁵ láttán mégis katonákat küldtek, de a rendkívül nehéz megélhetési viszonyok miatt nem akarták élezni a feszültséget. Hrabovszky császárhűségét Bécsben másként értékelték, mint a megyében. A helyi urakkal szemben a császár „igazságosabb” volta vetett hit a szegénység körében nem volt ismeretlen. Úgy vélték, hogy Ferenc József megtartatja a saját rendeleteit, a megyei és a csabai urak pedig kijátsszák azokat.

Az udvari kancelláriát és a helytartótanácsot a csabai megmozdulás kapcsán az foglalkoztatta legjobban, hogy miért merte engedélyezni a megyei főispáni helytartó az előjárók választását az előírtas kinevezés helyett.⁸⁶ A kormány-szervek nyilván a centralizmus gyengüléséről, a helyi vezetés megbízhatóságának romlásától tartottak. Kis János — a szolgabírók véleményét összefoglalva — bevallotta, hogy az 1861 végi feszült időszakban, amikor választás nélkül senki sem mert bíró vagy előjáró lenni, kényszerből beleegyezett a szűkebb körű előzetes kijelölés alapján történő választás gyakorlásába, s ez a megoldás azóta is érvényben van.⁸⁷ Ez voltaképpen annak a közvetett bevallása volt, hogy a lakosság eléggé korlátozott bevonása, irányított véleménye és legalább semleges magatartása nélkül az önkényuralom a helyi igazgatást képtelen volt megszervezni.

A szegényparasztság igazságkereső törekvései 1867—1868-ban

Az 1863. évi megmozdulás erőszakos elfojtása és megtorlása után a békéscsabai volt zsellérek lemondtak a helyi vezetés megszerzéséről. Az elszigetelt helyi lázadás nem hozhatott változást, bár igen értékes mozgalmi tapasztalatokat hagyott maga után. Nem vezetett eredményre az az akció sem, amely — a nincstelenektől, azok szaporodásától tartó előljároság támogatásával is — a Békéscsabához közeli Csanád vagy Arad megyei kincstári (kamarai) puszták csabai földtelennel való betelepítését célozta. A helytartótanács nem állt szóba a vagyontalan földmunkásokkal,⁸⁸ a vagyonos nagybérlelőktől várta a pénzt.

Az 1863. évi példátlanul súlyos aszály és éhezés következményeit viselte még a lakosság, amikor 1865 tavaszán a volt földesurak ismét sorra szólították föl a várost az örökváltsági hátralék fizetésére. A város nehéz helyzetben volt; a

regáléjogok gyakorlásából származó bevételek visszaestek, a lakosok javarésze az inség idején felvett adósságokat sem tudta még kiegyenlíteni. Ferenc Józseftől kértek segítséget,⁸⁹ de hiába.⁹⁰ Emiatt 1866 nyarán ismét perrel és árverezéssel fenyegette az örökváltsági testületből lett közbirtokossági testület a váltság részleteivel tartozókat.⁹¹ Mindezek újra élesen a felszínre hozták az ötvenes évekből ismert ellentéteket a vagyonos vezető csoport és a volt zsellérek ezrei között. 1866-ban, minden bizonnyal az osztrák—magyar kiegyezés lehetőségei, az önkényuralmi rendszer gyengeségei láttán, a csabai urak is jónak vélték a városi és az örökváltsági pénzkezelés régen tervezett különválasztását.⁹² A zavaros pénzügyek miatt ismét gyakran felmerülő gyanakvások ellenére el is határozták a különböző pénztárak ügyét részletesen bemutató jelentés elkészítését. Hogy mindenki jól értse, annak szlovákra fordítását is kimondta a közbirtokosság.⁹³

A kiegyezés felé haladó politikai fejlődés légkörében az ellenzéki, baloldali szervezkedések, a plebejus törekvések számára is nyíltak bizonyos lehetőségek. Ekkor bukkan fel ismét Békéscsaba életében Zsibrita János, akiről 1863 után évekig nem beszélnek a történeti források. Zsibrita és a körülötte csoportosult volt zsellérek ismét harcba indultak megtagadott igazukért. A város vezetésében a kiegyezés időpontjáig szinte teljes monopóliumot szerző klikkel szemben újramezték az örökváltság és a legelőfelosztás felülvizsgálásáért folyó kérvényezést. 1867. február 4-én a közbirtokossági testület ülésén felolvasták Zsibrita vádiratát, amely 24 pontba foglalta össze a szegénység odatartozó sérelmeit. A közbirtokosság vezető szerve „méltóságon alulinak” tartotta, hogy Zsibrita vádjaival foglalkozzon. A beadványt értelmetlen zagyvaságnak, a szegénység vezetőjét pedig rossz lelkű, nyughatatlan egyéniségnek minősítették, még elmeháborodottnak is nevezték. Bűnéül rótták fel, hogy bár „ehhez hasonló izgatásoktól közhatóságilag a légkomolyabban eltiltatott”, mégsem nyugszik.⁹⁴ A 24 vádpontra csak általános elutasítást kapott, egyenkénti válaszokat nem.⁹⁵

A város élén álló csoport Zsibrita igazságkereső törekvéseinek lejárátása érdekében azonnal elhatározta, hogy a lakosság közötti „félreértések, kételyek és ámitások” eloszlására Kis Péterrel megiratja az örökváltsági ügy és pénzkezelés, továbbá a velük összefüggő birtokrendezés történeti áttekintését. Most is kimondták, hogy az áttekintést szlovákra is le kell fordítani és ki kell nyomtatni. A fordítást Haan Lajos végezte, a kéziratot azonban csak később adták nyomdába,⁹⁶ akkor, amikor a közbirtokosság által elutasított Zsibrita az igazságügyminiszterhez nyújtotta be a panaszokat. (1867 végén.)

A magyar kormány minisztériumai az újjászervezett vármegyéhez küldték kivizsgálás végett Zsibrita János és társai beadványát. A megyegyűlés Jancsovics Pál másodalispán vezetése alatt külön bizottságot küldött ki az ügyben.⁹⁷ A bizottság a közbirtokossági testület 1868. március 16-án tartott ülésén vizsgálta meg Zsibrita, Albert Pál és Vidovenyecz András panaszait, Zsibrita jelenlétében. A megyei és a csabai vezetés célja az volt, hogy Zsibritát és a mögötte állókat ravasz módon megcáfolja, lejárassa és megfélemlítse. Az ülést levezető Jancsovics Pál azzal kezdte, hogy a közbirtokosság önkormányzatát tiszteletben tartja a megye, számadásaiba nem avatkozik. Egyedül a Kis Péter által írt és

időközben kiadott történeti áttekintést akarta elfogadni vitaalpnak. Amikor Zsibrita „többek nevében” szólni akart, Jancsovics a többiek által adott írásos meghatalmazást kérte tőle. Ilyen jogászi mesterkedésekre Zsibrita nem számított, így csak a saját nevében beszélhetett.

Zsibrita először azt kifogásolta, hogy az örökváltsági szerződés szerinti letelepítési területet a lakosság nem kapta meg teljes egészében. Kifejtette azt a véleményét, hogy a szerződés nem lépett érvénybe, így a volt földesuraknak semmit se kellett volna fizetni. További megjegyzései a pénzügyi kérdések körül forogtak, a pénzkezelés kisebb-nagyobb szabálytalanságait sorakoztatta föl. Jancsovics és a közbirtokossági testület vezetői látszólag minden esetben be tudták bizonyítani, hogy Zsibrita alaptalanul vádaskodik. Ez nem volt nehéz, mert Zsibrita nem tudott hozzáférni a legfontosabb iratokhoz sem, nem ismerte a jogi útvesztőket, s a nép között forgó állításokat így nem tudta dokumentálni. A sorozatosan megcáfolt népvészért azután ismét megfenyegették a megye urai. Jancsovics Pál arra figyelmeztette, hogy ha ragaszkodik is „rögeszméihez”, ne merje „ámítani és tévútra vezetni” a hiszékeny népet. Horváth Sámuel tótkomlói evangélikus lelkész, aki a kiküldött megyei bizottság tagja volt, szlovák nyelven alkalmi beszédet tartott, amelyben az „ál-próféták” megvetésére biztatta a jelenlévőket. Zsibritát ő is kioktatta, hogy „vezéri szerepéről, melyre hivatva nincs, mondjon le s a népet továbbá is bujtogatni s lázítani ne merészkedjék”.⁹⁸

A megyegyűlés 1868. május 27-én tudomásul vette Jancsovics és társai fellépését, működését. Ennek alapján a belügyminiszter is elutasította Zsibrita és társai panaszait.⁹⁹ Zsibrita ellen 1868 márciusában — valószínűleg a pereskedéshez felvett adósságai miatt — végrehajtás indult, házáat is elárverezték. Ferenc Józsefhez küldött panaszbeadványát ebben az ügyben is elutasítás követte.¹⁰⁰

A győzelmi mámorban úszó közbirtokosság 1868. március 23-án olyan tervvel foglalkozott, hogy Zsibrita és társai ellen a megyei törvényszéken becsületsértési pert indít, egyúttal rájuk hárítja a márciusi megyei vizsgálat költségeit is. Ez utóbbit el is fogadták, arra hivatkozva, hogy Zsibritáék a lakosság akarata nélkül indították el a panaszkodást. A becsületsértési per elmaradt, azzal a fenyegetéssel, hogy ha Zsibrita és társai még egyszer lázítani mernek, kétszeres büntetést kapnak.¹⁰¹

A csabai szegényparasztság igazságkereső vezetőinek ilyen kifinomult módszerekkel folytatott, a központi kormányzatok által is támogatott üldözése 1868 tavaszára szétverte a szegénység laza érdekvédelmi csoportosulását. Nincs adatunk arra nézve, hogy a kiegyezéssel létrehozott rendszer ellenzékének radikális szárnyát jelentő ún. „szélsőbal” által 1867 őszétől fogva erősen ösztönzött demokrata körök szervezése (amely a szomszédos Békésen pl. igen jelentős volt) eljutott volna Békéscsabára. A politikai töltésű olvasóköri, népköri Csabán talán éppen a nyelvi akadályok miatt nem alakultak meg. A negyvennyolcas ellenzék újságjai között nem volt szlovák nyelvű. Kimutatatható visszhangot a Kiskunfélegyházán, Szegeden, Hódmezővásárhelyen és másutt fontos szerepet játszó, Kecskemérről indult 1868. évi Asztalos-féle demokratikus parasztmozgalom, vagy az 1869. évi választások során a fél megyét átfogó orosházi választókerületben Táncsics Mihály győzelméért folytatott harcok sem keltettek Békéscsabán.

Zsibrita János — éppúgy, mint a hozzá hasonló, vele egykorú eddig ismert népvezérek, konok igazságszerető szegényemberek a tájon¹⁰² — magányos farkasként próbálkozott jóval később is. A csabai közlegelő igazságtalan, a zselléreket megrövidítő kiosztását és az örökváltság körüli alapvető sérelmeket 1877-ben, 1880-ban és 1882-ben kérelmében ismét szóvátette, vizsgálatot kérve, az igazságügyminiszternél. A szolgálati út megtartásával beadványai a megye útján Csabára, a főszolgabíróhoz jutottak le. A helyi és a megyei urak a félreszorított Zsibritával könnyen packázhattak. A vármegye 1877-ben így nyilatkozott: „a rég befejezett ügy közigazgatási bíraskodás tárgyát nem képezi”. A látszatvizsgálást végző csabai főszolgabíró ezt a nyilatkozatot kapta követendő irányelvként. Zsibritát minden fórumon és minden alkalommal elutasították panaszával. Megisméltendő beadványainak sorsa 1882 júniusáig követhető.¹⁰³ Az alispáni iratok szerint ekkorra már jelentős csomaggá duzzadt aktatömeg utazott előiratként Zsibrita kérvényeihez kapcsolódóan. A vaskos iratsomó nem maradt fenn. Zsibrita János életéről, személyes viszonyairól keveset tudunk. A békéscsabai evangélikus egyházközségnél vezetett halotti anyakönyvek szerint 1889. május 3-án — mindössze két esztendővel a történelemkönyvekbe került csabai agrárszocialista megmozdulás előtt — fejezte be életét Zsibrita János, 77 éves földműves, Csaba 2084. házszám alatti lakos. Özvegyemberként, végelgyengülésben. A felsővégi temetőben helyezték örök nyugalomra.¹⁰⁴ A különféle oldalról elvégzett adatellenőrzések alapján ezt a Zsibrita Jánost azonosnak tartjuk a csabai szegénység évtizedeken át küzdő vezetőjével.

JEGYZETEK

- 1 A gazdag irodalomból csak a legfontosabbakat soroljuk fel: A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai II. k. Összeáll.: *Erényi Tibor és S. Vincze Edit*. Bp. 1954. 92—104., *Simon Péter*: A századforduló földmunkás- és szegényparaszti-mozgalmi 1891—1907. Bp. 1953. 41—46., *S. Vincze Edit*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenységének első évei (1890—1896). Bp. 1961. 95—100., Földmunkás- és szegényparaszti-mozgalmak Magyarországon 1848—1948. Szerk.: *Pölöskei Ferenc és Szakács Kálmán*. I. k. Bp. 1962. 184—188, 420—431., *G. Vass István*: A békéscsabai 1891-es agrárszocialista mozgalom. Békési Élet 1968. 1. sz. 3—12., *Király István*: Az 1891-es agrárszocialista mozgalom paraszti dokumentumainak kritikai vizsgálata. Agrártörténeti Szemle 1976. 16—47., *Bálint Ferenc—G. Vass István*: A békéscsabai munkásmozgalom dokumentumai 1890—1944. Békéscsaba, 1971. 9—40., *Tibori János*: Az Áchim L. András-féle parasztmozgalom. Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Szerk. Kristó Gyula és Székely Lajos. Békéscsaba, 1970. 215—244., *Király István*. Áchim Parasztpártjának fő történeti problémái. Agrártörténeti Szemle 1969. 505—555., *Domokos József*: Áchim L. András. Bp. 1971., Békési Élet 1971. évi 1. száma (Áchim emlékszám), Áchim L. András Emlékkönyv 1871—1971. Szerk. Pölöskei Ferenc és Szabó Ferenc. Békéscsaba, 1972., *Virágh Ferenc*: Agrár- és agrárszocialista mozgalom Békés megyében a dualizmus korában 1867—1914. Békéscsaba, 1979., Agrárszocializmus Magyarországon. Tudományos ülészak Oroszháza, 1981. május 5—6. Szerk. Szabó Ferenc. Békéscsaba—Oroszháza, 1986.
- 2 *Szabó Ferenc*: Békéscsaba mezőgazdasága az örökváltságtól az első világháborúig (1846—1914). Tanulmányok Békéscsaba történetéből i. m. 123—168.
- 3 *Fábry Károly*: A csabai nagy árvíz és egyebek. 2. kiad. Békéscsaba, 1923., *Fábry Károly*: Csabai élet. Mezőberény, 1924.
- 4 Munkások és parasztek mozgalmi Magyarországon 1849—1867. Szerk.: *Sashegyi Oszkár*. Bp. 1959. 417—420., Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849—1867. Szerk.: *S. Sándor Pál*. Bp. 1951. 226—227., *Szabó Ferenc*: i. m. 133—134. *Szabó Ferenc*: Hnutie sedliackej chudoby v Békésskej Čabe v šest'desiatych rokoch 19. storočia. = Spoločný osud —spoločná cesta I. Účast' príslušníkov slovenskej národnosti v robotníckych a roľníckych hnutiach 19. a 20. storočia na území Maďarska. (Stúdie). Szerk. Polányi Imre. Bp. 1980. 29—55.
- 5 *Sashegyi*: i. m., *S. Sándor*: i. m., *Szeberényi Lajos Zsigmond*: A parasztek helyzete Magyarországon. Bp. 1907. 46.
- 6 Két kiváló példa: *Kiss József*: Jászok agrármozgalmak a kiegyezéstől a milleniumig (1867—1895). Bp. 1968., *Fekete János*: A kiskunfélegyházi pusztakeresők és az alföldi parasztmozgalom. = Bács-Kiskun megye múltjából 3. Szerk. Iványosi—Szabó Tibor. Kecskemét, 1981. 71—155.
- 7 Békés Megyei Levéltár (ezután: *BML*), Békéscsaba város iratai (ezután: *Bcsvi*) 1096/1855. sz. Részletes statisztikai összeállítás a város viszonyairól. *Tóth József*: Békéscsaba történeti demográfiája. Békéscsaba földrajza. Szerk. Tóth József. Békéscsaba, 1976. 83.
- 8 Uo. 90.
- 9 *BML Bcsvi* 1096/1855. sz.
- 10 Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 2. k. 1900. évi népszámlálás II. rész: A népesség foglalkozása községenként. Bp. 1903.
- 11 *Szántó Imre*: Békéscsaba úrbéri viszonyai 1772—1846. Tanulmányok Békéscsaba történetéből i. m. 70—75.

- 12 Szabó i. m. 125—128., Leírása a csabai örökváltsági ügy keletkezésének, folyamának és jelenlegi állásának. Pest, 1868.
- 13 BML Békéscsaba város képviselőtestületi jegyzőkönyve (ezután: Bcsjk) 144/1846, 93/1862.
- 14 Szabó i. m. 129.
- 15 BML Bcsjk 120/1846. okt. 3., Bcsvi 1097/1854.
- 16 Haán Lajos: Békés-Csaba mezővárosa hajdanáról s mostani állapotjáról. Pest. 1866. 35—36.
- 17 Az 1850-es évek végén és a hatvanas években esztendőnként 20—25 ezer forint volt a regálék és közel annyi az örökváltsági pénztár bevétele. Lásd: Békés-Csaba nagyközség és a békés-csabai közbirtokossági testület. Írta: több csabai. Békéscsaba, 1889. 44—45.
- 18 Leírása a csabai örökváltsági ügy i. m. 10., BML Bcsjk 93/1862, 10/1866.
- 19 Egy példa a hasonlók közül: 1862-ben 29 vagyonos csabai lakos 23 ezer forintot ajánlott fel a városnak a szabad pálinkafőzési jog és a saját termésű bor szabad kémérése fejében. (BML Bcsjk 29/1862.) A bevételek emelése érdekében ugyanakkor 30 kocsmát engedélyeztek. (BML Uo. 65/1862.)
- 20 Áchim Liker János 333 hold városi földet bérelt például. (BML Uo. 103/1962.)
- 21 BML Bcsjk 111/1862, 35/1863.
- 22 Békés-Csaba nagyközség i. m. 29/30.
- 23 BML Csabai járási szolgabíró iratai 2517/1855.
- 24 BML Uo. 2419/1855.
- 25 BML békés-csanádi Megyehatóság iratai 2963/1859. alapsz. Bcsjk 31/1859, 48/1859.
- 26 BML Bcsjk 21/1859. ápr. 21.
- 27 BML Uo. 26/1859. május 28.
- 28 BML Uo. 49/1860. aug. 13., 61/1860. szept. 27.
- 29 BML Uo. 58/1859. nov. 16.
- 30 BML Uo. 12/1860. márc. 24.
- 31 BML Uo. 48/1860. aug. 13.
- 32 Szabó i. m. 133.
- 33 BML Békés vármegye Bizottmánya jkv. 1/1860. dec. 10., 8/1860. dec. 12.
- 34 BML Békés vármegye első alispánja iratai 229/1861.
- 35 BML Békés-Csanádi Megyehatóság iratai X. B. 6663/1860. alapsz.
- 36 BML Bcsjk 73/1860. nov. 17.
- 37 BML Békés vármegye Bizottmánya jkv. 10/1860. dec. 12.
- 38 BML Békés vármegye Bizottmánya iratai 312/1861.
- 39 BML Bcsjk 1, 2, 3/1861. febr. 20.
- 40 BML Békés vármegye Bizottmánya iratai 1139/1861, 1575/1861.
- 41 BML Bcsjk 23/1861. márc. 12.
- 42 BML Uo. 29/1861. márc. 16., 34/1861. ápr. 12.
- 43 BML Békés vármegye Bizottmánya iratai 937/1868. alapszámhoz csatolt 1861. évi iratok.
- 44 Magyar Országos Levéltár (ezután *OL*) D 189, Magyar Királyi Udvari Kancellária (ezután: *Kanc.*) Ált., iratok 821/1863. alapsz.
- 45 BML Békés vármegye Bizottmánya jkv 1569/1861.
- 46 Sashegyi i. m. 416.
- 47 BML Békés vármegye Bizottmánya jkv 405/1861. május 28.
- 48 BML Uo. iratok 1130/1861.
- 49 BML Bcsjk 71/1861. júl. 14., 72/1861. aug. 12.
- 50 BML Uo. 8/1861. szept. 19.
- 51 BML Békés vármegye Bizottmánya jkv 1014/1861. aug. 6.
- 52 BML Bcsjk 106/1861. nov. 12.
- 53 BML Uo. 108, 110/1861. nov. 12.
- 54 BML Uo. 109/1861. nov. 12.
- 55 BML Békés vármegye főispáni helytartója iratai (ezután: Bfh) 1818/1862. Magát a kérelmet nem sikerült megtalálnunk.
- 56 BML Bcsjk 11/1862. jan. 25., Bfh elnöki iratok (ezután: *eln.*) 460/1862.

- 57 BML Uo. és Bfh. eln. 287/1862. OL D 191 Magyar Királyi Helytartótanács Elnökségi iratok (ezután: *Htt. eln.*) III. 1781/1862. alapszám.
- 58 BML Bcsjk 11/1862. jan. 25.
- 59 BML Bfh 1818/1862.
- 60 Az ítéletet közli *Sashegyi* i. m. 416. A törvényszéki tárgyalás iratai nem maradtak meg.
- 61 *Sashegyi* i. m. 416. 417.
- 62 BML Bfh 5356/1862. és 5441/1862. alapszámok
- 63 BML Bfh. eln. 161/1863. (Itt az eredeti beadvány). OL D 189 Kanc. Ált iratok 1663/1863.
- 64 BML Bcsjk 37/1862. 16, 51/1862. jún. 10
- 65 BML uo. 90/1863.
- 66 BML 10/1862., 11/1862.
- 67 BML. Bfh. eln. 3/1863. alapsz.
- 68 Uo. 473/1862.
- 69 OL D 185 Magyar Királyi Udvari Kancellária Elnöki iratok (ezután: *Kanc. eln.*) 752/1862., BML Bfh. eln. 3/1863. alapsz.
- 70 BML Bfh. eln. 473/1862, alapsz.
- 71 BML Bfh. eln. 3/1863. alapsz.
- 72 OL D 185 Kanc. eln. 161/1863, 311/1863.
- 73 OL D 189 Kanc. ált. iratok 821/1863. alapszám.
- 74 BML Bfh. eln. 3/1863. alapszám, OL D 185 Kanc. eln. 194/1863.
- 75 BML Uo. 721/1862.
- 76 BML Bfh. 2425/1863, 2581/1863.
- 77 *Sashegyi* i. m. 370.
- 78 *Sashegyi* i. m. 371., S. Sándor i. m. 237.
- 79 BML Békéscsabai Ínségsegélyező Bizottság jkv 1863. nov. 13. és nov. 20. December derekán 30 krajcár volt az ínségnapszám és 8 forint egy köből kétszeres búza ára.
- 80 BML Bfh. eln. 1022/1863, 1004/1963. alapsz.
- 81 BML Békéscsabai Ínségsegélyező Biz. jkv 1864. febr. 29.
- 82 BML Bfh. eln. 1002/1863 — ezt közli kivonatolva *Sashegyi* i. m. 417—418. —, 1005/1863, 1017/1863, 1035/1863, 1058/1863. — OL D 185 Kanc. ált. iratok 21397/1863. alapsz. D 191 Htt. eln. XIII. kútfő 15552/1863. alapszám.
- 83 BML Bfh. eln. 1053/1863, Bfh. XII. A. 1055/1864. törzsszám. — OL D Kanc. eln. 1483/1863, B 191 Htt. eln. XIII. kútfő 15552/1863. alapszám. IV. A. kútfő 3755/1864. alapszám. A megmozdulásról dec. 7-ei kelettel csabai levelezője beszámolóját közli *A Hon*, 1863. december 17. „Vidéki levelezések.” Hrabovszkyt az „alnép” élő programjának nevezi.
- 84 OL D 191 Htt. eln. XIII. kútfő 15552/1963. alapszámon belüli 15959/1863. iktatószám.
- 85 Dénes György: *Orosháza a forradalom, a szabadságharc és az önkényuralom éveiben. Orosháza története. Szerk. Nagy Gyula. Orosháza, 1965. 379—384.*
- 86 OL D Kanc. eln. 1405/1863, D 191 Htt. eln. XIII. kútfő 15552/1863. alapszámon 15736/1863. ikt. sz. — BML Bfh. eln. 1080/1863.
- 87 BML Bfh. eln. 1136. 1136/1863.
- 88 BML Bcsjk 21 és 74/1862, Bfh 1798/1863, 4725/1863, 4848/1869.,
- 89 BML Bcsjk 3/1865. márc. 8.
- 90 BML Bfh. XIII. A. 1454/1865.
- 91 BML Békéscsabai közbirtokossági képviselőtestület jkv 10/1866. aug. 6.
- 92 BML Uo. 9/1866. febr. 9., 5/1866. ápr. 3.
- 93 BML Uo. 2/1866. aug. 6.
- 94 BML Uo. 29/1867. febr. 4.
- 95 BML Uo. 41/1867. febr. 22.
- 96 BML Uo. 34/1867. febr. 5., 42/1867. febr. 22., 3/1868. jan. 7.
- 97 BML Békés vármegye Bizottmánya jkv 552/1868. márc. 2.
- 98 BML Uo. iratok 937/1868. alapszám, Békéscsabai közbirtokossági képviselőtestület jkv 1868. március 16. (Nyolc oldalon át írja le a drámai feszültségű ülést!)
- 99 BML Békés vármegye Bizottmánya jkv 937/1868, 1152/1868.
- 100 BML Uo. 650/1868, 670/1868.

- 101 BML Békéscsabai Közbirtokossági Képviselőtestület jkv 42/1868. márc. 23.
- 102 Vö.: *Banner János*: Somlyai Gábor és Emlékirata. Békési Élet 1985. 4. sz. 504—512., *Szabó Ferenc*: Táncsics Mihály harcostársa, az orosházi Kertész György. Békési Élet 1984. 4. sz. 463—471., *Szabó Ferenc*: Kérdő Márton és népmozgalma Hódmezővásárhelyen. (Kézirat.)
- 103 BML Békés vármegye alispánja ir. IV. 299/1882. alapszám. (Az iratok Zsibrita beadványainak közbeeső intézéséről tanúskodnak elsősorban.)
- 104 A bejegyzés az 1889. évi halotti anyakönyvben a 292. sorszám alatt található. Felkutatásáért Dedinszky Gyula ny. ev. lelkésznek e helyen is köszönetemet fejezem ki. 1882-től, Zsibrita utolsó ismert kérvényezési eljárásától számítva a kilencvenes évekig más Zsibrita János nevű elhunytat a csabai ev. egyházban nem anyakönyveztek.

Bestrebungen des armen Bauerntums von Békéscsaba um Selbstregierung und Interessenschutz zwischen 1860 und 1868

von: FERENC SZABÓ

In den 1850-er Jahren wurde die Mehrheit der um 25 Tausend Einwohner zählenden, damals noch zu 90% Slowakisch als Muttersprache sprechenden Bevölkerung durch größtenteils Bauern gestellt. An die Stelle der bereits gegen Ende des 18. Jahrhunderts zerfallenen Einheit trat die Herausbildung von Schichten entsprechend der unterschiedlichen Interessen. Die Leibeigenen von Békéscsaba schlossen 1845 mit ihren Landherren einen sogenannten Erbabaßvertrag, und mit diesem, vor den Gesetzen zur Aufhebung der Leibeigenschaft von 1848, jedoch die bis 1872 zu tragenden Schuldenlasten auf sich nehmend — wurde es für die ärmeren Schichten unmöglich, zu Landbesitz zu kommen.

Nach der Niederschlagung des ungarischen Freiheitskampfes im Sommer 1849 verstand es die Leitung der Stadt in ihrer Hand haltende, engere besitzende Gruppe (frühere Adelige, Großbauern, Händler) in der Zeit des Habsburg-Absolutismus gut ihre Interessen gegenüber den Landforderungen der Armen zu wahren.

In der Krise der Habsburg-Monarchie von 1860—1861 gelang es in Békéscsaba den Kleinbauern und Feldarbeitern auf konstitutionellem (gesetzmäßigem) Wege die Leitung der örtlichen Selbstregierung zu erlangen. Ihr Sprecher und Leiter war János Zsibrita (1812—1889), der auch den Richterstuhl einnahm. Die sich aus der Erstärkung des Habsburg-Regimes ergebenden Möglichkeiten nutzend, vertrieb im Herbst 1861 die führende Gruppe des Komitats und der Stadt Békéscsaba Zsibrita mit Gewalt aus seiner Stellung als Richter. Diese Gewalttat führte zu starken Spannungen. Zsibrita und seine Kampfgenossen wendeten sich 1862—1863 vergebens auch mit ihrer Bitte Anerkennung ihres Rechts an Kaiser Franz Joseph.

Zum Zeitpunkt der im November 1863 abgehaltenen Richterwahl von Békéscsaba erhob sich eine mehrere Tausend Bauern zählende Menge gegen die führende Clique und die kaiserliche Behörds. Die Bewegung wurde mit bewaffneter Macht unterdrückt, Zsibrita wurde verhaftet. Nach seiner Befreiung, die erneute Krise der Regierungsmacht ausnützend, begann János Zsibrita 1866 erneut eine Bewegung zum Zusammenschluß der mit dem Abschluß des Erbabaßvertrags unrechtlich um ihr Letztes gebrachten Massen.

Die Führende Gruppe der Stadt und die administrativen Führer Komitats erklärten Zsibrita zum Aufrührer, verfolgten ihn und brachten ihn zugrunde. Durch die Zerstückelung der Interessen gelang es, die ihn unterstützenden Massen zu neutralisieren. János Zsibrita versuchte später als verlassener Bittsteller bei den Ministerien nach dem 1867 erfolgten Kompromiß Gerechtigkeit zu erlangen, jedoch absolut erfolglos. Sein letzter Versuch ist aus dem Jahre 1882 bekannt.

Die Bewegungen zur Interessenverteidigung der Kleinbauern von Békéscsaba in den 1860-er Jahren waren vom instinktiven Klassenbewußtsein gelenkt. Die Organisationen blieben vereinzelt, nur innerhalb der Stadt geltende Bestrebungen. Trotzdem gab es gleichzeitig mit denen von Békéscsaba auch ähnliche Kämpfe der Kleinbauern, unter der Führung einzelner hochgeschätzter und einflußreicher „Volksführer“. Die Staatsmacht,

sich mit den führenden Schichten des Komitats und der Ortschaften verbindend, drängte diese instinktiven Bewegungen hauptsächlich durch die gesetzwidrige Bloßstellung und Verfolgung der Volksführer zurück. Die Erfahrungen aus den 1860-er Jahren hatten einen großen Anteil daran, daß vom Beginn der 1890-er Jahre das Gebiet von Békéscsaba, Orosháza und Hódmezővásárhely zur Geburtsstätte der sozialistischen Bauernvereinigungen in Ungarn wurde.

Mezőhegyes mozgalmas évei

Az októberi forradalomtól a románok kivonulásáig

ERDÉSZ ÁDÁM

Az 1785-ben alapított, 30 129 holdon gazdálkodó mezőhegyesi ménesbirtok az ország legnagyobb állami mezőgazdasági üzeme volt. A birtok történeti útjának állomásai két szempontból is érdeklődésre tarthatnak számot: a ménesbirtok a századfordulót megelőző évtizedektől fogva a legmagasabb szinten gazdálkodó nagyüzemek első sorába tartozott. Mint ilyen, reprezentál egy üzemtípust s egy, a hazai körülmények között optimálisnak mondható fejlődési szintet. Ugyanakkor a birtok állami státusánál fogva számos speciális jegyet is magán viselt. A mezőgazdasági kormányzat az állami birtokokat tenyészállatnevelő és vetőmagtermesztő bázisokká tette. Ilyetén módon az állami birtokok — elsősorban a legnagyobb kiterjedésű Mezőhegyes — alakítói, befolyásolói lettek a hazai mezőgazdaság fejlődésének.

Jelen tanulmányunkban a kulcsszerepet betöltő mezőhegyesi ménesbirtok történetének az 1918 ősztől 1920 tavaszáig tartó rövid szakaszát tesszük vizsgálódás tárgyává. A birtok történetéből kiragadott másfél év eseményei alapvetően különböznek mind az előző, mind az utóbb következő periódus eseményeitől. A korábbiakban is, a későbbiekben is a gazdálkodás története jelentette a birtok történetét: a 30 000 holdas nagyüzem működésével kapcsolatos társadalmi és politikai mozzanatok minden tekintetben az eredményes gazdálkodás kívánalmainak rendelődtek alá. 1918 októberétől kezdődően a forradalom következtében a politikum a gazdaság szférája fölé kerekedett. A rövid ideig tartó sajátos helyzet indokolja a történeti folyamatból kiemelt, de nem önkényesen kiszakított fejlődési szakasz elkülönített vizsgálatát.

Tanulmányunkban megkíséreljük feltárni az októberi forradalom, majd a Tanácsköztársaság és az azt követő román megszállás eseményeinek láncolatát. Megválaszolandó kérdés az, hogy az ország első állami mintabirtokán történt változások miként illeszkednek az országosan érvényesülő folyamatokba, mennyiben és hol térnek el az általánosan érvényesülő tendenciáktól.

Az előzmények

A vizsgált időszakban bekövetkezett változások nem lennének érthetőek, ha nem térnénk ki az előtörténet legfontosabb kérdésköreire. Témánk szempontjából a tőkés gazdálkodás kialakulási folyamatának megrajzolása, Mezőhegyes társadalmának bemutatása, valamint az őszirózsás forradalmat közvetlenül megelőző események áttekintése látszik a legfontosabbnak.

A ménesbirtok 1869 után léphetett a tőkés gazdálkodás útjára. A katonai lótenyésztést szolgáló ménesintézet irányítását ekkor vette át a magyar Földmí-

velés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium. A polgári kezelés bevezetésével egyidejűleg szétválasztották a ménest és a gazdaságot. A magas szinten álló ménest különösebb nehézségek nélkül adoptálta a mezőgazdasági kormányzat. Annál több gondot okozott a gazdaság, vagyis a ménesbirtok. Mezőhegyesen 1869 előtt nem folyt hagyományos értelemben vett gazdálkodás. A szántóföldi növénytermesztés és a lótenyésztésen kívüli állattenyésztési ágak egyetlen célt szolgáltak, a ménes és a katonai személyzet eltartását. A birtok átalakulása 1875-ben indult meg. Kihasználva a kiegyezés utáni gazdasági fejlődés felhajtóerejét, a földművelésügyi szakigazgatás messzemenő támogatását, a minisztériumból irányító *Kozma Ferenc* és a Mezőhegyesen tevékenykedő *Gluzek Gyula* két évtized leforgása alatt modern, európai szintű mezőgazdasági nagyüzemmé varázsolta a ménesjárta pusztákat. Ezen rövid időszak alatt formálódott ki az általunk vizsgált modern Mezőhegyes. Mi volt a titka a megkésettlenül induló tőkés átmenet gyors és átütő sikerének? Mezőhegyesen nem voltak legelőkért, remanencia-földekért folyó, hosszan elhúzódó jobbágypercek. Nem okozott gondot a tagosítás sem. Még csak zsellérekkel sem kellett pereskedni. Egyetlen rendelet lezárhatta a katonai cselédek korszakát, helyet teremtve a tőkés nagyüzem új típusú munkaerejének.

A nagybirtok évszázadok alatt kialakult és rögződött igazgatási, kezelési rendszere és gazdálkodási módja sem vált gátjává a tőkés gazdálkodásra való áttérésnek. Az, hogy nem kellett a további lépéseket eleve meghatározó történeti előzményekhez igazodni, lehetővé tette a legmodernebb külföldi és hazai technikák és módszerek meghonosítását. *Adott volt tehát egyfajta sajátos, szervesen fejlődés lehetősége.* A potenciális lehetőségek megvalósításához megfelelő tőke állt rendelkezésre. A beruházásokhoz szükséges anyagi erőt a Földművelésügyi Minisztérium költségvetése biztosította. A tőkés átalakulás utolsó fázisában, az ipari vertikumok kiépítése idején már idegen tőkére támaszkodhatott a birtok. Ekkor már olyan feltételeket tudott teremteni a ménesbirtok, amelyek vonzóvá tették a mezőhegyesi tőkebefektetést. Bérleti szerződést kötő vállalkozók építettek fel a gazdaság cukorgyárát is, kendergyárát is.

Ugyanilyen rövid idő alatt zajlott le a birtok társadalmának átalakulása. A polgári kezelésbevételt megelőzően sorkatonai szolgálatra besorozott katonák dolgoztak Mezőhegyesen. A katonai munkaerő nem felelt meg a tőkés gazdálkodás munkaerővel szemben támasztott követelményeinek. Mezőgazdasági munkákhoz jól értő, állandó munkásokra volt szükség. 1875-től kezdődően a közös hadsereg katonáit Mezőhegyesre telepített éves szegődményesek váltották fel. Fokozatosan nőtt a feldolgozó, kiszolgáló ipari üzemekben foglalkoztatott iparosok száma is. A gazdaság, a gazdálkodás metamorfózisát egy közigazgatási változás is követte. Mezőhegyes 1872-ben mint eszmei község alakult meg; vagyis a község képviselőtestülete, előljárósága — törzslakosság hiányában — az uradalom alkalmazottaiból került ki. A megalakult új közigazgatási szervezet lényegében azonos volt a ménesbirtokkal. Még elméletben sem zavarta semmi a szegődményesek feletti korlátlan hatalmat. Témánk szempontjából ez döntő fontosságú mozzanat.

1895 körül fejeződött be a tőkés átalakulás folyamata. A fejlődés természetesen nem állt meg, csak a strukturális változások korszaka zárult le. Az előrelé-

pést a továbbiakban a növénynemesítés, a minőségi állattenyésztés, az új termesztési, tenyésztési eljárások bevezetése jelentette. Folyamatosan növekedett a gépleltárt, az állatállományt magában foglaló üzemtőkék aránya. A minőségi termelés — a mezőgazdasági ágazatokban is — egyre több kvalifikált munkást igényelt. A háborút megelőző években érkezett a ménésbirtok történetének zenitjére. Magas jövedelmezőség mellett évente ezres nagyságrendben adott el a köz- és magántenyészeteknek apaállatokat, ugyancsak ezer mázsás tételekben vitt piacra nemesített vetőmagvakat.

Hogyan rétegződött Mezőhegyes társadalma a forradalmat megelőző évtizedben? A község lakossága 1910-ben 7972 fő volt. A keresők közül a cselédekhez tartozott 1745 személy — 60,9% —, az iparosokhoz 575 fő — 20,1% —. A 62 közszolgálati alkalmazott az összes kereső 2,2%-át tette ki, míg a véderőhöz tartozott 482 személy, a keresők 16,8%-a.¹ Első pillantásra megállapíthatjuk, hogy igen magas az iparosok aránya. Ez a tény tárgyunk szempontjából rendkívüli fontossággal bír. Az egyes rétegek további tagozódását vizsgálva azt kell megállapítanunk, hogy az éves szegődményesek rétege volt a legkevésbé homogén. Az összes szegődményes 10%-a tartozott a munkairányítók közé: majorosgazdák, öregbéresek, előjáróbéresek, számadók stb.² Az irányítók maguk is tényleges munkát végeztek, emellett irányítottak egy-egy kisebb csoportot, illetve egy munkafolyamatot. A birtok tisztviselői rendkívül nagy becsben tartották a közvetlen munkairányítók réteget. Maga a jószágigazgató is az „uradalom legmegbízhatóbb, legérdemesebb szegődményeseinek” mondta őket. Tekintélyükön nem eshetett csorba. A majorosgazdával összeakaszkodó szegődményes számíthatott a csendőrökkel való találkozásra.³ A cselédek vertikális tagozódású társadalmában elfoglalt helyet pontosan tükrözi az éves járandóság. A majorosgazda évi bérének értéke 65%-kal haladta meg a legnépesebb kategóriában — szekeres béres — élvezett járandóság értékét. A munkairányítók javára mutató átlagos különbség 30-50% között mozgott.⁴ Az uradalom által megállapított értékhierarchia szerint szerveződött a majorok népének társadalma. Ilyen körülmények között az irányítói státussal járó jövedelem-többlet, az abszolút értékben jelentéktelen, de adott situációban felértékelődő előnyök alkalmasak voltak a közös érdekek elfedésére.⁵ Az élvezett jövedelem és a külső jegyek alapján is jól elkülöníthető csoportot alkotott az őrszemélyzet és a kerületi iparosság. Mindkét csoport aránya 5-5% körül mozgott.⁶ A szegődményeseken belül csak a szekeres béresek alkottak nagyobb homogén csoportot. Arányuk — az ostorosokkal együtt — elérte a szegődményes-létszám 60%-át. A későbbiek szempontjából igen lényeges az is, hogy a több mint 1700 cseléd kilenc gazdasági kerületben élt és dolgozott. Ez a területi elkülönítettség nagy mértékben akadályozta az érdekvédelmi szervezkedést. Legjobb helyzetben a község központjában élők voltak. A forradalmi időszakban az összességében meglehetősen passzív cselédség legaktívabb tagjai a központból kerültek ki.

A nagy létszámú iparosság is további csoportokra bontható, azonban az egyes csoportok között nem húzódott olyan éles választóvonal, mint a szegődményeseknél. 1919 januárjában 294 iparost foglalkoztatott a ménésbirtok; a háború előtti létszám elérte a 320 főt. Az ipari munkások elitje a központi gépműhelyben — 191 fő — és az ugyancsak központi építészetben — 41 fő

— dolgozott.⁷ A központi iparosok közül a nők többségében havidíjasok, a nőtlenek napidíjasok voltak. Leginkább e munkások helyzete közelítette a nagyipari munkásságét. Bezártságuk is jóval kisebb volt. Mind a birtok, mind a cukorgyár munkásainak egy része városból került Mezőhegyesre. A forradalmi eseményekről szóló egyik jelentés is megállapította, hogy a városokból érkezett ipari munkások intelligensek, s „többé-kevésbé szaturálva vannak szociáldemokrata eszmékkel”.⁸ Ha egy kis tőkét összegyűjtöttek maguknak, önállósodhattak valamelyik környékbeli községben. A fővárosi gyárak — elsősorban a MÁV gépgyára — is szívesen fogadták a mezőhegyesi vas- és fémmunkásokat. A presztízs-, bér- és lakáskülönbség éles cezúrát húzott az iparosok és a szegődményesek közé. Még a VI. fizetési osztályba sorolt havidíjas is többet keresett, mint a szegődményes előjárók nagyobbik része. A legmagasabb állású szegődményesek — majorosgazdák, számadók — évi járandósága a III—IV. iparos fizetési osztálynak felelt meg.

Több mint 200 ipari munkás dolgozott a bérlő cégek által működtetett cukorgyárban és kendergyárban. A cukorgyár személyzete cseh és osztrák szakmunkásokból rekrutálódott, azonban a tízes évek végére már ezek a munkások is elmagyarosodtak. A cukorgyár kampány idején 1166 fővel dolgozott.⁹ A környékről verbuválódott idénymunkásság külön szint jelentett a mezőhegyesi palettán.

Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy az ipari munkásság között erősödött meg legjobban az azonos helyzetből, azonos érdekekből, azonos kultúrából eredő „mi”-tudat.

36—38 főből álló, mezőgazdasági akadémiát végzett tisztviselői kar irányította a birtok gazdálkodását. Ők testesítették meg a ménesbirtokot. Munkájukat 25—30 díjnok segítette. A szakmailag rendkívül felkészült tisztviselői kar és a gazdaság munkásai között társadalmilag áttörhetetlen válaszfal húzódott. A tisztviselők rétegéhez sorolhatjuk a 20—22 fős tanítói kart is. Áttételesen ők is a ménesbirtoktól kapták fizetésüket.

A népszámlálás a véderőrovaon tünteti fel a méneskar teljes létszámát. Tehát a tisztek, az altisztek, a méneskarhoz beosztott sorkatonák együtt szerepelnek. A szervezetileg teljesen különálló ménes tisztjei meghatározó szerepet játszottak a község életében. A méneskar testesítette meg a birtokon és a cukorgyárban is ideálisnak tekintett katonás fegyelem mintapéldáját. A forradalom kitörése után a tiszteknek le kellett vetniök az egyenruhát, hogy valamelyest tompítsák az ellenük megnyilvánuló ellenszenvet.

Összefoglalóan jellemzi a mezőhegyesi „intelligenciát” a demokratikus gondolkodású, meggyőződését 1920 után is vállaló orvos, Látrányi Sándor egyik mondata: „Valamennyien kis fizetésű hivatalnokok, mégis az arisztokratát játszák.”¹⁰

Egy pillantást vetnünk kell a háttérre is. Az európai nívón gazdálkodó mezőgazdasági nagyüzemet gúzsbakötött, szűk határú községek vették körül. Néhány példa: Református-Kovácsháza 1694 kh-jának 367, Végegyháza 935 kh-jának 424, Ambrózfalva 1616 kh-jának 328, Pitvaros 1925 holdjának 998 mezőgazdasági keresőt kellett eltartania.¹¹ A ménesbirtokot körülvevő közsé-

gekben nagy számú nincstelen mezőgazdasági munkás koncentráldott. Ezek a munkások csak a cukorgyárban juthattak idénymunkához, a birtok felvidéki idénymunkásokat szerződttetett. A dél-alföldi nagy aratósztrájkok idején Mezőhegyesen volt a sztrájkterő telep. Így aztán nem is csoda, hogy a környező falvak lakossága nagyfokú ellenszenvvel tekintett Mezőhegyesre.

A vázolt körülmények között találta Mezőhegyest 1914. július 28-a, a hadüzenet napja. Bár a háború hosszú, keserves esztendői alatt látszólag semmi lényeges változás nem történt, témánk szempontjából mégis rendkívül fontos ez a közel öt év. A szarajevói merénylet, az azt követő feszültség ellenére a részleges mozgósítás meglepetésként érte a birtokot. Mint az egész országot, Mezőhegyest is magával ragadta a háborús láz: „A behívottak örömmel mentek a zászló alá, nem gondolva sem a veszélyre, sem az otthon maradó családra.”¹² A legoptimistább fiatal legények egy-két, egyhangú életükbe változást hozó hónapot reméltek, de a legpesszimistábbak sem gondolták, hogy a háború télig is eltarthat. Megváltozott a hangulat 1915 végére, mikor is az ötven éven alóli iparosok 82%-át, az ötven éven alóli cselédek 80%-át szőlítették fegyverbe.¹³ Hadifoglyokkal, nőekkel, fiatal fiúkkal pótolták a kiesett munkaerőt, s a ménesbirtok a háború ideje alatt is tudott gépeket beszerezni. Így a nyersanyagbeszerzési nehézségek ellenére sem csökkent a termelékenység. A készpénzforgalmi bevétel pedig közel hatszorosára emelkedett: az 1913-ban elért 2 163 904 koronával szemben az 1917/18-as gazdasági évben 12 623 190 K bevételt könyvelhetett el a ménesbirtok.¹⁴ Növekedett a gazdaközönségnek átadott vetőmag mennyisége is.

A birtokot jellemző katonás fegyelem hosszú ideig nem tört meg. Az első rést ezen a nagyon vigyázott fegyelmen a fejadagrendszer bevezetése ütötte: „... nagyfokú elégtelenségnek vetette el csíráját az emberi élelmezésnél is a fejadagoknak behozatala, mely elégtelenség később a forradalom kitöréséig fokozódott.”¹⁵ Fokozták a lappangó elégtelenséget a frontokról érkező rossz hírek is. 1918 végén mintegy 100 szegődményesről tudták, hogy nem fog visszatérni családjához, emellett körülbelül 300-an voltak hadifogságban.¹⁶

Az októberi forradalom első hulláma

Ilyen előzmények után köszöntött rá Mezőhegyesre az októberi forradalom híre. Az addig különösebb nehézségek nélkül lezorított indulatok pillanatok alatt kitörttek, ugyanúgy, mint az ország más vidéki városaiban és falvaiban. A szállongó hírek hatására „bizonyos rétegek magatartása már november 1-jén fenyegetővé vált”. Másnap 1/2 8 tájban híre ment, hogy Tisza Istvánt megölték. Az események menete a pesti vonat megérkezése után gyorsult fel. Az utasoktól és az esti lapokból értesültek a mezőhegyesiek arról, hogy mi történt a fővárosban. A vasútállomáson összegyűltek azonnal kirabolták a peronon levő trafikot, majd a központi szálloda vendéglőjébe nyomultak. A belsómajori cselédek egy része — zömmel fiatalok és nők — egy kocsis vezetésével megtámadtak és kiraboltak egy italmérést.¹⁷ A ménesbirtok vezetősége, a községi elöljáróság

tehetetlenül szemlélte mindezeket. A méneskari katonaság már szétszéledt, a csendőrség nem mert közbeavatkozni. November 2-án ugyanígy zajlottak az események Csanád megye szinte minden községében. Másodikára érték haza a fegyveres katonák, nem tompult még bennük a frontokon átélt szenvedés és halálfélelem. Indulataik találkoztak a háborús éveket — különösen az utolsót — otthon végignyomorgókéval. A robbanást semmi sem akadályozhatta meg.

A ménesbirtok igazgatósága számára nem saját szegődményeseinek fellépése jelentette a legnagyobb fenyegetést, hanem a környékbeli falvak lakosságáé. Az elnyomorított, szűk határú falvak lakóiból elemi erővel tört ki a birtok iránti gyűlölet. Még november 2-án híre futott, hogy a nagylakiak fegyveresen támadják meg Mezőhegyest, főleg a tiszt lakásokra fáj a foguk. Ugyanezen a napon hazatért pitvarosi katonák 10 km hosszan felszedték és elvitték a Mezőhegyest körülvevő drótkerítést. Majd éjjel fegyveresen betörték a külsőmezőhegyesi kerületbe, és elhajtottak 261 választott kant. 3-án hajnalban megismételték sikeres akciójukat, ezúttal Belsőfecskestről anyakocákat vittek el.¹⁸ Ambrózfalváról is fenyegető hírek érkeztek. Ilyen helyzetben telt el egy-két nap, azután egyszerre három oldalról indult meg a rendcsinálás. A ménesbirtokok minisztériumi főigazgatósága már négy évvel korábban elrendelte, hogy tiszt vezetéssel polgárőrség alakuljon minden birtokon. Fegyverről, lőszerről is gondoskodtak. Az első támadások után Mezőhegyesen valóságosan is megalakult ez a fegyveres testület, nemzetőrség néven. Tagja lett minden fegyverfogható tisztviselő, hadviselt iparos, valamint méneskari altiszt. Früstök László erdőmérnök lett a nemzetőrség parancsnoka. Azért esett rá a választás, mert nem lévén keze alá konvenció cseléd beosztva, nem volt népszerűtlen a birtokon. Minden major védelmét megszervezték, ezek a központi őrségre támaszkodtak. 280 taggal alakult meg a nemzetőrség, később létszámát 160 tagra csökkentették.¹⁹

Közben november 3-án 50 katona érkezett a községbe Szegedről. E katonák méneskari altisztekkel megerősítve, Racsmány Péter méneskari százados vezetésével november 4-én körülfogták Pitvarost, és visszavették az elhajtott sertéseket. Racsmány Péter „rettenthetetlen bátorságával” tűnt ki, egy ellenszegülő fiatalembert ott helyben kivégeztetett.²⁰ Ugyanilyen rajtaütésszerű akciók során összeszedették a fegyvereket Csanádalbertin, Tótkomlóson, Végegyházán, Mezőkovácsházán. A rettenthetetlen Racsmány Péter nevét jegyezzük meg, a későbbiekben még találkozni fogunk vele.

A nemzetőrségen és a szegedi katonaságon kívül színre lépett egy iparos is, nevezetesen Kiss Ernő „erősen szocialista érzelmű” asztalos. Ő nem volt mezőhegyesi. Nyolc hónappal a forradalom kitörése előtt Marosvásárhelyről jött a ménesbirtokra, a központi építészetben kapott munkát. Kiss Ernő szervezett szociáldemokrata volt, eszméiért korábban börtönt is szenvedett. „Nevezett vérbeli szocialista és nagy idealista . . . ez az ember oly tekintéllyel és energiával tudta jobb érzését munkás és iparos társaiba átömleszteni, hogy a fosztogatók rövid időre meghökkentek, s engedelmessé váltak.” — írta róla Koszits Pál jószágigazgató.²¹

A Károlyi-kormány által is olyannyira óhajtott rend Mezőhegyesen helyreállt, sőt egy biztonságos sziget lett a még mindig forrongó falvak között. Itt

keresett menedéket a járási főszolgabíró és egy környékbeli földbirtokos család is. Az élet menete visszazökkent tehát a rendes kerékvágásba, de megindult a ménesbirtok munkásságának szervezkedése. Gazdasági érdekvédelem céljából indult ez a szervezkedés, de már a kezdet kezdetén magán hordozta a későbbi politikai mozgalom jegyeit. Vezető- és hajtóerejét az iparosok adták, ugyanígy volt ez más uradalmakban is: „... ha van Magyarországon mezőgazdasági szervezett proletárság, az legelső sorban kint a majorokban, falvakban foglalkoztatott kovácsoknak, bognároknak, gépészeknek, ipari munkásoknak köszönhető” — mondotta Hamburger Jenő.²²

Bizonytalanságot mutatnak a kezdeti lépések, nem is csoda, hiszen a ménesbirtok igazgatósága korábban gondosan ügyelt arra, hogy ne jöhessen létre semmiféle munkásképviseleti szervezet, amely akárcsak elvben is korlátozhatná hatalmát. Így aztán a forradalom után felszínre törő aktivitás sokszor nem találta meg a megfelelő formát.²³

A lassan-lassan kiformalódó közigazgatási, politikai, érdekvédelmi szervezetek bemutatását a helyi nemzeti tanáccsal kezdjük. Az Országos Nemzeti Tanács a törvényhatóságok első tisztviselőit szólította fel a helyi nemzeti tanácsok megalapítására. A Budapestről érkező novemberi körtáviratok nyomatékosan hangsúlyozták, hogy a nemzeti tanácsok alapvető feladata a rend helyreállítása és fenntartása. Mezőhegyesen kissé megkésve, csak decemberben alakult meg a nemzeti tanács. A tanácsban az iparosok, szegődményesek túlsúlya mellett minden réteg, sőt minden foglalkozási csoport képviselve volt, mégpedig úgy, hogy a mérsékelt elemek elsőprő többségbe kerültek. Horváth Imre uradalmi géplakatos lett a nemzeti tanács elnöke, jegyzője pedig Szilágyi János díjnok. A tanács összetételét jelzi, hogy tagja volt Koszits Pál, a birtok jószágigazgatója, Malbaszky Milán, a cukorgyár igazgatója és Czitó Győző jegyző. A nemzeti tanács legbefolyásosabb embere Kiss Ernő volt.²⁵ A nemzeti tanács a községházán tartotta üléseit, hetente 3—4 alkalommal, az estéli órákban. Elsősorban élmezési, ruházati és segélyügyeket tárgyaltak. A helyi nemzeti tanács — ez már összetételéből is adódott — meg sem kísérelte a hatalom megragadását, sőt mellette folyamatosan működött a régi községi adminisztráció. A képviselőtestület is megtartotta soros üléseit. Annyi változás történt mindössze, hogy a képviselőtestületi ülésekre a Szociáldemokrata Párt kérésére a párt két tagját is meghívták. A nemzeti tanács helyi szervezetének szerepe gyakorlatilag a szociális kérdésekre korlátozódott.

Sokkal nagyobb súllyal bírt az iparosok és szegődményesek tényleges politikai és gazdasági érdekképviseletét ellátó Szociáldemokrata Párt és a párttal együttműködő — gyakorlatilag annak kisebb szervezeti egységeit képező — szakszervezet. Sem a Szociáldemokrata Pártnak, sem a szakszervezetnek nem volt előzménye Mezőhegyesen. Így szervezeteik kiépítése lassan, gyakori átfedések közepette indult. A párt előkészítő bizottságát iparosok hozták létre, de helyet kaptak benne díjnokok is. A Szociáldemokrata Párt helyi szervezete 1918 novemberében alakult meg. Elnöknek egy ipari munkást, Danczkai Pétert választották. A párt titkára a díjnokok közül került ki. A titkár, Rosenberg Alfréd, a második ülésen lemondott, helyét Reichmann Zsigmond méneskari

állatorvos foglalta el.²⁶ Ő volt a legradikálisabbak hangadója Mezőhegyesen. November első napjaiban megakadályozta, hogy a ménesparancsnok katonákat küldjön egy megtámadott birtokos megsegítésére. Minden lehetséges módon terjesztette nézeteit, előadásokat tartott, éjjelente a kerületi majorokban lakó cselédekhez járt ki. A forradalom után elbocsátott cselédek zöme őt mondta „felbujtónak”. Mindazonáltal szűk rétegre támaszkodhatott, mert a nemzetőr iparosok között Früstök, a többiek között pedig Kiss Ernő befolyása erősebb volt.

Sajátosan alakult a párt szerepe az első időkben. Vezetői a termelést kivéve minden lényeges kérdésben hallatták hangjukat, viszont nem törekedtek a helyi hatalom döntő pozícióinak megszerzésére. A Szociáldemokrata Párt időről időre megismétlődő nagygyűléseken fejtette ki programját, törekvéseit. Ezek sorából kiemelkedik a november végén tartott gyász- és hálaünnepély. Kiss Ernő — az elfogult vélemények szerint is — formás beszédben búcsúztatta el a világháború áldozatait, majd hálát adott Istennek a háború befejeződéséért, végezetül örömmel üdvözölte a „Szociáldemokrata Párt többségre jutását”.²⁷ Kiss Ernőt ettől fogva — bár hivatalosan nem töltött be vezető funkciót — a nép vezérének tekintették. Ettől a pillanattól a román megszállásig ő volt Mezőhegyes legbefolyásosabb embere, az ő szavára hallgattak legtöbben.

Kiss Ernőt az események alakítói, elszenvedői egyöntetű tisztelettel említik. A jószágigazgató véleményét már idéztük. A Tanácsköztársaság bukása utáni igazoló eljárásokat lefolytató minisztériumi kiküldött „kiválóan intelligens, erősen szocialista érzelmű ember”-nek mondta a rokkant asztalost.²⁸ Fáy Andor, a birtok egykorú krónikása „társadalompolitikailag jól képzett asztalos”-nak nevezte.²⁹ Más források kiemelik jó szónoki képességeit, agilitását, s azt, hogy mindenkivel könnyen szót tudott érteni. Személyében a képzett szociáldemokrata munkás a szeretetre, megértésre hivatkozó szelíd prófétával találkozott. Szavait, cselekedeteit minden esetben a felelősségérzet irányította. Mind ezen tulajdonságok összességének tudható be a példátlan népszerűség.

A Szociáldemokrata Párttal párhuzamosan megalakult szakszervezetben is Kiss Ernő befolyása volt a legerősebb. Elsőnek, még november legelején, az iparosok hoztak létre szakszervezeti csoportot. E csoport határozta meg a szakszervezeti mozgalom további fejlődésének alakulását. Így a tisztviselők a baloldali Magyarországi Közalkalmazottak Szövetségébe kényszerültek belépni. A Köztisztviselők Kamarájának nincs is nyoma Mezőhegyesen. A többi ménesbirtokon — Bábolna, Kisbér, Gödöllő — a tisztviselők zöme a kamara tagja lett. Erre a Közalkalmazottak Szövetsége egyesült a Fém- és Vasmunkások csoportjával, és kikényszerítette a kamarai tisztviselők átlépését.³⁰ A különbséget magyarázza, hogy Mezőhegyesen a nagy létszámú gépműhelyi és építészeti iparosság volt olyan erős, hogy diktálni tudja a tempót.

A szakszervezet kisebb egységei a foglalkozási körök szerint jöttek létre. A legerősebb iparos csoport mellett külön szakszervezeti csoportba tartoztak a díjnokok, a tanítók, a gőzekések. A cselédek között szorosabb értelemben vett szakszervezeti csoportok nem alakultak, ennek ellenére volt bizalmi rendszer, ami jól működött. A csoportbizalmiak és a cselédek bizalmi férfiai nem központi

szakszervezeti fórummal — elméletileg volt ilyen — álltak kapcsolatban, hanem a Szociáldemokrata Párttal. Kötelesek voltak a párt heti egy ülésén részt venni, ilyenkor közölték a helyi csoportok határozatait, amelyeket a párt vitt tovább, és fordítva: a párt ülésein hallottakat ismertették megbízóikkal. A párt az együttműködést azzal kívánta teljessé tenni, hogy a tisztviselőktől követelte, hogy szakszervezeti csoportjukkal testületileg lépjenek be a pártba is. 1919 januárjára tudták ezt a belépést kikényszeríteni. A díjnokok nagyobbik része már korábban tagja lett a Szociáldemokrata Pártnak. Az volt a gyakorlat, hogy az iparosok szervezeteik jegyzőjévé egy-egy díjnokot választottak, akiknek nem volt merszük kitérni a megtisztelő választás elől.

A szakszervezet elnöke ugyanaz a Racsmány Péter lett, aki november 4-én még Pitvaroson vitézkedett. Hogyan történt a nem mindennapi pálfordulás? Racsmány pitvarosi szereplése után számolatlanul kapta a fenyegető leveleket. Egyidejűleg szocialista tartalmú könyveket kezdett olvasni. Friss olvasmányélményei, illetőleg a fenyegetések hatására fordított köpönyeget. Mint buzgó neofita, a legradikálisabbak egyike lett. Az ellentétes érzelmeket kiváltó kép értékeléséhez a mindig objektív Látrányi Sándortól, Hamburger Jenő rokonától és volt iskolatársától idézünk egy mondatot: „Racsmány százados egy végtelen ostoba ember.”³¹

Mind a novemberi változások idején, mind a továbbiakban a ménesbirtokon változatlanul folyt a munka: „... a vezetést sikerült a veszedelmes elemek leszorításával oly egyéneknek kézberagadni, akik alkalmasak lesznek arra, hogy a kétféle világnézet közötti feszültség veszedelmessé ne fajuljon” — fogalmazta meg reményeit a birtok egyik gazdatisztje.³²

A bemutatott szervezetek megalakulásával — befolyásuk lassú növekedése közepette — Mezőhegyesen lezárult az októberi forradalom hatására meginduló események első szakasza. A további — úgyszintén novemberben kezdődő, de csak később kiteljesedő és március közepéig tartó — összecsapások keretét a Szociáldemokrata Pártnak és a szakszervezetnek az igazgatósággal szemben folytatott bérharca adta.

Bérharcok a ménesbirtokon

„Mezőhegyesen a forradalom béremelésekben robbant ki — emelte ki a legfontosabb momentumot Koszits jószágigazgató —, elől természetesen itt is az iparosság járt.”³³ Tíz évvel korábban rendezték utoljára az iparosok béreit, s a közben eltelt évtized hozott magával egy hosszú, keserves háborút, inflációt, fejadagrendszert; még ruhákat sem lehetett beszerezni. Három hullámban zajlott le az iparosok bérkövetelési mozgalma. Először november 7-én ültek össze, hogy kívánságaikat összefoglalják, másodszor december 10-én. Ezek az ülések szertartásos rendben zajlottak le. Korelnök vezette, hattagú bizottságot választottak a módoszatok összeállítására. A bizottság két elnökből — az egyik Danczkai Péter, a párt helyi elnöke volt —, jegyzőből és három bizalmiból állt. Először a korelnök a résztvevőkhöz fordult és felkérte őket kívánalmaik előterjesztésére:

„... előzetes megállapodás végett a jelenlevő összes szakmabeli elvtársak ki-külön adja elő a jövőre nézve teljes igényeiket a munkáltatóval szemben”³⁴ A pontokba szedett követelések továbbvitele, megvalósítása a bizalmiak feladata volt.

Az iparosok által összeállított első listát az igazgatóság azonnal pártolólág felterjesztette a budapesti főigazgatósághoz, a másodikat már nem akarták elfogadni. A főigazgató által engedélyezett legszélső határt közölték az iparosokkal — január 24. —, azok a kompromisszumos megoldást nem fogadták el. Új határozatot hoztak — január 25. —, ezt a kialakult kényszerhelyzet nyomása alatt az igazgatóság kénytelen volt elfogadásra javasolni.

Vegyük sorra témánként a követeléseket:

1. Az első csoportba az ipari munkások *munkavállalói státusával* kapcsolatos kívánalmakat sorolhatjuk. „Valamennyi munkás havidíjas legyen” — mindhárom alkalommal ez a kívánság állott az élen. Elfogadása annyit jelentett, hogy az ipari munkások alkalmazásánál megszűnt a szegődményes és rapidíjas kategória. A fontosabb az, hogy ipari munkást nem lehetett többé cselédi jogállás szerint, egy évre szóló szerződéssel felfogadni. A követelések második változata nívumot is tartalmazott az elsőhöz képest: *Csakis szervezett munkás alkalmazható a birtokon* — kötötték ki.

2. A kívánások második tematikai körébe a *munkabérekkel*, a *bérezési rendszerrel* kapcsolatos pontok tartoztak. A novemberi változat először az új besorolási rendszerről határozott. Eszerint az iparosokat ötévenként kellett magasabb fizetési osztályba sorolni. Az átsorolás 33%-os készpénzjárandóság-emelkedéssel járt. Decemberben a készpénzjárandóság 150%-kal való felemelését kérték, drágasági és háborús segély címén. Ekkor még változatlanul hagyták a fizetési osztályokat, de megváltoztatták az osztályba sorolást végző bizottság összetételét. A mester, a művezető, a hivatalfőnök mellett *első helyre a bizalmiak kerültek*. Az utolsó, januári változat egy tollvonással megszüntette a hatlépcsős fizetési rendszert, helyére négy bérosztályos szisztémát állítottak. Az aprólékos differenciálást erős egyenlősítés váltotta fel. **(1. táblázat)** A havidíjas és rapidíjas kategóriát az előző besorolást csak részben fedő „nős”, illetve „nőtlen” iparos megnevezés váltotta fel. A két alapkategória közötti differenciálás külső, szociális szempont alapján történt. A nem családfenntartók a terményjárandóság 60—90%-át kapták. A segédmunkások mint családfők szintén teljes terményjárandóságot kaptak, mint a nős iparosok. Ezt is a szociális szempontok figyelembevétele magyarázza. A fizetési osztályok összevonásával párhuzamosan csökkent az egyes osztályok közötti távolság. A teljesítmény fokozását célzó bérezési szisztémát egy erősen nivelláló bértáblázat váltotta fel. Volt ennek az új bérezési rendszernek egy sajátos következménye: az infláció miatt a nagyobb bérek — amelyeknek kisebb hányadát tette ki a termény —, gyorsabb ütemben apadtak.

Abszolút értékben milyen különbség mutatkozik a korábbi bérekhez képest? 1914. július 1-jén 2,96 K. volt a havidíjasok egy munkanapra eső bére. Ez novemberben 8,20 K-ra, januárban 19,45 K-ra emelkedett, azaz hat és félszere-

1. táblázat

Az iparosok 1919. január 1-jével bevezetett bértáblázata³⁵

Az iparos beosztása	Terményjárandóság egy évre							Összesen K	Készpénzjárandóság egy évre			Egy évi teljes járandóság** K
	búza q 64 K/q	árpa q 52 K/q	tej l 1, 24 K/l	dorong- fa m ³ 22,4 K/m ³	kukorica q 52 K/q	vete- mény- föld □ öl 35K/100 □-öl	burgonyaföld □ öl		havi bér K	100% drágasá- gi pótlék K	összesen K	
művezető	12	4	1460	20	12	200	200	3998,40	300	300	7200	11 198,40
művezető-helyettes	12	4	730	14	12	200	200	2958,80	260	260	6240	9 198,80
nős iparos I. oszt.	12	4	730	14	12	200	200	2958,80	220	220	5280	8 238,80
II. oszt.	12	4	730	14	12	200	200	2958,80	200	200	4800	7 758,80
III. oszt.	12	4	730	14	12	200	200	2958,80	180	180	4320	7 278,80
IV. oszt.	12	4	730	14	12	200	200	2958,80	160	160	3840	6 798,80
nőtlen iparos I. oszt.	A nős iparosok terményjárandóságának 90%-a.							2662,92	220	220	5280	7 942,92
II. oszt.	A nős iparosok terményjárandóságának 80%-a.							2367,04	200	200	4800	7 167,04
III. oszt.	A nős iparosok terményjárandóságának 70%-a.							2071,16	180	180	4320	6 391,16
IV. oszt.	A nős iparosok terményjárandóságának 60%-a.							1775,28	160	160	3840	5 615,28
segédmunkás I. oszt.	12	4	730	14	12	200	200	2958,80	140	140	3360	6 318,80
II. oszt.	12	4	730	14	12	200	200	2958,80	120	120	2880	5 838,80
III. oszt.	12	4	730	14	12	200	200	2958,80	100	100	2400	5358,80
tanonc*	I. éves	—	—	—	—	—	—	—	3	—	900	900,00
II. éves	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	1200	1200,00
III. éves	—	—	—	—	—	—	—	—	5	—	1500	1 500,00
IV. éves	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—	1800	1 800,00

* A tanoncok napidíjat kaptak.

** 1919. január végi értékek szerint.

sére. Természetesen a bérek reálértéke az infláció miatt nem emelkedett ilyen mértékben. 1919 januárjában a fémipari munkások bére napi 21,36—38 korona között mozgott. A mezőhegyesi gépműhely ugyanolyan szintű munkát végző iparosainak bére még így is jóval a városi munkásoké mögött maradt.³⁶

3. *Munkaidő.* Az első kérvény még nem szólt a munkaidőről, a második és harmadik a központban dolgozók munkaidejét 8 órában, a kerületekben dolgozókat 10 órában állapította meg. Íme, a központban és a kerületekben alkalmazott — volt szegődményes — iparosok között még mindig lényeges különbségek maradtak.

4. A *szociális jellegű kívánalmak* intézkedtek a biztosításról, a nyugdíjról és a családi pótlékról.

5. Nagyon fontosak a *kulturális követelések*. Már novemberben határozottan kijelentették az iparosok, hogy *elengedhetetlenül szükséges egy négyosztályos polgári fiúiskola felállítása*. A községben csak elemi és tanonciskola volt. Befolyást akartak szerezni az iskolaszékekben is: követelték, hogy a tisztviselők, díjnokok, iparosok, altisztek számarányuknak megfelelően legyenek képviselve. Korábban a tanítói kar sem küldött választott képviselőt az iskolaszékbe.

6. Az utolsó pont jelentette az előzőek garanciáját. Az új típusú ellenállási záradék a következőképpen hangzott: „*A munkások szabad szervezkedése és ebből kifolyólag a bizalmi férfiak elismerése.*”³⁷

Az iparosok és a ménesbirtok megállapodása alapvetően új helyzetet teremtett. Az uradalom által alkalmazott iparosok a városi nagyipari munkásság jogait szerezték meg maguknak. Olyan garanciákat építettek be a megállapodásba, amelyek biztosították a munkáltató és a munkavállaló egyenrangúságát.

Feltűnő, hogy az iparosok kérvényei sehol sem említik a cselédeket, még az iskolaszéki arányos képviselőnél sem. Csupán kisebb csoportoknak sikerült az ipari munkások közé emelkedni. A szegődményesek közül verbuválódott gőzekések a gépkezelői tanfolyam elvégzése után már iparosoknak tekintették magukat. Az első adandó alkalmat felhasználták arra, hogy deklarálják ipari munkás voltukat. Ez az apró epizód pontosan mutatja, hogy a szegődményesek szemében milyen vonzó volt az iparosi státusz, s azt is, hogy ők a forradalom ideje alatt sem tudtak hasonló helyzetet teremteni maguknak.

Tehát összehangolás nélkül, párhuzamosan zajlott az iparosok és a cselédek bérmozgalma. Vizsgáljuk meg a cselédekét is. Ennek is több stációja volt. Az első béremelésre forradalom nélkül is sor került volna. A birtok cselédségének terményjárandóságát 1907-ben, készpénzjárandóságát 1913-ban rendezték utoljára. Az igazgatóság is elismerte, hogy ezzel a bérezéssel a háború után már nem lehetett cselédet kapni, mert nem fedezte a létfenntartást. Fogarason, Bábolnán és Kisbéren már a háború alatt duplájára emelték a készpénzt. Ilyen előzmények után az első béremelési kérelem elnyerte az igazgatóság támogatását. A béremelés arányának és összetételének szemléltetésére a legnépesebb alkalmazási csoportban élvezett járandóságot választottuk ki. **(2. táblázat)** A baromfi- és sertéstartás változatlanul maradt. Az 1918. évi decemberi árakat véve alapul, 34%-kal

2. táblázat

A szekeres béresek teljes járandósága a háború előtt és 1918-ban³⁸

A járandóság összetevői	Az 1907, 1913-as rendezés szerint	1918 novemberétől
Kézpénz	168 K	540 K
Búza	1200 kg	1400 kg
Árpa	200 kg	400 kg
Szalonna	56 kg	56 kg
Só	28 kg	28 kg
Tej	255 l	365 l
Rózsefa	24 m ³	24 m ³
Tengeriföld	1200 □-öl	1600 □-öl
Veteményföld	100 □-öl	100 □-öl
Burgonyaföld	100 □-öl	100 □-öl
Összérték*	2434,4 K	3265,4 K

* 1918. novemberi árakat számítva

emelkedett az összes járandóság értéke. A látszólag magas béremelés valójában nem is volt olyan magas. A terményjárandóság csak 20,3%-kal emelkedett a 321,4%-kal emelkedő kézpénzjárandósággal szemben. Előre lehetett látni, hogy az infláció hamarosan elolvasztja a béremelés egy részét, s újabb bérmozgalom fog kezdődni.

Közben az igazgatóság erős aggodalommal szemlélte a Csanád megyei állapotokat: „A leszerelt katonák egyáltalában nem akarnak munkába állni, sem a községekben lakók, sem a földbirtokosoknál lakók.” — konstatálták november végén.³⁹ A megyében alig csökkent a falvak forrongása. Az első béremelés gyors keresztülvitelének nagy szerepe volt abban, hogy Mezőhegyesen a november közepére kialakult nyugalmi helyzet nem változott meg. Munkába álltak a leszerelt katonák — mintegy 450 fő — és „aránylag nyugodtan” dolgoztak.

Nézzünk szét a szomszédos birtokokon: „[A cselédek] lehetetlen magas béreket és konvenciót követelnek, melyet, ha meg nem kapnak, megtagadják a munkát.” — jellemezte a megyei állapotokat az egyik Földművelésügyi Minisztériumhoz intézett jelentés.⁴⁰ Purgly Emil tompapusztai birtokán a cselédek nem dolgoztak, az állatokat gyerekek látták el 10—15 koronás napszámért. A bánkúti főhercegi uradalomban ugyancsak állt a munka, mert a birtok nem teljesítette a követeléseket. Hosszas tárgyalások után abban egyeztek meg, hogy a Mezőhegyesen fizetett béreket fogják kapni. A makói püspöki uradalomban földben maradt a cukorrépa egy része, a kiszedett is elszállításra várt. Szántatlanul, vetetlenül maradtak a földek. Mezőhegyesen csak a környékbeli munkásokkal dolgozó cukorgyárban volt munkaerőhiány. November 1-jétől december 12-ig szünetelt a munka, ekkor napi 22 K-s bérért — októberben 6—7 K volt — sikerült az üzemet megindítani.⁴¹

Ahogy azt sejteni lehetett, a békeidőben elképzelhetetlenül magas, 34%-os béremelés rövid idő alatt kevés lett. Egy részét elvitte az infláció, a maradék egy

hónap múlva már nem elégítette ki a birtok munkásait. Szerepük volt ebben a Mezőhegyesen munkát vállaló „falusiaknak” is. A cukorgyár mellett a ménes is környékbeli munkásokat alkalmazott szétszéledt katonái helyett. Ezek a környékbeli munkások vitték az elszigeteltséget áttörni még mindig nem tudó ménesbirtoki cselédek közé a falvak forrongó hangulatát. A megye más birtokaiban folyó bérharcok híre is eljutott így Mezőhegyesre. Az egyre emelkedő bérekről értesülve Koszits Pál szomorúan jegyezte meg: „... a birtokosok mindig jobban fizették a cselédeknek, napszámosokat, holott a ménesbirtok belterjességénél fogva mindenkor jobban kihasználta a munkaerőt.”⁴²

Időközben az uradalmi cselédek helyzetének rendezésére a Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetsége 1919. január 12-re összehívta az országos cselédkongresszust. A kongresszus 625 küldötte között Csanád vármegye 6 képviselője is ott volt.⁴³ Sajnos nem tudtuk kideríteni, hogy volt-e mezőhegyesi a csanádiak között. Annyi bizonyos, hogy a cselédkongresszus és nyomában a kollektív szerződésekre kezdődő harc hatása Mezőhegyest sem kerülte el. A februárban megkötött kollektív szerződések soha nem látott magas béreket biztosítottak a cselédeknek. A FÉKOSZ-nak, a baloldali szociáldemokrata vezetőknek nem titkolt célja volt ezzel a nagybirtokok egybentartása, azaz földosztás helyett termelészövetkezetek alakítása a szocializált birtokokon.⁴⁴ Csanád megyében először a birtokosok reagáltak az új helyzetre. 1919. február 4-én értekezletet tartott a Csanád megyei Gazdasági Egyesület. Színhelynek a biztonságosnak ítélt Mezőhegyest választották. Az ülés vezérszónoka, a később földművelésügyi miniszteri tisztet is betöltő Purgly Emil volt. Az uradalmak tulajdonosait a cselédbérek tekintetében egységes, kartellszerű megállapodásra hívta fel, amelyhez minden körülmények között ragaszkodniuk kell. Csak a szervezettség segít a szervezett munkásnéppel szemben — hangoztatta.⁴⁵ A gazdasági egyesület időhúzó taktikája miatt nem jutottak el a megegyezésig a munkavállalókkal folytatott tárgyalások; Csanád megyében nem jött létre kollektív szerződés. Összehangolás nélkül folyt még márciusban is az egyes birtokok cselédségének bérmozgalma.

Mezőhegyesen is elszigetelten, de meglehetősen vehemenciával zajlott le az új bérkövetelési akció. A ménesbirtok igazgatósága iránti bizalmatlanság mutatkozott meg abban, hogy az új kérelmet közvetlenül a földművelésügyi miniszterhez továbbították. Hiába, mert a minisztériumból visszaküldték azt a mezőhegyesi igazgatósághoz. Kétszer tárgyalt az igazgatóság a cselédek bizalmijaival, először március 15-én, de csak egy hét múlva tudtak megállapodni. Az igazgatóságnak kellett engedni, csekély módosításokkal elfogadták az új követeléseket. A minisztérium a termelés folyamatosságának minden áron való fenntartását kívánta.

A szomszédos birtokosok közül nem egyet újra sztrájk fenyegetett. Egy nappal a mezőhegyesi megegyezés előtt Blaskovits Ernest táviratozott kétségbeesetten a Földművelésügyi Minisztériumba: „Cselédségem a makói munkástanács hozzájárulásával ma tudomásomra hozta, hogy ha bérköveteléseiket — melyek teljesíthetetlenek — el nem fogadom, úgy a békéltető bizottság be nem várásával négy nap múlva beszüntetik a munkát . . .”⁴⁶ A ménesbirtok igazgatósága nem

akart a szomszédos birtokosok sorsára jutni, s január elsejével visszamenőleg elfogadta az új bértáblázatot. (3. táblázat)

Legszembetűnőbb a bércategóriák összevonása. Korábban a munkabeosztás szerint eleve 20 kategória volt, legtöbb bércategória a ménesbirtokon töltött évek száma szerint tovább bomlott I., II., esetenként III. fizetési osztályra. A bérrendezés csakúgy, mint az iparosoknál, megszüntette ezt az erős differenciálást. Eredetileg mindössze három bérosztályt kértek a cselédek, az igazgatósággal való tárgyalás után lett belőle négy. Párhuzamosan kérték a jutalmazási rendszer eltörlését is. A jutalom korábban jelentős motiváló tényező volt. A nivelláló törekvés erősebben érvényesült, mint az iparosoknál. Gyakorlatilag valamennyi felnőtt, teljes munkabírású férfi az első fizetési osztályba tartozott. Kiiktatódott tehát a két legfontosabb motivációs tényező: a járandóság emelkedésének lehetősége és a jutalmazás. Nem kétséges, hogy ez a bérezési szisztéma a teljesítmény visszaeséséhez vezetett volna normális körülmények között is. Az év közepén már a szegődményesek egy része is kritizálta az egyforma bérezést: „A tisztességes megélhetéssel munkát találók kezdték megelégedni az egyenlő fizetést.”⁴⁸ Az igen korán mutatkozó elégedetlenség bizonyossá teszi, hogy hosszú távon nem vált volna be az új bérezési szisztéma.

Az I. osztályba sorolt felnőtt szegődményes éves járandósága 79%-kal haladta meg a békebelit. A készpénz összevetésétől eltekintünk, ennél sokkal fontosabb, hogy a terményjárandóság minden eleme növekedett. A háború alatt a felnőtt szegődményes 14 q gabonát kapott, 1919-ben 22 q-át. Az eredetileg is egyedülállóan magas, 56 kg-os szalonnajárandóság 80 kg-ra emelkedett. 500 négyszögöllel nőtt az illetményföld területe. A márciusi értékek szerint a teljes járandóság 76,5%-át tették ki a naturáliák. A járandóság összetételének eltérő volta miatt a cselédek bére jóval stabilabb volt, mint az iparosoké.

A már említett vármegyei gazdasági egyesületi ülésen 4745 K összértékben határozták meg a birtokosok által fizethető legmagasabb bért.⁴⁹ A mezőhegyesi igazgatóság nem tudta tartani magát ehhez a megállapodáshoz. Ám voltak olyan országrészek, ahol a mezőhegyesit is jóval meghaladó béreket kényszerítettek ki az uradalmak munkásai. Somogy megyében a februárban megkötött kollektív szerződés szerint 1208 korona készpénz mellett 24 q gabona, 2400 négyszögöl illetményföld járt minden cselédnek.⁵⁰

Vessünk egy pillantást az üzemi oldalra is. A ménesbirtok 1917/18. évi tiszta jövedelme 12 623 190 K volt. Az 1919. évi bér 4 646 342 K-val növelte meg a ráfordítási költségeket.⁵¹ A nagyon belterjesen gazdálkodó ménesbirtok elbírtta ezt a plusz terhet, azonban a kevésbé intenzíven kezelt üzemek nyeresége ugyanilyen bérek mellett kérdésessé vált volna.

A béremeléssel párhuzamosan fogadta el a ménesbirtok vezetése a cselédek új szolgálati szabályzatát. Ennek legfontosabb pontjai a következők voltak: 14 évnél fiatalabb gyermek nem alkalmazható, vásár- és ünnepnapokon az állatgondozók kivételével teljes munkaszünet, munkaidő-csökkentés, évi 8 nap szabadság, a háború alatt vagy a birtokon megrokkantak bérének rendezése.⁵² A szolgálati szabályzatban megfogalmazottak egy része nem volt új. 14 évnél fiatalabb fiúkat korábban sem alkalmazták a birtokon. A vásár- és ünnepnap

3. táblázat

A cselédek 1919. január 1-jével bevezetett bértáblázata⁴⁷

bérosztály	járandóság egy évre											a termény- járandóság értéke összesen K	az évi teljes járandóság összesen** K
	kész- pénz K	búza q 75 K/q	árpa q 52 K/q	szalon- na kg 16 K/kg	tej l 1,75 K/l	dorongfa m ³ 46 K/m ³	rőzse m ³ 15 K/m ³	tengeri föld □-öl 500 K/kh	veteményföld □ öl	burgonyaföld □ öl	csizma, szűr vált. K		
I.	1200	16	6	80	730	6	16	1600	100	200	400	5604,90	6804,90*
II.	900	12	4,5	60	365	—	—	1600	—	—	400	3641,75	4541,75*
III.	600	10	3	50	365	—	—	1600	—	—	400	3244,75	3844,75
IV.	400	8	2	40	365	—	—	1600	—	—	400	2882,75	3282,75

* Az I., II. fizetési osztály teljes járandóságában még: 40, ill. 25 kg só. (ár 0,36 K/kg)

** 1919. márciusi értékkel számolva.

munkaszünet is járt, csak a betakarítási munkacsúcsok — pl. aratás — idején dolgoztak vasárnap is, de ezért a munkáért ünnepi pótlék járt.

Az iparosok és a szegődményesek kívánalmi szembenálló különbséget mutatnak. A szegődményesek figyelme elsősorban a bérekre koncentrálódott. Szó sincs benne iskolaszékről s más kulturális jellegű követelésekről. A döntő különbség az, hogy a cselédek semmiféle biztosítékot nem kötöttek ki. Nem is próbálták meg legitimizálni érdekvédelmi szervezeteik működését.

Még egy összehasonlítást kell elvégeznünk a bérekkel kapcsolatban. Hogyan alakult egy mezőhegyesi cseléd család jövedelme egy parasztgazdasághoz viszonyítva? A válasz átvezet a szocializálás vagy földosztás kérdéséhez. Egy három keresőből álló mezőhegyesi család — családfő, 18 éves fiú, 15 éves fiú — 34 q búzát, 11 q árpát, 170 kg szalonnát kapott évente a terményjárandóság fejében. 45 q szemestermény a kisbirtok 6—7 mázsás átlagtermésével számolva, 6,4—7,5 kh hozamának felelt meg. Ehhez jött 3 1/4 kh illetményföld. 9,6—10,7 hold jövedelmét élvezte egy ilyen család. Számításunkban nem szerepel az a tőke, amely 10 hold föld üzemmé való kiépítéséhez szükséges.⁵³

Földosztás vagy szocializálás?

A szegődményesek bérharcának utolsó fázisával egy időben újabb forradalmi hullám söpört végig a környékbeli falvakon. Mint láttuk, a ménesbirtokot körülvevő — részben telepes — községek parasztságából már novemberben elemi erővel robbant ki a birtok iránti gyűlölet. Alig várták a földosztás megkezdését, már 1918 decemberében jelentős területek átadását követelték. A környéken a ménesbirtok kivételével csak Dombegyházán volt egy 2000 kh-as uradalom, így minden szem Mezőhegyesre szegeződött. 1919 februárjában a megye nem egy községében a földosztók már fegyverkeztek.⁵⁴ Türelmetlenségüket csak szította a szomszédos Csongrád megyében megkezdett ideiglenes birtokrendezés. A birtok vezetősége a Földművelésügyi Minisztériumhoz, a ménesbirtokok főigazgatójához fordult segítségért. A minisztériumban ígéretet is tettek arra, hogy „körömszakadtáig védeni fogják” Mezőhegyest, s valóban, minden hozzájuk érkező kérelmet elutasítottak.

A birtokreform előkészítésére összehívott szakemberek egy részének — köztük Varga Jenőnek — az volt a véleménye, hogy a köz- és tudományos célokat szolgáló állami birtokok fenntartandók.

1919. február 16-án látott napvilágot a Buza Barna-féle földtörvény. Ha lehet, még tovább fokozódott a földosztás iránti várakozás. Nagybánhegyesi küldöttség járt a Földművelésügyi Minisztériumban, s követelte a földosztás azonnali megkezdését. Csanádapácáról a megye kormánybiztosához intéztek február 21-én hasonló kérelmet. Sorolhatnánk tovább. A legdrasztikusabb lépésre Ambrózfalva szánta el magát, márciusban pár száz holdat elfoglaltak a ménesbirtok területéből.⁵⁵

Míg a szomszédos falvak levegője izzott a földkérdés megoldatlansága miatti feszültségtől, addig Mezőhegyesen a bérek állottak a középpontban. A megka-

pott magas bérek teljesen kielégítették a cselédség igényeit, sőt „az iparosság meg, Mezőhegyesen elég nagy számot képviselvén, a földosztásnak határozottan ellene volt, mert a megosztott birtokokon a nagy gépüzem megszűnván, egyenesen kenyerét veszítette volna el.”⁵⁶ Egyetlen nyoma van a földosztás követelésének, a nemzetőrségből kiközösítettek egy személyt, mert a „Károlyi-féle” földosztást követelte. A március közepére kialakult helyzet egységesen szembefordította Mezőhegyes népét a környékbeli falvakkal, remek lehetőséget biztosítva ezzel a ménesbirtok igazgatóságának. Nem volt ez egyedi, néhány hasonló példa: „... Magyartésen (Csongrád megye) azért nem kívánnak földet, mert a mai nagy bérek mellett mint cselédek többet keresnek...”; „Biharban négy községben azért nem kívánnak földet, mert a mai bérek mellett mint cselédek többet keresnek...”; „... Baronyban (Veszprém megye) ... a magas bérek mellett mint cselédek többet keresnek...”⁵⁷

Két „földosztó bizottság” Mezőhegyesen való megjelenése készítette egyértelmű állásfoglalásra az igazgatóságot. Az első Pitvaros igényeit jelentette be, a második Nagylakét. Ez volt igazán félelmetes. Nagylak 12 000 holdra tartott számot, azaz a birtok több mint 1/3-ára. Mi várható a többi kilenc községtől? — tette fel a kérdést Koszits Pál. „Összehívtam Mezőhegyes közönségének minden rétegéből egy bizottságot — folytatja —, feltártam, miről van szó, hogy nézetem szerint csak úgy menthetjük meg az ország érdekében Mezőhegyest, ha bejelentjük mindnyájan igényjogosultságunkat, és annak kielégítését Mezőhegyesen kérjük, és a ménesbirtokot kezeljük továbbra is úgy, mint eddig...”⁵⁸ Osztatlan egyetértés fogadta a tervet. A szakszervezeti bizalmiak is jelen voltak. Koszits az elmondottakhoz még azt is hozzátette, ha csillapul a helyzet, minden visszakerül a régi kerékvágásba. A felparcellázás megakadályozása mellett döntött a Szociáldemokrata Párt helyi szervezete is, csak a kezdeményező és végrehajtó szerepet kívánta magának, sikertelenül. A március 15-ei nagyszabású ünnepi gyűlésen Kiss Ernő is a birtok egybentartása mellett foglalt állást: „Mezőhegyes terített asztal, itt ülünk mindnyájan körülötte, de jaj annak, aki az abroszt le akarja rántani.”⁵⁹

24 tagú bizottságot választottak a szocializálás végrehajtására. Képviselve voltak a tisztviselők, a tanítók, a szegődményesek és az iparosok. Hunyadi István fővegyész került a bizottság élére, mint Früstöknek, neki sem volt szegődményes beosztottja, ez nagyban emelte népszerűségét. Munkáját azzal kezdte, hogy valamennyi mezőhegyesi irányítót felkérte a maradásra és a munka folytatására. Közvetlenül a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt küldöttség útján jelentették Buza Barnának a szocializálást. A források tanúsága szerint a meglepődött földművelésügyi miniszter a deputáció egyik tagjához, Agócs Józsefhez fordulva a következőket mondta: „... lehetetlen, hát magának nincs kedve Mezőhegyesen birtokosnak lenni? Nézze, ott a csúcson is milyen szépen le lehetne kerekíteni magának egy kis darabot.”⁶⁰ Mindenesetre az események illetén fordulatát Buza Barna is tudomásul vette. A Tanácsköztársaság kikiáltásának hírével visszaérkező bizottságnak egy feladata volt még, kidolgozni az üzem új irányításának rendszerét. A március 21-e után támadt bizonytalanságot eloszlatta Csizmadia Sándor földművelésügyi népbiztos távirata: „Ménesintézet

hivatása az eddigi marad. Alkalmazottaktól ernyedetlen szorgalmat, fegyelmezett munkát kívánok.”⁶¹

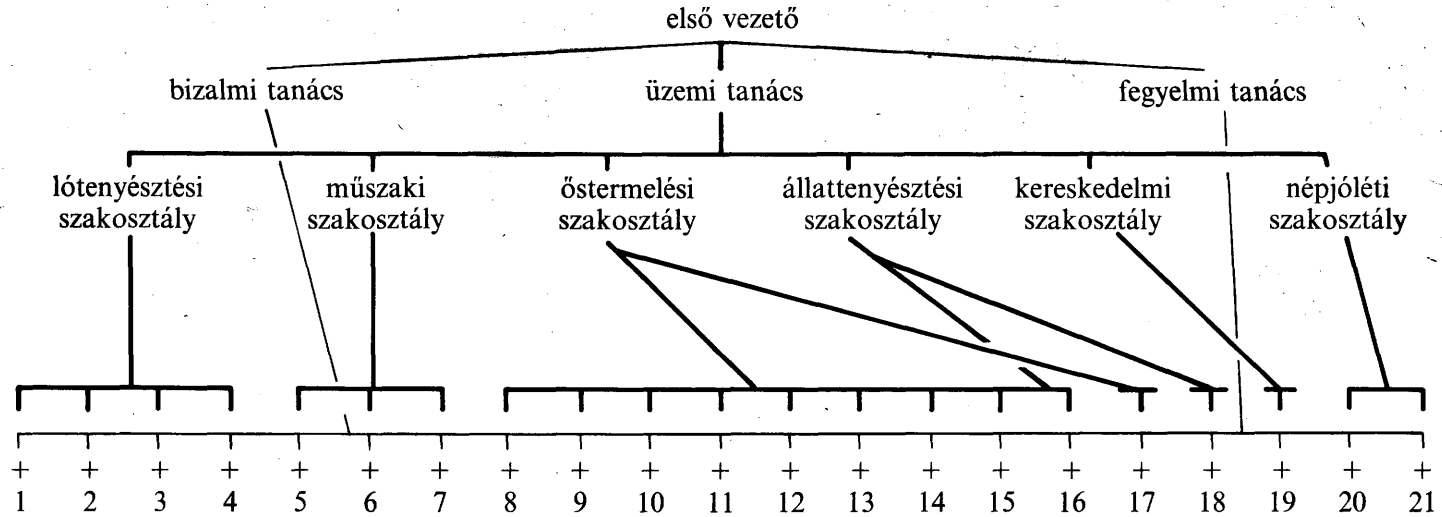
Az új üzemtervet a szocializációs bizottság kebelén belül alakult ötös bizottság hagyta jóvá, maga a terv elsősorban Hunyadi István munkája volt. Az üzemterv alapelve szerint a ménesbirtok alkalmazottai az üzem vezetésére jogot kaptak, jövedelmeiből részesülnek, az állam csak ellenőrzési jogot gyakorol. Hunyadi terve egyesítette a ménesbirtokot, a ménest, a cukorgyárat és a kendergyárat. A méneskar parancsnoka a papíron maradt beolvasztást sem tudta megbocsátani.

Az üzemterv szerint a birtok legkisebb és legalacsonyabb szintű egysége az *üzemi választmány* lett volna. **(1. ábra)** Hatáskörét nem valami szabatosan határozták meg: „Minden dolgozó ügyes-bajos dolgát, panaszát, kérelmét megtárgyalja, ha bizalmi férfi útján vagy az üzemvezetővel nem tudja megtárgyalni”. Fellebbezési fóruma a bizalmi tanács volt. Minden egyes üzem, amely üzemvezetőből és alkalmazottakból állt, jogot kapott üzemi választmány felállítására. Kétféle üzemi választmány jöhetett létre, az alkalmazás helye szerint, illetve foglalkozási csoport szerint szervezett. Ez volt az a szerv, amelyet közvetlenül választottak. Választójoga volt minden 18. életévét betöltött, egy éve a ménesbirtokon dolgozó személynek, nemre való tekintet nélkül. Választható volt minden 24. évét betöltött, egy éve Mezőhegyesen dolgozó, írni-olvasni tudó személy. A választmány létszáma az üzem nagyságától függött, minden 30 dolgozó után választhattak szótöbbséggel egy választmányi tagot.

Közbülső helyet foglalt el a *szakosztály*. A szakosztályok tömörítették a legkisebb termelési egységeket, tehát azokat az egységeket, amelyek üzemi választmány felállítására jogosultak. A szakosztályoknak termelési feladataik voltak. Korábban a gazdasági kerület volt a legkisebb termelési egység, amely az ott folyó összes munkát irányította. Az üzemterv a kerületi egységeket felbontotta: a kerületekben folyó növénytermesztési munkákat az östermelési szakosztály irányította volna, míg az állattenyésztést pedig az állattenyésztési szakosztály. Ábránk mutatja a további, elkülönített ágazatokat. A szakosztálynak hivatalból tagja lett minden üzemvezető, ugyanúgy minden üzemi választmányból egy titkos szavazással megválasztott személy. A szakosztály ülési nyilvánosak voltak, az elnök engedélyével a hallgató is indítványt tehetett, de szavazati joggal nem bírt. A szakosztályi határozatokhoz szótöbbség szükséges volt.

Az előző szervek fellebbviteli fóruma volt személyi kérdésekben, sérelmi, panaszügyekben a *bizalmi tanács*. 16 tagja közül 7-et a földművesek, 3-at az iparosok, 2-t a tisztviselők, 2-t a volt ménes alkalmazottai, 1-et a tanítók, illetve díjnokok közül választottak. A bizalmi tanács tagjait titkos választással választották, szavazati joga volt az üzemi választmányok és szakosztályok minden tagjának. A tanács elnöke az első vezető volt, szavazati jog nélkül. A bizalmi tanács ülésén is bárki részt vehetett, határozatait titkos szavazással hozta. Ugyanilyen fellebbviteli fórum volt fegyelmi ügyekben a *fegyelmi tanács*. Összetétele, választása megegyezett a bizalmi tanácséval. Nyilvános üléseken, titkos szavazással hozta határozatait, döntéseit nem lehetett megfellebbezni.

A ménésbirtok üzemterv szerinti igazgatási rendszere

1—4. ménés	8. Belsőmezőhegyes	13. Külsőkamarás	17. erdészet, kertészet	19. pénztár,	20. népnevelés
5. gépműhely	9. Külsőmezőhegyes	14. Belsőpereg	18. tehenészet, sertésenyészt., juhtenyésztés, baromfite- nyészt.	kasznárság, szertár, számvevőség	21. egészségügy
6. építészet	10. Belsőfecskés	15. Külsőpereg			
7. szeszgyár, laboratórium	11. Külsőfecskés	16. Kovácsháza			
	12. Belsőkamrás				

A termelés ügyeinek irányítására az *üzemi tanács* volt hivatott. Tagjait, az egyes szakosztályok egy-egy tagját — vezetőjét —, valamint egy-egy Mezőhegyesen dolgozó iparost és szegődményest nem választották, hanem az előkészítő bizottság nevezte ki. Az üzemi tanács elnöki tiszte mindig a szavazati joggal nem rendelkező első vezetőt illette meg. E szerv viselte a felelősséget a birtok jövedelmezőségéért. Első feladata lett volna a birtok jövődó munkaprogramjának kidolgozása.

Az egész piramis élén az *első vezető* állt. Megbízását a minisztériumtól kapta, de tiszte csak akkor foglalhatta el, ha az üzemi választmányok tagjainak 2/3-a bizalmát nyilvánította.⁶²

Az angol mintára készült, rendkívül bonyolult üzemterv elsődleges célja a gazdasági, termelési irányítás és a munkás-érdekképviselet szétválasztása volt. Készítője arra törekedett, hogy a szakmai vezetés a legnagyobb mértékben megmaradjon a gazdasági tisztviselők kezében. A termelés irányításában az első vezető, az üzemi tanács és a szakosztályok vettek volna részt. Ezen a vonalon nem a megválasztott, hanem a kinevezett tisztviselők szava döntött volna. A másik, „érdekképviseleti” vonalon érvényesült volna az alkalmazottak beleszólási joga. A termelés folyamatosságának fenntartása mellett teljes érdek- és jogvédelmet biztosított volna ez a szisztéma a ménésbirtok munkásainak. Az is nyilvánvaló, hogy az üzemterv átfedéseket, túlbonyolításokat tartalmazó első változata változtatás nélkül nem állta volna ki a gyakorlat próbáját. Feltételezhető, hogy a felesleges elemek kiiktatásával egy sajátos, két vonalon szerveződő irányítási szisztéma alakult volna ki: külső tényezőktől függetlenül működhetett volna a szakmai irányítás, mellette az üzem szervezetén belül működhetek volna az érdekképviseleti szervek. Az a tény, hogy az új üzemterv kimondta a dolgozók jövedelemből való részesedésének jogát, garancia lett volna az optimális irányítási forma kikristályosodására.

Önkéntelenül adódik az összehasonlítás a szocializált gazdaságok szervezetével. A szövetkezetekben a mezőhegyesi első vezetőnek megfelelő *intéző* mellé választottak *intézői tanácsot*, amelyeknek ugyancsak a fegyelmi és személyi ügyekben volt végleges döntési joga. *Közgyűlés* választotta az intézői tanácsot, a közgyűlés egyéb funkcióit nem dolgozták ki. A gazdasági vezetés kérdéseibe az intézőn kívül senkinek nem volt beleszólási joga.⁶³ 1919 augusztusában a Belügyi Népbiztosság egyszerűen megtiltotta, hogy az intézőbizottságok a 100 kh-on felüli üzemek gazdasági ügyeibe beleszóljanak.⁶⁴ Látható, az új üzemi, szervezeti formák kialakulása a kezdet kezdeténél tartott. A rendkívüli körülmények közepette megtett első lépések nagyon bizonytalanok, gyakran ellentmondásosak.

Április elején készült el az ismertetett tervezet. Küldöttség vitte a Földművelésügyi Népbiztossághoz, ahol elfogadták azt. Koszits Pál jószágigazgatót egyhangúan választották meg első vezetőnek. A tervezett irányító szervek közül egyedül az üzemi tanácsot választották meg, mert időközben Mezőhegyesre értek a megszálló román csapatok. Egyedül Reichmann Zsigmond emelt szót az üzemterv ellen: „... Hunyadi csaló, mert azzal [a tervezettel] a népet egyenesen félre akarja vezetni.”⁶⁵ Valóban, a komplikált üzemterv adott lehetőséget

taktikázásra, amit maximálisan ki is használt a birtok igazgatósága a teljes változás elodázására. Hogy a kezdeményezés belülről, a tisztviselők közül indult, az növelte a bizalmat irántuk. Az igazgatóság épített is erre a bizalomra: „Arra is megfelelt, ha a népbiztosság idegen[t] . . . küldött volna termelőbiztosnak, úgy az üzemterv alapján szavazás, s a ménesbirtok egy emberként állott volna a népszerűség csúcsán álló Koszits mellé.”⁶⁶

A Tanácsköztársaság időszakának eseményei Mezőhegyesen

A szocializálás utolsó fejezete a Tanácsköztársaság idején zajlott le. Mint a forradalom kitörését, a Tanácsköztársaságot is bizonytalansággal fogadták a mezőhegyesiek. A tájékozatlanság volt ennek legfőbb oka: „. . . akinek tiszta fogalmi lettek volna, mi a tanácsköztársaság, egy sem volt . . .” — olvashatjuk egy későbbi jelentésben.⁶⁷ Első lépésként a munkástanács átvette a hatalmat. A munkástanács gyakorlatilag a kibővített nemzeti tanácsot jelentette. Megválasztására kisebb összeütközés közepette került sor. A választási gyűlésen jelen volt két makói küldött is, ők kifogásolták a megválasztandó tanács összetételét, kritizálták a mérsékelt irányt. Az „idegen beavatkozást” nemcsak Kiss Ernő, hanem a radikális Reichmann Zsigmond is éles szavakkal kérte ki, majd a küldötteket egyszerűen kiutasították a község területéről.⁶⁸ E közjáték után a Szociáldemokrata Párt által előterjesztett listát elfogadták. A munkástanács március 25-én tartotta alakuló ülését. Elnöke ugyanaz a Horváth Imre lett, aki a nemzeti tanács elnöki tisztét is betöltötte. A munkástanács hivatalba lépésével egyidejűleg feloszlatták a képviselőtestületet, de az előljárásság egyes tagjait felszólították hivataluk továbbvitelére.⁶⁹

Párhuzamosan városparancsnokot is választottak. A városparancsnoki cím a november óta fegyverben lévő nemzetőrség parancsnoki tisztét jelentette. Kiss Ernő Reichmann Zsigmondot javasolta, de Reichmann megválasztásához az ő tekintélye is kevésnek bizonyult. A választók szinte közfelkiáltással az addigi parancsnokra, Früstök Lászlóra voksoltak.⁷⁰ Reichmann méneskari főállatorvos, forradalom előtti magatartása miatt sem az iparosok, sem a szegődményesek között nem volt népszerű.

Március 21-e után a Szociáldemokrata Párt átalakult Magyarországi Szocialista Párttá. A párt tagsága nem változott. Erejét mutatja, hogy a tisztviselők sem mertek kilépni az új pártból.⁷¹ Az új pártelnök Kiss Ernő lett.

Össességében azt kell megállapítanunk, hogy a korábbiakhoz képest nem történt alapvető változás, ugyanúgy, ahogy a Földművelésügyi Népbiztossággá átalakított minisztérium ménesbirtokok osztályán sem. Idegen tisztviselő nem került az osztályra, az új politikai megbízott is egy régi, „kipróbált” tisztviselő lett. Első dolga volt, hogy a már más állami birtokon — Gödöllő — megkezdett földosztást megállítsa. Mindent elkövetett azért, hogy a ménesbirtokok önállósága megmaradjon. Ezt biztosította a Forradalmi Kormányzótanács XXXVII. sz. rendelete, amely kimondta, hogy az állami ménesbirtokokat közvetlenül a Földművelésügyi Népbiztosság kezeli. A tényleges irányítást a földművelésügyi

népbiztosok által kinevezett három tagú bizottság végezte volna. E rendelet után a Szocialista Termelő Szövetkezetek Országos Központja hiába akarta magába olvasztani az állami birtokokat. A ménesbirtokok hallgatólagosan kimaradtak a rekvirálásokból is. Pénzügyileg sem változott semmi, ellátmányukat az adóhivataltól kapták, bevételeiket az állampénztárba fizették be.⁷²

A forradalmak utolsó eseménye Mezőhegyesen a falusi tanács megválasztása volt. Kiss Ernőnek egy másik asztalosban, Barta Ferencben erős ellenfele támadt. Jó néhány iparos megelégedte Kiss békülékeny politikáját, a munkabérekben, a munkarenden túli változások visszafogását; az ő élükre állt Barta. Összevadásukra a falusi tanács megválasztásakor került sor. Az április 7-ére elrendelt választásokon az ország falvaiban vagy nyíltan, vagy titkosan szavaztak a választók, többnyire közös listára. A tanácsba kerüléshez elegendő volt a szótöbbség.⁷³ Közöslistás választást tartottak Mezőhegyesen is. A listát Kiss Ernő állította össze, nagyjából követve az egyes rétegek arányát. Az ötven tagú falusi tanácsba az előzetes listán szereplők közül mindenki bekerült. A tanács tagjainak 52 %-a volt földmunkás — szegődményes —, 26 %-a iparos, 22 %-a pedig szellemi dolgozó. Jól jelzi a közhangulat változását, hogy Kiss Ernő kapta a legkevesebb szavazatot. Illusztrálja a tanács összetételét az, hogy a volt jegyző is tagja lehetett. Barta Ferenc hívei kivétel nélkül kimaradtak. Ők megfellebbezték a választást, de hiába.⁷⁴ Az öttagú direktórium tagja lett a már ismert Horváth Imre, Kiss Ernő, a Buza Barnánál is megfordult Agócs József, Medve Imre szegődményes, valamint Szilágyi János díjnok.⁷⁵

A falusi tanács mindössze két ülést tartott, az intézőbizottság sem fejtett ki jelentős tevékenységet. Egyedül Kiss Ernő, a direktórium elnöke dolgozott. Hozzá futott be minden megyei, illetve központi rendelet, ő intézkedett, olykor nem intézkedett a rendeletek által előírt ügyekben. Kiss Ernő tagja lett a megyei tanácsnak is.⁷⁶

2368-an éltek Mezőhegyesen általános és titkos választójogukkal, a választók 1/3-a nő volt. Tehát a felnőtt lakosság több mint fele szavazott. Ez igen magas részvételi aránynak számított. Gyulán a lakosság 23%-a, Szarvason 19%-a, Orosházán 25%-a, Mezőberényben 6%-a szavazott.⁷⁷

Nem sok szó esett eddig arról, hogy a környező falvak nyomásán kívül milyen külső erők befolyásolták a mezőhegyesi események irányát, ütemét. Nem véletlenül. Az igazgatóság legfőbb törekvése a forradalmak alatt is az elszigeteltség fenntartása volt. Kitűnő partnerekre találtak Kiss Ernőben és a nemzetőrség parancsnokában, Früstök Lászlóban. Mégis, kik jutottak a helyenként megbontott kerítésen belülré? 1919. február 18-án Fényes László vezetésével két század tengerész érkezett Mezőhegyesre, hogy a környék lakosságát megegyszer lefegyverezzék. Érkezésük meglehetősen riadalmat keltett. Reichmann Zsigmond vette fel velük a kapcsolatot, a tisztviselők szerint azért, hogy ellenük hangolja őket. Különösebb hangolásra nem volt szükség. Fényes távozása után azonnal letartóztattak három nyíltan ellenforradalmár méneskari tisztet, köztük a ménesparancsnokot. Früstök közbelépett, és egy-egy nap után valamennyiüket elengedték. A tengerészek kitűzték a vörös zászlót a ménesparancsnokság épületére, leszedték a koronás címereket, amelyek még februárban is helyükön voltak.

Március 27-én Kürtös felől már ágyúzás hallatszott, erre a tengerészek eltávoztak.⁷⁸ Egy egység járt még Mezőhegyesen, április 16-án egy „86 sihederből álló század . . . , inkább lakodalmos, mulatós seregre hasonlítottak.”⁷⁹ Parancsnokuk a pécskai demarkációs vonalra akarta őket küldeni, mire ők letartóztatták a parancsnokot. A Vörös Hadsereg egységei csak átutaztak Mezőhegyesen. Olykor körmönfont módszerekkel akadályozták meg, hogy az átutazók elhagyják a vasútállomás területét.⁸⁰

A megyei direktórium utasításait Kiss Ernő sok esetben elszabotálta: nem szállította Makóra a pénztárt, a Vörös Hadsereg visszavonulása után nem robbantotta fel a síneket. A makói direktórium küldötteit változatos eszközökkel igyekeztek távol tartani. Előfordult, hogy az agitátorokról elterjesztették, hogy rekvirálni jöttek, s azok örültek, hogy ép bőrrel megúszták. Früstök László városparancsnoki minőségben a Vörös Hadseregbe való toborzást akadályozta. Ennek ellenére is adott Mezőhegyes katonákat a forradalmi honvédelemhez, 13 mezőhegyesi vöröskatonáról tudunk⁸¹

Az elszigetelési kísérletek ellenére április közepétől egyre feszültebb lett a hangulat. Az üzemtervet készítő Hunyadi summázata szerint: „Valószínű, hogyha az oláh megszállás késik, a rend felborul, mert az izgatók már nagyon dolgoztak a nép között, az asztalos népszerűsége rohamosan csökkent . . . ”⁸² Az „oláh megszállás” azonban nem késett. A ménesbirtokok osztálya már jóval a kürtösi ágyúzás előtt aggódott. 1918 decemberében kérdést intézett a külügyhöz, nem fenyeget-e a megszállás veszélye? Egyértelmű nem volt a válasz. A megnyugtató válasz ellenére hozzáfogtak a tenyészállatok mentéséhez. A mentés meglehetősen fejtelenség közepette zajlott. A törzsménekkal Nagykörröst, Székesfehérvárt bejárták, de sehol sem voltak hajlandók befogadni azokat. Végül Hatvan—Ercsi körzetében sikerült az állatállomány egy részét biztonságba helyezni.

Mezőhegyes a román megszállás idején

A Vörös Hadsereg utolsó, visszavonuló alakulatai április 26-án hagyták el Mezőhegyest. Néhány napig semleges terület volt a község. Május elsejét nyomott hangulatban, csendben ünnepelték meg. 1919. május 2-án foglalták el a román királyi csapatok Mezőhegyest. Fegyveres harcra nem került sor, a nemzetőrség ellnállás nélkül átadta fegyvereit. Május 3-án a mezőhegyesi direktórium megtartotta utolsó ülését és a lemondásról határozott. A lemondó levél ugyanolyan békés, sőt udvarias, mint a direktórium egész működése: „Csupán a közrend fenntartása volt hivatalbalépésének célja, — most is a köznek kíván szolgálni, midőn átadja hivatalát, felkérve a község elöljáróságát és képviselőtestületét az ügyek további vezetésére.”⁸³

A románok megérkezésük után igyekeztek otthonosan berendezkedni, abban a hiszemben, hogy a békediktátum nekik ítéli Mezőhegyest is. Gyorsan új nevet is adtak neki: Marie Rosun. A Román Kormányzótanács két küldöttet állított a ménesbirtok élére. Mindketten otthonosan mozogtak: August Blasianu gaz-

datiszt Kolozsmonostoron végzett, Trajan Jarca állatorvos Budapesten.⁸⁴ A termelés folytonosságának fenntartását tekintették legfontosabb feladatuknak. A vasárnapi munka bevezetésével még növelni is kívánták a termelékenységet. Koszits Pálnak sikerült megakadályozni a vasárnapi munka bevezetését, sőt sikerült elhárítani a cselédek felől a botbüntetés fenyegetését. Azok, akik az állatállomány mentésében részt vettek, nem úszták meg ilyen könnyen: „Visszatérve otthonukba, lekapták őket a tíz körmükről Poltinescu dandártábornok haramiái és cafatosra botozták a szerencsétleneket, hogy vallják meg, hova rejtették a román királyság tulajdonát képező (!) állatokat.”⁸⁵

A megszállás alatt nem került sor megtorlásokra: a ménesbirtok igazgatósága határozottan kijelentette, hogy a román megszállókat nem kívánja felhasználni a forradalomban szerepet játszó megbüntetésére.⁸⁶ A megszállás alatt Reichmann Zsigmond, a legexponáltabb személy bántatlanul Mezőhegyesen tartózkodott.⁸⁷ A románok sem léptek fel, csupán egy feltételhez ragaszkodtak, nevezetesen ahhoz, hogy a tanítói kar tegye le a hűségesküt. Ezt a követelést a tanítói kar testületileg megtagadta.

1920. január 17-én változott meg a későbbiekhez képest idillinek mondható helyzet. Ekkor érkezett a hír, hogy Mezőhegyes mégsem lesz Romániáé. Megindult a birtok módszeres kifosztása: „Blasianu katonai parancsnok olyan precízen tervezte-szervezte meg, hogy leleményességét, módszerességét külön kátéba lehetne foglalni. A gazdaság összes gépi és állati vonóerején kívül igénybe vette a szállításhoz Csanád megye három járásának valamennyi fogatát. Február 28-tól még a tavaszi szántást-vetést is megtiltotta a gazdaságban, nehogy akár egy cső kukorica is Mezőhegyesen maradjon a leltározott kincsből.”⁸⁸ Mezőhegyesről szerelték fel az Erdélyben és a Bánátban felállított román állami gazdaságokat. Március 30-ig tartott a román megszállás. Ez idő alatt 9537 állatot vittek el, továbbá a műhelyek teljes felszerelését, a terménykészletet, még az évtizedeken keresztül nagy gonddal nevelt vadállományt is kipusztították.⁸⁹ A pusztítás súlyát csak növelte az, hogy az egész országnak tenyészállatokat nevelő, minőségi állatállomány lett a rablás áldozata. A teljes kártételt — átszámítva — 7,2 millió pengőre becsülték. Ez az összeg a birtok teljes tőkeállományának 18,5%-át tette ki.⁹⁰

Március 30-án antant-bizottság adta át a községet a községi előljárásnak. A bizottságot vezető angol tábornoknak hiába mutogatták az üres istállókat . . .

Befejezésül a megtorlásról kell szót ejtenünk, előrebocsátva, hogy Mezőhegyesen nem fordult elő olyan brutális akció, mint a Duna—Tisza közén vagy a Dunántúlon. A csendes tisztogatás 1919 júliusában kezdődött. Az iparosok 20%-át mint létszámfelettit elbocsátották. Az ipari üzemek alkalmazási rendje lehetővé tette, hogy felmondási idővel bárkit indoklás nélkül elbocsássonak. Cselédszólítás előtt, október végén kerültek sorra a szegődményesek. Egy tisztiszéki ülésen részletesen megvizsgálták, ki hogyan viselkedett a forradalmak alatt. Aki ellen kifogás merült fel, az szólításkor nem kapott új szerződést. Az igazgatóság év közben nem vonta vissza a márciusban elfogadott bértáblázatot. 1920. január elsejével viszont visszaállította a háború előtti járandóságot. Az iparosok ügyében még egy szűrésre sor került. 1919. december 13-án bizalmas

értekezleten egy 13 tagból álló bizottság tárgyalta meg az iparosok sorsát. Egyenként vették sorra a neveket, a vitás eseteket titkos szavazással döntötték el. A bizalmas értekezlet határozatai értelmében december 31-én 19 gépműhelyi és 10 építészeti iparosnak mondtak fel. 1920 januárjáig az összes alkalmazott — szegődményes, iparos — 25%-át bocsátották el.⁹¹

Külön említést érdemel a legexponáltabb személyek sorsa. Kiss Ernő számított arra, hogy támadások keresztüzébe kerül, épp ezért — az igazgatóság hallgatólagos támogatásával — még 1919-ben kilépett a ménesbirtok szolgálatából, és a Mezőhegyesi Fogyasztási és Értékesítési Szövetkezet alkalmazottja lett. Koszits Pál megvédte őt a feljelentésekkel szemben. 1920-ban, a méneskari tisztek feljelentésekor, kijelentette, hogy Kiss Ernő kikerült a birtok hatásköréből, őt csak a szövetkezet részvényeseinek többsége vagy a politikai hatóságok távolíthatják el.⁹² Természetesen ez nem felelt meg a valóságnak. Kiss Ernő később, az első indulatok csillapulását követően visszakerült az építészetbe. Annál könnyörtelenebbül dobták ki a másik asztalost, Barta Ferencet. Nem számított az sem, hogy 25 éve dolgozott Mezőhegyesen, s a legkiválóbb mesteremberek egyike volt. A direktórium tagjai közül Mezőhegyesen maradhatott Agócs József és Szilágyi János. Utóbbi szóbeli dorgálást kapott. A két hangadó méneskari tiszt közül Racsmány Péternek sikerült megszöknie, Reichmann Zsigmond viszont a szegedi Csillag börtönben várta minden bizonnal súlyos ítéletét.⁹³ Ahogy a forradalom alatt, úgy a megtorlás idején sem következtek be véres események, a ménesbirtok az elbocsátás fegyverével élt.

*

Minden egykorú beszámoló, jelentés kiemeli, hogy Mezőhegyest *speciális helyzete* „megkímélte” a nagyobb megrázkódtatástól, azaz magától a forradalomtól. Valóban, mintha egy erős hullámtörő tompította volna le a ménesbirtok határán a forradalmi eseményeket. Láttuk, minden szervezetnek létrejött a mezőhegyesi megfelelője, csak sokkal halványabban. A lehetséges összeütközések tompítására alkalmas személyek ragadták magukhoz a kezdeményezést, akkor, amikor máshol ennek éppen az ellenkezője történt. Sok összetevő eredményeként alakult ki ez a helyzet: több mint száz éve tartott a módszeresen erősített elszigeteltség, a cselédség ebbe az elszigeteltségbe született bele. A forradalom alatt a tisztviselők végig igen taktikusan viselkedtek, azok kerültek előtérbe, akik élveztek bizonyos népszerűséget. Nagy súllyal esett latba az, hogy a minisztérium, majd a népbiztosság ménesbirtokok osztályán a régi tisztviselők dolgoztak tovább. Véde Mezőhegyest a korábban szerzett presztízse és az ország állattenyésztésében játszott meghatározó szerepe. Mindegyik kormány igyekezett óvni a ménesbirtokot, arra gondolva, hogy a háború ideje alatt mennyiségileg megcsappant, minőségileg leromlott állatállomány feljavítására még nagyobb szükség lesz az európai híru tenyészbázisra. Az iparosok és szegődményesek gyorsan keresztülvitték bér- és szociális követeléseiket. Ezután úgy látták, hogy kellő garanciával rendelkeznek a kivívott jogok megtartásához.

Az idő pedig nagyon rövid volt még ahhoz is, hogy igazán tudatára döbbenjenek saját erejüknek.

Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság parasztpolitikáját behatóan vizsgáló Mészáros Károly arra a megállapításra jutott, hogy a csanádi események alakulása leginkább a Kelet-Dunántúlon történetekkel mutat hasonlóságot. E területeken a mezőgazdaság kapitalista fejlődése a legmagasabb szintet érte el. A tőkének a mezőgazdaságba történő beáramlása országos viszonylatban is e területeken volt a legelőrehaladottabb. A szóban forgó tájak nagybirtokainak kvalifikált rétegeket is magában foglaló munkássága a falvak nincstelenjeivel szemben a birtokok egybentartása mellett foglalt állást.⁹⁴

Legvégül arra a kérdésre kell válaszolnunk, hogy a bukás után maradt-e valami a forradalmak eredményeiből Mezőhegyesen? A lendület még eltartott egy darabig; az érdekvédelmi mozgalmakat nem lehetett egyik pillanatról a másikra megszüntetni. 1921 januárjában a Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége mezőhegyesi helyi csoport megalakítására kapott engedélyt. Ám ez a gépműhelyi szakszervezet nem volt hosszú életű.⁹⁵ 1926-ban a szegődményesek próbálkoztak a Magyarországi Földmunkások Országos Szövetségének helyi csoportjával. Ők az engedélyezésig sem jutottak el.⁹⁶ A birtok-község határa újra hermetikusan lezáródott. A forradalmak idején épp, hogy gyökeret eresztett politikai, érdekvédelmi szervezetek nem tudtak annyira megerősödni, hogy elbírják az 1920 után rájuk nehezedő nagy nyomást.⁹⁷

Jegyzetek

- 1 Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 48. köt. A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. II. rész. Bp. 1913. 678. l.
- 2 Magyar Országos Levéltár (továbbiakban OL) — K 184—1926—5—52000. és OL—K 184—1936—5—73322.
- 3 OL—K 184—1924—5—34250.
- 4 OL—K 184—1926—5—52000.
- 5 A majorokat jellemző, egyetlen viszonyrendszerre korlátozott, „munka alá rendelt” élet problémáit Vági Gábor járta körül. *Vági Gábor: Cselédnek lenni. Valóság*, 1981. 2. sz. 49—57. l.
- 6 OL—K 184—1936—5—73322.
- 7 OL—K 184—1926—5—12000.
- 8 Csongrád Megyei Levéltár (továbbiakban CSML) Csanád vm. alisp. 4936/1921.
- 9 1910. évi népszámlálás i. m. 1052. l.
- 10 OL—K 184—1929—5—15166.
- 11 A Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája. I. köt. Bp. 1897. 530. l. és 1910. évi népszámlálás i. m. 678. l. adatai alapján.
- 12 OL—K 184—1921—5—55383. Az állami ménesbirtokok, a gödöllői koronauradalom és a sütvényi ménesgazdaság története az ún. tanácsköztársaság ideje alatt.
- 13 Uo.
- 14 Uo.
- 15 Uo.
- 16 Mezőhegyesnek az első világháborúban 110 hősi halottja és 85 eltűntje volt. — *Borbás Lajos: Mezőhegyesi közkatona. Mezőhegyes*, 1973. 109. l.
- 17 Csanádvármegye Hivatalos Lapja, 1919. júl. 3.
- 18 OL—K 184—1921—5—55383.
- 19 Uo. A nemzetőrség tagjai szolgálatuk alatt napidíjat kaptak.
- 20 OL—K 184—1929—5—15166. (130/920. eln.)
- 21 Uo.
- 22 Hamburger Jenő földművelésügyi népbiztos a Tanácsok Országos Gyűlésén ismerteti a tanácsköztársaság agrárpolitikáját. In: *A szövetkezetek a Tanácsköztársaság idején*. Szerk. *Szigetvári István*. Bp. 1959. 82. l.
- 23 A belsőmajori kocsisok például teljes egészében függetlenedni akartak a birtoktól. „Kocsis köztársaság” — emlegették utóbb gúnyosan.
- 24 *Hajdú Tibor: Tanácsok Magyarországon 1918—1919-ben*. Bp. 1958. 57. l. és *Schönwald Pál: A magyarországi 1918—1919-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései*. Bp. 1969. 206. l.
- 25 CSML Csanád vm. alisp. 4936/1921.
- 26 OL—K 184—1929—5—15166. (130/920. eln.)
- 27 CSML Csanád vm. alisp. 4936/1921.
- 28 OL—K 184—1929—5—15166. (130/920. eln.)
- 29 *Fáy Andor: A régi Mezőhegyes fejlődése, sikerei és hibái*. Kézirat. 1955. 70. l. (Károlyi Mihály Országos Mezőgazdasági Könyvtár, B 3135.)
- 30 OL—K 184—1921—5—55383.
- 31 OL—K 184—1929—5—15166. (130/920. eln.)
- 32 Uo.

- 33 OL—K 184—1921—5—55383.
- 34 OL—K 184—1926—5—52000. 1918. dec. 10-én kelt jegyzőkönyv.
- 35 OL—K 184—1926—5—52000. Jegyzőkönyv — 1918. dec. 10.; Jegyzőkönyv — 1919. jan. 25.; A Mezőhegyesi Állami Ménesbirtok gazdasági főigazgatóhoz intézett jelentése — 1919. febr. 15.
- 36 *Hajdú Tibor*: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Bp. 1968. 390. l.
- 37 OL—K 184—1926—5—52000. Jegyzőkönyv — 1919. jan. 25.
- 38 OL—K 184—1926—5—52000. A Mezőhegyesi Állami Ménesbirtok 5315/1918. sz., gazdasági főigazgatóhoz intézett jelentése.
- 39 OL—K 184—1926—5—52000. A Mezőhegyesi Állami Ménesbirtok gazdasági főigazgatóhoz intézett jelentése — 1918. dec. 15.
- 40 Uo.
- 41 Makói Hírlap, 1918. dec. 15. Toborzási felhívás.
- 42 OL—K 184—1926—5—52000.
- 43 *Mészáros Károly*: Az 1919 tavaszi parasztmozgalmak. Történelmi Szemle, 1961. 4. sz. 446. l.
- 44 *Vö. Hajdú Tibor*: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. i. m. 322—323. és 387—388. l.
- 45 *Szabó Ferenc*: Az uradalmi cselédek harca a kollektív szerződésért Békés megyében, 1919-ben. Békési Élet, 1969. 1. sz. 6. l.
- 46 OL—FM 1919/62—2—546. Id. *Hajdú Tibor*: Tanácsok Magyarországon . . . i. m. 136. l.
- 47 OL—K 184—1926—5—52000. A Mezőhegyesi Állami Ménesbirtok jelentése a főigazgatóhoz — 1919. márc. 29.
- 48 OL—K 184—1821—5—55383.
- 49 CSML Csanád vm. Gazdasági Egyesület jkv. — 1919. febr. 4. Közli *Szabó Ferenc*: i. m. 7. l.
- 50 *Mészáros Károly*: Az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság parasztpolitikája 1918—1919. Bp. 1966. 70. l.
- 51 OL—K 184—1921—5—55383.
- 52 Uo. A Mezőhegyesi Ménesbirtok cselédségének szolgálati szabályai — 1919. márc. 23.
- 53 OL—K 184—1821—5—55383. *Vö. Szemere Vera*: Az agrárkérdés 1918—1919-ben. Bp. 1963. 106. l. A szerző nem a kisgazdaságok átlagtermésével, hanem minimum 14 q-s, legjobb nagybirtokokra jellemző átlagterméssel számol. Nem számít igaerőt, épületeket, így 9—10 kh jövedelmének megfelelő összegre becsüli egy család járandóságát.
- 54 *Mészáros Károly*: Az őszirózsás . . . i. m. 85. l.
- 55 OL—K 184—1921—5—55383.
- 56 Uo.
- 57 Párttörténeti Intézet — Országos Propaganda Intézet jelentései az egyes megyékről. — 1919. jan —febr. Közli: *Mészáros Károly*: Az 1919 . . . i. m. 447. l.
- 58 OL—K 184—1920—5—68282. Koszits Pál 1920. júl. 21-én kelt 22/1920. Biz. sz. jelentése a főigazgatóhoz.
- 59 *Fáy Andor*: A régi . . . i. m. 71. l.
- 60 OL—K 184—1929—5—15166. (130/920. eln.).
- 61 *Fáy Andor*: A régi . . . i. m. 71. l.
- 62 OL—K 184—1921—5—55383. A Mezőhegyesi Ménesbirtok üzemterve.
- 63 *Szemere Vera*: i. m. 153.; 156. l. *Tóth Tibor*: A szocializált gazdaságok szervezete Somogy megyében 1919-ben. Levéltári Közlemények, 1968. 1. sz. 43. l. *Simonffy Emil*: A nagykapornaki szocializált gazdaság 1919-ben. Agrártörténeti Szemle, 1970. 3—4. sz. 490. l.
- 64 A Belügyi Népbiztosság rendelete: A szövettek a Tanácsköztársaság idején. i. m. 224—225. l.
- 65 OL—K 184—1929—5—15166. (130/920. eln.)
- 66 Uo.
- 67 OL—K 184—1921—5—55383.
- 68 CSML Csanád vm. alisp. 4936/1921.
- 69 Uo.
- 70 Uo.
- 71 OL—K 184—1929—5—15166. (130/920. eln.)
- 72 OL—K 184—1921—5—55383.

- 73 *Hajdú Tibor*: A magyarországi tanácsköztársaság. Bp. 1969. 110. l.
- 74 OL—K 184—1921—5—55383.
- 75 CSML Csanád vm. alisp. 4936/1921.
- 76 Vörös Hírlap, 1919. ápr. 13. In: Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből. A Csongrád megyei munkásmozgalom 1917—1919. augusztus 1. Szerk.: Gaál Endre. Szeged, 1969. 322. l.
- 77 *Hajdú Tibor*: Tanácsok Magyarországon 1918—1919-ben i. m. 172. l.
- 78 OL—K 184—1929—5—15166. (130/920. eln.)
- 79 OL—K 184—1921—5—55383.
- 80 A Vörös Hadsereg visszavonulása idején a mezőhegyesi nemzetőrség kisebb csapatokban állandóan a vasútállomás környékén cirkált, egyetlen géppuskájuk löállítását váltogatva a nagylétszám és a nagy tüzerő benyomását akarták kelteni.
- 81 A Tanácsköztársaság Békés megyében 1919. Szerk. *Szabó Ferenc*. Békéscsaba, 1969. 362. l.
- 82 OL—K 184—1929—5—15166. (130/920. eln.)
- 83 OL—K 184—1921—5—55383.
- 84 *Fáy Andor*: A régi . . . i. m. 73. p.
- 85 *Gerencsér Miklós*: A látóhatár mögött Mezőhegyes. In: —: Mezei műhelyek. Bp. 1981. 178. l.
- 86 OL—K 184—1921—5—55383.
- 87 OL—K 184—1929—5—15166. (130/920. eln.)
- 88 *Gerencsér Miklós*: i. m. 179. l.
- 89 OL—K 184—1929—5—15166. (130/920. eln.)
- 90 *Fáy Andor*: A 150 éves Mezőhegyes. In: Rádiós gazdasági előadások. VIII. évf. B. sorozat, 10. sz. (1935) 83. l. és OL—K 184—1929—5—15326. adatai alapján.
- 91 OL—K 184—1920—5—68282.
- 92 Uo.
- 93 OL—K 184—1929—5—15166. (130/920. eln.)
- 94 *Mészáros Károly*: Az őszirózsás . . . i. m. 86—87. l.
- 95 OL—K 184—1921—5—55674.
- 96 *Bárány Ferenc*: A viharsarki munkásmozgalom az ellenforradalmi rendszer első évtizedében. Bp. 1982. 215. l.
- 97 A tanulmány 1982-ben készült. A szerző a témakört az alábbi munkáiban folytatta: A mezőhegyesi ménesbirtok igazgatása (1920—1944). Levéltári Szemle, 1986. 2. sz. 37—51. l., A mezőhegyesi ménesbirtok megítélése a két világháború között. Békési Élet 1985. 3. sz. 340—352. l., A mezőhegyesi ménesbirtok gazdálkodása a két világháború között. Gyula, 1987. 245 l. (Szerkesztői megjegyzés.)

Die bewegten Jahre von Mezöhegyes (Von der Oktoberrevolution bis zum Abzug der Rumänen)

von: ÁDÁM ERDÉSZ

Diese Studie faßt den vom November 1918 bis zum Frühjahr 1920 andauernden Abschnitt der Geschichte des größten Staatsgutes Ungarns zusammen. Das 1785 gegründete Gestüt von Mezöhegyes bewirtschaftete 30129 Katastraljoch. Neben der gewinnbringenden Wirtschaft bestand die vorrangige Aufgabe des Gutes darin, die landwirtschaftliche Gesellschaft durch Aufzucht qualitativer Zuchttiere und durch Saatgutanbau zu unterstützen. Als Ergebnis gut durchdachter Entwicklung erhob sich Mezöhegyes um die Jahrhundertwende in die erste Reihe der höchstentwickelten ungarischen Großbetriebe.

Die hier vorliegende Studie untersucht, wie die nach dem Ersten Weltkrieg ausgebrochenen Revolutionen im Mezöhegyes abliefen, wie diese die örtliche Bevölkerung und das Wirtschaftsleben beeinflussten. Der einleitende Teil gibt einen kurzen Überblick über die mit der Gutswirtschaft gemeinsame Ortsbevölkerung, sowie über die Kriegsjahre. Darauf folgt die Rekonstruktion der örtlichen Ereignisse der Oktoberrevolution: dabei wird der Prozeß der Herausbildung der politischen und die wirtschaftlichen Interessen vertretenden Organisationen detailliert dargestellt. Ein selbständiger Abschnitt befaßt sich mit den Lohnkämpfen und den mit der Bodenverteilung verbundenen Fragen. Die Angestellten des Gestüts nahmen neben der Zusammenhaltung des Wirtschaftsgutes Stellung, die Einwohner der umliegenden Dörfer hätten das Gut gern aufgeteilt. Die Ausrufung der Räterepublik machte dem Streit ein Ende, als die Landaufteilung endgültig von der Tagesordnung gestrichen wurde. Nach der endgültigen Sozialisierung erarbeiteten die Angestellten des Gutes einen neuen organisatorischen und Leitungsplan. Diese Arbeit befaßt sich gründlich mit diesem Plan, auch die Chancen der praktischen Verwirklichung analysierend. Die Besetzung von Mezöhegyes im Mai 1919 durch die Rumänen setzte den in November 1918 begonnenen Veränderungen ein Ende. Der letzte Teil der Studie analysiert die Ausfolgen der rumänischen Besetzung.

A Békés megyei termelőszövetkezetek nevei 1948—1984

HÉVVÍZI SÁNDOR

Névtudományunk egyik kevésbé kutatott területe az intézménynevek világa. Ezen a névtani típuson belül is csak néhány olyan dolgot jelent meg az elmúlt években, amely az intézménynevek egyik válfajával, a termelőszövetkezetek neveinek vizsgálatával foglalkozott, jóllehet tanulmányozásuk nem minden tanulság nélkül való. Éppen ezért gondoltunk arra, hogy talán érdemes volna egy kicsit behatóbban foglalkozni a kollektív gazdaságok neveivel, mégpedig a Békés megyei termelőszövetkezetek elnevezéseivel.

Mezőgazdasági termelőszövetkezeteink a felszabadulás után alakultak meg. A legsürgetőbb feladatok véghezvitele után került sor a földreformra, amelynek során a földigénylő bizottságok kb. 1,9 millió hektár földet osztottak szét több mint 600 ezer jogos földigénylő között. A föld tehát végre azok kezébe, tulajdonába került, akik addig is valójában dolgoztak rajta. Kialakultak a családi munkaerőn alapuló paraszti kisüzemek, az új gazdák hozzákezdtek földjeik megműveléséhez. Bár szórványosan már 1945-ben is voltak termelőszövetkezet alakítási kezdeményezések, mégis a kollektivizálásra csak 1948—49-ben nyílt megalapozott, reális lehetőség. Országosan ekkor kezdtek nagyszámban megalakulni a mezőgazdasági szövetkezetek. Ugyanez a folyamat játszódott le természetesen Békés megyében is. Megyénkben a községekben, városokban egymásután alakultak meg a közös gazdaságok, s a megalakulásukkor tagjaik a termelőszövetkezeti csoportoknak adott névvel „intézményesítették” közös vállalkozásukat.

Mezőgazdaságunk felszabadulás utáni fejlődésében, különösen pedig a nagyüzemi mezőgazdasági életben négy korszakot különböztetünk meg. Az 1949-től 1956-ig terjedő időszakot a kollektivizálás első szakaszának tekintjük. Ennek befejező szakasza 1957-től 1961-ig tartott. 1962-től 1967-ig a korszerű nagyüzemi gazdálkodás feltételeit igyekeztek szövetkezeteink kialakítani. 1968-tól pedig már a korszerű nagyüzemi fejlődés vette kezdetét, amely napjainkig tart. (vö. *Donáth Ferenc: Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945—1975.*, Akadémiai Kiadó, Bp. 1977).

Ez alatt a majd negyven év alatt termelőszövetkezetek alakultak és szüntek meg, szétváltak, egyesültek, s eközben neveik is állandóan változtak.

Jelen tanulmányunkban éppen ezt vizsgáltuk meg, és erre kerestük a választ, hogy Békés megyében vajon *milyen nevet kaptak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek*, ezek a nevek *milyen névtípusokat képviselnek*, és vajon *használatuk hogyan változott* az évtizedek folyamán.

Vizsgálódásunk korszakai nem egyeznek meg a téeszek fejlődésének *Donáth Ferenc* által is megállapított korszakaival. Nem egyezik meg egyrészt azért, mivel a nevek változása nem követi mereven ezeket a periódusokat, másrészt pedig ez a korszakolás a forrásaink alapján sem volt lehetséges. Valójában ez a tény vizsgálódásunk lényegét nem is érinti. Ezért mi a források és a névadási szempontok alapján a következő időhatárokat alakítottuk ki: 1948—1956, 1957—1979, 1980—1984 és az összesítésként 1948—1984.

Nyelvészeti (névtani) szempontból a termelőszövetkezetek nevei az *intézménynevek kategóriájába tartoznak*, a tulajdonnevek egyik fajtáját képezik. A tulajdonnevek többi fajtájához hasonlóan az intézmény, jelen esetben a mezőgazdasági szövetkezetek azonosítását, a többi szövetkezettől való elkülönítését, megkülönböztetését segíti elő. Hogy az elnevezést az egyes termelőszövetkezetek esetében mi motiválta, mi volt az indíték, erre nézve az akkori alapítók tudnák (tudják) megadni a választ. Nagyon sok helyen a hivatalos szervek ajánlását fogadta el a tagság, de Gádoroson például elmondták, hogy a téesz alakuló közgyűlésén Jancsó Mihály bácsi volt a „névadó”, ő volt az, aki *Dózsa György* nevét javasolta, azzal az indokkal: „... mert parasztvezér vót!” Ezt a nevet a közgyűlés azután el is fogadta. (*Nagrand József* nyugdíjas termelőszövetkezeti főkönyvelő szíves közlése). Hasonló módon történhetett a névadás más termelőszövetkezetek esetében is.

A termelőszövetkezetek neveinek kialakulása, használata történelmi eseményeket, sorsfordulókat tükröznek, arra a korra jellemzők, amelyben keletkeztek. Különösen a kollektivizálás legelső korszakában közvetítették a tagok elképzelését, törekvéseit, a közös életbe, a közös munkába vetett hitüket. Nem véletlenül választották például névadójukká azokat a történelmi személyiségeket, akik a nép ügyéért, a haladásért küzdöttek. Ezek a nevek a paraszti társadalom történelmi tudatát tükrözik, aktivitásukra hat, szimbólumrendszerük része. Kevés közöttük a tájjellegre utaló név, ezek is inkább az utóbbi években születtek. Az intézménynevek, s ezen belül a termelőszövetkezetek nevei is erős fogalmi tartalmúak. Ezért lehetséges az, hogy a hivatalos teljes névalak helyett gyakran a név rövidebb formája is előfordul. Bizonyíték erre az ilyen típusú mondat is, mint például: „Hallotta-e, Jani Bátyám, az „*Új Élet*” — ék megint kitaláltak valamit, lóversenypályát csinálnak Bogárczón?” — kérdezte az egyik téesz nyugdíjas Orosházán a másiktól. Vagy pedig: „Nem megyek délelőtt sehova, mert a „*Béké*”-ből most hozzák a háztáji kukoricánkat”. Mindkét esetben az orosházi viszonyokat jól ismerő helybeli lakos világosan tudja, hogy az *Új Élet Termelőszövetkezetről* és a *Béke Termelőszövetkezetről* van szó. Ugyanilyen egyértelműséget, erős jelentésbeli kapcsolódást tapasztalhatunk bármely téesz esetében is.

Nézzük ezek után, milyen mezőgazdasági termelőszövetkezetek voltak Békés megyében, 1948-tól napjainkig.

A termelőszövetkezetek nevei 1948 és 1984 között

Hány tévesz viselte a nevet?

Név	1948—56	1957—79	1980—84	1948—1984
Ady Endre	2	3	1	5
Alkotmány	7	7	1	10
Április 4.	—	1	—	1
Aranykalász	5	13	3	16
Bajcsy-Zsilinszky	2	2	—	2
Béke	13	24	5	25
Békeharcos	1	1	—	1
Bem József	1	—	—	1
Bercsényi	1	1	1	1
Búzakalász	4	8	—	9
Damjanich	—	1	—	1
Dolgozók	1	3	—	3
Dózsa	19	25	3	26
Egyakarát	—	1	—	1
Egyesült	—	1	1	1
Egyetértés	1	10	8	11
Előre	5	7	1	7
Erkel	1	1	—	1
Ezüstkalász	2	1	—	2
Fehér Lajos	—	—	1	1
Felszabadítók Hagyatéka	1	1	—	1
Felszabadulás	—	1	1	1
Felszabadult Föld	—	1	1	1
Gábor Áron	2	2	—	2
Győzelem	1	4	1	4
Haladás	7	13	4	14
Harcos	—	1	—	1
Hunyadi	5	9	1	10
Ifjú Gárda	1	2	—	3
Ifjú Hajnal	1	1	—	1
József Attila	5	3	—	6
Keleti Fény	1	1	—	1
Klapka	—	1	—	1
Kossuth	17	27	1	32
Körösmenti	—	1	1	1
Köröstáj	—	1	1	1
Köztársaság	1	1	—	1
Kulich Gyula	—	1	—	1
Lenin	5	16	11	18
Magvető	2	3	—	4
Magyar—Bolgár Barátság	—	1	1	1
Magyar—Csehszlovák Barátság	—	1	—	1
Magyar—Lengyel Barátság	—	1	1	1
Magyar—Román Barátság	—	—	1	1
Magyar—Szovjet Barátság	—	1	1	1
Magyar—Vietnami Barátság	—	1	1	1

A termelőszövetkezetek nevei 1948 és 1984 között

Hány tévesz viselte a nevet?

Név	1948—56	1957—79	1980—84	1948—1984
Május 1.	3	4	2	5
Március 21.	—	1	—	1
Március 15.	1	—	—	1
Micsurin	1	1	—	1
Moravszki Mátyás	1	1	—	1
Munkácsy	—	2	2	2
Népköztársaság	1	1	—	1
Nicolae Bălcescu	—	1	1	1
November 7.	—	2	1	2
Október 6.	1	2	1	3
Petőfi	25	26	7	33
Péro	1	—	—	1
Rákóczi	14	19	3	24
Rákosi Mátyás	1	1	—	1
Rizskalász	—	1	—	1
Ságvári	2	1	1	2
Sallai	1	1	1	1
Sárréti	—	1	1	1
Szabad Föld	2	4	—	4
Szabad Nép	—	1	—	1
Szabadság	7	10	2	10
Szántó Kovács János	1	1	—	1
Széchenyi	—	1	1	1
Szikra	2	2	—	2
Táncsics	5	4	1	6
Tessedik	—	2	2	2
Törekvés	—	1	—	1
Új Alkotmány	3	5	1	6
Új Barázda	4	7	2	9
Új Élet	14	22	2	24
Új Tavasz	1	2	—	2
Úttörő	1	1	—	1
Viharsarok	7	11	4	12
Villám	1	1	—	1
Vörös Csillag	11	12	2	17
Vörös Hajnal	1	3	—	3
Vörös Október	3	3	—	4
Zalka Máté	3	3	2	4
Zója	—	1	—	1
Zöld Mező	—	1	—	1
Zrínyi	—	1	—	1
Összesen: 87 név	232	369	91	431

Mint látjuk 1948 és 1984 között 87 különböző névvel jelölték az egyes termelőszövetkezeteket. E 87 név 1948—56 között 232 téusz elnevezését szolgálta, 1957—79 között 369 termelőszövetkezet nevét alkotta, míg 1980—84 között 91 kollektív gazdaság nevében szerepel. Természetesen az egyes nevek előfordulása az egyes időszakokban más és más. Van, amelyik csak az első időszakban szerepel (*Bem József, Március 15., Péro Termelőszövetkezet*), s van, amelyik csak az utolsó periódusban (*Fehér Lajos Termelőszövetkezet, Magyar—Román Barátság Szakszövetkezet*). Vannak olyanok is, amelyek a kezdetektől máig megtartották a nevüket. A 87 név összesen 1948 és 1984 között 431 mezőgazdasági termelőszövetkezet (ezek közül 6 szakszövetkezet) nevében szerepelt.

Nézzük meg most ezeknek a termelőszövetkezeti neveknek a *gyakorisági mutatóját*, vagyis hogy az egyes általunk megvizsgált korszakokban *mely elnevezések voltak a leggyakoribbak*, és mely neveket választotta kevés termelőszövetkezet.

A termelőszövetkezetek neveinek gyakorisági rangsora 1948—1956 között

1. Petőfi	25	Ságvári	2
2. Dózsa	19	Szabad Föld	2
3. Kossuth	17	Szikra	2
4. Rákóczi	14	12. Békeharcos	1
Új Élet	14	Bem József	1
5. Béke	13	Bercsényi	1
6. Vörös Csillag	11	Dolgozók	1
7. Alkotmány	7	Egyetértés	1
Haladás	7	Erkel	1
Szabadság	7	Felszabadítók Hagyatéka	1
Viharsarok	7	Győzelem	1
8. Aranykalász	5	Ifjú Gárda	1
Előre	5	Ifjú Hajnal	1
Hunyadi	5	Keleti Fény	1
József Attila	5	Köztársaság	1
Lenin	5	Március 15.	1
Táncsics	5	Micsurin	1
9. Búzaalász	4	Moravszki	1
Új Barázda	4	Népköztársaság	1
10. Május 1.	3	Október 6.	1
Új Alkotmány	3	Péro	1
Vörös Október	3	Rákosi Mátyás	1
Zalka Máté	3	Sallai	1
11. Ady Endre	2	Szántó Kovács János	1
Bajcsy-Zsilinszky	2	Új Tavasz	1
Ezüstkalász	2	Úttörő	1
Gábor Áron	2	Villám	1
Magvető	2	Vörös Hajnal	1

A kezdeti időszakban, a legelső termelőszövetkezetek megalakításának idején, mint látható, azoknak a történelmi személyiségeknek a nevei szerepelnek legtöbbször, akiknek élete, munkássága, törekvése egybeforrott a néppel, de úgy is mondhatjuk, főleg *Petőfi* és *Dózsa* esetében, hogy a parasztsággal. Nem véletlen ez, hiszen a parasztság körében történelmi hagyományaink erősen éltek, ezért a történelmi, irodalmi névadás általános és érzelmileg is motivált volt részükről. Láthattuk ezt a fentebb említett gádorosi példán is.

Ugyanakkor a nevek másik, jelentős részét olyan jelképek, elvont fogalmak képezik, amelyek az alapvetően megváltozott új élet kezdetére, kialakulására utalnak, mint például *Új Élet*, *Vörös Csillag*, *Béke*, *Alkotmány*, *Haladás*, *Szabadság* stb. Érdekes, hogy itt Békés megyében már ekkor hét termelőszövetkezet vette fel a *Viharsarok* nevet, érzékeltetve ezzel a termelőszövetkezet alakításának nemcsak a táji — körzeti kapcsolódását, hanem mintegy a „forradalmi” jelentőségét is. (Gondoljunk itt főleg az 1891. évi Békés megyei agrárszocialista megmozdulásokra).

Gyakorisági rangsor 1957—1979 között

1. Kossuth	27	18. Bajcsy-Zsilinszky	2
2. Petőfi	26	Gábor Áron	2
3. Dózsa	25	Ifjú Gárda	2
4. Béke	24	Munkácsy	2
5. Új Élet	22	November 7.	2
6. Rákóczi	19	Október 6.	2
7. Lenin	16	Szikra	2
8. Aranykalász	13	Tessedik	2
Haladás	13	Új Tavasz	2
9. Vörös Csillag	12		
10. Viharsarok	11	19. Április 4.	1
11. Egyetértés	10	Békeharcos	1
Szabadság	10	Bercsényi	1
12. Hunyadi	9	Damjanich	1
13. Búzakalász	8	Egyakarat	1
14. Alkotmány	7	Egyesült	1
Előre	7	Erkel	1
Új Barázda	7	Ezüstkalász	1
15. Új Alkotmány	5	Felszabadítók Hagyatéka	1
16. Győzelem	4	Felszabadulás	1
Május 1.	4	Felszabadult Föld	1
Szabad Föld	4	Harcos	1
Táncsics	4	Ifjú Hajnal	1
17. Ady Endre	3	Keleti Fény	1
Dolgozók	3	Klapka	1
József Attila	3	Körösmenti	1
Magvető	3	Köröstáj	1
Vörös Hajnal	3	Köztársaság	1
Vörös Október	3	Kulich Gyula	1
Zalka Máté	3	Magyar—Bolgár Barátság	1

Magyar—Csehszlovák	1	Ságvári	1
Barátság		Sallai	1
Magyar—Lengyel Barátság	1	Sárréti	1
Magyar—Szovjet Barátság	1	Szabad Nép	1
Magyar—Vietnami Barátság	1	Szántó Kovács János	1
Március 21.	1	Széchenyi	1
Micsurin	1	Törekvés	1
Moravszki	1	Úttörő	1
Népköztársaság	1	Villám	1
Nicolae Bălcescu	1	Zója	1
Rákosi Mátyás	1	Zöld Mező	1
Rizskalász	1	Zrínyi	1

Ennek a két évtizednek a leggyakrabban előforduló termelőszövetkezeti elnevezései szintén történelmi személyiségekkel kapcsolatosak. Ez az az időszak, amikor az 1956-os ellenforradalom idején netán felbomlott kollektív gazdaságok újjá alakultak (esetleg új névvel), új termelőszövetkezeti csoportok jöttek létre, illetőleg az 1960-as évek elejétől kezdődően fokozottabb mértékben egyesültek a különböző téeszek.

A változások érzékeltetésére példaként említjük a csabacsüdi *Béke Termelőszövetkezetet*, amely 1956. XII. 13-án felbomlott, de 1957. II. 21-én újjáalakult a régi *Béke* néven. Az orosházi (kiscsákói) *Ady Endre Termelőszövetkezet* 1956 végén szintén felbomlott, 1957-ben újjáalakult, de már *Törekvés Termelőszövetkezet* néven. Később, 1971-ben beleolvadt a helyi *Új Élet Termelőszövetkezetbe*.

Újkígyóson 1960-ban egyesült a *Dózsa* és az *Új Élet Termelőszövetkezet*, mégpedig úgy, hogy egy harmadik nevet választottak, s így lett az új téesz neve *Aranykalász*. Ebben az időszakban megnőtt a közösségi szellemre, a várt jó együttműködésre utaló nevek száma: *Egyakarat*, *Egyetértés*. Ez utóbbi nevet választotta például Geszten az *Előre* és az *Új Tavasz Termelőszövetkezet*, valamint ugyancsak ezt választotta Medgyesbodzáson a *Petőfi* és a *Dózsa Termelőszövetkezet* 1961-ben egyesülésük alkalmával.

Az 1960-as és 70-es évek téesz egyesítési törekvéseinek eredményeképpen 1980-ra a mezőgazdasági szövetkezetek száma és ezzel együtt a nevek száma is jelentősen csökkent. (Az egyes téeszek földterülete és gazdasági ereje viszont ezzel szemben nőtt). Így azután az 1980–84. év közötti időszakban már csak 91 termelőszövetkezeti névvel találkozunk, az előző időszak 369 nevével szemben.

Gyakorisági rangsor 1980—1984 között

1. Lenin	11	6. Aranykalász	3
2. Egyetértés	8	Dózsa	3
3. Petőfi	7	Rákóczi	3
4. Béke	5	7. Május 1.	2
5. Haladás	4	Munkácsy	2
Viharsarok	4	Szabadság	2

Tessedik	2	Körösmenti	1
Új Barázda	2	Köröstáj	1
Új Élet	2	Magyar—Bolgár Barátság	1
Vörös Csillag	2	Magyar—Lengyel Barátság	1
Zalka Máté	2	Magyar—Román Barátság	1
8. Ady Endre	1	Magyar—Vietnami Barátság	1
Alkotmány	1	Nicolae Bălcescu	1
Bercsényi	1	November 7.	1
Egyesült	1	Október 6.	1
Előre	1	Ságvári	1
Fehér Lajos	1	Sallai	1
Felszabadulás	1	Sárréti	1
Felszabadult Föld	1	Széchenyi	1
Győzelem	1	Táncsics	1
Hunyadi	1	Új Alkotmány	1
Kossuth	1		

Ha ezen időszak gyakorisági táblázatát összehasonlítjuk az előzőekkel, rögtön szembetűnik, hogy a magyar történelmi személyek közül csak *Petőfi* nevével találkozunk az első három leggyakrabban előforduló név között. *Dózsa* és *Rákóczi* neve csak három-három, *Kossuth* neve pedig csak egy termelősövetkezet nevében fordul elő napjainkban. Ennek a nagy számbeli visszaesésnek nem a névhez kapcsolódó megváltozott érzelmi kötődés az oka. Magyarázható főleg azzal, hogy erre az időszakra már viszonylagos nyugalmi helyzet állott be a termelősövetkezetek egyesülési törekvésében, aminek következtében az egyesült téesz vagy egy harmadik nevet vett fel, vagy pedig egyszerűen a gazdaságilag erősebb, nagyobb hírnévnek örvendő közös gazdaság nevét tartotta meg. Az első két helyen álló *Lenin* és *Egyetértés* nevű téeszek döntő többsége a gazdaságok egyesülésekor választotta mai nevét. Egész pontosan: a *Leninről* elnevezett 11 termelősövetkezet közül 10 az egyesülés alkalmával vette fel ezt a nevet (Békéscsaba, Csabacsúd, Csorvás, Dévaványa, Elek, Endrőd, Gyulavári, Kevermes, Murony, Sarkad), míg az *Egyetértés* nevű 8 téesz közül 7 szintén ezen alkalomkor (Békés, Ecsegfalva, Geszt, Kardos, Magyarbánhegyes, Medgyesbodzás, Sarkadon).

Összesített gyakorisági sorrend 1948—1984 között

1. Petőfi	33	9. Haladás	14
2. Kossuth	32	10. Viharsarok	12
3. Dózsa	26	11. Egyetértés	11
4. Béke	25	12. Alkotmány	10
5. Rákóczi	24	Hunyadi	10
Új Élet	24	Szabadság	10
6. Lenin	18	13. Búzakalász	9
7. Vörös Csillag	17	Új Barázda	9
8. Aranykalász	16	14. Előre	7

15. József Attila	6	Harcos	1
Táncsics	6	Ifjú Hajnal	1
Új Alkotmány	6	Keleti Fény	1
16. Ady Endre	5	Klapka	1
Május 1.	5	Körösmenti	1
17. Győzelem	4	Köröstáj	1
Magvető	4	Köztársaság	1
Szabad Föld	4	Kulich Gyula	1
Vörös Október	4	Magyar—Bolgár Barátság	1
Zalka Máté	4	Magyar—Csehszlovák	1
18. Dolgozók	3	Barátság	
Ifjú Gárda	3	Magyar—Lengyel Barátság	1
Október 6.	3	Magyar—Román Barátság	1
Vörös Hajnal	3	Magyar—Szovjet Barátság	1
19. Bajcsy-Zsilinszky	2	Magyar—Vietnami Barátság	1
Ezüstkalász	2	Március 21.	1
Gábor Áron	2	Március 15.	1
Munkácsy	2	Micsurin	1
November 7.	2	Moravszki	1
Ságvári	2	Népköztársaság	1
Szikra	2	Nicolae Bălcescu	1
Tessedik	2	Péro	1
Új Tavasz	2	Rákosi Mátyás	1
20. Április 4.	1	Rizskalász	1
Békeharcos	1	Sallai	1
Bem József	1	Sárréti	1
Bercsényi	1	Szabad Nép	1
Damjanich	1	Szántó Kovács János	1
Egyakarat	1	Széchenyi	1
Egyesült	1	Törekvés	1
Erkel	1	Úttörő	1
Fehér Lajos	1	Villám	1
Felszabadítók Hagyatéka	1	Zója	1
Felszabadulás	1	Zöld Mező	1
Felszabadult Föld	1	Zrínyi	1

1948—1984 között összesen 431 termelőszövetkezet nevében szerepeltek a fentebbi nevek, oly módon és rangsorban, ahogyan a felsorolásból világosan kiténik. Az első hat helyen öt történelmi személyiség neve, egy politikai jellegű elvont fogalom (*Béke*) és egy, a paraszti élet sorsfordulóját kifejező név (*Új Élet*) szerepel. Az első három helyen kiemelkedő magyar történelmi személyek neve található, nevezetesen *Petőfi*, *Kossuth* és *Dózsa* neve. Őket követi a magyar nép egységes óhaját kifejező *Béke* név, azután pedig a magyar szabadságért küzdő *Rákóczi Ferenc* neve. Vele azonos előfordulással szerepel a valóban alapvetően megváltozott életet kifejező *Új Élet* név, míg a hatodik helyen a rangsorban *Lenin* neve fordul elő leggyakrabban, a névadók részéről valószínűleg abból a megfontolásból, miszerint Lenin neve és a szocializmus, így ezen belül a szocialista mezőgazdaság is egymástól elválaszthatatlan.

Az egyes időszakok nevei gyakorisági rangsorának megállapítása után érdemes megvizsgálnunk azt is, hogy a Békés megyei mezőgazdasági termelőszövetkezetek által felvett (használt) elnevezések az *intézménynevek kategóriáján belül is vajon milyen névtípusba sorolhatók.*

Békés megyei mezőgazdasági termelőszövetkezetek neveinek típusai 1948—1984 között

1) Történelmi személyiségekhez kapcsolódó nevek

Ady Endre, Bajcsy-Zsilinszky, Bem József, Bercsényi, Damjanich, Dózsa, Erkel, Fehér Lajos, Gábor Áron, Hunyadi, József Attila, Klapka, Kossuth, Kulich Gyula, Lenin, Micsurin, Moravszki, Munkácsy, Nicolae Bălcescu, Petőfi, Péro, Rákóczi, Rákosi Mátyás, Ságvári, Sallai, Szántó Kovács János, Széchenyi, Táncsics, Tessedik, Zalka Máté, Zója, Zrínyi.

Történelmünk, irodalmi, művészeti életünk nagy alakjai közül csak kevésnek volt közvetlen kapcsolata élete folyamán azzal a településsel, ahol róla termelőszövetkezetet neveztek el. Ilyen szorosabb kapcsolat volt például *Erkel Ferenc* és Gyula, *Fehér Lajos* és Szeghalom, *Kulich Gyula* és Békéscsaba, *Munkácsy Mihály* és Gyula, *Szegedinac Peró* és Békésszentandrás, *Táncsics Mihály* és Orosháza valamint Kötegyán, *Tessedik Sámuel* és Szarvas, *Moravszki Mátyás* és Medgyesegyháza között. A fentebbi felsorolásban négy olyan személy neve is szerepel, akiket a szovjet, illetve a román történelem nagy alakjai között tartunk számon (*Lenin, Micsurin, Zója Koszmogyemjanskaja, illetve Nicolae Bălcescu*).

2) A jövővel kapcsolatos elvárást, a jövőbe vetett hitet jelölő nevek

Előre, Haladás, Harcos, Ifjú Gárda, Ifjú Hajnal, Keleti Fény, Törekvés, Új Barázda, Új Élet, Új Tavasz, Úttörő, Vörös Hajnal.

3) Elvont fogalmakat, politikai jelképeket kifejező nevek

Alkotmány, Béke, Békeharcos, Felszabadítók Hagyatéka, Köztársaság, Népköztársaság, Szikra, Új Alkotmány, Vörös Csillag.

4) A földműveléssel kapcsolatos jelképek

Aranykalász, Búzakalász, Ezüstkalász, Magvető, Rizskalász, Zöld Mező.

5) A paraszti osztály felszabadulására utaló nevek

Felszabadulás, Felszabadult Föld, Győzelem, Szabad Föld, Szabad Nép, Szabadság.

6) Dátum szimbólumok

Április 4., Május 1., Március 21., Március 15., November 7., Október 6., Vörös Október.

7) A szocialista országok közötti barátságra utaló nevek

Magyar-Bolgár Barátság, Magyar-Csehszlovák Barátság, Magyar-Lengyel Barátság, Magyar-Román Barátság, Magyar-Szovjet Barátság, Magyar-Vietnami Barátság.

- 8) *Táji — körzeti kapcsolódást kifejező nevek*
Körösmenti, Köröstáj, Sárréti, Viharsarok.
- 9) *A kollektív szellem kialakulására és az egyesülésre utaló nevek*
Egyakarat, Egyesült, Egyetértés.
- 10) *Egyéb nevek*
Dolgozók, Villám.

Milyen következtetéseket tudunk levonni a mezőgazdasági szövetkezetek névtípusainak számbavétele és az összesítő táblázat alapján, amely következtetéseket mintegy összegzésnek is tekinthetünk?

A történelmi személyekhez fűződő termelőszövetkezeti nevek napjainkban is az összes nevek 43,95%-át alkotják. E nevek ma is a mezőgazdasági szövetkezetek neveinek a döntő többségét képezik. Ebben a tekintetben tehát nincs lényegi különbség a legelső korszak és napjaink között, még akkor sem, ha az 1948 és 1956 közötti évekhez viszonyítva 6%-nyi csökkenés tapasztalható.

Nagy mértékben csökkent a *jövővel kapcsolatos elvárás, a jövőbe vetett hitet* jelölő nevek aránya. Ugyancsak hasonló nagyságú csökkenést tapasztalhatunk az *elvont fogalmakat, politikai jelképeket* tartalmazó termelőszövetkezeti nevek-nél. Szintén csökkenő tendenciát mutat a *földművelés jelképeit* magukba foglaló nevek aránya is. Ezzel szemben valamelyest nőtt a *dátum szimbólumokat* tartalmazó nevek számaránya, mintegy jelezve, hogy dolgozó parasztságunk ezeket a különböző történelmi eseményekhez fűződő dátumokat elismeri, magáénak érzi.

Az utóbbi években születtek megyénkben azok a termelőszövetkezeti elnevezések, amelyek Magyarország és a többi szocialista ország közötti jó viszonyra, *barátsággra* utalnak. Az összevonások, egyesülések miatt bekövetkezett téves elnevezések csökkenése közepette is megtartották a nevüket, sőt az utóbbi néhány évben erősödött az aránya azoknak a kollektív gazdaságoknak, amelyek nevei a *tájhoz*, a szűkebb hazához való kapcsolódásra mutatnak. Ugyancsak az egyes termelőszövetkezetek egyesülése miatt a legelső korszakhoz viszonyítva nagymértékben nőtt a *kollektív szellemre, az egyesülésre* utaló nevek aránya. Ez az arány 1948—1956 között 0,43% volt. 1980—84 között pedig már 9,90%.

Végezetül megállapíthatjuk: a mezőgazdasági termelőszövetkezetek nevei az intézménynevek egyik jelentős, sajátos válfaját képezik. Vizsgálatuk hozzájárul ahhoz, hogy közelebbről is megismerjük ezeket az általunk is nap mint nap használt, általánosan ismert neveket.

Az egyes névtípusok megterheltségi foka
Hány termelősövetkezet nevében fordul elő?

Névtípus	1948—56	1957—79	1980—84	1948—1984
1. Történelmi személyekhez kapcs.	115— 49,57%	158— 42,82%	40— 43,95%	191— 44,31%
2. A jövővel kapcs. elvárás, hit	36— 15,52%	61— 16,53%	9— 9,90%	67— 15,55%
3. Elvont fogalmak, pol. jelképek	40— 17,24%	54— 14,63%	9— 9,90%	64— 14,85%
4. A földművelés jelképei	13— 5,60%	27— 7,31%	3— 3,29%	33— 7,66%
5. A paraszti oszt. felszabadulása	10— 4,31%	21— 5,69%	5— 5,49%	21— 4,87%
6. Dátum jelképek	8— 3,45%	13— 3,52%	4— 4,39%	17— 3,94%
7. Szoc. orsz. közötti barátság	— —	5— 1,35%	5— 5,49%	6— 1,39%
8. Táji — körzeti kapcsolódás	7— 3,02%	14— 3,79%	7— 7,69%	15— 3,48%
9. Kollektív szellemre és egyesülésre utaló	1— 0,43%	12— 3,25%	9— 9,90%	13— 3,02%
10. Egyéb nevek	2— 0,86%	4— 1,08%	— —	4— 0,92%
Összesen	232—100%	369—100%	91—100%	431—100%

Források

- Békés Megyei Tanács VB. Mezőgazdasági Osztálya által kiadott „Békés megyei mezőgazdasági termelőszövetkezetek . . . névsora” (Békéscsaba, 1984. október).
- Csobai László*: A Békés megyei termelőszövetkezetek névváltozásainak jegyzéke (Kézirat. Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum).
- Termelőszövetkezet-alakulások, közös vállalatok nyilvántartása (A Békés Megyei Tanács VB. Mezőgazdasági Osztályának nyilvántartó könyve).

Irodalom

- A mai magyar nyelv rendszere (Akadémiai Kiadó, Bp., 1961., I. 219., II. 459—461).
- Donáth Ferenc*: Reform és forradalom. A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945—1975., Akadémiai Kiadó, Bp., 1977).
- J. Soltész Katalin*: Az intézménynevek megkülönböztető (egyedítő) elemének típusairól (MNY., 1981/4 407—413).
- Solymár Imre*: Mezőgazdasági termelőszövetkezetek nevei Magyarországon (Magyar Névtani Dolgozatok 10., Bp., 1981).
- Tóth László*: A termelőszövetkezetek nevei a nyíregyházi járásban (MNyr., 1975/2., 183—187).

Ezúton is megköszönöm *Budainé Jász Piroska*, a Békés Megyei Tanács VB. Mezőgazdasági Osztálya és *Birkiné Szivák Anna*, a Dél-Békés Megyei Termelőszövetkezetek Gazdasági Társulása munkatársainak szíves segítségét.

Die Namen der Produktionsgenossenschaften von 1948—1984 im Komitat Békés

von: SÁNDOR HÉVVÍZI

Die Studie „Die Namen der Produktionsgenossenschaften im Komitat Békés“ befaßt sich mit einem weniger erforschten Gebiet der Namensforschung, einer Untergruppe der Institutsbezeichnungen, mit der Untersuchung der Namen der landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften.

Unsere landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften entstanden nach der Befreiung. Nach der Bodenreform von 1948—49 ergaben sich für die Kollektivisierung begründete, reue Möglichkeiten. Die Studie untersucht, welche Namen die Produktionsgenossenschaften im Komitat Békés erhielten, welche Namenstypen diese Namen vertreten, und wie sich der Gebrauch dieser Namen im Verlaufe der Jahrzehnte veränderte. Auf obige Frage erhalten wir die Antwort aus den in von 1948 bis 1956, 1957 bis 1979, 1980 bis 1984, und eine Zusammenfassung 1948—1984 unterteilten Abschnitten.

Die Herausbildung der Namen der landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften, sowie deren Gebrauch widerspiegeln geschichtliche Ereignisse, Wendungen, und sind für jene Zeit charakteristisch, in welcher sie entstanden. Besonders im ersten Abschnitt der Kollektivisierung spiegelten sie die Vorstellungen, Bestrebungen und das Vertrauen der obersten leitenden politischen Organe und der Mitglieder der Genossenschaften wider, welches diese in das gemeinsame Leben und Arbeiten setzten. Auf der Basis einer namenskundlichen Untersuchung ergibt sich, daß die Namen der Produktionsgenossenschaften im Komitat Békés zum Großteil mit historischen Persönlichkeiten verbunden sind (Petőfi, Kossuth, Dózsa, Rákóczi usw.). Darauf folgen die Namen, die in die Zukunft gesetzten Erwartungen ausdrücken, die das Vertrauen betonen, sowie die abstrakten Begriffe, politische Symbole ausdrückenden Namen in ihren Proportionen. In den letzten paar Jahren nahmen auch die landschaftlich-regionale Verbindungen ausdrückenden und auf den Kollektivgeist, auf Vereinigungen hinweisenden Namen zu.

Die Studie erschließt die Häufigkeit der Namen, und beschäftigt sich auch mit den Namenstypen der Genossenschaften.

Diese Arbeit trägt auch dazu bei, daß wir diese im alltäglichen Leben oft gebrauchten, allgemein bekannten Institutsbezeichnungen in einer geordneten Bewertung kennenlernen.

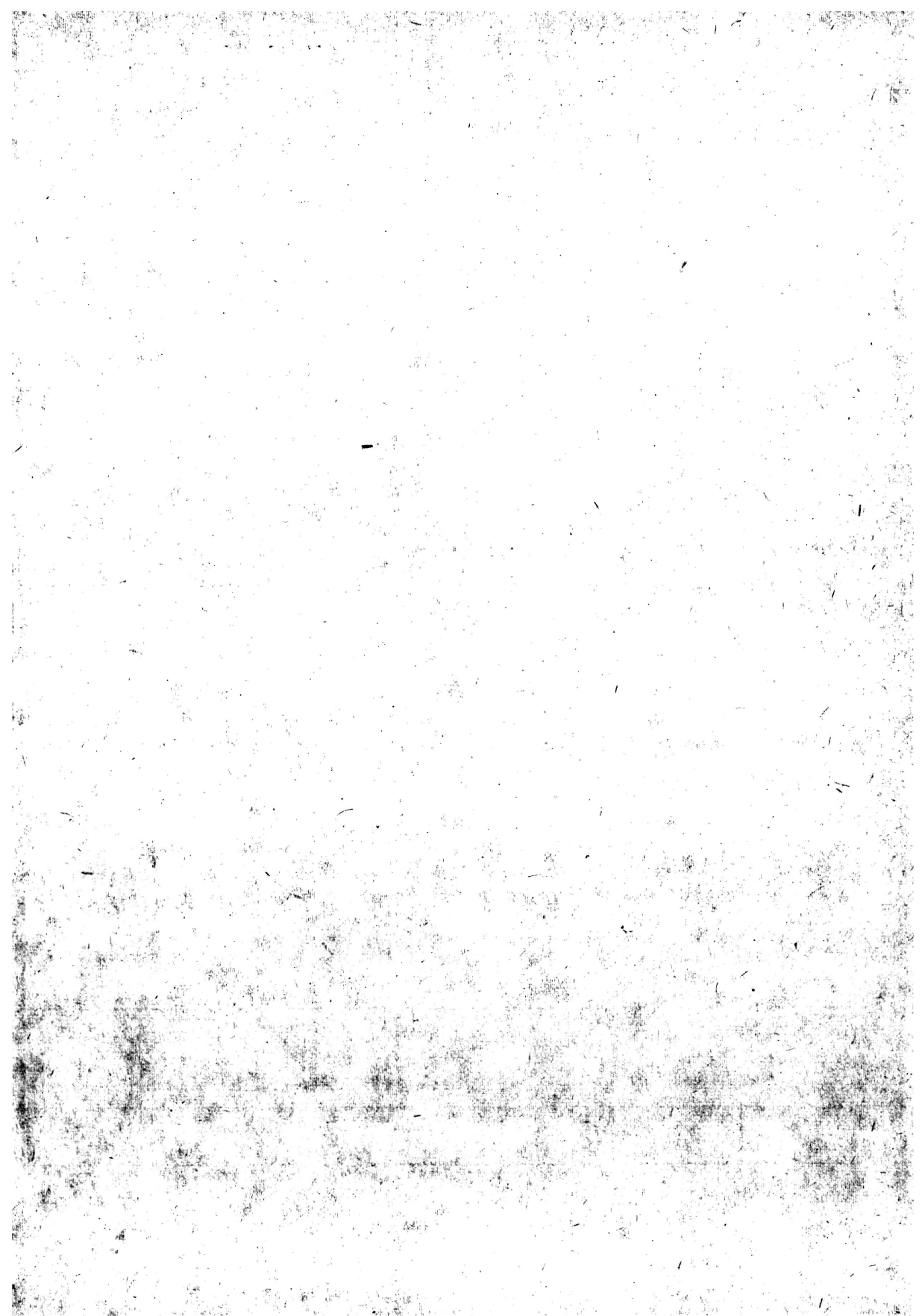
Tartalom

Inhalt

<i>G. Szénászky Júlia</i> : A korai szakálhádi kultúra Battonyán	5
<i>Julia G. Szénászky</i> : Funde aus der frühen Szakálhát-Kultur von Battonya	20
<i>Sterbetz István</i> : A vadlúdvonulás ökológiai adottságai Békés megyében	31
<i>I. Sterbetz</i> : Die ökologischen Gegebenheiten für die Wanderung der Wildgänse im Komitat Békés	53
<i>Domokos Tamás</i> : Békéscsaba környékén gyűjtött <i>Chondrula tridens</i> (O. F. MÜLLER) héjmorfológiai vizsgálata (Gastropoda, Stylommatophora, Enidae)	57
<i>T. Domokos</i> : Schalenmorphologische Untersuchung der in der Umgebung von Békéscsaba gesammelten <i>Chondrula tridens</i> (O. F. MÜLLER) (Gastropoda, Stylommatophora, Enidae)	63
<i>Csobai Lászlóné</i> : Egy román nyelvű kéziratos katonakönyv az első világháború idejéből	69
<i>Frau E. Csobai</i> : Ein handgeschriebenes Soldatenbuch in rumänischer Sprache	91
<i>Hentz Lajos</i> : Egy mezőberényi szücsmester feljegyzései és rajzai 1833—1834	93
<i>L. Hentz</i> : Aufzeichnungen und Zeichnungen eines Kürschners aus Mezőberény (1833—1834)	110
<i>Bánkúti Imre</i> : A Körös—Maros köz a Rákóczi-szabadságharc idején (Újabb dokumentumok 1704—1710)	111
<i>I. Bánkúti</i> : Das Gebiet zwischen Körös und Maros zur Zeit des Befreiungskampfes unter Rákóczi (Neuere Dokumente zwischen 1704 und 1710)	143
<i>Skolka András</i> : Orosháza topográfiai leírása 1815. (Németből fordította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta: Soós István)	145
<i>A. Skolka</i> : Topograpische Beschreibung von Orosháza von 1814. (Von: I. Soós)	173

<i>Kósa László</i> : Adatok Gyula város művelődéstörténetéhez és történeti néprajzához (1801—1850)	175
<i>L. Kósa</i> : Angaben zum Allstageleben der Stadt Gyula (1801—1850)	194
<i>Bencsik János</i> : Kunágota kertésztelep paraszti társadalma (1844—1871)	
<i>J. Bencsik</i> : Die bäuerliche Gesellschaft der Gärtnersiedlung von Kunágota (1844—1871)	243
<i>Czeglédi Imre</i> : A Lieb és a Reök-Röck család története. (Munkácsy Mihály családjának történetéhez) I. közlemény	247
<i>I. Czeglédi</i> : Die Geschichte der Familie von Mihály Munkácsy I. Die Familie Lieb	275
<i>Szabó Ferenc</i> : A békéscsabai szegényparasztság önkormányzati és érdekvédelmi küzdelmei 1860—1868 között	281
<i>F. Szabó</i> : Bestrebungen des armen Bauernstums von Békéscsaba um Selbstregierung und Interessenschutz zwischen 1860 und 1868	301
<i>Erdész Ádám</i> : Mezőhegyes mozgalmas évei. Az októberi forradalomtól a románok kivonulásáig	303
<i>Á. Erdész</i> : Die bewegten Jahre von Mezőhegyes. (Von Oktoberrevolution bis zum Abzug der Rumänen)	333
<i>Hévvízi Sándor</i> : A Békés megyei termelőszövetkezetek nevei 1948—1984	335
<i>S. Hévvízi</i> : Die Namen der Produktionsgenossenschaften von 1948—1984 im Komitat Békés	349

Ára: 90,— Ft